

ACADEMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

Section d'histoire et de pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHEOLOGIE

XXVI

Sofia • 1963

EDITIONS DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXVI

ОПРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

София · 1963

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

Акад. КР. МИЯТЕВ (отг. редактор), чл.-кор. Д. П. ДИМИТРОВ, чл.-кор. В. БЕШЕВЛИЕВ,
ст. н. сътр. В. МИКОВ, ст. н. сътр. Г. ГЕОРГИЕВ (научен секретар),
техн. секретар М. ЧИЧИКОВА

ОФЪЖНА СЛЕДОВАТЕЛНА КОЛЕГИЯ
ДЕПОЗИТНИ 19 20 26

РАЗКОПКИ В ПЛИСКА ПРЕЗ 1959—1961 г.

Стамен Михайлов

Проучването на обект № 31 в Плиска започна през 1947 г., когато бяха разкопани основите на керамична работилница с пещи.¹ Тогава бе установено, че целият архитектурен комплекс е включен в обширен двор, очертан от каменен зид с форма на неправилен трапец. След едно прекъсване от три години работата бе подновена през 1951 г., когато тук бяха открити землянки.² През 1952 г. бе направен само малък сондаж южно от помещение Е на керамичната работилница (вж. обр. 1, кв. И — 18—19). Той бе продължен в южна посока едвам през 1955 г., където се откриха основи на сгради, а под тях — останки от землянка № IV (кв. ИК—18—19). Същата година започнахме сондаж и в западния край на оградния двор, на около 6—7 м южно от помещение А, където бе разкопана нова землянка, означена с № V (кв. И—6).³

Разкопки през 1959 г.

През 1959 г. бе поставена задача да се продължи започнатият през 1955 г. сектор И—6, за да се доразкопае хоросанената основа, открита там. Тази основа, както бе установено още през 1955 г., лежеше отчасти върху землянка № V. От друга страна, тя не се свързваше с постройките от горния пласт, т. е. със сградите, съвременни на керамичната работилница. По тая причина ние допускаме съществуването на междинен строителен период. Това наше предположение, както ще видим по-нататък, се потвърди. Още през 1951 г.,⁴ а след това и през 1955 г.,⁵ беше установено, че тук има два основни културни пласта, отговарящи на два различни жилищни хоризонта: долен пласт, в който се намират развалините на землянките, и горен, който се свързва с каменните основи, разкрити в района на оградната стена. Разликата в находките от двата културни пласта е незначителна. В случая можем да считаме, че се касае до развитие на една и съща култура в рамките на един сравнително неголям период от време. Двата пласта не са отделени един от друг нито със стерилен пласт, нито с обособен културен слой, съответстващ на междинния строителен период.

Дебелината на горния пласт е от 0,80 до 1 м. Той съдържа черна пръст и е наситен с дребни и по-едри ломени камъни от градеж, много керемиди и голям брой фрагменти от глинени съдове. В основата на пласта лежат чакълестите настилки, използвани за изравняване на терена при построяването на сградите с каменни основи. Приблизително същата дебелина

¹ Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. РП, III, 1949, стр. 205 и сл.

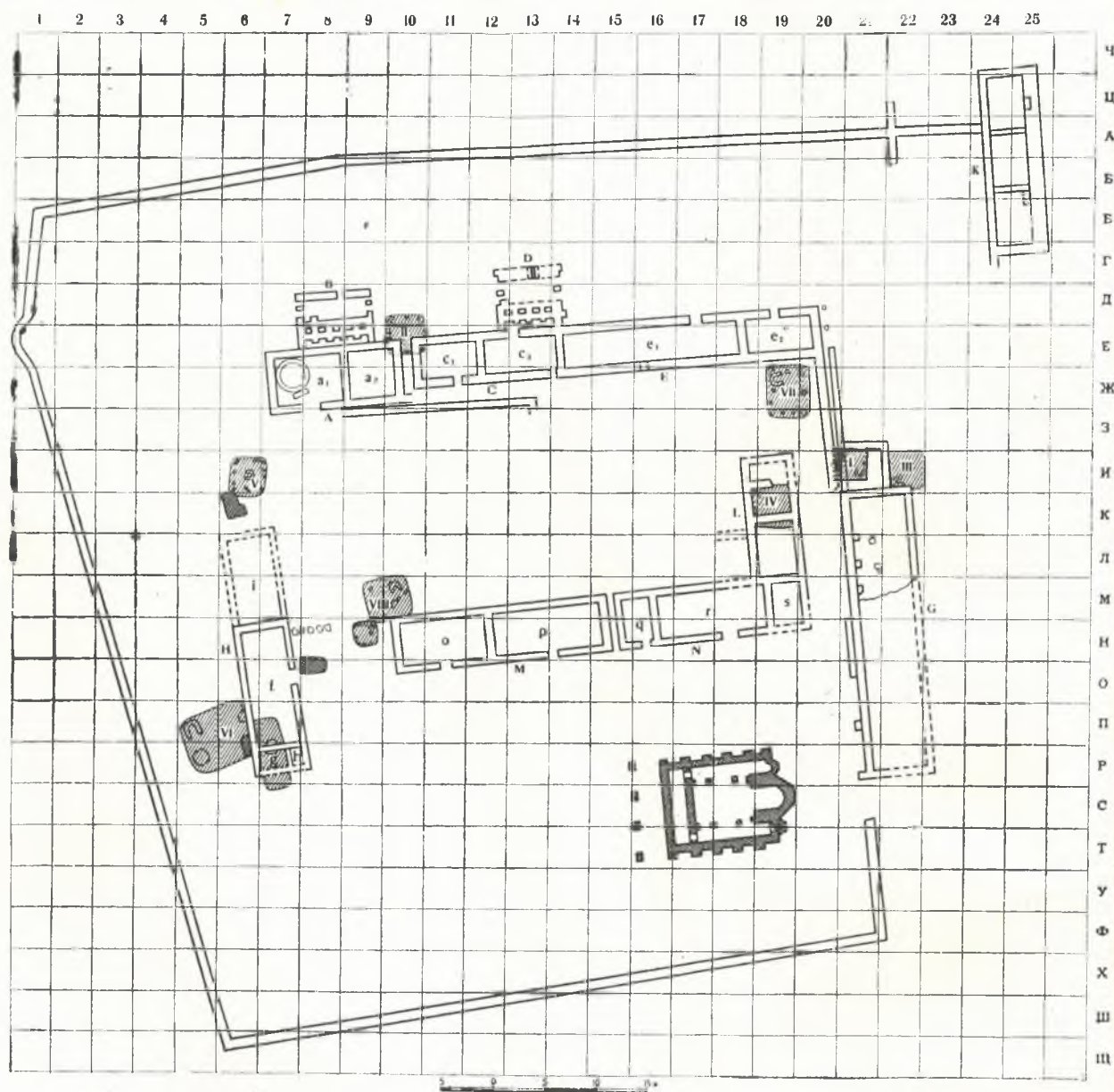
² Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 118 и сл. и 139 и сл.

³ За резултатите от разкопките през 1955 г. вж. по-подробно: Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959 г., стр. 263—290.

⁴ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 139 и сл.

⁵ Михайлов и Милчев, цит. съч., стр. 287.

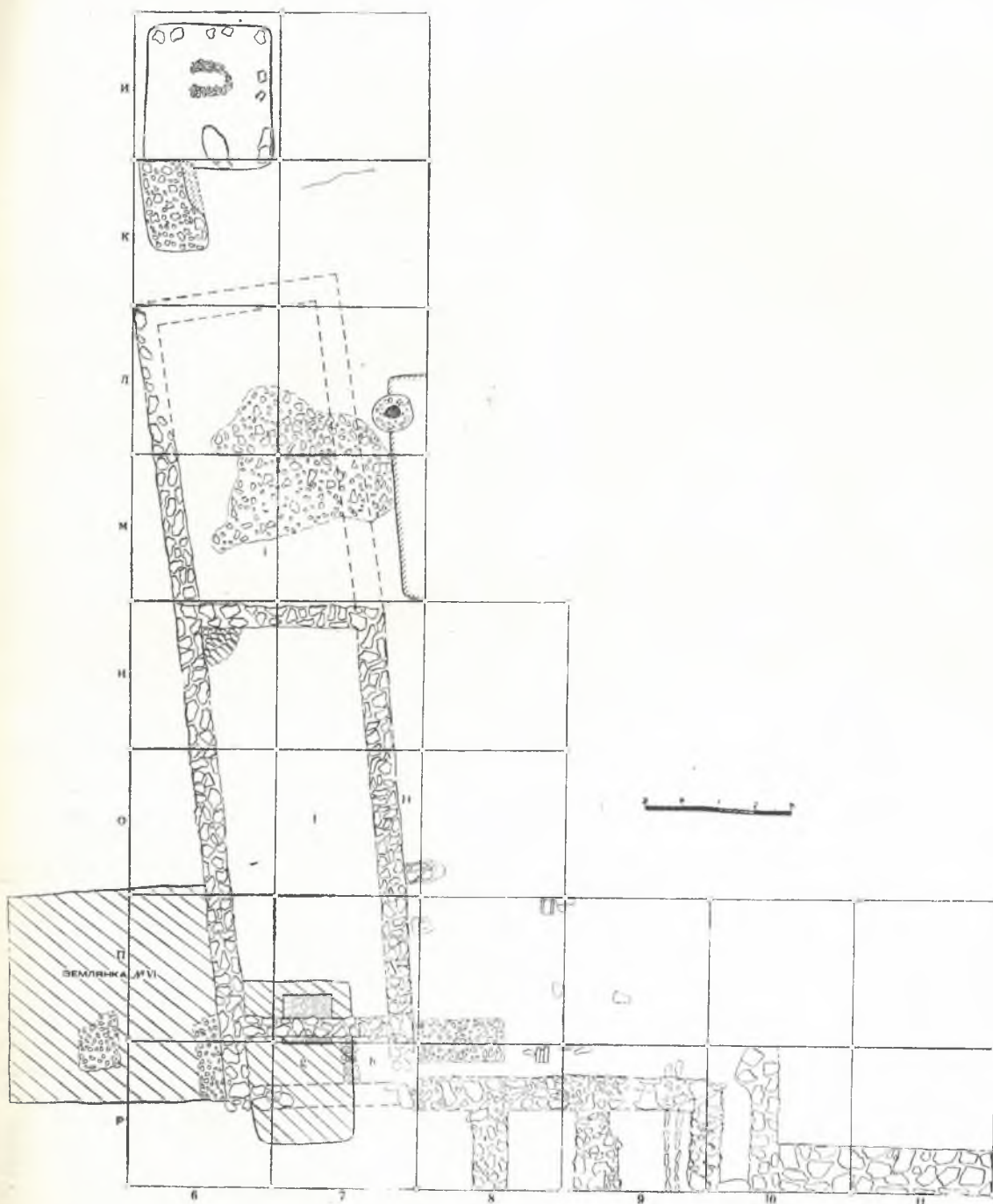
има и долният пласт. В него пръстта все повече и повече светлее, докато на дълбочина 1,80—2 м тя става чисто жълта. В ония участъци, гдето се откриват землянки, дебелината на долния културен пласт се увеличава с около 1 м. Наред с керамиката с врязани линии в този

Обр. 1. Общ план на разкопаните сгради на обект № 31 в Плиска
Fig. 1. Plan général des constructions mises au jour dans le chantier № 31 de Pliska

пласт се срещат и керамични фрагменти, украсени с плитки лъскави ивици, правени по механичен начин с помощта на костени шила. Не случайно такива шила се намират тук в голямо количество. Към масовия керамичен материал освен съдовете, украсени с врязани линии, и тези със сиво-черна лъскава повърхност, трябва да се отнесат и глазираните фрагменти, които произхождат изключително от горния пласт. Груба керамика, правена на примитивно гърнчарско колело, се среща само като изключение и не е характерна за нито един от двата културни пласта.

През 1959 г. бе разкопан само горният пласт на сектора КР—6—7 на площ от около 250 кв. м. Непосредствено южно от землянка № V бяха разчистени основите на една продълговата постройка (Н), ориентирана с надлъжната си ос по посока ССЗ—ЮЮИ (обр. 2—3)

Обр. 2. План на сграда Н
Fig. 2. Plan de la construction Н

Основите се показаха плитко — на 0,20—0,30 м под повърхността, т. е. под самия хумусен пласт. Сградата е дълга 24 м и широка — 5,40 м. Стените ѝ, изидани от местни ломени камъни, споени с кал, са запазени на височина от 0,40 до 1,20 м. Постройката е имала две големи (f и i) и две малки (g и h) помещения. Основите на помещение i са почти изцяло

разрушени. Входът на помещение f е откъм изток. Към западния му зид отвън има два полупиластъра с плитки основи. В югозападния вътрешен ъгъл на същото помещение се намериха много извити и плоски керемиди — едни от тях цели, а други начупени. В срещуположния северозападен ъгъл имаше също керемиди, но за разлика от първите те бяха поставени на пода нарочно и грижливо подредени една зад друга, обърнати с конкавната си част към стената (обр. 4). Керемидите са цели и неупотребявани. По всичко изглежда, че са били поставени тук на склад. Подът,

Обр. 3. Сграда Н помещение f и g.
Fig. 3. Bâtiment H. Local f et g.

Обр. 4. Сграда Н. Северозападният ъгъл на складовото помещение.
Fig. 4. Bâtiment H. L'angle Nord-Ouest du dépôt (f)

състоящ се от естествената жълта пръст, е обгорял на няколко места. Голямо горяло петно (диаметър около 0,60 м) се виждаше до входа, където са обгорели и камъните от зида. Следи от огън личат и в южната половина на помещението и най-вече в помещение g. Много от тези горели материали бяха затрупани от камъните на съборените зидове, което свидетелствува, че те произхождат от палене на огън преди събарянето на сградата. Наред с горелите материали в помещение g тук и там по пода се виждаше и жълта глина, силно изпечена от огъня. От подобна глина са правени и керемидите, складирани в помещение f, както и останалият строителен керамичен материал, известен ни досега от другите сектори. Но тази глина не представлява, както може да се помисли, част от суровия материал, от който са изготвяни керемидите. Тук тя е използвана за подравняване на пода. Това най-ясно се вижда от факта, че непосредствено над нея има настилка от чупени керемиди, сега запазени най-добре покрай северната стена. Глинестият пласт е твърде неравномерен (максимална дебелина около 0,15 м). На места той съвсем изтънява и изчезва. Под него следва пласт от горяла пръст и пепел (дебелина 0,05—0,07 м). По-надолу продължава ивица горяла пръст и пепел (дебелина 0,08—0,10 м), а под нея — чакълест пласт с приблизително същата дебелина, под който следва смесена черна и жълта пръст, представляваща пълнежа на землянка № VI. Върху този пълнеж и на 0,40 м под основите на северния зид на помещение d се откри масивна каменна плоча с почти квадратна форма (1,20×1,20×115×125 м и дебелина 0,20 м). Плочата е поставена хоризонтално (обр. 3 и 5). От тежестта ѝ смесената пръст под нея е силно трамбована, като

на места от слягането са се получили пукнатини. Не е съвсем ясно за какво е служела тая плоча. Във всеки случай тя няма връзка със сградата, която се издига отгоре.

На нивото на вторичния под между горелите материали се намери добре запазено легло от изгоряла гредка с размери: дължина 0,40 м, ширина 0,15 м и дебелина 0,08 м.

В помещение ^h, широко само 0,90 м, липсваше тази последователност от напластявания, въпреки че и там имаше горели материали. Подът тук се състоеше от груби камъни, заравнени отгоре с пръст.

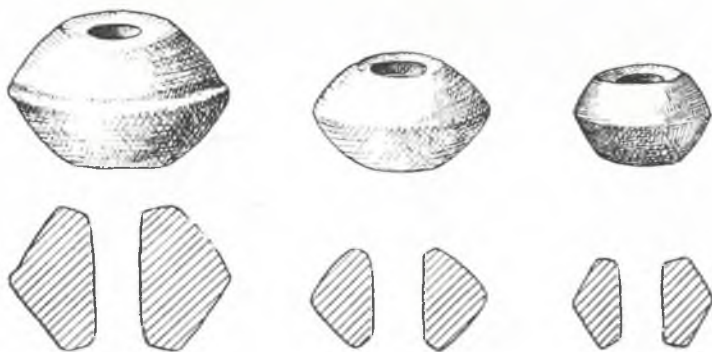
В югоизточния ъгъл на кв. Л6, на дълбочина около 1,30 м от повърхността, се показва кръгло огнище с максимален диаметър 1,30 м и вътрешен диаметър — 0,46 м. Огнището бе затрупано с дребни камъни, между които имаше много пепел. Намериха се и няколко горели животински кости и сгур. Подобни материали се откриха и под камъните, в центъра на огнището. По пода и периферията му имаше гнезда от дървени колчета. Тези гнезда заедно с обгорелите дребни камъни може би показват, че огнището произхожда от засводена пещ.

Находките от сектора, разкопан през 1959 г., са твърде бедни. Както и досега, най-масово се среща керамиката. В горния пласт тя се дели на две главни групи: кухненска керамика със стени, украсени отвън с врязана линейна украса от успоредни прави и вълнообразни линии, правени с гребен, и фрагменти от гледжосани съдове. При последните най-често се среща зелената глазура. Съдове с механично излъскани стени или с лъскави ивици, тег-

лени с тънко острие по гладките стени, в този пласт се срещат по-рядко. Техният брой се увеличава в долния пласт, който е съвременен на землянките. Горният пласт освен с фрагменти от кухненска керамика е наситен и с много строителни материали — главно местни ломени камъни и керемиди. За отбелязване е, че тухли в този пласт не се срещат. Те липсват и в строежите от камъни и кал. В замяна на това броят на керемидите е извънредно голям. Няма съмнение, че с тях са били покрити сградите с каменни основи. Върху много фрагменти от този строителен керамичен материал се виждат знаци. Повечето от тях са вече известни от по-раншните разкопки.¹ Между единичните находки трябва да се споменат няколко двуконусни глинени прешлена (обр. 6), както и известен брой костени шила (обр. 7), използвани за различни цели, включително и за правене на лъскавата линейна украса по стените на глинени съдове. Във

Обр. 5. Сграда Н. Югозападният ъгъл на помещение f
Fig. 5. Bâtiment H. L'angle Nord-Ouest du local f

Обр. 6. Глинени прешлени от сграда Н
Fig. 6. Fusatoles d'argile du bâtiment H

¹ Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1947—1949 г., обр. 35₁ (този знак се среща най-често, и то само върху керемидите). Вж. от същия автор: Археологически материали от Плиска, стр. 122, обр. 60, 2, 5, 6, 7 и обр. 61, 1, 2, 4, 13.

връзка с грънчарството стои и един камък за заглаждане. В пласта се намериха още гвоздеи, фрагменти от стъклена гривна, кръгла глинена тежест и др. Интересен е един леко извит глинени предмет, приличен на четиристенна дръжка от съд, украсена от трите страни с точки.

Обр. 7. Костени шила от сграда Н
Fig. 7. Poinçon d'os du bâtiment Н

Животинските кости, открити в изследвания сектор, са начупени и явно представляват отпадъци от храна. По отношение на характеристиката на горния културен пласт разкопките от 1959 г. потвърдиха още веднаж, че този пласт се свързва отчасти със сградите с каменни основи, които приблизително могат да се отнесат към X—XI в.

С разкопките през 1959 г. и особено с откриването на складовите помещения за строителен керамичен материал окончателно се потвърди фактът, че на това място е имало голямо стопанско предприятие за производство на керамични изделия. Освен глинени съдове тук са били произвеждани и строителни материали — главно керемиди с най-различни форми и размери. През 1959 г. бе започнато разкопаването на друг сектор от около 100 кв. м южно от помещение e_2 в кв. ЖЗ 18—20. В този сектор бе копано на 0,40 м дълбочина. В източния край на изкопа се показва чакълеста настилка. Материалите — главно фрагменти от глинени съдове — са характерни за горния пласт. Имаше и много животински кости от храна, сгурия и др. Намериха се и няколко къса от силно втвърдена глинена замазка с отпечатащи от пръти от едната страна и със загладена повърхност от другата с дебелина 0,05—0,06 м.

Мазилката не е изпичана нарочно, но на места е обгоряла. Тя произхожда от пещ, която е била измазана отвътре.

Сондажи западно от Вътрешния град. На около 200 м северозападно от могила № XXXIV през 1959 г. започна строеж на язовирна стена. При разораване дъното на бъдещия малък язовир, а също и при вземане на пръст за стената по разровената повърхност на земята се бяха показали тъмни петна, които ярко се открояваха върху общо по-светлия фон на терена. Такива петна имаше и на левия, и на десния бряг на рекичката Асар дере. При сондажа, който се направи на десния бряг, на 0,70—0,80 м дълбочина, се намериха няколко фрагмента от глинени съдове славянски тип, едно костено шило, въгленчета и няколко животински кости от храна.

Беше направен и малък сондаж на левия бряг, на около 50 м северно от язовирната стена. На това място се откри кръгла засводена пещ с диаметър 1,40 м и максимална дебелина на стените — 0,12 м (обр. 8). Пещта е леко вдълбана в здравата жълта пръст (0,05—0,10 м). Тя е изградена по следния начин: в основата са наредени плътно един до друг дребни камъни (чакъл), замазани отгоре с жълта глина, дебела 0,02—0,03 м. Цялата дебелина на пода заедно с чакълестата настилка е средно 0,05—0,06 м. Дебелината на стените, които са от глина, а също и на пода не е навсякъде еднаква. Глинената замазка е добре изпечена. Пещта е имала куполовиден свод, направен също от глина. Дъното е леко конкавно, а повърхността му — черна и грубо загладена. Отворът е бил навярно откъм юг, където тъкмо се намери голямо количество пепел. Върху пода бе поставен един пресечено призмовиден, силно обгорял камък със средна височина 0,15 м с максимални размери на голямата основа — 0,15 м, а на малката — 0,095 м. Камъкът има местен произход и е огнеупорен. Подобна скала е открита на десния бряг на Асар дере, на 8 м дълбочина. Камъкът е неразделна част от пещта и е използван навярно за подставка. В насипа имаше само няколко животински кости и едно малко глинено съдче. Новооткрытата глинена пещ в Плиска е подобна на пещите, разкопани в Попина.¹ Както показаха разкритите наблизно землянки,² на това място е имало славянско селище, което може да се датира приблизително към VIII в., т. е. към времето, когато са съществували и землянките при № 31, където се намират аналогични материали.

Обр. 8. Останки от кръгла пещ край язовира, западно от вътрешния град

Fig. 8. Vestiges d'un four rond près du barrage, à l'ouest de la ville intérieure

¹ Ж. Вържарова, Отчет за разкопките на градището край с. Попина. В сб. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, обр. За и 36. Три такива пещи е посочил в плана си и Ат. Милчев, но в текста не съобщава нищо за тях (срв. Ат. Милчев, Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г., Археология, год. II, 1960, кн. 3, стр. 31, обр. 1).

² Пак там, стр. 30.

Разкопки през 1960 г.

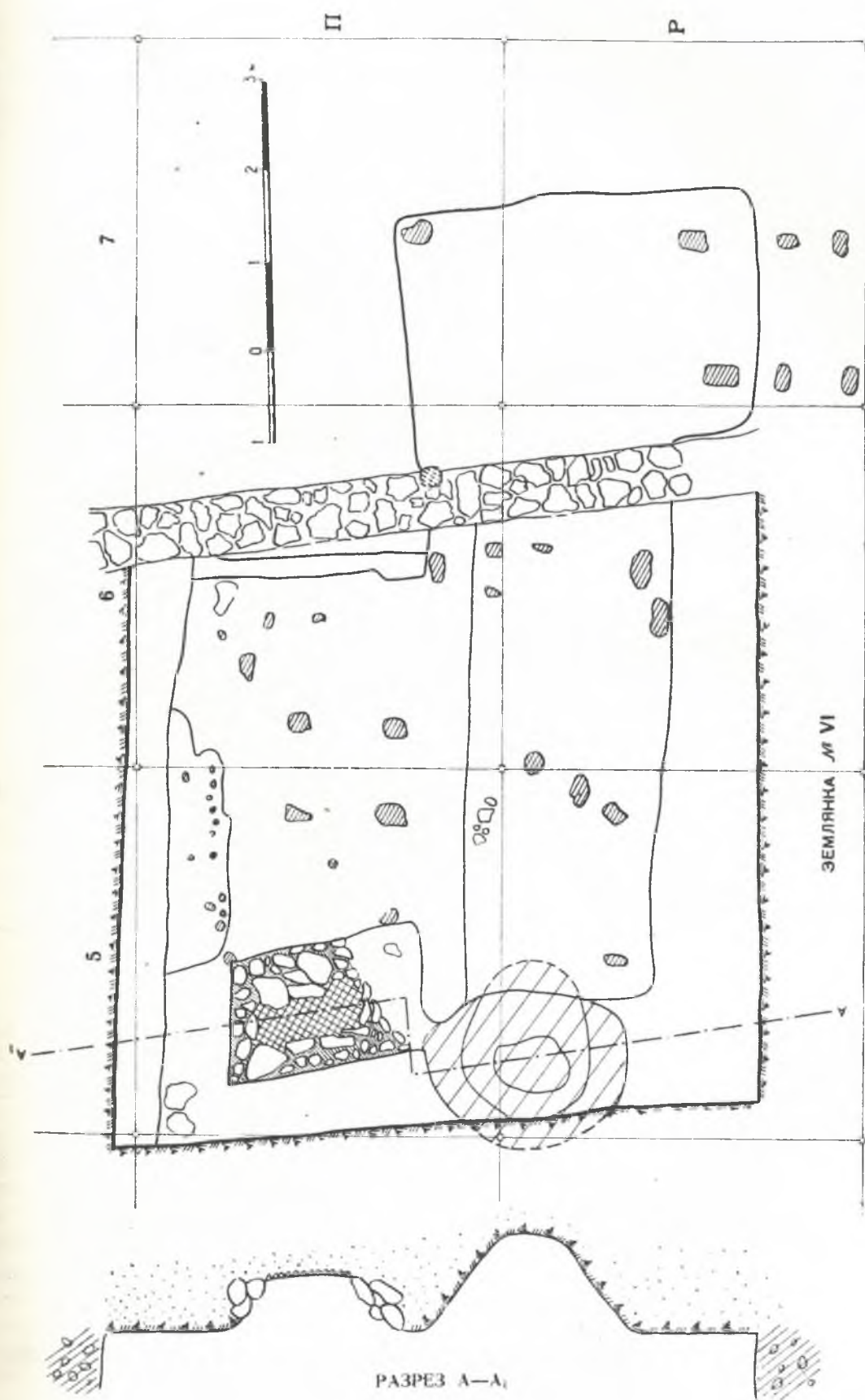
През 1960 г. бе продължена работата в недоразкопаните сектори от 1959 г. Освен това след завършването на сектор ПР—8 същият бе продължен в източна посока, като бяха разкопани още четири квадрата, а именно: кв. П—9 и кв. Р—9—11 (вж. обр. 1). Към тях се прибави и нов сектор — южно от разкопаните през 1955 г. сгради, включен в кв. ПР—16—19. Общо през 1960 г. беше разкопана площ от около 400 кв. м. Дебелината на културния пласт достигаше от 1,20 до 3 м.

Землянка № VI. Още през 1959 г. беше установено, че в кв. ПР—6—7 може да се очаква откриването на землянка (обр. 5). Най-напред тя бе разкрита в кв. П—7. След като бе установено, че продължава в западна посока, бяха разкопани и кв. ПР—6. Тук на дълбочина 1,60 м от повърхността, точно срещу разделителната стена между помещения g и h, от една страна, и i, от друга, се показва правоъгълна хоросанена основа, подобна на хоросанените основи, открити в кв. К—6 и О—8. По-голямата ѝ част лежеше под западния зид на сграда L. На около 1 м западно от тази основа бе разкрита настилка от ломени камъни, свързани с жълта глина (100×70 см). Както показват горелите материали, на това място е имало огнище.

Под хоросанената настилка в кв. Р—6 и на около 1 м над пода на землянката се откри друго огнище с много пепел и горели материали. Тези огнища сочат нивото на междинния жилищен хоризонт. Последното огнище се намира под западния зид на сграда L и лежи върху насипа на землянка VI. Подът на това огнище представлява замазка от жълта добре изпечена глина, дебела 0,02—0,03 м. Формата на огнището е възкръгла — тя се определя от петното, което очертава горялата жълта глина, която в източна посока попада под западния зид на помещение L, поради което цялото огнище не може да бъде разкрито. Непосредствено под глинената замазка се намери обеща, състояща се от три висулки с форма на тръбички, направени от медна тенекийка. Дължината на тръбичките е 0,03 м, а диаметърът им 3—4 мм.

Подът на землянката се намира на 2,70 м средна дълбочина от съвременната повърхност. Зидовете на помещение g и h, а отчасти и на i лежат върху насипа на землянката. Това обстоятелство в значителна степен попречи последната да бъде разкопана цялостно — пространството под зидовете остана неразкопано, тъй като не беше целесъобразно да се руши горната постройка, която представляваше част от един важен стопански архитектурен комплекс. Все пак не можеше и съвсем без компромиси: наложи се да се разруши малкото зидче, което отделя помещение g от помещение h. Това зидче не беше свързано с останалите зидове, а и основите му бяха много по-плитки от основите на другите зидове. Изглежда, че първоначално то не е съществувало и е добавено по-късно.

Планът на землянка № VI (обр. 9) притежава особености, които не срещаме в нито една от известните досега землянки в Плиска. Първо, тази землянка е много по-голяма от останалите и, второ, тя се състои не от едно, а от две помещения, съединени помежду си така, че образуват форма на буквата Г. Източното помещение е по-малко, западното — по-голямо. Съответно те имат размери: 4×2,80 м и 7×6,5 м. Подът и на двете помещения се състои от естествената здрава жълта пръст, в която землянката е вкопана на около 1 м дълбочина. Както и при другите землянки, покривът е бил поддържан от носещи греди, разпределени по ъглите и страните на землянката. Не навсякъде обаче личат гнездата на тези греди. Не всички от тях са били забивани в здравата пръст. Някои, изглежда, са лежали върху камък, плитко забит в земята. Така са били разположени гредите главно в западната половина на землянката, където гнезда от носещи греди не се откриха. Напротив, в източното помещение всички греди са били забивани дълбоко (0,50—0,60 м при дебелина на около 0,20 м) в здравата жълта пръст, както и при другите землянки от този обект. Тук-там се виждат и по-малки гнезда с диаметър от 0,06 до 0,12 м, които произхождат от приспособления за подпоставяне или за окачване на равни предмети. Покрай северната стена на източното поме-

Обр. 9. План на земянка № VI
Fig. 9. Plan de la hutte № VI

Обр. 10. Керамика от землянка № VI
Fig. 10. Céramique de la hutte № VI

щение, на около 0,20 м от стената, в здравата пръст на пода, личи плитко и тясно улейче (дълбоко 0,02—0,03 м и широко 0,06—0,07 м), което започва точно от гнездото на носещата гредка в североизточния ъгъл на землянката и продължава в западна посока към следващото гнездо от носеща гредка. Като имаме пред вид, че подобни следи, но с още по-определен характер на следи от талпи или дъски, са известни и от землянка № 2,¹ ние можем да допуснем, че и тук се касае за нещо подобно. На известно разстояние от стените е имало навярно дървена облицовка от талпи и дъски. Фактът, че не се намериха останки от изгнило дърво, както в землянка № 2, не трябва да ни смущава, защото, както ще видим по-нататък, землянката е била напусната, дървеният материал задигнат и тя постепенно е била запълнена с пръст. В южния край на източната стена на източното отделение се забелязва едно вдлъбване, подобно на ниша. При внимателно разглеждане обаче се вижда, че се касае до някакъв късен

¹ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 154—155 и обр. 97.

изкоп, който е засегнал стената на землянката. Тези нарушения на пласта се отнасят към работите, свързани с междинния строителен период. Още по-интересно е устройството на землянката откъм юг. Стената, която ограничава от тази страна землянката, е съвсем ниска — 0,20—0,30 м, след това помещението продължава сякаш в южна посока. Тук ние откриваме същата смесена жълта и черна пръст, която запълва и цялата землянка. А това показва, че

Обр. 11. Керамика от землянка № VI
Fig. 11. Céramique de la hutte № VI

от тази страна не е имало стена от здрава пръст. Изглежда, че на това място е бил входът на землянката. В южна посока тук се получава едно удължаване на жилището. Тук здравата пръст е изкопана с лек наклон към землянката. По дължината на източната и западната страна на този наклон има три, разположени едно срещу друго, гнезда от греди. Ясно е, че това удължаване представлява открит проход. Дали тук се касае до рамповиден вход или до проход, съединяващ две съседни землянки, за каквито проходи съобщава Прскопий, ще се изясни, когато се разкопаят повече жилища от този род.

Стените на землянка № VI, а така също и на останалите землянки не са били загладени. Те обаче са копани отвесно и доста правилно. По много от тях още личи съвсем ясно инструментът, с който е работено — това са били предимно кирки, широки 0,05—0,06 м. Фактът, че стените не са измазвани, нито загладени, до известна степен потвърждава предположението, че те са имали дървена облицовка.

Западното помещение на землянката е още по-интересно. Тук, покрай стените, е имало нисък банкет от здрава жълта пръст, върху който навярно са слагани рогозки. В северозападния ъгъл се е намирала пещта (обр. 9). По устройството си тя прилича на пещта в землянка № 4. Най-напред в пода на землянката е била изкопана правоъгълна яма с размери: дължина (север—юг) — 2,10 м, ширина (изток—запад) — 1,35 м и дълбочина — 0,70 м. След това в основите са били положени едри, грубо обработени камъни. Пещта е заемала само около 2/3 от дължината на изкопа. Откъм южната страна, където е бил отворът, изкопът е бил празен. Там се е слизало, за да се запаля огънят или за да се изважда пред пещта жар. За изграждането на свода са били забивани пръти, образуващи кръжило, което е било замазвано с глина, а след това зазиждано с дребни камъни. Няколко следи от гнезда от такива пръти имаше в източната стена на изкопа.

При разчистването на огнището бяха намерени керамични фрагменти главно от съдове с врязана линейна украса (обр. 10—11). Освен това имаше и няколко къса от сиво-черната керамика с лъскава линейна украса (обр. 11, 1) и животински кости — главно от свиня. Наред с това тук бе намерено едно златно топчесто копче.

Точно срещу пещта, в срещуположния югозападен ъгъл на землянката, е била изкопана в пода дълбока възкръгла яма (обр. 9). В пласта непосредствено над ямата имаше много въглени, обгорели камъни и кости от животни. Самата яма бе запълнена със смесена пръст и малък брой керамични фрагменти с линейна лъскава украса. На дъното също се намериха няколко такива фрагменти и кости. Около 2/3 от костите са свински. Ямата има размери: максимален диаметър 2,20 м, минимален диаметър 1,80 м, дълбочина 1,30 м. Надолу тя се стеснява и приема конусовидна форма. Издълбана е доста неправилно. Стените са груби и неравни. С една лека преграда, следи от която личат в пода, тази яма е била отделена от останалата част на помещението. Изглежда, че е била използвана за пазене на зърнени храни.

Сектор ЖЗ—19—20. Землянка № VII

При продължаване разкопките в сектор ЖЗ—19—20 в горния пласт се откриха много керамични фрагменти от три основни групи, които срещаме навсякъде в този пласт — керамика с врязани хоризонтални и вълнообразни линии (обр. 12), сиво-черна с лъскави линии и глазирана (обр. 12, 2—3). Както и в останалите сектори, най-малък е броят на фрагментите от съдове с лъскава линейна украса. Точно в северозападния ъгъл на квадрат ЖЗ—19, на дълбочина 1 м от съвременната повърхност, се показва петно от горяла жълта пръст с диаметър 0,50 м. Това са останки от огнище, което се намира на нивото на терена, в който са вкопани землянките. Малко на юг от това огнище, на дълбочина 1,60 м от повърхността, бе открита землянка № VII (обр. 13—14). Както се вижда от дълбочината ѝ, тя е най-малко с един метър по-плитко вкопана от другите землянки с изключение на землянка № 3, чиято пещта бе запазена приблизително на същата дълбочина. Подът на тази землянка лежи върху жълтата

Обр. 12. Керамика от землянка № VII

Fig. 12. Céramique de la hutte № VII

пръст. Землянката има следните размери: северната страна—3,35, южната —3,40 м, източната—4,50 м и западната — 4,05 м. Ъглите не са прави, но срещуположните стени са почти успоредни, та се получава почти ромбовидна форма на плана. Гнезда от носещи греди има и в ъглите, а и по дължината на стените, но не са разпределени строго симетрично. Дълбочината им е различна — от 0,40 до 0,80 м, а диаметърът им — от 0,30 до 0,45 м. Самите

греди са били средно 0,20 м дебели. Не съществува никакъв определен принцип за дълбочината, на която са забивани тези греди. Дълбоки и плитки гнезда има и в ъглите, и покрай стените.

В югозападната част на землянката, недалеч от носещите греди, покрай източната и южната стена, се вижда по една подковообразна ямичка, дълбока 0,20—0,30 м. По един чифт гнезда с диаметър 0,04—0,05 м виждаме и пред гнездата от носещи греди по средата на източната и западната стена. Подобно гнездо има и пред печта, намираща се в северозапад-

Обр. 13. План на землянка № VII
Fig. 13 — Plan de la hutte № VII

Обр. 14. Гнезда от носещи греди в пода на землянка № VII
Fig. 14. Nids de poutres de soutènement dans le sol de la hutte № VII

ния ъгъл. Както и при землянка № VI, печта е вкопана в здравата пръст на пода, но на по-малка дълбочина — 0,50 м. Изкопът е дълъг: северна стена — 1,70 м, южна — 1,60 м, източна — 1 м и западна — 1,10 м. Печта е дълга 0,90 м, а стените ѝ са дебели 0,25—0,30 м. Устройството е същото, както и това на печта в землянка № 6. Има известна разлика само в размерите и ориентацията. Надлъжната ос вместо север—юг тук е изток—запад, като отворът е откъм изток. В югоизточния и североизточния ъгъл се виждат две гнезда съответно с размери: диаметър 0,25×0,18 м, дълбочина 0,30 м от дъното на изкопа и 0,20×0,25 м, дълбочина 0,46 м (от пода на землянката). Тези гнезда навярно стоят във връзка с дървения кофраж, който е бил необходим за изграждането свода на печта. Следи от пръти, използвани за същата цел, се виждат и в източната стена на същия изкоп. Стъпала за вход в землянката не бяха открити.

Пластът, с който бе запълнена землянка № VII, имаше следния профил: най-горе хумусен пласт, дебел 0,20 м, под него черна пръст, силно наситена със строителни материали — главно керемиди, чакълеста настилка (в източната част на землянката) — дебелина 0,25 м, черна пръст, слабо наситена със строителни материали, с дебелина 0,85 м, и най-сетне здрава жълта пръст, горният хоризонт на която съвпада с пода на землянката. Тази стратиграфия обаче не намира надлежно съответствие в находките — те са едни и същи от горе до долу. Трябва да се подчертае фактът, че землянка № VII е единствената (като се изключи

може би землянка III, която бе разрушена и не може да бъде изследвана цялостно), в която на самия и под се намериха фрагменти от глазирани съдове, характерни за горния пласт и които тук се срещат само като изключение. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че землянката е може би по-късна от останалите землянки — навярно от времето на сградите с каменни основи или най-рано от междинния строителен период. По форма и устройство тази землянка стои много близо до землянките от Галицкото градище, където също има два основни пласта — землянки от IX—XI в. и надземни постройки от XI—XIII в.¹

Между горелите камъни от огнището се намериха няколко къса от обгоряла глинена замазка със следи от пръти от едната страна. Свързани с аналогичните находки от 1959 г., тези мазилки не оставят никакво съмнение, че произхождат от пещта на землянка № VII. Очевидно тази пещ е била измазана отвътре, също както и пещта в землянка № III, където части от мазилката бяха запазени на място върху самите стени. Културният пласт, с който бе запълнена землянката, съдържа много керамика, животински кости и сгур. Много от тези материали произхождат от разрушените околоръстни сгради и по-специално от продълговатото помещение Е на керамичната работилница, която се намира непосредствено северно от землянката. Изобщо всички находки от този сектор се отнасят към горния културен пласт, характеризиращ се с голямото количество строителен материал — главно ломени камъни и керемиди, а също така фрагменти от глинени съдове славянски тип и глазирана кухненска керамика. Пред вид на факта, че този вид жилища са твърде нетрайни, може да се приеме, че материалите, с които са запълнени, са приблизително съвременни на землянките за разлика от монументалните сгради, които могат векове наред да стоят в развалини и да се запълнят в края на краищата с материали, които нямат нищо общо с епохата, когато сградите са построени. В насипа се намериха и няколко костени шила. Между керамиката по-специално внимание заслужава един фрагмент със сив цвят на тестото и зелена глазура по външната му повърхност. Интересното в него е това, че преди глазирането на съда е бил гравирани тънко острие добре известният знак, състоящ се от една вилка, подобна на гръцката буква ипсилон, и по една вертикална хаста от страни *YU* (обр. 12, 3). Онова, което привлича нашето внимание в случая, е, че знакът се среща върху глазиран съд, т. е. върху съд, характерен за горния пласт, който не би могъл да се датира по-рано от края на X в. Тук ние намираме ново потвърждение на тезата, че знакът *YU* не може да се разглежда като типичен прабългарски знак, ограничен в тесните хронологични рамки на IX—X в. Както показва и съчетанието му с един кирилски надпис, той продължава да се среща и върху съдове след X в.²

Особено интересен е един фрагмент от глинени съд, украсен с хоризонтални врязани линии, намерен в кв. 3—19 на дълбочина 0,50 м. Точно под шийката му е изрязан гръцки надпис — *φύλε* (обр. 15, 1). Този надпис е извънредно важен. Той се явява документално потвърждение на установения още през 1947 г. факт, че откритите тогава основи на сгради представляват останки от керамична работилница и керамични пещи.³ И наистина тук думата *φύλε* е употребена в смисъл на професионално сдружение — еснаф. Фрагментът е отчупен точно пред началната буква на думата, а с това е била унищожена най-малкото една друга дума, която по всяка вероятност е служела за определение на *φύλε*. Тази унищожена дума е била навярно *κεραμική* или *κεραμικήν*. Надписът, макар и гръцки, едва ли е писан от грък. Във всеки случай писачът не е познавал тънкостите на гръцкия език, иначе той не би писал *φύλε* вместо *φύλη*.

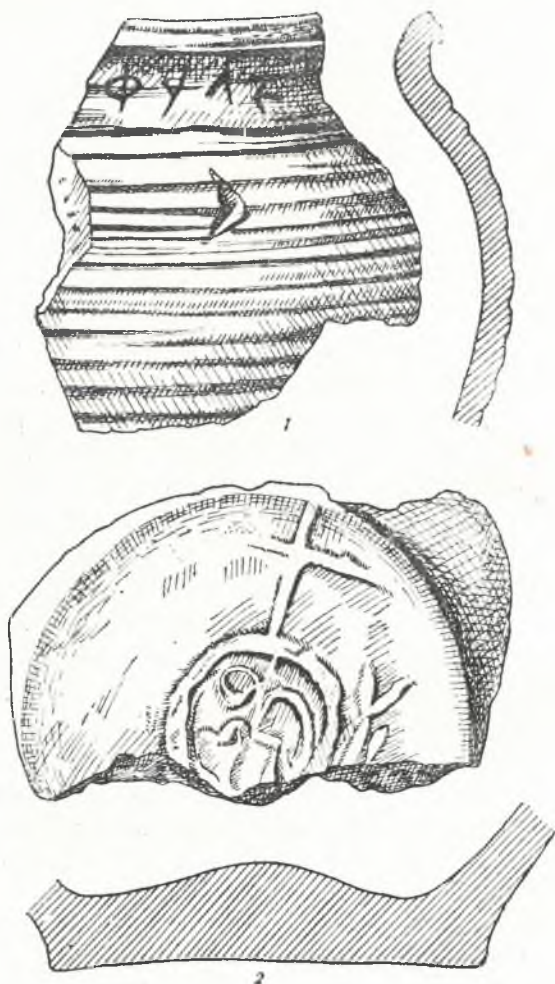
На дъното на землянката се намери костено шило с рязка от нож, а върху три къса от извити керемиди, намерени в насипа на дълбочина 1,60 м, се виждат четири знака, които за пръв път се срещат в Плиска. Те са вдлъбнати откъм конкавната страна на керемидите.

¹ М. К. Каргер, Основните резултати от разкопките на древния Галич в 1955 г. КСИА, вып. 81, 1960, стр. 65 и обр. 31—34.

² Вж. Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 82—83 и обр. 28—29.

³ Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—47 година, РИ, III, 1948, стр. 205 и сл.

Знакът върху първата керемида представлява вдлъбната бутилкообразна форма, разположена напречно на надлъжната ос на керемидата. Той има размери: дължина 0,035 м, максимална ширина 0,01 м и дълбочина 0,002 м. Вторият знак, направен по същия начин, има форма на буркан с размери: дължина 0,03 м, широчина 0,01 м и същата дълбочина. Върху третата керемида към широкия ѝ край е отпечатан друг бутилковиден знак с разместени контури и приблизително същите размери. На същата керемида под този знак се вижда правоъгълна вдлъбнатина с размери: дължина 0,03 м, широчина 0,02 м и дълбочина 0,004 м.

Обр. 15. Фрагменти от съдове със знаци от землянка № VII

Fig. 15. Fragments de vases marqués de la hutte № VII

много е разбита, че е мъчно да се възстановят унищожените части и да се свърже в едно цяло. Изглежда, че това е част от плочника към сградата, чиито основи се разкопаха западно от тези сектори. На 0,40 м под настилка, в същите квадрати по линията Р, се установи глинеста прослойка (дебелина 0,75 м) с незначителни примеси от строителни материали. В кв. Р—9 на дълб. 0,70 м под откритите тук основи от груби камъни се натъкнахме на улей, образуван от ребром поставени плочи с наклон към юг. В югоизточния ъгъл на кв. Р—8, на дълбочина 1 м, се показва изпечена жълта пръст от огнище. В същия квадрат до източната

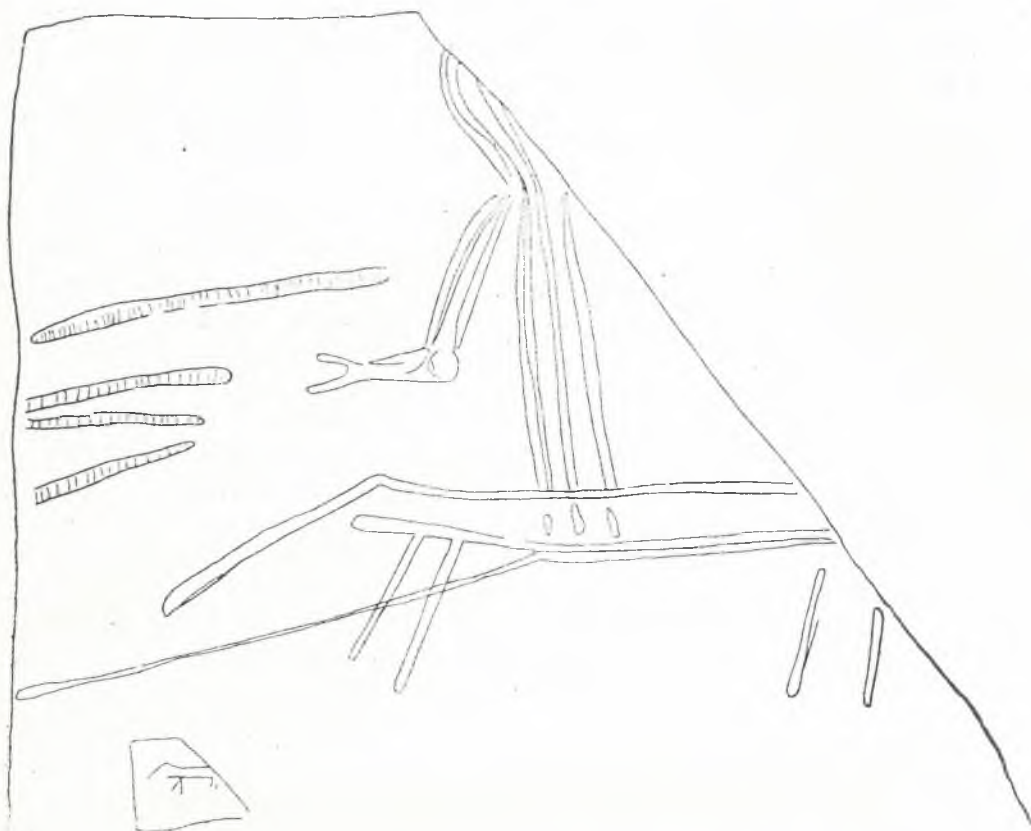
Много интересна е намерената също в насипа на землянката на около 0,50 м южно от пещта схематична рисунка върху фрагмент от керемида, счупена на две с размери: $0,33 \times 0,32 \times 0,03$ м (обр. 16). Рисунката представлява четирикрано животно, възседнато от човешка фигура. Несръчният рисуващ навярно е искал да представи конник, но това не му се е отдало: и конят, и ездачът са еднакво наивни и неубедителни. Такива рисунки в Плиска се срещат не за пръв път. Подобен ездач със знаме в лявата ръка и юздите на коня в дясната ние виждаме върху фрагмент от тухла от музея в Плиска (обр. 17). И двата графита ни напомнят за рисунките по камъните на източната порта¹ и по стените на сграда № 33 във Вншния град.² Очевидно те загатват за пастирския и още неизживян номадски бит на част от — тукашното население.

При разкопаването на пространството източно от сграда Н в кв. Р—7—9, на дълбочината на основите на същата сграда се откриха груби основи на постройка, продължаваща в източна и южна посока. Върху един недялан, безформен блок ($0,70 \times 0,60 \times 0,50$ м) от тези основи в кв. Р—8, южно от помещение h, е издълбан каменоделски знак (обр. 18,4).

На дълбочина 0,30—0,40 м в кв. Р—10—12 се показва груба настилка от местни плочести камъни (дебелина 0,10 м), почти разпаднали се напълно. В отделните квадрати тя толкова

¹ Абоба-Плиска, Альбом к X тому, Изв. русс. арх. и-та в Константинополе, Вена, 1905, табл. LIV, 14—15.

² Ст. Михайлов, Археологически материали, стр. 58, обр. 11, стр. 59, обр. 13 и стр. 60, обр. 14.

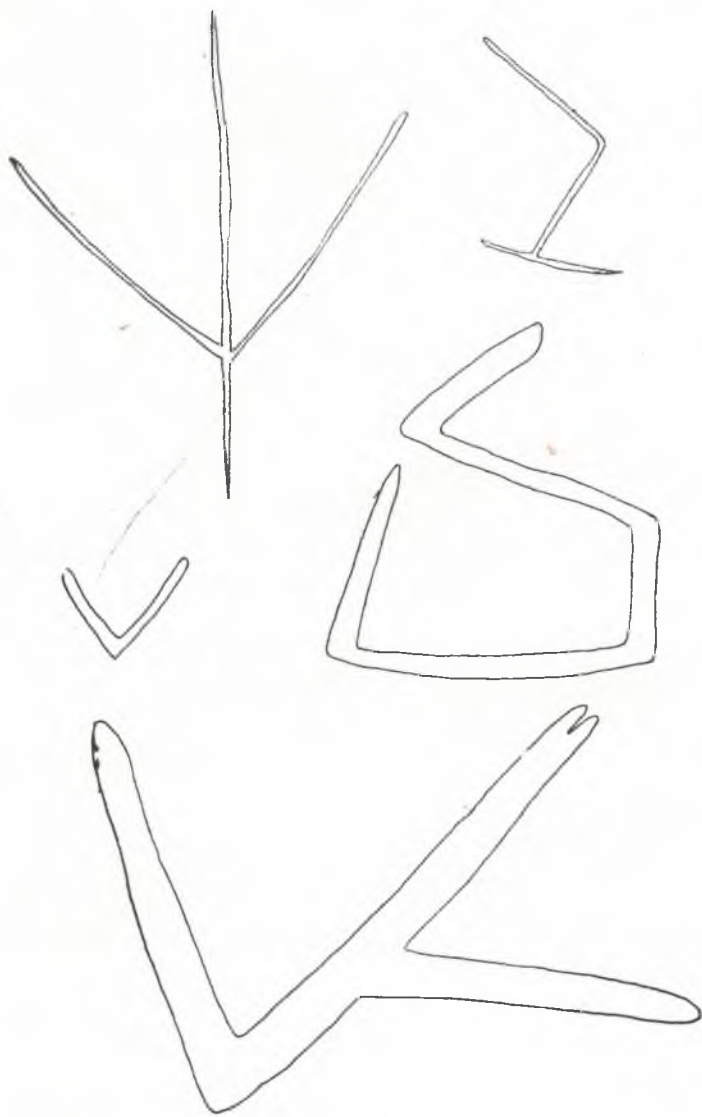

Обр. 16. Рисунок на конник върху керемида от земянка № VII
Fig. 16. Dessin de cavalier gravé sur une tuile de la hutte № VII

Обр. 17. Рисунок на конник върху тухла от музея в Плиска
Fig. 17. Dessin de cavalier gravé sur un brique du musée de Pliska

стена на сграда Н и на същата дълбочина бе разкопана правоъгълна хоросанена основа от дребни, ломени тухли и хоросан, подобна на основите в кв. К—6, Р—6 и О—8. Такава основа може би ще трябва да се очаква и в кв. О—6. Ако такава се открие там, може да се смята, че основите в кв. Р—6, Р—8 и О—8 са част от някакъв симетрично разположен строеж. Както ще видим по-нататък, тези основи са останки от разрушени пещи със специално предназначение.

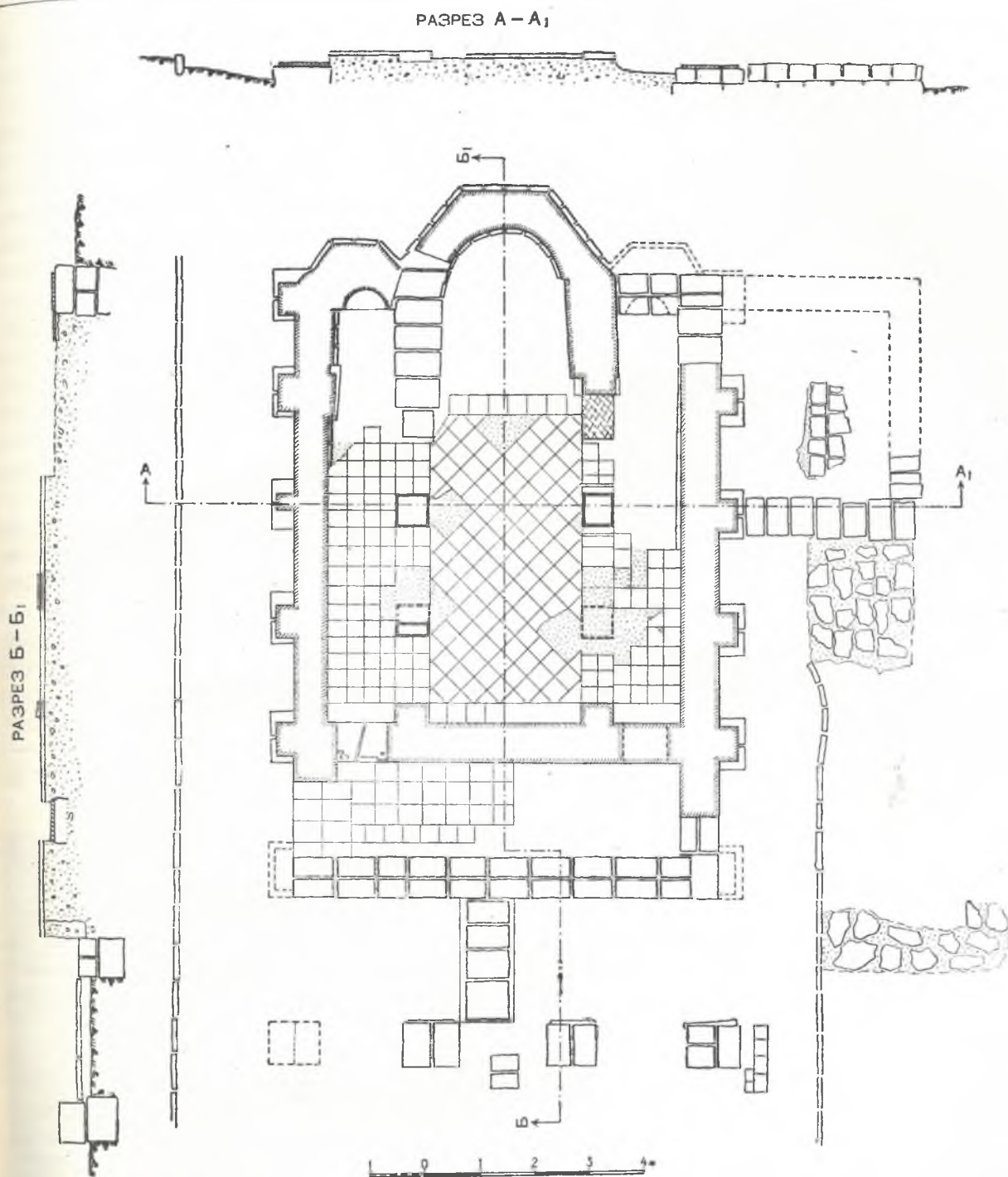
Обр. 18. Знаци върху камъни и керамични фрагменти
Fig. 18. Marques gravées sur des pierres et fragments de céramique

Находките са характерни за горния пласт: главно керемиди и няколко костени шила. Една плоска керемида, наподобяваща по форма tegula, има размери: $0,58 \times 0,38 \times 0,03$ м. Върху две керемиди са начертани знаци (обр. 18, 1 а). Фрагментите от кухненски съдове са подобни на тези, които срещаме в горния пласт на всички останали квадрати.

Болярската църква

За да се провери културният пласт в югоизточния ъгъл на оградната стена, бе направен сондаж в кв. ПУ—17—18. Тук теренът беше съвсем равен. Нямаше никакви видими следи от основи под земята, нито от строителни материали по повърхността. Тук се откриха основи на църква, само на около $0,30—0,40$ м дълбочина от повърхността на земята.

Църквата има максимални размери: дължина $15,60$ м, ширина $8,70$ м. Състои се от наос с четири подставки за колони, три апсиди и един притвор с открито преддверие към него (обр. 19). Апсидите са тристранни — средната по-голяма, а страничните по-малки (обр. 20). При това само първата от тях — бемата — е полукръгла отвътре, а останалите — протезисът и дяконикът — завършват на изток с прави стени, в дебелината на които е имало по една полукръгла ниша. Двете приапсидни стени, завършващи с полупиластри, са били съединени с централните стълбове чрез арки. Точно насреща, в западната стена на наоса, са вградени други два пиластра, които пък са се съединявали със западните два стълба. Църквата представлява разновидност на скъсените базилики. Преддверието, снабдено с четири пилони ($0,70 \times 0,65$ м) към западната фасада, е било отворено от запад, север и юг чрез аркада. Сега са запазени три от четирите пилони. Липсва северният. Те са изградени от два реда едри дялани блокове с височина $0,40$ м. От притвора в същинската църква се е влизало през троен вход, средният, водещ за наоса, а северният и южният — за страничните кораби. Църквата има настилка от каменни плочи, които са запазени много добре (обр. 19—20). Те са разположени

Обр. 19. План на болярската църква
Fig. 19. Plan de l'église des boyards

шахматно в страничните кораби и диагонално в ноаса. Тези плочи се намират само на около 0,30 м дълбочина под съвременната повърхност. Те са от местен камък, но са изработени много грижливо. Макар и да имат различни размери, общо взето, се приближават до размерите на тухлите. Най-много са квадратните плочи със страна 0,30—0,34 м, но срещат се и други размери като: $0,38 \times 0,34$, $0,38 \times 0,37$ м $0,41 \times 0,30$ м и др. Дебелината им също е раз-

лична — от 0,10 до 0,20 м. Съвсем ясно личат следите на три квадратни бази в наоса със страна 0,50—0,70 м. Четвъртата (югозападната) е извадена, но мястото ѝ лесно може да се определи. При входа, който свързва притвора със северния страничен кораб, е запазен и праговият от камък с две квадратни дупки, сега запълнени с желязо, запоено с олово. Тези

Обр. 20. Болярската църква гледана от изток

Fig. 20. L'église des boyards vue de l'Est

дупки са предназначени за вратата. Каменната настилка в наоса и в страничните кораби не лежи върху здрава пръст, нито върху естествено образуван културен пласт, а върху изкуствен пълнеж, в който ясно се разпознават два слоя. Горният дебел 0,20—0,25 м, върху който са поставени плочите, се състои от черна и жълта пръст, примесена с бял хоросан. Долният слой, дебел около 0,20 м, се състои от натрошени местни камъни, почти напълно разложени (обр. 21). Под него продължава естествен пласт от черна пръст. Прави впечатление, че пълнежът от натрошени камъни никъде не преминава върху разрушените основи. Това е указание, че този пласт е нарочно поставен във вътрешността на църквата още при нейното изграждане или по време на преустройството, а не след разрушаването ѝ.

С други думи, тук се касае до първоначалната подова настилка, която е била заменена с тази, която виждаме днес. Тя е била с около 0,25 м по-ниска от вторичната настилка, която единствено е запазена. Това се потвърждава донякъде и от височината на цокъла, който стои с около 0,40 м по-ниско от пода. Че действително църквата е преустройвана, се вижда и от факта, че пространството между северния и южния приапсиден пиласър, от една страна, и съответно между североизточния и югоизточния пиласър в наоса, от друга, е било зазидано. При северния пиласър се вижда голям дялан блок, над който личи и част от чакълестия пласт, а при южния — допълнителен зид от дребни камъни и бял хоросан. Последният зид е измазан с бяла варова замазка. Откъм южния кораб на равнището на цокъла се вижда чакълеста подложка, служеща за основа на първоначалната подова настилка. Старата настилка на наоса е била с десетина сантиметра по-висока от настилка на страничните кораби.

Обр. 21. Разрез на пластове под настилка на болярската църква (притвор)

Fig. 21. Coupe des couches sous le pavement de l'église des boyards (narthex)

Отвън северната и южната стена са били украсени с шест полукръгло засводени слепи арки, от които сега са запазени само основите на пиластрите.

Всяка надлъжна страна е имала по седем пиластра. От тях са изчезнали два от южната стена и един от северната. Пиластрите не съответствуват на вътрешното разпределение на църквата.

Кръщелна. До южната стена е било долепено малко правоъгълно помещение, от което са запазени основите само на западната и отчасти на южната стена (обр. 19). Източният зид е изваден из основи заедно с прилежащия към църквата ъглов пиластър. Помещението е имало вътрешни размери: дължина (изток—запад) — 3,30 м, ширина (север—юг) — 3,15 м. Точно по надлъжната му ос е направен улей от поставени под ъгъл плочи от местен камък с лек наклон към западната стена. Улеят е широк 60 см, а запазената му дължина е 1,90 м. Помещението е имало каменна настилка, подобна на тази от вътрешността на църквата. Тя е лежала върху хоросанена основа, дебела 0,10 м, а под тази основа се вижда споменатият вече в наоса насип от натрошени местни камъни и хоросан. Настилката в това помещение е с 0,16 и 0,18 м по-ниска от настилката в наоса. Улеят, за който споменахме, ни позволява да разберем предназначението на тази стаичка — тя е била използвана по всяка вероятност за кръщелна. Някъде в източния край е стоял купелът, с който е бил съединен улеят.

Строителна техника. Църквата, която описахме, е строена с големи дялани блокове, свързани с бял хоросан. На места в хоросана се виждат и едри парченца от счукана тухла. Независимо от това цветът му навсякъде си остава бял. Блоковете са варовици. По техника на изработка, а също и по размери те много приличат на блоковете от монументалните постройки във Вътрешния град. Тяхната височина е към 0,40 м, а дължината и дебелината — различни (между 0,60 и 0,70 м). От вътрешна и външна страна зидовете имат цокъл, широк 0,10—0,20 м. Всички пресичащи се зидове имат конструктивна връзка помежду си. Изключение правят само зидовете на кръщелната, които са долепени до южната стена на църквата. Разбира се, от този факт не следва, че долепената стаичка е строена по-късно от църквата. Напротив, еднаквата строителна техника и на първо място съвсем еднаквият хоросан, който на места здраво свързва двата зида, може да послужи като указание за едновременен строеж. Без конструктивна връзка с останалата част на зидовете са и тристранните издатини на двете странични апсиди — те просто са прибавени към правата стена на протезиса и дякони-ка. Хоросанът и тук е един и същ. Без тези прибавки източната част на църквата би била досущ подобна на църквите от плисковския тип. Трябва да се отбележи, че основите на тристранно оформената зидария към северната странична апсида, гдето тази зидария единствено е запазена, имат много по-плитки основи от зида, към който са долепени. Тази разлика в нивелировката се дължи по-скоро на различната натовареност на зидовете, отколкото на съществуващата разлика в строителните периоди.

От големи каменни блокове са изградени само основите на църквата. Стените са били тухлени. Всички основи са имали по три реда quadrova зидария. Сега блоковете са запазени в повечето от зидовете. Липсва само горният ред в източния, западния и отчасти в южния зид на притвора, както и в северния приапсиден зид. Само основите на кръщелната са имали два реда блокове и са били с 0,40 м по-плитки от основите на църквата. Тук разликата във фундаването може да се обясни с различното натоварване на зидовете. Навсякъде каменните основи имат външен и вътрешен цокъл с доста неправилно очертание. На места той се губи. Често блоковете са разкривени и не са в линията на зида. Такъв неправилно сложен блок виждаме в северния външен зид точно срещу втория външен пиластър (от изток към запад). В случая се получава впечатление, че се касае до наличието на вътрешен пиластър, но това е несигурно, понеже на съответното място в южната стена не виждаме такъв пиластър.

В подреждането на блоковете съществува определен ритъм, който не срещаме никъде другаде в Плиска. Ритмичност, както е известно, съществува и в quadrova зидария на някои от монументалните постройки във Вътрешния град и се състои от редуването на два надлъжно поставени с един напречен блок. Ритъмът в случая протича в хоризонтална посока. При църквата, която разглеждаме, има също редуване на квадратите, но в обратна посока. То

се състои в следното: в най-долния ред всички блокове са положени напречно на зида, т. е. така, че към лицето на стената те се показват само с късите си страни, обратно, блоковете, които са над този ред, са поставени два по два, ориентирани с дългата си страна по дължината на зида. И най-сетне квадратите от най-горния ред отново са наредени, както в най-долния—напречно. Така се получава редуване във вертикална посока.

Обр. 22. Зидан гроб от предверието на болярската църква

Fig. 22. Tombeau en maçonnerie du narthex de l'église

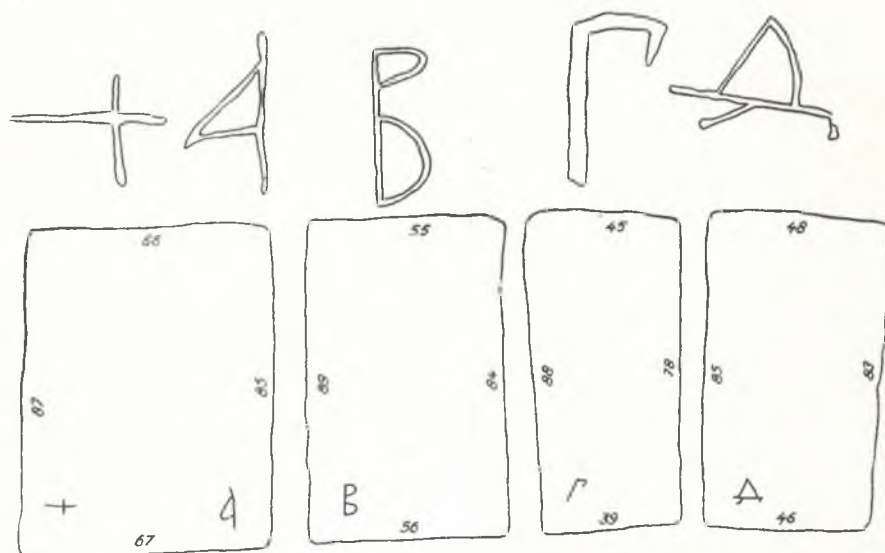
0,30×0,055 м в правоъгълна рамка е отпечатан релефен печат на XI Клавдиев легион. Печатът гласи: ΤΕΓΙΟΝΙΣΧΙΟ.

Много от червените тухли имат същите размери. Една от тях обаче е много по-голяма—0,41×0,41×0,06 м. Както върху червените, така и върху жълтите тухли се срещат тук-там драскотини, направени с пръсти, а върху една червена тухла с размери 0,33×0,29×0,04 м се вижда знак, подобен на пачи крак, също направен с пръсти (обр. 18). Драскотините обикновено имат форма на незатворени осморки или пресичащи се диагонални линии, каквито често се срещат върху тухли от монументалните строежи в Плиска, Преслав и Мадара, а също и върху тухли от късноантични селища у нас. Върху един блок от източния зид на притвора е издълбан каменоделски знак, подобен на ипсилон, с една почти хоризонтална хаста в долния край, обърната наляво, с максимални размери 0,14 м (обр. 18). Между материалите, които се намериха в църквата, заслужават внимание няколко профилирани фрагмента от корнизи, мраморни късове от прозоречни колонки с диаметър 0,08 м и др. От колонките в наоса нищо не бе намерено. От насипа произхождат и няколко закръглени ромбовидни (с около 0,2 м страна) стъкълца със зелен цвят. Тези находки ни дават основание да предполагаваме, че и по прозорците на църквата е имало такива стъкълца. Освен каменни в църквата е имало и тухлени корнизи. За целта са били изработвани специални тухли с три зъбци. Бе намерена такава цяла тухла с червен цвят и с размери 0,32×0,32×0,05 м. От едната страна тя има три зъбци, дълги 0,08 м. От същия вид тухли се намериха и отделни фрагменти. По всяка вероятност те произхождат от подпокривен корниз.

От цокъла нагоре стените на църквата са били тухлени с дебелина 0,60 м. Предположението за тухлени пояси трябва да се изключи пред вид на сравнително плитките основи, при това без фундиране с колове. По северната и южната стена са запазени по един ред тухли, а някъде и по два реда. Повечето тухли са квадратни със страна от 0,26 до 0,36 м и дебелина 0,04—0,05 м, но има и правоъгълни с размери 0,36×0,26×0,04 м и др. Най-често те имат червен цвят. Свързани са със същия бял хоросан, съдържащ незначително количество чукана тухла. Това е същият хоросан, който виждаме и в блоковата зидария. Фугите обаче откъм лицето на зидовете са замазани с плътен розов хоросан, както и оградната стена на Малкия дворец, а също и някои други постройки от Вътрешния град.

Върху една тухла от жълта глина с размери 0,33×0,33×0,05 м от южния приапсиден зид е вдълбан надпис: DVLES, а върху друга червена тухла с размери 0,36×

Броят на керамичните фрагменти, произхождащи от църквата, е незначителен. На пода не се намери нито един фрагмент, а произхождащите от културния пласт са главно глазирани късове, които приблизително се отнасят към епохата на византийското владичество и отчасти към X в. Върху дъното на един фрагмент, намерен в кв. Р—18, на дълбочина 1 м, до църквата, се вижда за пръв път релефно знакът IVI , а също и други знаци с неясно очертание (обр. 15, 2).

Обр. 23. Номерация на плочите от зидания гроб в болярската църква

Fig. 23. Les dalles numérotées du tombeau du northex

Гробовете във и около църквата. В преддверието между двата средни пилона е разположен зидан гроб. Отгоре той е покрит с масивни каменни плочи, приготвени нарочно за гроба (обр. 22). От запад към изток плочите имат следните размери: $1,70 \times 82 \times 64 \times 85$ см; $2,53 \times 85 \times 55 \times 90$ см; $3,40 \times 80 \times 40 \times 78$ см и $4,46 \times 88 \times 44 \times 88$ см. Всичките са дебели около 15 см. Плочите са номерирани от 1 до 4, като се броят от запад към изток. Номерацията е означена с издълбани букви от А до Д от вътрешната страна на всяка плоча в долния ѝ край (обр. 23). Както може да се съди от начертанието на буквата Д, буквите, изглежда, са кирилски, а не гръцки. Пред буквата А е изрязан кръст.

За разлика от ранновизантийските зидани гробове, които имат трапецовидна форма, този гроб е правоъгълен: късите му вътрешни страни са по 50 см, а дългите — южната 180, а северната — 177 см. Стените са иззидани отвътре с тухли, а отвън с дребни камъни, натрошени керемиди и жълта глина. Отгоре зидовете са заравнени с начупени керемиди и замазани с хоросан. Дебелината на стените е различна: северната има средна дебелина 0,25 м, южната — 0,40 м, а източната и западната са по 0,20 м. Средната дълбочина на гроба е около 0,47 м. Специално легло за плочите не е предвидено. Отвътре стените и подът са измазани с пласт розов хоросан, дебел около 1 см. На много места тази мазилка се е напукала от слягането. Костите на скелета се намериха почти непокътнати (обр. 24). Черепът е напълно разбит и изгнил. Почти изгнили са и всички останали кости. Главата на покойника е била леко повдигната и поставена върху тухла с размери: $33 \times 14 \times 6$ см. Тухлата е счупена, първоначално е била квадратна (обр. 24). Скелетът лежи по гръб с глава на запад. Ръцете са били скръстени, което се вижда от факта, че фалангите на пръстите са смесени с ребрата при кръста. Прешлените на гръбначния стълб и всички останали кости са на мястото си, но са много разложени. Дължината на скелета без петите е 1,30 м. Погребеният е имал по-скоро нисък ръст (1,60—1,65). Трупът е бил поставен в гроба без ковчег

но не направо върху хоросанения под, а върху дъска, следи от която се проследяваха навсякъде под скелета. В гроба не се намериха никакви приложения. Запазени са обаче значителни следи от облеклото на покойника. Той е бил облечен с къс до бедрата кожух, превърнат сега в черна ронлива материя (обр. 25), по повърхността на която ясно личат порите на кожата. Копчетата са били също кожени. През кръста кожухът е бил препасан с колан, широк 2,5—3 см. По краищата му се виждат малки дупчици. Изглежда, че коланът е бил защит за кожуха. Част от този колан се намери точно на кръста от дясната страна на покойника. Запазени са следи, макар и съвсем слаби, от фина тъкан от долно облекло. Коланът

Обр. 24. Скелетът в зидания гроб в болярската църква
Fig. 24. Les ossements du tombeau du haut die nitaire

е бил украсен с релефно отпечатани върху него кръгли медальончета, в които е бил изобразен по един бюст на светец с нимб около главата. Едно такова медальонче е напълно запазено, но образът е доста изтрит. Тази подробност е важна не само защото чрез нея научаваме нещо ново за облеклото на старите българи, но и защото от този факт става съвършено очевидно, че в случая се касае до погребение на духовно лице, заемащо в църковната или светската йерархия видно място. Изглежда, че тук е погребан голям български сановник, приел подобно на Мостич от Преслав монашески сан преди смъртта си.

Църквата при № 31, в която е бил погребан високият български велможа, е била по всяка вероятност негова семейна църква. Това се вижда от нейната добра уредба: хубава подова настилка, каквато можем да видим само в Голямата базилика и църква № 8, и солиден строеж, характерен за по-официалните плисковски постройки. Във Външния град няма друга църковна постройка, така грижливо изградена. Това ни дава основание да предполагаме, а погребението в притвора потвърждава, че църквата е построена от много влиятелно лице, стоящо

безсъмнено близо до двореца. По тая причина ние условно нарекохме тази сграда болярска църква, за да я отличим от останалите, много от които може също да са частни, но очевидно е, че принадлежат на по-низши сановници от средата на българската управляваща класа. В кв. Т—20, малко югоизточно от църквата, на дълбочина 1,25 м от съвременната повърхност бе разкопано друго погребение. Трупът, поставен в дървен ковчег, е бил положен направо в изкопаната в земята гробна яма. Скелетът беше по гръб, главата леко обърната с лице към север, черепът разбит. Индивидът е доста възрастен, изглежда мъж. До десния фемур имаше кости от детски череп. И тук нямаше никакви приложения. Намериха се само много желяза от обковките на сандъка, който е бил обшит по ъглите с плоски железни скоби. Едно друго погребение, на което костите бяха поразместени, се откри в южния край на притвора. На 0,60 м северно от него имаше куп кости от трето вторично погребение. И при тези гробове не се намери никакъв инвентар, поради което не може да се каже нищо определено за времето, от което произхождат. Очевидно е обаче, че те не са по-късни от края X в., когато, както ще видим по-нататък, църквата ще да е била разрушена.

За датирането на болярската църква могат да ни помогнат някои стилни особености. Както видяхме, по външните ѝ стени има пиластри. Характерното за тях е, че те не съответствуват на вътрешното разпределение. Те са свързани повече с архитектурната украса, отколкото със структурата на сградата. В това отношение болярската църква представлява малко по-късен етап от развитието на нашата религиозна архитектура.

В по-раншните наши църкви стените обикновено са по-слабо разчленени, а пиластрите, доколкото се срещат, имат конструктивно назначение — в повечето случаи отговарят на вътрешното разпределение и са свързани функционално със сградата. Типични в това отношение са църква № 1 в местността Аврадака в Преслав,¹ църквите № 25², 8³, 5⁴ и отчасти Голямата базилика⁵ в Плиска, църквата в Червен⁶ и др. Всички те имат разчленяване на стените, което съответствува на вътрешното разпределение. Това разчленяване обаче, особено в случаите, когато то не се изисква от конструктивни съображения, е характерно за времето след X в. Типични примери в това отношение са: Бачковската костница,⁷ много търновски⁸ и месемврийски църкви⁹ и др. Болярската църква в Плиска клони повече към втората група. По план тя много се приближава и до базиликите от т. нар. плисковски тип. От тях се отличава главно със своето отворено преддверие, което, също както и разчленяването на стените, не е характерно за нашата ранна църковна архитектура. Такова преддверие не срещаме в нито една от разкопаните църкви в Плиска и Преслав, като изключваме Голямата базилика, чийто атриум

Обр. 25. Останки от кожух от зидания гроб в болярската църква
Fig. 25. Restes de fourrure du tombeau du haut die gienitaire

¹ В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, 1948, стр. 66, обр. 5 и табл. I.

² Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП, III, 1948, стр. 186, обр. 14 с.

³ Пак там, стр. 191, обр. 19, 3.

⁴ Пак там, стр. 196, обр. 23, 3.

⁵ АП, табл. XXXIV.

⁶ К. Шкорпил, Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, София, 1914, обр. 136.

⁷ С. Бобчев, и Л. Динолов, Бачковската костница, София, 1960, обр. 30.

⁸ В. Димов, Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, V, 1915, обр. 76—79 (църкви № III—VI); обр. 86, 95, 98, 108 и 121 (църкви № VIII, X, XI, XIII и XIV); разчленени стени с декоративно предназначение имат и църквите в Асенова махала. За тях вж. Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в., София, 1931, обр. 112 (Св. 40 Мъченици), обр. 113 (св. св. Петър и Павел) и обр. 42 (Св. Димитър).

⁹ За тези църкви вж. А. Л. Рашенов, Месемврийски църкви, София, 1932, обр. 46 (св. Архангели); обр. 38 (Пантократор); обр. 24 (Св. Иван неосветени); обр. 12 (Св. Стефан); обр. 18 (Св. Параскева) и обр. 60 (Св. Годор).

с отворена колонада не може в никой случай да се сравнява със скромната и по същество различна диспозиция на преддверието в болярската църква. Външна колонада, но не към преддверието, а към северната и южната страна на църквата, виждаме само при Дели Душка в Преслав,¹ но там системата е съвсем различна и не може да се установи типологична връзка с нашия случай.

Важен елемент за определяне на времето, от което произхожда паметникът, е строителната техника. Сигурното, което може да се каже по този въпрос, е, че болярската църква в това отношение стои много близо до монументалните строежи във Вътрешния и Външния град. Но тази близост малко може да ни помогне за уточняване на абсолютната хронология, тъй като такава хронология не е установена със сигурност и за самите монументални строежи. В случая много по-важни за нас са стратиграфските данни. Както вече многократно се отбелязва, в пласта над земянките и под основите на сградите от дребни камъни и кал се откриха хоросанани основи, отнасящи се очевидно към един междинен строителен период. Не може да има съмнение, че именно към този период се отнася и болярската църква. Фактът, че тя е разположена точно срещу единствения широк вход, който се е намирал в източната оградна стена, и то така, че пречи на движението, показва, че църквата не може да е съществувала, когато този вход е бил използван. Понеже, от друга страна, сградите изградени от ломени камъни и кал, не могат да се датират по-рано от X в., нито могат да се свържат с църквата чрез своята съвършено различна строителна техника, то очевидно е, че те са строени по-късно — след разрушаването на църквата. Като имаме пред вид, че долният културен пласт, в който се намират земянките, може да се датира с известна вероятност към VIII в.,² а горният — приблизително между X и края на XII в.,³ междинният строителен период заедно с болярската църква могат да се датират към IX—X в. По всяка вероятност църквата е била построена в началото на X в. или малко по-рано и разрушена към края на същия век или в началото на следващия. Археологическите материали не позволяват да се внесе по-голяма яснота и убедителност в датирането, нито да се изяснят причините за разрушаването на паметника. Можем да изкажем само предположението, че църквата е унищожена при повторното завладяване на Североизточна България от византийците, което съвпада със самото начало на XI в.⁴

Сондажи във Вътрешния град. Още при разкопките през 1948—1949 г. бях забелязал, че на 15,80 м от югозападния вътрешен ъгъл на оградната стена на Малкия дворец отвън към южната страна на същата ограда е долепен някакъв зид. Тогава той не беше разкопан, понеже стоеше вън от сектора, който изследвахме. През 1960 г. на това място бе направен сондаж, който позволи да се разкрият тук основите на едно почти квадратно помещение, долепено до оградната стена. По-добре са запазени източният и западният зид (височина 0,50 м). Южният се издига само на 0,10—0,20 м височина. За северна стена е използван южният ограден зид. Помещението е изградено от дребни камъни, споени с кал, но в източната стена се виждат и по-големи блокове, два от които с размери $0,80 \times 0,48$ и $80 \times 0,43$ м, очевидно взети от по-стари разрушени постройки. Западната стена е зидана от малки плочести камъни. Тук се забелязва известно преустройство на зида. Входът, изглежда, е бил откъм южната страна.

Малкият брой керамични фрагменти принадлежат изключително към амфоровидните съдове с широки набраздявания, едни дебелостенни, други тънкостенни, но всички много добре изпечени. Намериха се и няколко фрагмента глазирана керамика. На дълбочина 0,50 м от съвременната повърхност в помещението се откри византийска бронзова монета от края на

¹ В. Иванова, Базилика на Дели Душка в Преслав, РП, III, стр. 65 и сл., обр. 1.

² Ст. Михайлов и А. Т. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 288.

³ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 138.

⁴ В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, София, 1927, стр. 717.

Х или началото на XI в. с надпис IHSVS XPISTVS BASILEV(S) BASILE(I), а откъм гърба — бюста на Исус Христос.¹

Винарница в Плиска. Както вече отбелязах на друго място,² още преди няколко години (1955) можах да установя, че квадратните зидарии в сграда I не са неопределени по предназначение субструкции, а малки шахти от винарница (обр. 26). Те бяха разкопани през 1960 г. Още при обнародването им беше обърнато внимание върху факта, че те са наредени в една линия, което свидетелствува, че са били свързани помежду си.³ За такава връзка говори и обстоятелството, че откъм северната страна на шахтите всичките стени на сградата са пробити в една и съща ос. Тези пробиви навярно стоят във връзка с шахтите или по-точно с някои приспособления, отнасящи се към механизмите, свързани с някакъв производствен процес.

Обр. 26. Шахтата в западния коридор на винарницата
Fig. 26. La fosse du corridor occidental de l'atelier de vigniculture

Шахтите в западния и източния коридор са долепени до цокъла на масивния зид от централното помещение на сградата. Шахтата от източния коридор първоначално е имала вътрешни размери: $1,08 \times 1$ м, дълбочина 0,70 м, от цокъла — 0,54 м. Дебелината на стените е 0,32 м. По-късно тя е била стеснена, а западната ѝ част е запълнена с хоросан. Така преустроена, тя е имала същата дълбочина съответно с размери $0,54 \times 0,55 \times 0,52 \times 0,54$ м, дебелина на северната стена 0,60 м, на южната 0,60 м. Западната е представлявала масив от хоросанен пълнеж, дебел 0,54 м. Шахтата е иззидана от тухли и хоросан с много примес от трошена тухла. Вътрешните стени и подът са измазани с плътен розов хоросан, силно наситен с тухлен прах. Тази замазка е била водонепропусکاема. Ние я виждаме главно при баните и басейните и по-специално при кръглия басейн под баня F и при Големия басейн. Шахтата първоначално е събирала около 80 л вино, а след стесняването ѝ вместимостта ѝ била намалена почти четири пъти. Точно по средата на източната ѝ страна ръбът на зида, към който е долепена шахтата, е грубо очукан. Това очукване съвсем не е случайно. Ние го виждаме и при шахтата в източния коридор. То е било необходимо, за да се направи място на тръбите, които са идвали от централното помещение.

Подобно е устройството и на шахтата в източния коридор. Първоначално тя е била дълга 1,03 м и широка 0,77 м, а след преустройството ѝ, извършено едновременно с това на другата шахта, тя е стеснена — дължина 0,67 м, ширина 0,55 м. Стените първоначално са били дебели около 0,30—0,35 м, а след това източната и южната са били надебелени от вътрешна страна с ширината на една тухла, като съответно с толкова е била стеснена шахтата.

Приблизително по същия начин е била изградена и субструкцията, която се намира в центъра на сграда I. Може би тя е била по-голяма от останалите две. Навярно затова и ней-

¹ У нас тези монети обикновено се приписват на Цимисхий (969—976), но те продължават да се секат и от императорите Василий II (976—1025), Константин VIII (1025—1028), Роман III (1028—1034), Исак I Комнин (1057—1059) и пр. При това твърде несигурно е да се определи кои императори са секли наличните десет варианта от този тип (W. Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum, vol. II, London, 1908, стр. 480 и сл.).

² Ст. Михайлов. За произхода на античните материали от Плиска, Археология, год. II, 1960, кн. 1, стр. 20, заб. 6.

³ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 71 и сл. и обр. 21.

ните основи са малко по-дълбоки. Но най-съществената ѝ отлика, която има важно функционално значение, се състои в това, че дъното на тази централна шахта е било най-малко с няколко десетки сантиметра по-високо от дъната на страничните шахти. Това разположение също не е случайно. Трите шахти са били свързани с тръби, които са излизали от централната шахта и под известен наклон са се отправяли към страничните шахти. Именно за да се получи този наклон, е било необходимо дъното на централната шахта да стои над горния ръб на шахтите, разположени в коридорите на сградата. Ясно е, че това съоръжение е пригодено за манипулиране с течности. Като имаме пред вид устройството на някои винарници и на първо място винарницата в Преслав, ние смятаме, че и в случая се касае до сграда с подобно предназначение. Сравнително малките размери на централната шахта, гдето е ставало мачкането на гроздето, ни подсказват, че процесът около изстискването на сока ще да е бил до известна степен механизирен. Може да се предполага, че това е ставало с помощта на дървени лостове и преси, които са били инсталирани в централното помещение.

В архитектурно отношение винарницата в Плиска следва една много стара традиция: както в атинските винарници от IV в. до нашата ера резервоарите се намират във вътрешното помещение, в което е площадката за изстискване на сока; по един улей течността минава през стената, която огражда тази площадка.¹ Най-разпространеният тип винарница от първите векове на н. е. се състои от три разположени една до друга площадки за изстискване на гроздето (Calactarium). Една от тези площадки е била предназначена за инсталиране на преса. Срещу трите площадки е имало три резервоара (Bella vinarum).² Калактолиумът, както съобщава Паладий, е трябвало винаги да бъде поставен по-високо от пода. До него се е стигало чрез няколко стъпала.³ Както и в Плиска, някои от боспорските винарници имат доста дълбоки основи.⁴ От изтъкнатите типологични белези се вижда, че винарницата в Плиска принадлежи към една многовековна местна традиция, която в Гърция се проследява от IV в. пр. н. е., та дори до наши дни.⁵

Въпросът за точното датиране на винарницата при сегашните оскъдни данни, с които разполагаме, е труден. Тезата, че всички монументални сгради са построени през епохата на Първото българско царство, досега не е била научно обоснована и има чисто априорен характер. Обаче независимо от тази несигурност едно нещо може да се счита безспорно — че българите са използвали тази сграда, и то, както изглежда, за същата цел. Подобно предположение се подкрепя, макар и косвено, от две ценни исторически известия. Едното изхожда от византийския лексикограф Свидас (X в.), който съобщава, че Крум, за да ограничи пиянството, заповядал да се изкоренят лозята в България.⁶ Дали това е била една временна разпоредба, както мисли Златарски,⁷ или закон, в случая не е важно. Значението на това съобщение за нас се съдържа във факта, че през времето на Крум в България имало много лозя. А това е почти пряко указание, че виноделието е било силно развито. Още по-изрично в това отношение е второто историческо свидетелство. То се съдържа в открития от Ив. Дуйчев текст в Cod. Vaticanus Grecus 2014 относно похода на император Никифор I Геник в България (811 г.).⁸ Анонимният летописец е отбелязал, че Никифор, като влязъл в двореца на Крум, намерил там пребогата плячка: мед (навярно медни пари⁹), одежди и различни други неща. Освен това като разтворил неговите (на Крум, б. м.) изби с вина, раздавал на всичките свои (люде) да

¹ W. Dörpfeld, Die Ausgrabungen am Westabhang der Akropolis. Mitth. d. k. d. archaeologischen Instituts. Athenische Abteilung, Band XX, 1895, стр. 169, обр. 5—6.

² В. Ф. Гайдукевич, Виноделие на Боспоре. Боспорские города, II, МИА СССР, № 85, стр. 356.

³ Пак там, стр. 430.

⁴ Пак там, стр. 422.

⁵ Dörpfeld, цит. съч., стр. 170.

⁶ Златарски, История на българската държава, т. I, ч. I, стр. 286.

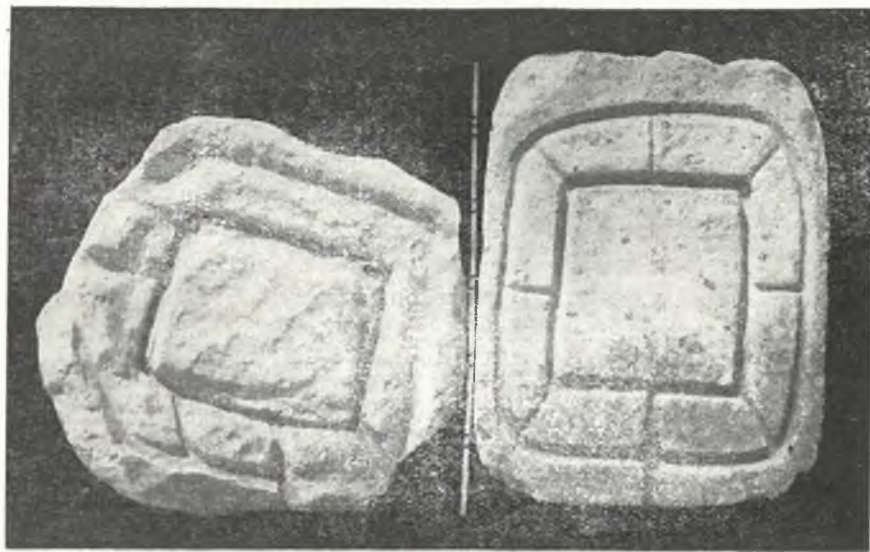
⁷ Пак там, стр. 286.

⁸ Ив. Дуйчев, Нови житийни данни за похода на император Никифор I в България през 811 г., Сп. БАН. кл. ИФ и ФО, кн. LIV (26), 1937, стр. 147 и сл.

⁹ Ив. Дуйчев, Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство, ИИБИ, кн. 3—4, 1951, стр. 105.

пият до насита.¹ От този текст става ясно, че в Плиска е имало складове за вина, а това е вече известно указание, че в столицата е било развито и виноделието. Към посочените дотук писмени и археологически данни могат да се прибавят и още две интересни находки, изложени сега в музея при разкопките. Става дума за две винарски преси, едната от които произхожда от околността, а другата, както изглежда, от Плиска. Първата представлява пясъчник с размери: дължина 0,83 м, ширина 0,76 м и дебелина 0,16—0,18 м (обр. 27а). Изработката е доста груба. Върху

плочата са вписани един в друг два правоъгълни улея с неравни страни и заоблени ъгли. Те са съединени с няколко малки напречни улейчета. Другата преса е много по-грижливо изработена. Това е една варовикова плоча с отчупени ъгли и с размери: дължина 0,94 м, ширина 0,71 м, и дебелина 0,22—0,23 м (обр. 27б). Улеите са широки 0,03—0,04 м и дълбоки 0,02—0,03 м. И тук те имат аналогично разположение и са съединени със странични улейчета. Едно от тях — то-

Обр. 27. Две винарски преси от музея в Плиска
Fig. 27. Deux presses à vins du musée de Pliska

ва, което се намира по средата на една от късите страни — е служело за изтичане на виното. В единия си край то е леко разширено и удължено, за да се направи легло за тръба. Всички тези материали потвърждават нашето предположение за съществуването на виноделие в Североизточна България навярно още преди образуването на държавата и съвсем сигурно през епохата на Първото българско царство и по-специално в Плиска.

Накратко разкопките на № 31 във Външния град и сондажите във Вътрешния град на Плиска дадоха ценни резултати. По-специално те позволиха да се заговори по-определено за относителната и в известна степен и за абсолютната хронология на строителните периоди в първата българска столица. Обект № 31 е бил обитаван, както изглежда, още през VIII в., когато на това място е съществувало селище, жителите на което са живели в землянки. По-късно — навярно към края на IX в. — селището изпаднало във феодална зависимост. Тук тогава е била построена хубава църква по поръка на български болярин, който, може би като монах, е бил погребан след смъртта си в притвора на тая църква. Тя била разрушена към края на X в. или в самото начало на XI в. по време на окончателното завладяване на Североизточна България от Византия. Около църквата е имало селище, жилищата на което са били надземни, строени в основите с местен камък и кал. По това време или към края на X и началото на XI в. на мястото на разрушената църква и над заравнените землянки възникнало голямо стопанско предприятие за производство на керамични материали — както строителни, така и

¹ Ив. Дуйчев, цит. съч., стр. 149.

кухненски съдове. Съществуването на такова голямо предприятие се явява пряко указание, от една страна, за силно развити в недрата на българското общество феодални отношения, а, от друга, за характера на българския феодален град, развиващ се успоредно със западноевропейските средновековни градове, чийто облик, както и обликът на селище при № 31, се определят от естеството на производството, което има едновременно аграрен и занаятчийско-търговски характер¹

Разкопки през 1961 г.

Задачата на разкопките през 1961 г. беше да се изследват нови площи главно с оглед да се изясни архитектурният комплекс, свързан с горния културен пласт при обект № 31, а също да се потърсят нови земянки. Още при разкопките през 1959 г., източно от северната стена на помещение f, бяха открити основи на разрушен зид, който продължаваше в източна посока и се губеше под неразкопаната площ. Като се надявахме да разкрием нови сгради, стоящи във връзка със сградата Н, разкопана през 1959 г., определихме за разкопаване през 1961 г. сектор МН—8—18. Преди това беше довършена работата от предходната година, като бяха доразчистени откритите още през 1959 г. хоросанени субструкции в кв. О—8 и П—8.

В задачата на разкопките през 1961 г. влизах и по-нататъшното изследване на пространството около болярската църква. Това се налагаше поради необходимостта да се провери дали около църквата не е имало други гробове освен ония, които бяха открити през 1960 г. За целта беше определен за разкопаване секторът РТ—20—21, включващ пространството между апсидата на църквата и източната оградна стена на комплекса № 31.

Накрая бе направен и сондаж в сектор ЖМ—11 все с оглед да се потърсят основи на сгради и следи от земянки и в тая част на неразкопаното пространство, заключено в оградната стена. В следващите редове ще се спрем по-подробно върху резултатите от разкопките в отделните сектори.

Разкопки в сектор МН—8—18. Както и във всички останали сектори, хумусният пласт съдържа много строителни материали — главно необработени дребни камъни, много керемиди, повечето натрошени, и фрагменти от глинени съдове. Предполагаемите зидове се показваха само на 0,20—0,30 м дълбочина. Това са основи на две каменни сгради, построени в една ос с посока изток—запад със слабо отклонение СИИ—ЮЗЗ и разделени една от друга с тесен коридор (обр. 1 и 28). Западната сграда (М) се състои от две продълговати помещения (а и р) без връзка помежду си, а източната N — от три помещения, средното от които е също доста удължено, докато страничните q и s имат по-малки размери и с надлъжната си ос са ориентирани перпендикулярно на надлъжната ос на централното помещение. Средната височина на запазените зидове заедно с основите е 0,80 м, т. е. те са разрушени приблизително на нивото, на което се е намирал подът на помещението. Както всички останали разкопани досега каменни основи тук, така и зидовете, открити през 1961 г., саградени от местни ломени камъни, споени с кал. Камъните откъм лицевата страна на зида в едни случаи са естествено заравнени, а в други — нарочно одялвани. Наредени са в хоризонтални редове, което означава, че и по размери, главно по дебелина, те са почти еднакви. Понякога основите са малко по-груби и леко се разширяват. Това добре се вижда при западната стена на помещение г от сградата N (обр. 28). Всяко помещение е имало по един вход в южната стена. Сега такива входи се виждат само при три от помещенията (а, р, q), при две от тях (г, s) те не личат, понеже зидовете са разрушени. Следва да се отбележи, че сградите М и N са не само изградени по същия начин, както и откритите досега постройки в това пространство, но имат и еднакви размери с тях и, както изглежда, еднакво предназначение. Но на този въпрос ще се спрем по-долу. Тук ще отбележим само, че тези сгради съставляват неразделна част от общия архитектурен комплекс, с който те имат конструк-

¹ По-подробно по този въпрос вж. Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, Археология, год. II, 1960, кн. 3, стр. 14 и сл.

тивна връзка и еднаква ориентация. Сгради N и L се свързват под прав ъгъл и фактически представляват две крила на една и съща постройка. По-слабо е изразена връзката между сграда M и H, но очевидно такава връзка е имало, както може да се заключи от полуразрушените основи на един зид, който започва от източната страна на сграда H и стои точно в линията на северния зид на сграда M и N. Между този зид и западната стена на сграда M, почти на равнището на пода на разкопаните сгради, се откри част от груба подова настилка от квадратни тухли. На север настилка е ограничена от разрушена основа на зид, който може да се счита като продължение на зида, разположен перпендикулярно на източната стена на постройка H в линията на северния зид на сгради M и N. Тухлената настилка може да се отнесе към междинния строителен период. Този извод намира потвърждение и в евентуалната връзка, която може да се установи между тази настилка и откритите наблизо пещи, за които ще стане дума по-нататък. Може би на това място е съществувал някакъв навес. Във всеки случай ясно е, че сградите непосредствено южно от керамичните пещи заедно с трите крила, образувани от сгради H, M, N и L, затварят едно правоъгълно пространство, представляващо навярно вътрешен двор, в който са разкопани основи от по-стара сграда.

Обр. 28. Основи на сгради M и H, разкрити през 1961 г.
Fig. 28. Fondations des bâtiments M et H découverts en 1961

Находки. Тук няма да се спираме подробно върху строителния керамичен материал, който е твърде многоброен. Различните по форма, размери и украса керемиди, които се срещат, са подобни на онези, описани при обнародването на материалите от по-раншните разкопки.¹ Ще отбележим само, че най-голям е броят на извитите керемиди, произхождащи от покрива на съборените сгради. По-рядко се срещат тегули, отличаващи се с големите си размери (една тегула в помещение q, на дълбочина 0,60 м, има размери $0,60 \times 0,40 \times 0,35$ м и други от помещение p с размери $51 \times 33, 2,05$; $54 \times 34 \times 2$ см и др. В кв. M—15 се намери цяла извита керемида с дължина 0,47 м, ширина 0,18 и 0,11 м. Някои от извитите керемиди имат на гърба си украса от прави и вълнообразни линии, разположени най-често по надлъжната ос на керемидата. Намират се и много плоски керемиди. Те се отнасят към типа tegulae и имат също големи размери. Например в кв. H—13 една такава керемида има дължина 0,52 м, ширина $0,32 \times$ дебелина 0,028 м. Тухли почти не се срещат нито в зидовете, нито между строителните материали от насипа от вътрешността на сградите.

Върху много фрагменти от керемиди личат знаци, едни от тях правени с пръсти, а други с острие преди изпичането. Знаците, издълбавани след изпичането, се срещат само върху стени на съдове. Намерено е само едно дъно с релефен знак с форма на равнораменен кръст, вписан в окръжност. Най-често срещаният знак върху керемидите, правен винаги с пръсти, е знакът, който се състои от една окръжност и над нея начертание, наподобяващо буквата M. Този знак се среща изключително върху широките плоски керемиди и има сравнително големи размери обикновено 0,15—0,20 м височина. Той може да се счита като типичен за керамични-

¹ С т. Михайлов, Археологически материали от Плиска (1948—1951 г.), ИАИ, XX, 1955, стр. 121—122.

те строителни материали от № 31 и по-специално за самото производство на керамичната работилница. Знакът се среща в разни варианти:¹ долната част — окръжността в едни случаи се приближава до истинската окръжност, а в други — до елипсата, но и в едните, и в другите случаи начертанието е неправилно; що се отнася до горната част, тя или се явява като силно разширено М, или като буквата V с пречупени хасти в горния край. Най-често знакът се среща във формата на втория вариант. Освен това двете части на знака в едни случаи са съединени, а в други между тях има значително разстояние. Но във всички тези начертания не се касае до различни знаци, нито дори до някакви варианти в истинския смисъл на думата, а по-скоро до неправилности и разновидности, дължащи се на обстоятелството, че изчертаването е било извършено набързо със свободна ръка, при това не винаги от едно и също лице. Върху два керамични къса от помещение р е издълбан знак, наподобяващ буквата С. Единият от тези знаци, изглежда, е върху фрагмент от тухла или тегула, а другият върху леко извита керемидата.

Знаци се откриха и върху извитите керемиди. За разлика от плоските керемиди обаче тук те се намират в повечето случаи не върху изпъкналата, а върху вдлъбнатата част на керемидата. Те представляват обикновени правоъгълни вдълбавания, направени към широкия край на керемидата.² В помещение q на дълбочина 0,30 м бяха открити три такива фрагмента. Само в един случай знаците (два) са откъм изпъкналата част (върху керемидата, намерена в кв. Н—11 до южната стена на помещение а). Заслужава внимание обстоятелството, че правоъгълните вдълбавания се срещат само върху извити керемиди, и то върху точно определен тип — върху керемиди, които имат остър надлъжен ръб откъм изпъкналата си част. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че със знаците върху керамичните изделия се е отбелязвала спецификацията на дадено производство. При това такива знаци са поставяни само върху ограничен брой екземпляри от общото серийно производство, затова и техният брой е сравнително малък.

В кв. Н—15 на дълбочина 0,30 м бе намерен къс извита керемидата, върху изпъкналата част на която са издълбани с острие преди изпичането гръцките букви IV. Начертанието на буквите, а също и обстоятелството, че те са гръцки, не противоречат, а подкрепят предложената датировка за сградите от горния културен пласт — не по-рано от края на X в. В същия квадрат се намери друг фрагмент от керемидата, върху който е нарисувано бягащо еленче. Запазена е предната част на тялото, шията и отчасти главата. Рисунката е направена в суровата глина преди изпичането на керемидата. Подобни рисунки са ни известни и от вътрешния град на Плиска. Може би всички тухли с такива рисунки са били произвеждани в големия занаятчийски център на № 31.

В североизточния ъгъл на помещение р между съборените камъни от зида се намери коритце от варовик с размери на камъка — дължина 0,45 м, ширина в единия край 0,18 м, а в другия 0,25 м и дебелина 0,12 м. Коритцето е съвсем плитко — само 0,04 м. Изглежда, че не е довършено. Използувано е като строителен материал в сграда М. В помещение „о“ на същата сграда на 0,30 м дълбочина от повърхността бе намерена сребърна монета от Йоан Цимисхий. Откъм лицевата страна около бюста на императора се чете надписът $\text{ισχυς} \chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ нка до самия бюст от ляво ιω , отдясно η , а откъм гърба — $\text{ιω} \alpha \eta \eta \chi \eta \chi \omega \text{AVTOCRAT} \epsilon \nu$. $\text{ς} \epsilon \nu' \text{basileus Roma} \omega$. Това е първата монета, открита на обект № 31. Понеже бе намерена почти на пода на помещението, тя може да се използва до известна степен за датироване на целия архитектурен комплекс, който, както вече посочихме на друго място, може да се отнесе към края на X в.³ Разбира се, в случая монетата не може да се счита решителен аргумент, а само потвърждение на фактите, установени по други пътища. На дълбочина 0,80 м в

¹ Срв. знаците, открити през 1951 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 122, обр. 60, 1—2, 5—7.

² Подобни вдълбавания бяха открити за пръв път при разкопките през 1960 г.

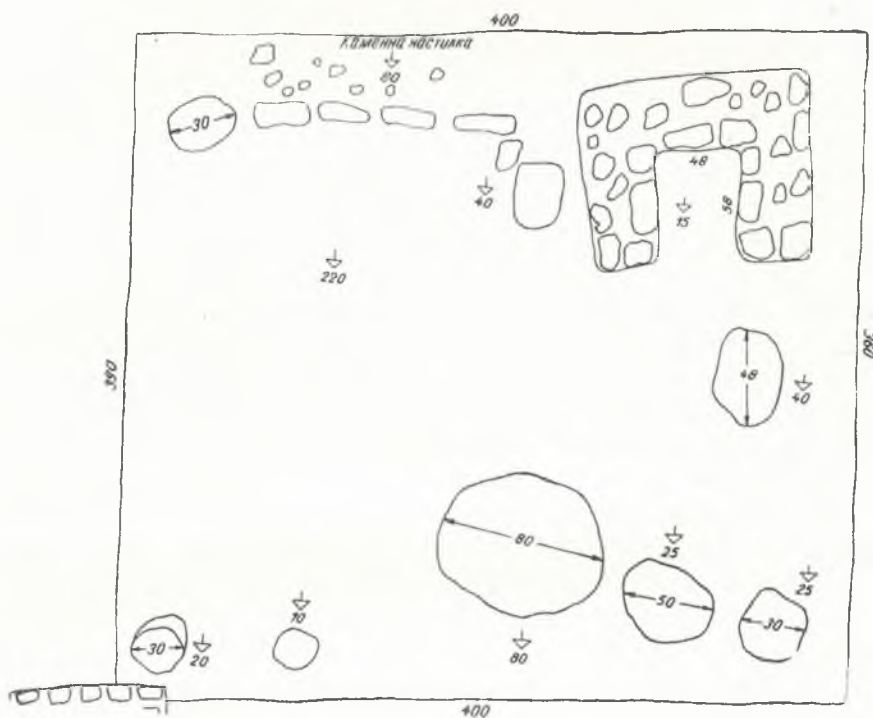
³ С. т. М и х а й л о в, Археологически материали, стр. 130.

кв. М—9 бе разчистена част от каменна настилка, показваща нивото на жилищния хоризонт на най-горния културен пласт.

Землянка № VIII. В кв. М—10 на 1,30 м се откри пласт чиста жълта глина, дебелина 0,20 м, заемаща площ от около 1,50 м в диаметър. Глината лежи в пласта, който се отнася към сградите с каменни основи, и навярно представлява суров материал, използван в керамичното производство. Под този пласт на дълбочина 1,50 м, на границата между квадрати М—9—10, бяха изкопани много животински кости, повечето от които свински. На дълбочина 1,60 м в кв. М—10 между материалите се намери и къс желязна сгур. Тук на 2,20 м дълбочина се откри подът на землянка № VIII. Оказа се, че настилките от кв. Н—9 и М—9, както и основите на сграда М лежат отчасти върху насипа на уземното жилище. Този факт за лишен път показва, че землянките са най-старите жилища в този квартал на Външния град.

Землянка № VIII (обр. 29) се намира почти непосредствено до североизточния външен ъгъл на сграда М в кв. М—

9—10 и отчасти в кв. Н—9—10. Тя има неправилна трапезовидна форма със страни, ориентирани почти по страните на света, с леко отклонение СЗ—ЮИ, респективно СИ—ЮЗ. Източната страна е дълга 3,90 м, западната — 3,60 м, а южната и северната — по 4 м. Подът се състои от здрава жълта пръст, силно тромбувана. Пещта, подобно на пещите в останалите землянки, е изградена в долната си част от по-едри камъни, а в горната — от по-дребни. Разположена е в североизточния ъгъл с отвор към юг. Тя има правоъгълна форма с размери на огнището — дължина 0,75 м, ширина 0,45 м и дебелина на стените 0,40—0,50 м. Тук-там между камъните има жълта глина, използвана навярно като спойка. В три от ъглите — югоизточния, югозападния и североизточния — има по едно гнездо от носещи греди. Последните са били забивани в материка на дълбочина 0,20—0,25 м. На нивото на пода гнездата са възкръгли, с диаметър 0,30 м. Подобно гнездо (дълбочина 0,40) има и към средата на източната стена, а също непосредствено западно от пещта. В югоизточния ъгъл, до подпорния стълб, е имало елипсовидна яма с максимален диаметър 0,50 м и дълбочина 0,22 м. Малко западно от нея се намира друга яма, също възкръгла, с диаметър и дълбочина 0,80 м. В тази яма се намериха много въгленчета, горели камъни и обгоряла глинена замазка от пещта, животински кости (най-вече овца, свиня и дивеч), между тях и едно рогче от еден, кости от едър добитък (говедо) и от птици. Между горелите материали и костите имаше и доста много черупки от кокоши яйца, кости от риба, една мидена черупка и няколко глинени фрагмента, едни от които украсени с врязани хоризонтални и вълнообразни линии, а

Обр. 29. План на землянка № VIII

Fig. 29. Plan de la hutte № VIII

други — с лъскави ивици. Между находките се броят и няколко къса тухли от жълта и червена глина. Както може да се заключи от намерените материали, ямата е служела за събиране на отпадъци. Стените ѝ са изсечени неравно, а дъното, издълбано по същия начин, има форма на обърната нагоре калота.

Находките от насипа на землянката са извънредно бедни. Освен сравнително малкия брой керамични фрагменти, които срещаме навсякъде в културния пласт, от инвентара на землянката почти нищо не е запазено. Към този инвентар бихме могли да отнесем само пет костени шила, намерени почти върху пода. В насипа на дълбочина 2,05 м се откри желязно ножче. За керамиката важи напълно това, което е казано вече за нея при другите землянки — срещат се два основни типа: фрагменти от съдове с набраздени стени и от съдове, украсени с лъскави ивици.¹ Гледжосана керамика не се намира в най-долните пластове на насипа. Същото положение бе констатирано и в другите землянки. Ето защо можем съвсем основателно да кажем, че гледжосаната керамика не се среща в най-долния пласт и по време не може да се свърже със землянките, които предхождат тази керамика най-малко с век и половина — два.

Много интересна находка представляват три фрагмента от червена тухла, набраздени от всички страни. Един от тях е намерен на пода на землянката, а другите два — в голямата яма. Набраздяванията са неправилни и имат различна дълбочина. Тези фрагменти очевидно са били захвърлени там като негодни за по-нататъшно използване. Изглежда, че браздите са получени при изтегляне на тел, която чрез опъване и триене е била изправяна и излъсквана. Ако това предположение се окаже вярно, следва да приемем, че обитателите на землянка № VIII са се занимавали с производството на металически изделия.

Изследвания източно и южно от болярската църква. Сондажът, който бе направен в сектор РТ—20—21, не даде очакваните резултати. В горния културен пласт, който единствено бе разкопан, не се откриха никакви гробове. Малка е вероятността да се открият такива при едно евентуално продължаване на сондажа до жълта пръст, която не бе достигната в кв. СТ—20—21.

Между малобройния керамичен материал заслужава да се отбележи една леко извита керемидата с добре известния знак IYI, начертан с пръсти върху изпъкналата ѝ част. Керемидата с този знак бе намерена в кв. Т—21 на дълбочина 0,30 м. В същия квадрат на дълбочина 0,60 м бе открита желязна брава от врата, а в кв. Р—21 — едно костено шило.

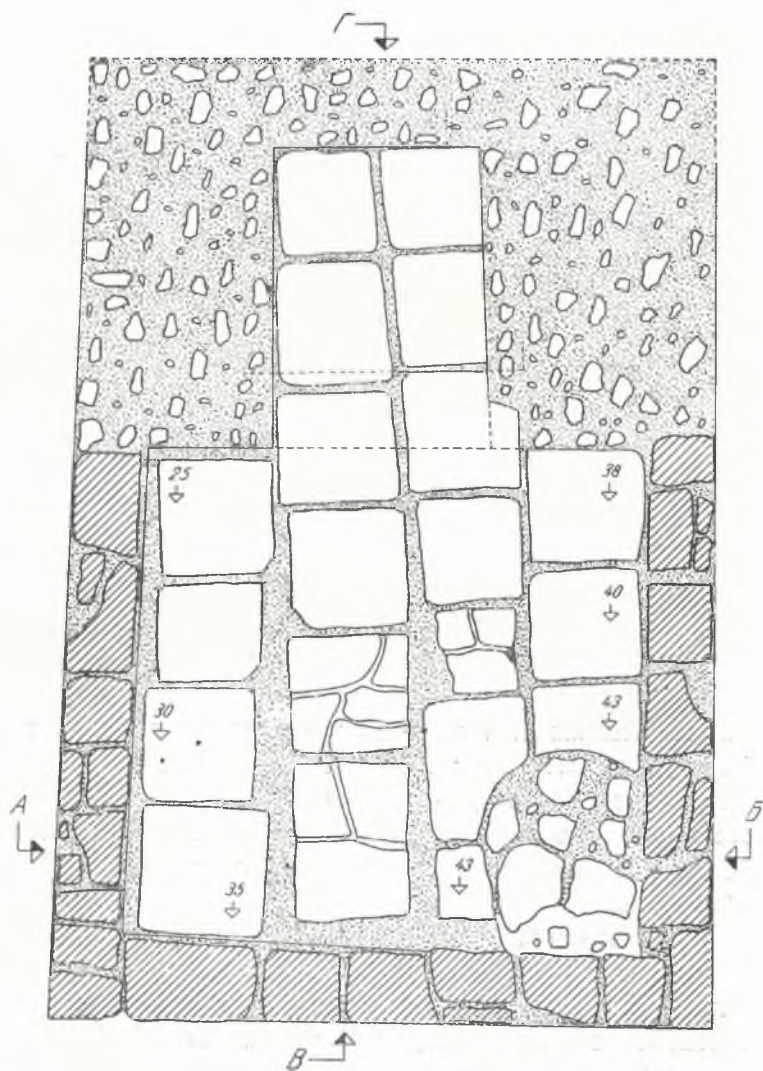
Като не попаднахме на погребения в този сектор, ние насочихме вниманието си към пространството непосредствено южно от църквата и по-специално във вътрешността на кръщелната и южно от бордюра на плочестата настилка. Понеже улейт в кръщелната легеше върху насип, трябваше да се провери какъв е неговият състав, а също дали в този насип няма погребение. Предположенията ни се оправдаха. На около 0,30 м под каменния улей се откри скелет (гроб № 2), лежащ по гръб, със скръстени ръце на таза, главата, ориентирана на запад, а краката на изток. Главата е обърната на лявата страна, а устата широко отворена. Покойникът е бил погребан в дървен ковчег, от който сега личат слаби следи. Намериха се няколко гвоздеа, а също и желязните скоби, с които е бил обкован сандъкът по ъглите. Всяка надлъжна страна е имала по ръбовете си по четири скоби, а всяка къса страна — по две. Скобите са подобни на тези от гроб № 1, открит на около 3 м по на югоизток през 1960 г. Погребението е на мъж. Скелетът е дълъг 1,80 м, а при раменете широк 0,49 м. Ковчегът има размери — дължина 1,90 м и ширина: при главата 0,52 м, при краката 0,45 м. Не се намериха никакви приложения. В насипа имаше само няколко дребни камъни и късове тухли. Наличието на гроб в кръщелнията може би показва, че първоначално помещението е било предназначено за гробница.

¹ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 147 и сл.; Михайлов и Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, стр. 281 и сл.

Малко югозападно от кръщелнята и непосредствено южно от бордюра се откри друго погребение. И тук скелетът лежеше по гръб с ръце, скръстени на гърдите. Гробът е бил ограден от страни с керемиди, няколко от които бяха запазени от лявата страна на гърдите. Краката са успоредни, долу не са събрани. Костите на гърдите и на ръцете са леко разместени. Долната челюст се намери при лявото рамо, а останалата част на черепа бе обърната с лице към запад. Дължината на скелета е 1,80 м. И в този гроб не се намериха никакви предмети, които да послужат за по-точно датиране на гробовете.

Занаятчийски пещи. Успоредно с разкопаването на двата сектора, за които споменахме по-горе, продължи разчистването на хоросанените основи, открити през 1960 г. в кв. Р—8 и О—8.

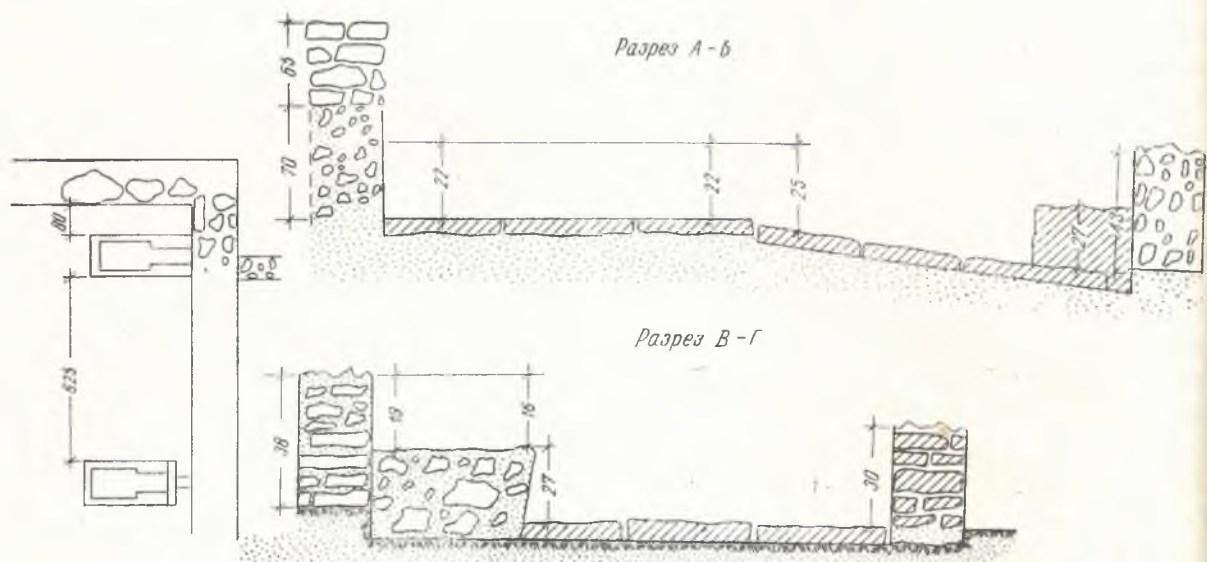
Пещ № 1. При разчистванията, направени тук, се установи, че се касае не до субструкция, а до лещи. Пещ № 1 се намира точно срещу помещение Н от сграда Н и на 0,90 м северно от основите, които представляват останки от южното крило на сграда Н (обр. 30 и 31). Пещта беше затрупана с дребни камъни и парчета хоросан. Стените ѝ са запазени на 0,25—0,43 м височина от пода. Изградена е от ломени тухли и ломени камъни, свързани с бял хоросан, и има правоъгълна форма с максимални размери: — дължина 2,55 м и ширина 1,80 м, дебелина на стените 0,20 м. Вътре пещта е разделена на две части — източно почти квадратно отделение, със страни между 1,30 и 1,40 м, и западно, с форма на удължен правоъгълник с размери — дължина 0,80 м и ширина 0,55 м. Това отделение е по-тясно от преддверието, но затова пък стените му са много дебели — до 0,65 м. Целият под е постлан с квадратни тухли със страна 0,25—0,33 м и с правоъгълни със същата ширина и дължина 0,35—0,40 м. Фугите между тухлите са затъпени с хоросан, в който има чукана тухла. Тухлите от настилка са жълти и червени, като преобладават червените. Отвътре стените са били измазани с плътен розов хоросан, дебел 1—2 м, а отвън са груби, без лице. Огнището се е намирало в западната, по-тясна част на пещта. Източната част е служела като преддверие. Тук подът има лек наклон към източната стена, докато подът на огнището е хоризонтален. В североизточния ъгъл на преддверието са запазени следи от възкръгла зидария. На пръв поглед тя ни напомня стъпало от стълбичка, по която се е слизало в пещта.

Обр. 30 а. План на пещ № 1

Fig. 30 a. Plan du four № 1

Обаче някои късове от хоросанената мазилка показват, че се касае по-скоро до кръгла шахтичка, измазана отвън и отвътре с плътен, непропускащ вода розов хоросан. Едни от хоросанените мазилки са гладки откъм изпъкналата част, а други към вдлъбнатата. За някои мазилки можа да се установи точно мястото, откъдето са паднали. От пещта бяха извадени около два кубика дребни камъни и хоросан, произхождащи от горните части на съборените ѝ

Обр. 30 б. Разрез на пещ № 1

Fig. 30 б. Coupe du four № 1

зидове. Навярно от тази пещ произхожда един камък с издълбан в него улей. Улеят е широк 0,11 м, а целият камък има почти квадратна форма с размери — дължина 0,32 м, ширина 0,33 м и дебелина 0,14 м. Фугите между отделните камъни на улея са били замазани с розов хоросан, същия, с който са измазани стените на пещта. Всичко това ясно показва, че пещ № 1 се е отличавала съществено по предназначението си от всички останали пещи, от обект № 31.

По своето стратиграфско положение пещта се отнася към междинния строителен период и е съществувала едновременно с боярската църква. Това се потвърждава и от факта, че западният ѝ зид се намира точно под основите на сграда Н, която се отнася към последния строителен период, който, изглежда, започва не по-рано от втората половина на Х в.

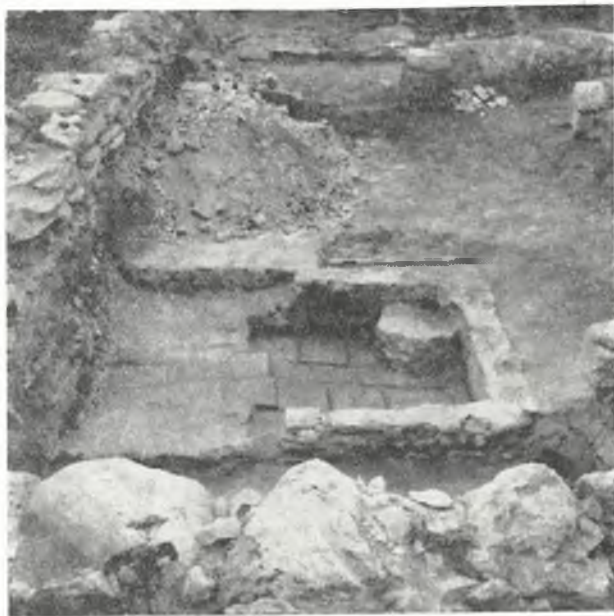
В кв. П—9 източно от пещта на дълбочина 1,50 м се откри керамичен фрагмент със знака Х, подобен на знака за умножение.

На 6,20 м северно от пещ № 1 бяха разчистени основите на друга подобна пещ № 2, (разположена почти успоредно на първата.) Тя има същото устройство като пещ № 1, но е малко по-малка от нея и подът на огнището ѝ не е постлан с тухли, а само измазан с жълта глина, докато в преддверието, изглежда, е имало каменна настилка. Освен това за разлика от пещ № 1 в хоросана ѝ няма никакъв примес от тухла — той е чисто бял. По стените никъде не личат следи от розов хоросан. Вместо това виждат се останки от обикновена варова замазка. В непосредствена близост с пещта в кв. Н—9 се намери сравнително голямо количество сгурия (около 5 кг). Навярно тя произхожда от пещ № 2. Край пещта на дълбочина 0,75 се намери желязна огрибка и няколко парчета сгурия.

Пещи като № 1 и 2 не се срещат за пръв път в Плиска. Такива са били откривани и във Вътрешния град. Най-добре запазената сега пещ от този тип се намира южно от Малкия дворец.¹

¹ К. Шкорпил, Абоба—Плиска.

Тя също е изградена предимно от половинки тухли, свързани с бял хоросан. Тази пещ има приблизително същите размери: максимална дължина 2,50 м; огнището — $1 \times 0,55$ м, преддверието — $1,50 \times 1,10$ м. Ориентацията тук е обратна — огнището на изток, преддверието на запад. В северозападния ъгъл се виждат стъпала. Над двора между преддверието и огнището се издига полукръгла арка, изидана от тухли. На известна височина от пода стените на пещта изтъняват от вътрешна страна, като се образува цокъл, широк десетина сантиметра. Върху този цокъл се е поставял навярно голям казан, в който се е загревала някаква течност или каша. Няколко такива пещи са открити също в м. Брестовите и при Големия дворец.¹ Подобна пещ виждаме и източно от банята в северозападния ъгъл на оградната стена на Малкия дворец. Че тук се касае до пещи, а не до някакви други постройки, в това не може да има никакво съмнение. За подобно предназначение говорят не само формата на тези строежи, но и горелите материали в тях, между които много обгорели камъни, а също изпеченият до червено глинен под на огнището на пещ № 2. При това заслужава да се подчертае, че по план тези пещи не се отличават много от пещите, които са вдълбани в пода на някои землянки. Както е известно, вдълбаните в пода пещи от землянките също се състоят от две от-

Обр. 31. Пещ № 1, гледана от юг
Fig. 31. Four № 1 vu du Sud

деления — преддверие, което представлява изкопана в пода правоъгълна яма, и правоъгълна каменна пещ, която за разлика от занаятчийските пещи е засводена.

И така, в резюме, досегашните разкопки на № 31 в Плиска ни позволяват да начертаем следната приблизителна картина на живота, който е протекъл тук в продължение на няколко века.

Преди всичко трябва да се каже, че на това място, което ние условно означаваме с поредния № 31, е съществувало значително по своите размери поселение, разположено главно южно от керамичната работилница и разкритите около нея сгради. Най-стари жилища тук са полуземлянките. Засега е още рано да се говори за устройството на селището. Откритите 8 землянки (фактически 7) не ни позволяват да установим някакъв преднамерен план в изграждането на селището. Във всеки случай ясно е едно: землянките са строени близко една до друга — на разстояние от 4 до 16 м. Това показва, че около тях не е имало обширни дворове. Изглежда, че жилищата са били разпределени на групи от 4—5 землянки. Осемте открити землянки се разпределят в две такива групи. Към едната се отнасят землянки № I, III, IV и VII, а към другата — землянки № II, V, VI и VIII. Първата група е по-компактна от втората. Разстоянието между двете групи е около 30—40 м. Общо взето, всички землянки са ориентирани по страните на света.

Фактът, че досега разкопаните землянки се разпределят в две компактни групи, навежда на мисълта, че това групиране е може би отражение на известна социална дислокация и по-специално на родовата организация на обществото. Като изхождаме от сравнително малките размери на тези жилища, които имат обитаема площ от 9 до 16 кв. м и само в един случай —

¹Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, обр.210—211.

⁶ Известия на Археологическия институт, кн. XXVI

при землянка № VI — около 40 кв. м., може да допуснем, че във всяка землянка е живяло по едно семейство. Родствените семейства са си строили жилища едно до друго. По този начин са се образували отделни групи землянки, всяка от които е обединявала членовете на отделен род. По-големите размери на землянка № VI трябва да се обяснят с нейното по-специално предназначение, което засега остава неясно.

[Освен със земеделие, скотовъдство и лов населението е познавало и някои занаяти, като грънчарство, производство на метални изделия и др. Така още в началния стадий на своето съществуване, който може да се отнесе към VIII в., селището навярно вече се е очертавало и като занаятчийски център.

Навярно през втората половина на IX в. тук била построена болярска църква. Може да се предполага, че тогава и селището е било обявено за феодално владение на някой от българските боляри. Това са първите стъпки на установяването на феодални отношения в нашата страна. Но през IX—X в. освен църкви тук има и занаятчийски пещи, които също са били владение на крупния феодал.

Разрушена навярно към края на X в., болярската църква не е била повече възстановявана. Занаятчийският център обаче не е престанал да съществува. Напротив, той се разширил, като вниманието този път се насочило към увеличаване на керамичното производство, което добило напълно обществен характер. [Били построени керамични работилници с керамични пещи. Произвеждали се не само кухненски глинени съдове с най-различна форма и украса, но и голямо количество строителни материали — главно керемиди. Повишеното производство на керамичен строителен материал може да се обясни с настъпилата промяна в масовото битово строителство на Плиска — землянките започнали да се подменят с по-сOLIDНИ сгради с каменни основи, по покривите на които все по-често и по-често започнала да се появява керемидата. Към края на X в. обликът на селището, изглежда, напълно се е променил. Тесните, нехигиенични и душни землянки били окончателно изоставени и върху тях били построени сгради с каменни основи.]

Освен с нуждите на строителството засилването на керамичното производство в Плиска се обяснява и с бързото развитие на търговските връзки, които започнали да играят важна роля в стопанския живот на младото феодално общество. В тая насока се развиват феодалните отношения у нас и през следващите векове,¹ когато занаятите и търговията, вече отделени от земеделието, стават една от основите на стопанската дейност на нашите градове.

Ние още не сме успели да разкопаем цялата площ, заключена в оградната стена на № 31. Но и от това, което е разкопано досега, съставляващо не повече от една трета от общата площ, е ясно, че пространството в оградната стена е било гъсто застроено. При това вижда се, че строежите са подчинени на един предварително замислен и планомерно осъществен план. Само един зид от голяма сграда, непосредствено южно от керамичната работилница, може да се счита, че е строен малко по-рано. Той не е разкопан цялостно, но от положението, което заема по отношение на съседните зидове, се вижда, че той е част от сграда, която не може да е съществувала едновременно със сградите на керамичната работилница. Тази разлика по време обаче е малка. Тя едва ли е прескачала границата на няколко десетилетия, включващи един период най-малко от едно-две поколения.

Сега, след като разполагаме с един по-цялостен план на разкопаните сгради, ние можем отново да поставим въпроса за тяхното предназначение. Две неща правят силно впечатление: 1) каменната ограда, която придава укрепен вид на този комплекс, и 2) сравнително многобройните и големи по размери помещения. Фактът, че в този архитектурен комплекс бе открита и голяма пещ за печене на хляб, е може би указание, че една част от помещенията освен за работилници, са били използвани за живеене на много хора. Не се ли касае тук до седалище на

¹ Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, Археология, год. II, 1960, кн. 3, стр. 14—19.

някакво военно поделение, към което по образец на римските легиони е имало и керамична работилница, произвеждаща керамичен строителен материал за нуждите на войската? На този въпрос може да се отговори само след пълното разкопаване на пространството, заключено в оградната стена. Независимо от това, какъв ще бъде отговорът обаче — положителен или отрицателен, — съвсем ясно е, че сложният архитектурен комплекс, който се разкрива при № 31 в Плиска, е голямо обществено мероприятие, свързано със зараждащата се едра феодална собственост в нашите градски центрове.

Главният водопровод в Плиска. Накрай трябва да съобщим резултатите от няколко сондажа, които бяха направени срещу северната порта във Външния град.

По време на изораването на пространството северно от Вътрешния град двама трактористи от с. Ст. Михайловски се натъкнали на глинени тръби от стар водопровод. Те ми показаха това място и ми обърнаха внимание върху факта, че на протежение на няколко десетки метри се белеят върху черната пръст следи от хоросан и счупени глинени тръби от водопровод. Мястото, където трактористите бяха открили тръбите *in situ*, се намира на около 350 м северно от северната порта. Сондажът, който бе направен на това място, позволи да се открие част от водопровода (обр. 32). Той е направен от глинени тръби, свързани с хоросан. Отстрани е имало стреховидно поставени тухли, сега липсващи. Пространството между тръбите и тухлите е запълнено с хоросан, който във вертикален разрез има трапецовидно сечение. Не е съвсем ясно дали хоросанът е изливан между тухлите, или това е ставало преди тяхното поставяне между две дъски, както твърди К. Шкорпил, открил, както изглежда, същия водопровод в м. Четиридесетте могили (Кърк юклер) на платото южно от с. Исбул.¹ По хоросана са запазени отпечатъци от тухли, а не от дъски, така че първото предположение изглежда по-вероятно. Тръбите са поставяни направо върху земята без хоросанено легло. Те имат различна форма и размери. Трите напълно запазени тръби са различни. Едната има дължина 0,42 м (заедно с втулката, която е 0,025 м), вътрешни диаметри 0,11 м при широката част и 0,085 м при втулката. Дебелина на стените 0,015—0,02 м, а при втулката 0,014 м. Втората тръба има дължина 0,43 м, дължина на втулката 0,035 м и вътрешен диаметър на същата 0,06 м. Широката ѝ част е покрита с хоросан. На третата тръба се вижда само дължината — 0,39 м (без втулката). Първата тръба има почти цилиндрична форма — диаметърът ѝ по средата е почти равен на диаметрите в краищата. При втората тръба противоположният на втулката край е силно разширен, а при третата това разширяване е по-плавно, а след това отново се стеснява. Всички тръби са от червена глина. Отвън са украсени с широки хоризонтални набраздявания. Намерена бе само една цяла тухла от жълта глина с размери 33×32,5×4,5 см. Понеже тръбите се насочваха към северната порта, трябваше да се провери дали действително водопроводът ще се открие и пред тази порта. За целта бе направен малък прокоп

Обр. 32. Част от водопровода на север от северната порта

Fig. 32. Partie de la conduite d'eau au Nord de la porte septentrionale

¹ Вж. К. Шкорпил, Абоба-Плиска, стр. 322—323.

(дължина 6 м, ширина 0,7 м) на 35 м северно от портата. Тук на дълбочина 1 м от съвременната повърхност се показаха два успоредни водопровода, единият от които (източният) разрушен. Водопроводите бяха разкопани само в ширината на прокопа, т. е. на дължина 0,70 м. Разрушеният водопровод лежи с 0,30 м по-високо от другия. Те отстоят на 0,60 м един от друг. И тук тръбите са лежали направо в земята и от три страни, покрити с бял хоросан. Розов хоросан е имало само там, където са се съединявали тръбите. Следи от такъв хоросан имаше при разрушения водопровод, а също и по повърхността на изораната почва. Другият водопровод (западният) е напълно запазен, затова тръбите не се виждат — те са скрити под тухлите, поставени отстрани във форма на двускатен покрив. Виждат се всичко 6 тухли — по три от всяка страна. Фугите на тухлите са замазани със здрав бял хоросан. Това замазване пречи да се установят точните размери на тухлите, но ориентировъчно те са квадратни със страна 0,32—0,33 м. Поставяни са една срещу друга, така че вертикалното им сечение представлява триъгълник с размери — височина 0,45 м, ширина при основата 0,35—0,45 м, а при източния водопровод 0,50 м. Засега не е ясно защо пред северната порта водопроводите са два, а при сондажа, който направихме по на север — само един. При едно специално изследване на водоснабдяването на Плиска и на сложната ѝ водопроводна мрежа следва да се изясни въпросът, дали двата водопровода, открити пред лицето на северната порта, идват от едно и също място, или водят началото си от различни източници и случайно се доближават, преди да проникнат във Вътрешния град. Но независимо от това и сега е съвсем ясно, че най-малкото единият от тях е идвал откъм с. Исбул. Не се ли касае тук до известния водопровод, построен от кавхан Исбул? Въпросът заслужава внимание и специално изследване. Вън от всяко съмнение е обаче, че тук се касае за една от главните водопроводни артерии, които са снабдявали Вътрешния град с вода, необходима за пиене и за други битови нужди.

Нов крепостен зид в Плиска. През 1961 г. след изораването на полето северно от Вътрешния град можах да се направят допълнителни наблюдения на един зид, чиято северна и източна страна отдавна ни бяха известни, но не се знаеше имаше ли зид откъм запад и къде се намира той. Сега и тази празнота бе попълнена. Тракторът се оказа не само рушител, а в известен смисъл и наш помощник. Върху тъмния фон на оранта се открояваха съвсем ясно границите на зида. Той започваше от североизточната кръгла кула на Вътрешната крепост с посока на север. На разстояние 360 м от кулата възвива почти под прав ъгъл на запад. Тук дължината му е 786 м. Малко западно от разкопаната могила XXXIII зидът пак под прав ъгъл възвива на юг, в която посока той се проследява почти до линията на северния крепостен зид на Вътрешния град, като отстои на около 40 м западно от северозападната кула. Тук зидът се губи. Не е ясно свързвал ли се е или не с Вътрешната крепост. Дебелината му е 1,20 м. Граден е от местни ломени камъни, споени с кал. Пред вид обширното пространство, което затваря този зид — около 234 х. кв. м, той заслужава да бъде изследван по-основно. Връзката му със северната стена на вътрешната крепост изглежда несигурна. Може би дори такава връзка изобщо не е имало. Ако това предположение се окаже вярно, то едва ли този зид ще може да се обясни като някакво разширение, възникнало при разрастването на града, както често е ставало при римските и средновековните укрепени станции и селища. Не се ли касае тук за по-ранна крепост, предшествуваша голямото монументално строителство в Плиска? Идеята е съблазнителна и дори би могла да се окаже и правдоподобна. Защото едва ли е логично да се допусне както за славяните, така и за прабългарите, че още с идването си те са започнали в Плиска голямото монументално строителство. По-вероятно е да се приеме, че в началото те са си построили по-примитивно укрепление и едвам по-късно, след усвояването на римско-византийската строителна техника и изкуството да строят мощни крепостни съоръжения, те са приели изграждането на крепостта според последните за времето си изисквания на военното изкуство.

Шкорпил е отбелязал върху плана на Плиска с.-з. ъгъл на тази ограда като землен окоп, който навярно той е искал да свърже с могила № XXXIII.¹ Ако на това място Шкорпил действително е видял следи от окоп, това негово наблюдение би могло до известна степен да подкрепи изказаното от нас предположение за предназначението на каменната ограда. В текста Шкорпил не обяснява значението на този окоп и дори не го споменава. Изглежда, че той не е забелязал зида, който описахме по-горе, нито някакъв окоп край него, а чисто и просто е означил като окоп изкопите около могилата, получени при взимането на пръст за нейното издигане.

Но независимо от това, какво е искал да означа Шкорпил на своя чертеж, съществуването на тази просторна каменна ограда представлява сама за себе си един знаменателен факт, който чака нашето обяснение.

Накрая не може да не се отбележи и една подробност, която поразително сближава новооткритата ограда от Плиска с външното укрепление при цар Крум. Касае се за двете могили № XXXIII и XXXII, разположени съответно в североизточния и северозападния ъгъл на новооткритата каменна ограда в Плиска. Две могили, издигнати също в два прилежащи ъгла на укреплението, ние виждаме и в Цар Крум. Тази аналогия може би не е случайна и заслужава също внимание. По-нататъшните проучвания ще покажат доколко са правилни нашите предположения. Засега те могат да бъдат използвани само като работна хипотеза.

FOUILLES A PLISKA DE 1959 A 1961

S. MIHAÏLOV

(Résumé)

Les fouilles effectuées dans le chantier № 31 à Pliska, commencées en 1947, ont continué jusqu'à ce jour avec quelques brèves interruptions seulement. Dès les premiers travaux on y a découvert les fondations en pierre d'un atelier de céramique avec des fours, ainsi que les fondations d'autres édifices formant un ensemble architectural compliqué dans lequel se trouve un bâtiment qui affecte la forme d'un trapèze irrégulier.

Au cours de la période allant de 1951 à 1961 on a déblayé huit huttes, dont trois pendant ces trois dernières années. La hutte № VI est la plus intéressante. Elle comprend deux pièces reliées entre elles par un passage. On aperçoit à l'angle nord-ouest de la pièce du fond, qui est sensiblement plus grande, un four aménagé dans une fosse profonde arrondie, creusée dans la terre vierge. Les deux autres huttes mises au jour, la première (№ VII) en 1960, et la seconde (№ VIII) en 1961, ressemblent aux huttes de ce chantier qui ont fait l'objet d'une publication antérieure.²

En 1959 on a découvert une pièce servant de dépôt avec de nombreuses tuiles qui y avaient été entreposées. C'est un témoignage qu'il existait réellement ici un important atelier de fabrication de céramique. L'inscription apposée sur un fragment de vase en argile vient également confirmer cette supposition. Il ne subsiste de cette inscription que le dernier mot — *φυλε* — selon toute vraisemblance le nom d'une association professionnelle d'artisans. Il est permis de supposer qu'il était précédé du mot *керамей* ou *керамеѣ*. On a trouvé parmi les fragments de céramique un tesson de vase à glaçure portant un signe qui ressemble à la lettre grecque Y, avec une haste verticale des deux côtés. Or, c'est une nouvelle confirmation que le signe IYI existait

¹ К. Шкорпил, Абоба-Плиска, Альбом, табл. I.

² S. Mihailov, Matériaux archéologiques de Pliska 1949—1951. BIA, XX, 1955, p. 139 et suiv. (en bulgare)

aussi après le Xe siècle et ne saurait être considéré comme protobulgare et limité dans un cadre chronologique étroit du IXe au Xe siècle.

Cependant la découverte la plus importante de cette période de trois ans est incontestablement la mise au jour de l'édifice que nous avons nommé „l'Eglise des boyards“. Elle mesure 15,60 m de long sur 8,70 m de large. Du point de vue architectural c'est une variété du basiliques raccourcies caractéristiques de l'architecture religieuse à Pliska au Xe — XIe siècle. On trouve également dans cette église des éléments de l'architecture de Preslav dont le trait dominant est le compartimentage des murs longitudinaux. Il convient de signaler encore le narthex de l'église avec son arcade découverte fort intéressante du point de vue architectural.

Les fondations de l'édifice comportent trois rangs de grands blocs de pierre équarrie, solidement liés avec du mortier. Les murs au-dessus des fondations étaient en briques. On a maintenu dans l'appareil un rythme qui, contrairement aux édifices monumentaux de Pliska, se développe dans le sens vertical. Dans la rangée inférieure les blocs sont disposés transversalement au mur, la rangée suivante étant longitudinale et la dernière — de nouveau transversale. L'un des blocs porte la marque du tailleur de pierre. Celle-ci a été trouvée aussi sur d'autres monuments de Pliska.

On a découvert plusieurs tombes dans l'église et ses environs immédiats. Une tombe murée du narthex mérite d'être signalée tout particulièrement. Le défunt était revêtu d'une pelisse, la taille entourée d'une ceinture cousue au manteau, sur laquelle étaient imprimés en relief des bustes de saints en forme de médaillons. Il est permis de supposer qu'il s'agit de la tombe du seigneur féodal, selon toute vraisemblance le bâtisseur de l'église élevée sur ses propres domaines.

Par son type architectural, et plus particulièrement par les données statigraphiques, nous pouvons dater cette église de la fin du IXe siècle ou du début de X^e. Elle fut probablement détruite au début du XIe siècle, lorsque la Bulgarie tomba sous la domination byzantine.

En 1961 l'aile sud de l'ensemble de bâtiments, dont faisait partie aussi l'atelier de céramique, fut mise au jour. Sa construction correspond presque à la démolition de l'église.

Ainsi donc, à l'endroit que nous désignons d'une manière conventionnelle par le numéro 31, il existait au VIIIe — IXe siècle une agglomération assez importante dont les habitants logeaient dans des huttes. Vers le début du Xe siècle, il y avait à cet endroit outre „l'Eglise des boyards“ plusieurs fours. Or, nous ne pouvons, faute de matériaux concluants, établir avec tant soit peu de précision quels étaient les objets qu'on y produisait. Au fur et à mesure les huttes furent remplacées par des bâtiments plus solides, ce qui modifia complètement l'aspect de l'agglomération.

Il est par conséquent permis de conclure que le complexe architectural désigné sous le № 31 représente certainement une importante entreprise à caractère public, intimement liée à l'éclosion de la propriété foncière féodale et aux modifications qui l'ont accompagnée. Ainsi les lieux d'habitation se transformèrent peu à peu en vraies cités avec une activité commerciale intense

СРЕДНОВЕКОВНА СЪКЛАРСКА РАБОТИЛНИЦА В ПАТЛЕЙНА

Георги Джингов

Години наред в Преславския археологически музей се съхраняват археологически материали, които доказват съществуването на съкларско производство в средновековна България. Те произхождат от разкопките на Патлейнския манастир, проведени между 1909 и 1914 г.¹ Тогава са били разкрити сравнително добре запазените останки на църква и около нея основите на няколко постройки. В една от тях били намерени много и различни съкклени късове, куп обгоряла глина, фрагменти от съккларски тигли с прислоено отвътре съккло и др. материали. Късове от съккло и съкклени изделия са били намерени и вън от постройката, в непосредствената ѝ околност.

От кратките бележки в отчетите за разкопките се вижда, че тези находки са били подценени. На тях не е отделено нужното внимание, макар че в случая се е касало за едно интересно и с решаващо значение откритие. Били са намерени първите конкретни свидетелства за съккларско производство в България през един сравнително ранен период. Но тези свидетелства не са били правилно изтъкувани от ръководителя на разкопките Юр. Господинов. Без да изясни присъствието им, той ги е свързал с производството на откритата тогава за пръв път в България декоративна керамика, станала отпосле известна под името преславска.²

Тези предварителни констатации и желанието да внесем повече яснота ни подтикнаха през 1958—1959 г. към цялостното проучване на въпроса. Негови източници се явяваха запазените в музея находки,³ отчетите за разкопките и техният план.⁴ Обстоятелството, че те са резултат на ненаучно проведени разкопки, в една или друга степен намаляваше тяхната пълноценност. Това важи особено за отчетите и плана, непълнотата и грешките в които са очевидни и безспорни. За да допълним, уточним и поправим някои от тях, ние привлякохме

¹ Юр. С. Господинов, Разкопките в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история, ИВАД, III, 1910, стр. 93—100; Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1915, стр. 113—128.

² Никой от изследвачите след Господинов не е проучвал самите находки. В основата на техните изследвания стои винаги един и същ източник — Юр. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, стр. 121. Но докато единият от тях се отнася критично и резервирано (вж. Кр. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, стр. 2 и 51), останалите приемат на доверие източника и дори заменят съдържащото се в него предположение с безусловна и категорична установка, без факти (вж. Б. Филев, Старобългарското изкуство, София, 1924, стр. 16; G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises, Budapest, 1931, стр. 134; Ив. Акробова-Жандова, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 507 и сл.; Принос към проучването на керамичното производство в Преслав, ИАИ, XXII, 1959, стр. 36 и обр. 1. Като доказателства Б. Филев сочи още останки от пещ и червена боя на прах. Следи от боя се откриха и при вторичното разчистване на постройката. Химическият анализ обаче потвърди предположението ни, че това е миниум (Pb_3O_4), разпилян при боядисването на ламаринения навес над църквата, поставен през 1914 г.

³ Инв. № 1550, 1551, 1593, 1600, 1604, 1605 и 1616.

⁴ Юр. Господинов, цит. съч.

и данни от един ръкопис на Господинов,¹ от непубликувани фотоснимки и негативи от 1914 г.,² както и от вторичните разкопки на постройката.³ Вzeti и разгледани едновременно, изброените дотук източници дават възможност за сравнително най-пълно и задоволително изследване на проблемата, което в същност е и задача на настоящата работа.

Състояние и план на постройката

Както отбелязахме вече, интересуващата ни постройка съставлява част от манастирския комплекс. Нейните развалини лежат югоизточно от църквата и в близко съседство с нея. Вторичните разчиствания, при които отстранихме стелката се по склона пръст, откриха възможността да направим известни наблюдения, отнасящи се до състоянието, плана и градежа ѝ (обр. 1).

Обр. 1. Работилницата след вторичното разчистване
Fig. 1. L'atelier après le second déblai

Преди всичко налага се да отбележим допълнителния разрушителен процес, последвал след откриването на постройката. Сравнението, направено с помощта на една фотоснимка,⁴ установява, че близо половината от разкопаните останки са изчезнали напълно през изтеклите петдесет години. В резултат на това от западната ѝ половина не е останало почти нищо и планът не може да се възстанови напълно без заемки от общия план на разкопките.

Постройката е имала неправилна правоъгълна форма с приблизителни размери 14,00 × 6,00 м

и ориентация север—юг (обр. 2). Състояла се е от две помещения — северно (А) и южно (Б).⁵ Северното е било дълго 5,70 м, южното 5,60 м, а ширината им около 4,10 м. Сегашното състояние на постройката не позволява да определим точните места, размери и брой на входовете. За тях можем да съдим само косвено по плана и ръкописа на Господинов. Според първия документ⁶ помещение А е имало два входа — от север и запад, а Б — един от запад. Освен тях имало е и четвърти междинен, който свързвал двете помещения. Всички входове са били разположени в средата на съответната стена и са имали ширина по 0,80 м с изключение на северния, който имал 1,00 м. Според втория документ⁷ общият брой на входовете е три, тъй като северният не е указан.

¹ Този ръкопис представлява едно по-обширно изложение за „Местоположението на Патлейна и извършването на разкопките“, от което е извлечен за печат отчетът в ИАД, IV, стр. 113—128. Намира се в музея в Преслав.

² В Археологическия музей в Преслав.

³ Тези разкопки или по-точно разчиствания бяха направени през август 1960 г. Макар и да не се разгрънаха в нужната ширина, те установиха, че целият културен пласт е бил вдигнат още при първите разкопки и дадоха частични данни относно постройката и прибавиха няколко дребни находки (инв. № 3301, 3300, 3303).

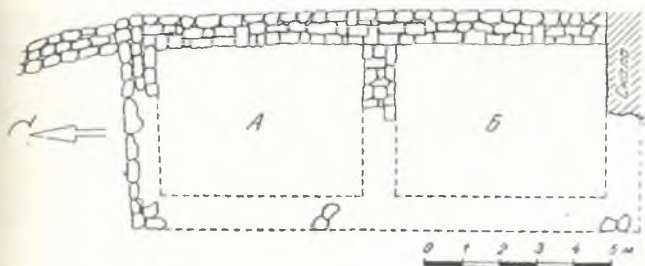
⁴ В същност запазен е негативът, върху долната част на който Юр. Господинов е написал собственоръчно с мастило: „Източните келии (работилниците) в двора на Патлейна. 1914.“ В Археологическия музей в Преслав.

⁵ В плана на Господинов съответно 4 и 5.

⁶ Юр. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1915, табл. XXIV.

⁷ Юр. Господинов, цит. ръкопис, стр. 10.

Стените на постройката са запазени на височина най-много до 1,00 м. Дебелината на източната е 1,00 м, а на другите 0,90 м. Градежът им е от различни по големина местни ломени камъни, слагани в неправилни редове и споени с жълта кал. Сградата е издигната предимно върху скалист терен, след като част от скалната маса е била изсечена, за да се намали значителната естествена денивелация. Грубата и неравна повърхност на обработения терен обаче е изисквала изравнителен насип. Господинов приема, че е имало и подова настилка,

Обр. 2. План на работилницата
Fig. 2. Plan de l'atelier

Обр. 3. Възстановени знаци
от керемидените късове
Fig. 3. Marques reconstituées
de fragments de tuiles

от която произхождали няколко големи и гладки четвъртити плочи.¹ Доколко това негово мнение е правилно, при положението, че те не са открити *in situ*, е трудно да се каже сега.

При вторичното разчистване намерихме много късове от керемиди (*tegulae* и *imbrices*) в самите помещения и около тях — от север и изток (инв. № 3303). Тъй като те изцяло или отчасти може да са попаднали тук допълнително, присъствието им само допуска, че покритието на постройката е било керемидно. Върху някои от късовете има знаци или части от знаци, белязани преди изпичането. Те са два вида. Първият (обр. 3а), нанесен с пръст, намираме на един фрагмент. Този знак се среща много често в Преслав и други места. Вторият (обр. 3б), нанесен с острие, намираме на 18 фрагмента. Негови подобия върху строителни материали са известни и от църквата до с. Виница, Преславско.² Среждаме ги и в други случаи като лигатура на буквите П и Р.³ В начертанието му сме склонни да видим монограма на все още неизвестния строител или възстановител на Патлейнския манастир.⁴

Данни за стъкларска пещ

Преди всичко това са самите находки, представени от различните по големина късчета от застинала стъкломаса, производствените отпадъци и другите стъквени материали. Към тях следва да прибавим и фрагментите от стъкларски тигли със застинала в тях стъклена топилка. Наличието само на тези находки и особено на последните е достатъчно сериозно и убедително свидетелство, за да ни увери, че е съществувала пещ, в която е достигана необходимата за топенето и обработката на стъклото температура. А фактът, че те са намерени в самата постройка и по-точно в нейното южно помещение, е първият и най-основателен аргумент да търсим именно тук нейното място.

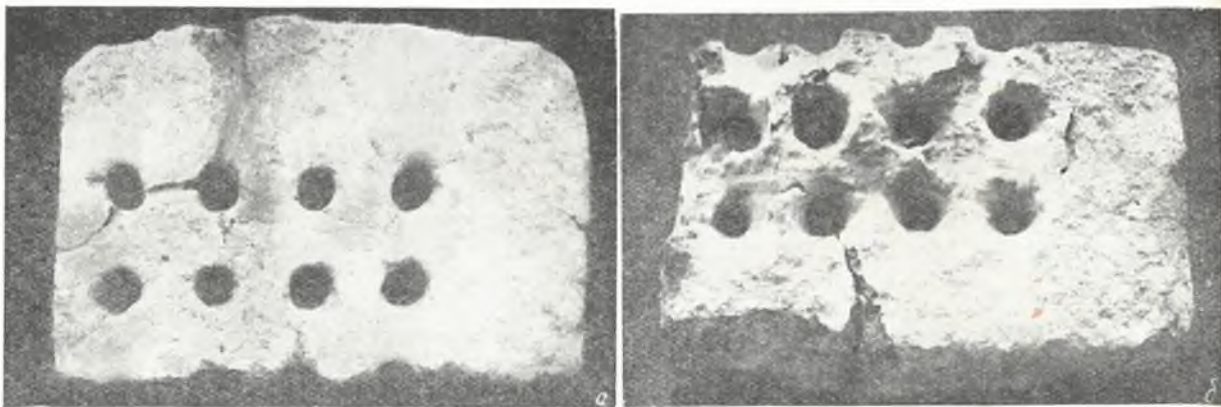
¹ Юр. Господинов, цит. съч., стр. 121.

² Ст. Станчев, Църквата до с. Виница, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 316 и сл., обр. 307 и 308.

³ Пак там, вж. посочената литература.

⁴ За практиката да се отбелязват имената на строителите върху строителни материали срв. Д. Коцо, Климентовият манастир „Св. Пантелеймон“ и разкопката при „Имарет“ во Охрид, Годишен зборник, кн. 1, Фил. факултет на университетот Скопје, 1948, стр. 167, обр. 14; Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА, VI, 1940, стр. 227—257.

В полза на това говори и друго едно обстоятелство. От същата постройка имаме запазена и една част от правоъгълна или квадратна преграда — скара (инв. № 3300). Тя е възстановена от пет парчета, слепени с цимент, и има размери $0,55 \times 0,25$ м и дебелина от 0,14 до 0,18 м (обр. 4 а и б). Направена е от едрозърнеста глина, добила от високата температура тъмнокафяв цвят. В нея има осем кръгли отворстия (прогари) с диаметър 0,04 м. От други

Обр. 4. Част от преграда на стъкларска пещ. а — отгоре, б — отдолу

Fig. 4. Partie de la séparation du four, a — en haut, б — en bas

четири личат само дъгите в резултат на пречупването, което е станало през тях. Разстоянието между съседните отворстия е 0,05 м. Те са подредени в правилни редове успоредно

на дължината и отстоят от периферията на 0,15 м. От високата температура долната страна на преградата е добила сивкавочерен цвят и частична порьозност.

За тази преграда се знаеше, че е от Патлейна, но не беше известно досега нейното точно местонахождение. В отчета за разкопките тя не фигурира, макар че е намерена по същото време. Това можахме да установим по една снимка от 1914 г. (обр. 5). На снимката се виждат помещенията южно от църквата. В едно от тях е поставена, изглежда нарочно за снимката, същата преграда. Задната ѝ част е повдигната, за да се вижда по-добре.

Обр. 5. Част от преграда на стъкларска пещ. Снимка от 1914 г.

Fig. 5. Partie de la séparation du four. Reproduction de 1914

В долния край на снимката ръководителят на разкопките Юр. Господинов е написал с мастило саморъчно: „Южните килии с камък от работилницата.“ Не е трудно да определим коя е тази работилница, като имаме пред вид, че от разкопаните до 1914 г. постройки в Патлейна той

приема за такава само разглежданата от нас постройка.¹ Въз основа на това ние уточняваме, че „камъкът“ на Господинов произлиза именно от нея и следователно е част от преграда на намиралата се тук пещ.

Наистина такива прегради имат някои двуетажни керамични пещи, които се срещат и в Античността, и в Средновековието.² У нас подобни пещи са открити в Мадара, Ново село, Видинско, и други места, а също така и в Преслав.³ Трябва да отбележим обаче, че това са пещи за т. нар. битова или строителна керамика. Поне досега разкопаните пещи за декоративна керамика в Преслав нямат такова устройство.

От друга страна, откритите през 1951 г. на територията на Киевско-Печорската лавра стъкларски работилници от XI в. засвидетелствуват употребата на подобни прегради и в стъкларските пещи.⁴

Че описаната от нас преграда произхожда от същата постройка, се потвърждава и от аналитично установения калциев карбонат, отложен по нейната повърхност.⁵ Фактът, че намираме калциев карбонат и при почти всички останали находки от южното помещение, показва, че те са пребивавали продължително време в една обща среда и следователно произхождат от едно място. С това нашите аргументи за съществуването на стъкларска пещ в постройката стават два.

Към тях трябва да прибавим и намерената в южното помещение глина (инв. № 1593). В същност това е изпечена до червено порьозна глинеста маса, включила в себе си и дребни камъни, и части от керемиди (?), и стъклена топилка. Освен като безформени бучки с различен обем (обр. 6) виждаме я и като налепи по външните страни на тиглите (срв. обр. 7а и б, 8 и 10). Заслужава внимание и запазеният върху една от по-големите бучки отпечатък от дъно и стена на тигел. Няколко хомогенни на тях късчета намерихме и при допълнителното разчистване на постройката (инв. № 3301).

На времето тази глина е била погрешно определена и съобщена като сгурия.⁶ Като изхожда навярно от това съобщение и като приема, че в постройката е имало керамична работилница, Ив. Акрабова прави извода, че сгуригата е една от характерните находки в работилниците за декоративна керамика.⁷ В същност проучванията на досега разкопаните керамични работилници в Преслав, а също и на разглежданата тук стъкларска работилница не допускат такъв извод. Прешката става още по-очевидна, като се вземе под внимание фактът, че нито в керамичните, нито в стъкларските работилници от това време са протичали сгурообразуващи процеси, като горене на каменни въглища⁸ или топене на руди.

Особеностите на тази находка ясно показват, че тя е остатък от разрушена стъкларска пещ, а присъствието ѝ в южното помещение уточнява местоположението на пещта в самата постройка. Това е третият и последен наш съществен аргумент.⁹

Макар и количествено ограничен, доказателственият материал и изведените от него аргументи са дотолкова показателни, за да приемем за сигурно, че в южното помещение на постройката е имало стъкларска пещ. По-иначе стои въпросът за нейния градеж и устройство, тъй като за тях нямаме достатъчно данни. Ето защо, без да решаваме окончателно въпроса, тук ще

¹ Юр. Господинов, цит. съч.; срв. също надписа „Източните келии (работилниците) в двора на Патлейна, 1914“.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло Древней Руси, Москва, 1948, стр. 345—348.

³ Ал. Рашенов, Пещ за глинени изделия в Мадара, Мадара II, София, 1936, стр. 25—29; Ив. Акрабова-Жандова, Принос към проучването на керамичното производство в Преслав, ИАИ, XXII, 1959, стр. 225.

⁴ Според М. К. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стр. 406.

⁵ Както тези, така и останалите анализи бяха направени лично или под ръководството на инж. Ст. Йовев в хим. лаборатория на ДИП „Ст. Ив. Пеев“, с. Белослав, Варненско.

⁶ Юр. Господинов, цит. съч., стр. 121.

⁷ Ив. Акрабова-Жандова, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръстата църква в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 308.

⁸ Каменните въглища се въвеждат като гориво в стъкларските пещи едва от XVII в. Дотогава са употребявани само дърва, при горенето на които се образува не сгур, а пепел.

⁹ Вж. тук, стр. 25.

изложим само най-общите си съображения на базата на известното, допълнени с допустими заемки от други места. В това отношение ние сме улеснени от бавната еволюция на стъкларските пещи, които до ново време не са претърпели значително изменение.¹

Ограничената площ от 23 кв. м на южното помещение и липсата на данни за други пещи ни довеждат до мисълта, че всички процеси са се водели в една пещ. При наличните останки ако съдим по известни от Средновековието стъкларски пещи² и държим сметка за особено-

Обр. 6. Късове от порьозна глина
Fig. 6. Fragments d'argile poreuse

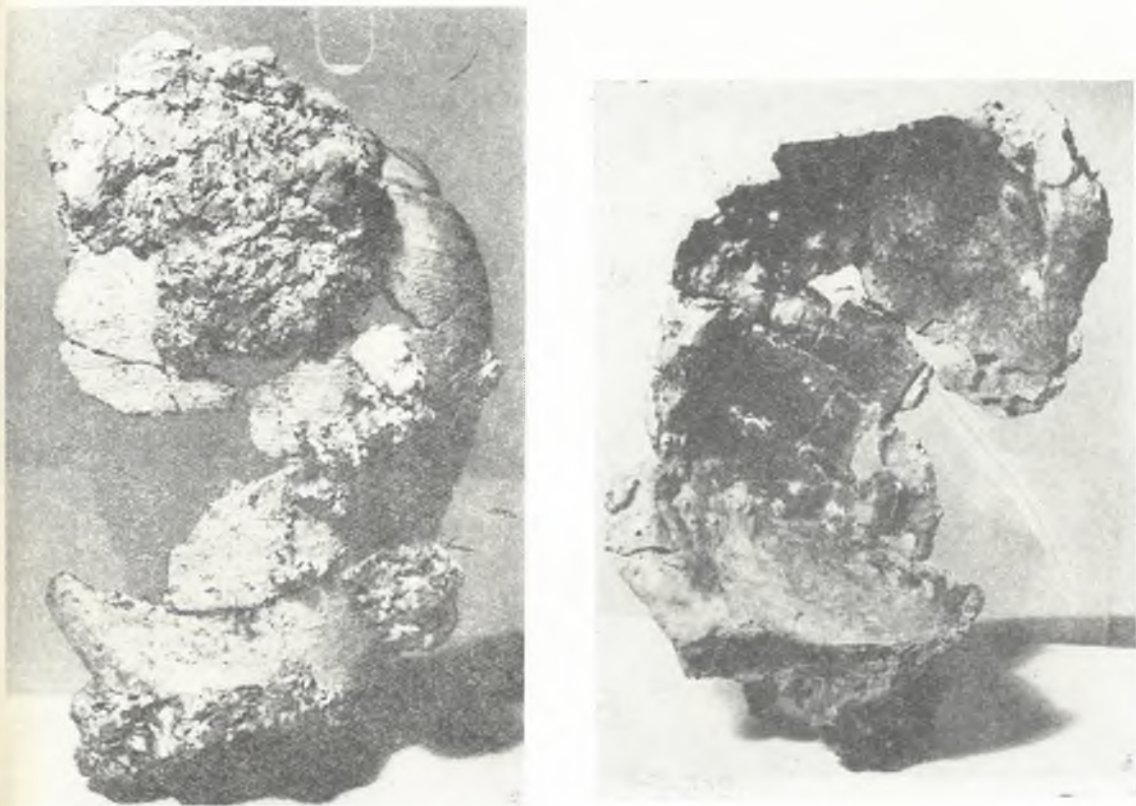
стите на преславския градеж, може да допуснем, че тя е била построена от камък и глина. Наистина Господинов въобще не говори за камъни, когато описва постройката. Въпреки това не може да има съмнение в тяхното присъствие, тъй като градежът на последната е бил

¹ A. Kisa, *Das Glass im Altertum*, I, Leipzig, 1905, стр. 28.

² Камъкът и глината са били обикновеният, макар и не единствен градивен материал за стъкларските пещи. Срв. М. А. Безбородов, *Стеклоделие в Древней Руси*, Минск, 1956, стр. 71 и сл.; G. Davidson, *A mediaeval Glass Factory at Corinth*, *AJA*, XLIV, № 3, 1940, стр. 302; A. Cofa, *Sprawozdanie z prac w Kruzswicy*, *Sprawozdanie archeologiczne*, I, 1955, стр. 92.

каменен. Ако и за пещта е бил употребен същият камък, което е най-вероятно, неговото „формално“ отсъствие е обяснимо. Камъните от разрушените стени и на пещта, и на постройката са били разбъркани и поради това отнесени изцяло за сметка на последната, без дори и те да бъдат съобщени.

Самата пещ според намерената част от преградата ѝ е имала правоъгълна или квадратна форма. Нейните размери обаче остават неизвестни.

Обр. 7. Стъкларски тигел (частична възстановка). а — отвън, б — отвътре
Fig. 7. Crenset à verre — partiellement reconstitué. а — l'extérieur, б — l'intérieur

За да протичат нормално всички процеси, свързани с добиването и обработката на стъклото в една пещ, необходимо е било нейното устройство да бъде подчинено на тази цел. В такъв случай трябва да допуснем, че тя е имала три етажа. В първия е било огнището, а над него, във втория етаж, са поставяли тиглите. Най-горе, на третия етаж, са провеждали бавното охлаждане на стъклените изделия чрез придвижване от вътрешността към отвора. Етажите са били отделени един от друг с прегради, както показва и разгледаният от нас фрагмент.

Описание и изображение на пещ с подобно устройство е дадено в книгата на Агрикола (1494—1555) „De re metallica...“¹ Тя имала кирпичен строеж и форма на яйцевиден кошер. Разделена била на три етажа, а преградите между отделните етажи имали по един отвор. Топенето на суровите материали е ставало в тигли, поставени в средния етаж на пещта.

Аналогично решение на въпроса е имало според Дейвидсон и в коринтската работилница, където в едно малко по-голямо помещение от нашето е била построена само една пещ.² Тя имала квадратна форма с дължина на стените 2,38 м. Но докато в Коринт топенето на ших-

¹ A. Kisa, цит. съч., стр. 28; F. Franceschini, *Il vetro, Trattato generale di tecnologia vetraria*, Milano, 1955, стр. 15.

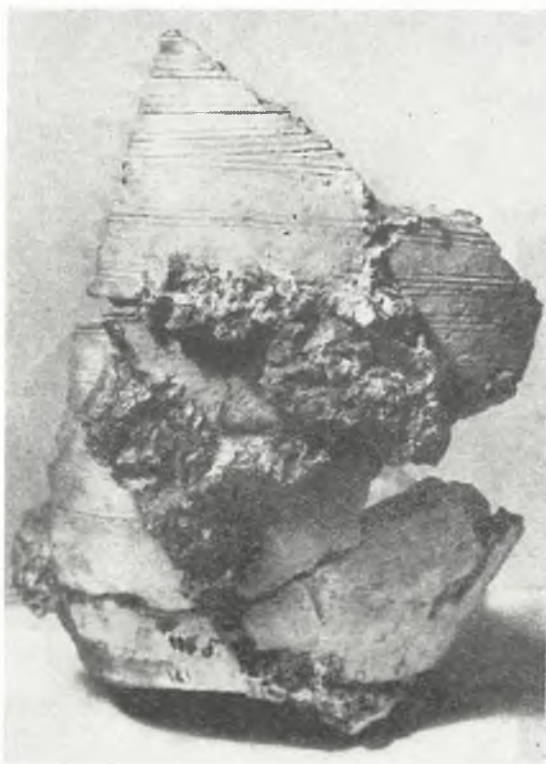
² G. Davidson, цит. съч., стр. 302.

тата е ставало в самата пещ, средният етаж на която е бил оформен като басейн,¹ в Патлейна се извършвало в тигли. В това отношение патлейнската пещ в сравнение с коринтската и с описаната от Агрикола стои по-близо до последната. Но като допускаме сравнение между двете пещи, ние не приемаме, че те си приличат напълно. Дори и малкото данни, които имаме от Патлейна, показват различия. И все пак ние намираме в приведените примери идеята за една комбинирана стъкларска пещ и принципа на нейното устройство. Тези основни начала

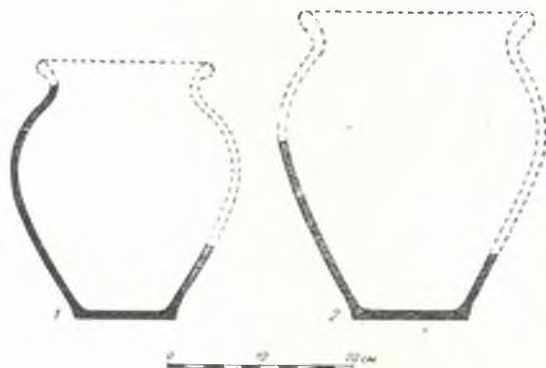
вероятно са лежали и в патлейнската пещ. Те отговарят на притеснените условия в работилницата, свързват се напълно с намерените там материали и отговарят на особеностите на епохата, в която ги поставяме.

Стъкларски тигли

Според Юр. Господинов в южното помещение сред различните материали бил намерен „един натрошен глинен съд с утаено на дъното му стъкло“² (инв. № 1616). Проучването по-

Обр. 8. Стъкларски тигел (частична възстановка)
Fig. 8. Creuset à verre (reconstitution partielle)

Обр. 9. Стъкларски тигли (реконструкция)
Fig. 9. Creuset à verre (reconstitution)

каза в действителност, че събраните тук фрагменти произлизат не от един, а най-малко от дванадесет, а може би и от повече такива съдове, употребени като тигли. Към тях се отнася и един фрагмент, намерен в непосредната околност на постройката (инв. № 1602).

При вторичното разчистване ние намерихме още шест фрагмента — един в северното и пет в южното помещение (инв. № 3301). По два от тях има застинала от вътрешната страна стъклена топилка. Тъй като останалите са чисти от такива следи, допускаме, че те принадлежат на тигли, които не са влезли в употреба.

Поради това, че по-голямата част от фрагментите липсват, ние успяхме да направим само частична реставрация (обр. 7 и 8) и почти пълна графична реконструкция (обр. 9) на два тигела. Те имат познатата форма на високо и средно издуто под шийката гърне без дръжки, с широко и леко профилирано навън устие.

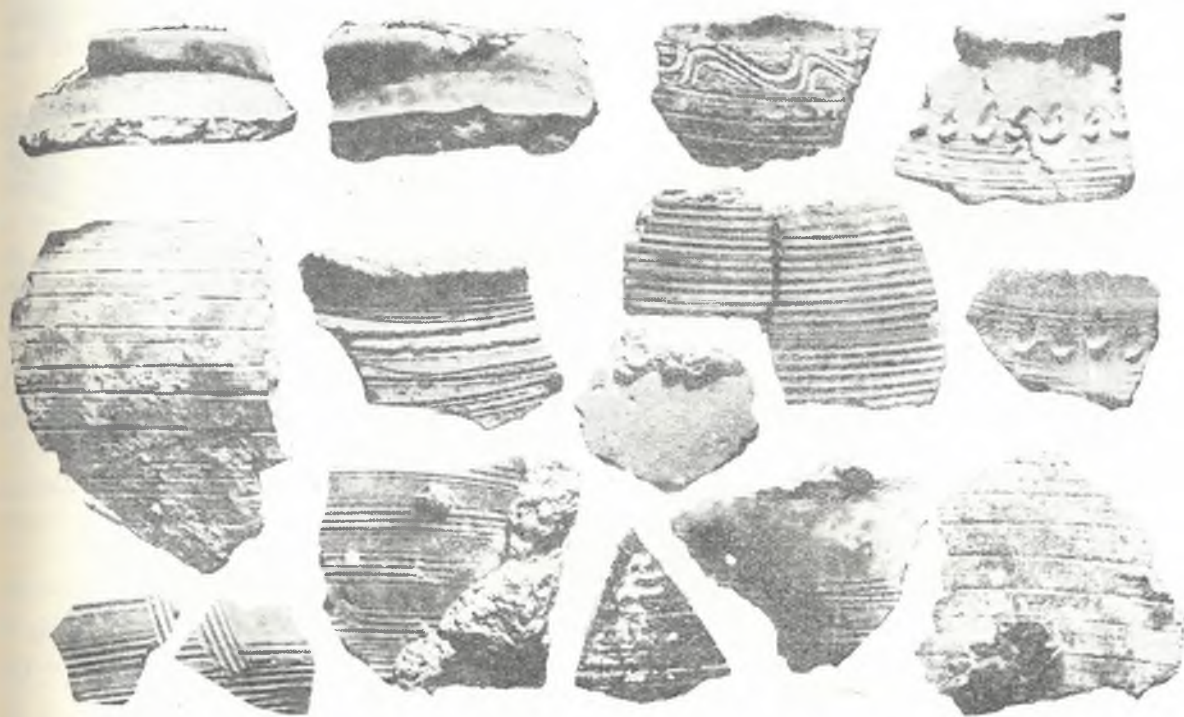
Първият тигел (обр. 7 и 9₁), от който реставрирахме по-голямата част от дъното и една четвърт от стените до шийката, има размери — запазена височина 0,242 м, диаметър на шийката 0,156 м, на раменете 0,244 м и на дъното 0,107 м, дебелина на стените 0,006 м и на дъното 0,009 м, ширина на ъгъла, склучен между дъното и стената, 118°.

¹ G. Davidson, стр. 304.

² Юр. Господинов, цит. съч., стр. 121.

Вторият тигел (обр. 8 и 9₂), от който възстановихме по-малка част, има запазено цялото дъно и част от стените до началото на раменете. Той е по-голям от първия и има размери — запазена височина 0,190 м, диаметър на раменете 0,288 м, на дъното 0,120 м, дебелина на стените 0,006—0,009 м и на дъното 0,009 м, ширина на ъгъла 115°.

Тези два тигела поотделно са събирали до 15—16 кг стъкло. Навярно такава форма, а може би и обем са имали и останалите, доколкото може да се съди за това по стигналите до нас късове (обр. 10).

Обр. 10. Фрагменти от стъкларски тигли

Fig. 10. Fragments de creusets à verre

Всички фрагменти произхождат от тигли, които са работени на гърнчарско колело. Глината е обикновено пречистена или съдържа примес от пясъчни зрънца.

Прави впечатление, че върху повечето фрагменти има врязана украса. Преобладава правата водоравна линия, различна по вид и разположение. Тя се явява, макар и по-рядко, в съчетание с други елементи на този вид украса. Обикновено с вълнисти линии или вдълбани ямички, прокарани над или върху правите успоредни линии около шийката, а също и с косо положени върху тях снопчета.

Двата напълно възстановени тигела и някои фрагменти имат пукнатини, запълнени от стекла се и застинала в тях стъклена маса. Обикновено към такива места се намират припоени чрез същата безформени грудки от описаната вече поръозна пръст. Освен това стената на единия от тиглите е частично деформирана. Отвън тя е леко сплескана до изравняване, а отвътре на същото място има по-дебел, отколкото встрани, стъклен слой. Следователно пропукванията и деформирането, макар последното по механичен път, са станали при висока температура, когато в тиглите е имало разтопено стъкло.

Тези констатации и частичната корозия показват, че тиглите не са притежавали висока термична устойчивост. Оттук пък може да допуснем, че не е имало специална изработка на тигли, а за такива са били използвани подходящи керамични съдове. В подкрепа на това могат да се приведат още сравнително тънките стени, формата и украсата на тиглите, които не се

отличават по нищо от широко известния тип гърне.¹ Тук изниква и въпросът за украсата на тиглите въобще. Като се има пред вид, че в случая тя няма нито утилитарно, нито естетическо значение, необяснимо е нейното присъствие. То може да намери рационално обяснение в практиката да се използват за тигли подходящи по форма, размери и материал гърнета от така наречената битова керамика.

Два фрагмента от подобни съдове, употребени за тигли, са били намерени при Кръглата църква² и църквата с гробницата на Мостич.³ Обикновени гърнета са употребявани като тигли наред с редовните такива и в стъкларските работилници в Киев и Галич (СССР).⁴ Тези случаи показват, че употребата на обикновени керамични гърнета като тигли е имала по-широко приложение, а не само в Патлейна.

Всички фрагменти от тигли с изключение на отбелязаните четири имат от вътрешната си страна наслоено бледозеленикаво и синьозеленикаво стъкло. Дебелината му в отделните случаи е различна. Тя се движи от 0,001 до 0,013 м. По-дебелите слоеве лежат в най-ниските части на тиглите, обикновено на дъното, ако при застиването на топилката те са стояли в нормално положение. Явно е, че са се образували в резултат от стичането на полепналата по стените на тиглите разтопена стъкломаса преди окончателното ѝ застиване. Поради различните коефициенти на термично разширение при тиглите и при стъклото повърхността на последното е покрита с пукнатини.

При някои тигли отложената стъклена маса съдържа пенист слой — непрореагирала докрай шихта. Установен по аналитичен път, този факт показва, че в постройката е добивано стъкло от сурови материали.

Както при скарата, така и тук върху фрагментите от тигли намираме отложен калциев карбонат.

Стъклени материали

Според отчета за разкопките в южното помещение на постройката са били намерени и много разновидности стъклени материали. Те са съобщени под общото и неопределено понятие „части от стъкло“⁵.

Множество стъклени късове, между които и от съдове, прозорци и стенна мозайка употребени за нуждите на манастира, са били намерени също под подовата настилка на църквата,⁶ в едно от помещенията северозападно от нея,⁷ в манастирския двор,⁸ а може би и на други места.⁹

Съпоставянето на тези данни с наличните находки в музея показва, че същите са запазени само отчасти. Те са записани и в инвентарната книга, но непълно, неясно и дори погрешно.¹⁰ В резултат на това всред тях намираме едно сравнително малко количество материали от постройката (инв. № 1616) и едно по-голямо количество материали, идентифицирането на които е предмет на догадки (инв. № 1550, 1551, 1604, 1605).

¹ Срв. Кр. Миятев, *Славянска керамика*, София, 1948; Ст. Михайлов, *Разкопки в Плиска през 1945—1947 година*, РИ, III, 1948, стр. 215 и сл.; Ст. Станчев, *Домашна керамика от Преслав*, РИ, III, 1948, стр. 129—145; Й. Чангова, *Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав*, ИАИ, XXI, 1957, табл. XIII.

² Кр. Миятев, *Кръглата църква в Преслав*, София, 1932, стр. 144.

³ Фрагментът е от стена на червенокафяв тигел. Има украса от врязани хоризонтални линии, а от вътрешната страна тънък стъклен слой. Намира се в Археологическия музей в Преслав.

⁴ М. К. Каргер, *Древний Киев*, М.—Л., 1958, стр. 404; М. А. Безбородов, *цит. съч.*, стр. 129 и 139.

⁵ Юр. Господинов, *цит. съч.*, стр. 121.

⁶ Пак там, *цит. съч.*, стр. 118.

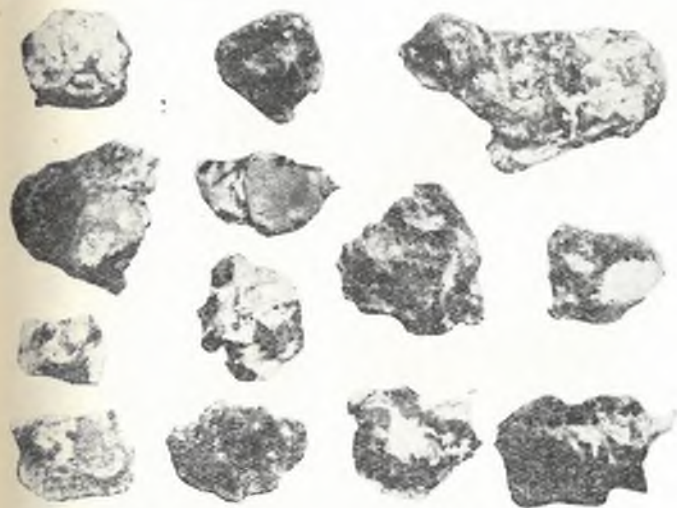
⁷ Юр. Господинов, *цит. ръкопис*, стр. 12.

⁸ Пак там, стр. 14.

⁹ Юр. Господинов, *Разкопките в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история*, ИВАД, III, Варна, 1910, стр. 96.

¹⁰ Срв. направените тук извадки от инвентарната книга на Археологическия музей в Преслав. Бележките, оградени в скоби, са наши: инв. № 1550. Късчета от изгоряло стъкло (sic!). намерени във от храма в Патлейна (?).

Последните така, както са инвентирани, макар и да не могат да се свържат определено и сигурно с отделните находища, несъмнено ги включват като цяло. От друга страна, те имат явно изразен единен характер и произход с материалите от постройката и с оскъдните находки от нейното вторично разчистване. Именно това единство и непосредствената териториална връзка на находищата с постройката дават основание да приемем, че въпросните материали са неин продукт и че макар формално да не ѝ принадлежат, то фактически са излезли от нея.

Обр. 11. Застинала стъклена топилка с твърди включения

Fig. 11. Masse de verre refroidie avec des inclusions de corps solides

Ето защо по-надолу ще разгледаме запазените стъквени материали от постройката и останалите места общо, като все пак отчитаме, доколкото е възможно, техните местонахождения. В зависимост от специфичните особености на образуващите ги късове те се делят на производствени отпадъци и готови изделия.

Производствените отпадъци включват различните по форма и големина бледозеленикави, синьозеленикави, сини и тъмножълти стъквени образувания и трошки, които се отличават по начина на образуването им. Едни от тях са се получили случайно, а други като

резултат на определени производствени операции при добиването на стъкло или изработването на стъквени изделия.

Случайни са безформените късове от застинала стъквена топилка, които съдържат в себе си глина, камъни или други твърди тела (инв. № 1550, 1604, 1605, 1616, 3302, обр. 11). Те са се образували от разливане на топилката при внезапно разрушаване на пепта или при изхвърляне на повредените и негодни за работа тигли.

Вероятно при подобни условия са се образували и сравнително многобройните, но дребни безформени късчета от натрошена стъквена маса — стъквени трошки (инв. № 1550, 1604, 1605, 1616, 3302, обр. 12 и 13). Те имат бледозеленикав и синкавозеленикав цвят, а някои са изпъстрени с червено (меден или златен рубин?). Самото стъкло е пронизано от множество дребни мехурчета с приблизително еднаква големина и сферична форма.

Обстоятелството обаче, че червеното оцветяване при тях се явява предимно повърхностно, във вид на тънък слой, образувал се в резултат от застиване на топилката върху някаква плоскост, предполага и целесъобразен произход. Може би се касае за някакъв способ в изпъстрянето на стъклото, ако все пак това не е случайност.

Резултат на определени производствени операции са късчетата, образували се при вземането на проби от разтопената в тиглите стъквена маса навярно за проверка чистотата и вискозитета ѝ (инв. № 1550, 1604, 1605, 1616, 3302). Това е ставало посредством метална пръчка, чийто връх е имал дебелина около 0,004—0,005 м. Взетото с върха на пръчката стъкло от тигела се провлачило в нишка, която постепенно изтънявала, докато се прекъснала. По такъв начин се образувало късче с крушообразна главичка, дълга изтъняваща се опашчица и улейче по дължината му (обр. 14). Същото направление имат и добре забележимите под

инв. № 1551. Късове от стъквени гривни, намерени при килиите (?) в Патлейна; инв. № 1604. Късчета от стъкла (?) от храма и от североизточните килии (такива няма!) около прозорците; инв. № 1605. Късчета от горяло стъкло, намерени при № 1604 (?); инв. № 1616. Материали от килиите югоизточно от храма. Късове от глинени съдове (?), глинени късове от наслой от стъквена паста, кости, тухли и пр. (? !).

лупа (12x) бразди на повърхността и силно разтеглените със заострени краища газови мехурчета, включени в стъклото. Още преди да застинат, някои от късчетата се деформирали, а повечето натрошвали при бързото охлаждане или други причини. Подобни по форма отпадъци са били намерени в коринтската стъкларска работилница, но начинът на тяхното образуване не е обяснен.¹

Обр. 12. Стъклени трошки
Fig. 12. Débris de verre

Други десетина късчета от бледозеленикаво стъкло (инв. № 1550, 1605, 3302) носят върху себе си следи от захващане с щипци, краищата на които са били дебели около 0,004—0,005 м (обр. 15). При едно от тях е запазено удължение от пречупена пръчка с диаметър 0,005 м, а при две — следи от срязване с ножица. Явно е, че тези късчета са се образували при вземане с щипци на полувискозна стъклена топилка за изтегляне най-вероятно на пръчки, необходими за направа на гривни, дръжки на съдове и др. В зависимост от нуждите те са били срязвани с ножица още в размекнато състояние и по-нататък допълнително обработвани. В отбелязаните случаи срязването е станало под мястото на захващане с щипците и перпендикулярно на тяхната ос.

Налице е и едно късче от бледозеленикаво стъкло (инв. № 1605). То има сплесната кълбовидна форма с диаметър 0,014 м и остатъци от две противоположно стоящи пречупени удължения. През тях минава отверстие, което в средата се разширява и става почти сферично. В една ос с него се намират забележимите под лупа (12x) бразди на повърхността и издължените газови мехурчета в стъклото. Тази находка също може да се разглежда като отпадъчен материал или недообработен образец от мънисто.

¹ G. Davidson, цит. съч., стр. 305, фиг. 2.

Готовите изделия в същност са представени само с фрагменти от прозорци, съдове и гривни.

Късовете от стъкла за прозорци (обр. 16) са най-многобройни (инв. № 1550, 1604, 1605, 1616, 3302). Това явление е нормално и лесно обяснимо, като се има пред вид, че се включват и стъкла от прозорците на разрушената църква или съседни на нея постройки. Най-

Обр. 13. Стъклени производствени отпадъци
Fig. 13. Déchets de production de verre

масово се явяват фрагментите от бледозеленикаво стъкло. Паралелно с тях, но в по-малки количества са фрагментите от синьо, виолетово, жълто, тъмножълто, жълтозеленикаво, зелено и пьстро. Последното се е получило при частичното обагряне в червено на бледозелени и сини стъкла. Червената багра се явява като отделни нишки или петна и в зависимост от нейното количество се запазва или изменя основният цвят. Подобно изпъстряне отбелязахме и при стъклените трошки.

По запазените фрагменти се установява, че стъклата са били кръгли с диаметър 0,16—0,18 м и повече. В средата са имали дебелина до 0,005 м, а наоколо постепенно изтънявали до 0,001 м, като завършвали с надобелен и по-рядко с подгънат ръб. Включените в тях газови мехурчета също се различават. В центъра те имат кръгла форма, а към периферията стават елипсоидни и силно изтеглени със заострени краища. Дългата им ос, която достига до 0,005 м, лежи перпендикулярно на радиалните направления. Общо взето, стъклата са прозрачни, но само отделни по-тънки късове пропускат неясни очертания.

Според повърхността дисковете се делят на гладки (обр. 17) и орнаментирани (обр. 18). Количественото съотношение според запазените в музея фрагменти е почти еднакво, с лек превес на последните. Орнаментът е от един вид и е разположен само от едната страна. Той наподобява ковано желязо. Съставен е от четирилистна розета в средата и множество непра-

вилни петостранни клетки, разположени концентрично около нея. С отдалечаването си от центъра клетките постепенно стават по-големи и по-плитки, докато изчезнат напълно. По такъв начин в периферията се получава пояс с гладка повърхност, широк до 0,02 м. Другата страна, обратно на орнамента, има неравна повърхност с огнева полировка.

Обр. 14. Стъклени производствени отпадъци

Fig. 14. Déchets de production de verre

Различната дебелина в центъра и периферията, уплътненият или подгънат ръб, формата и разположението на мехурчетата и огневата полировка на едната страна показват, че стъклени дискове са работени чрез издуване. На практика това е ставало приблизително така: с духалката (тръбата за издуване) са набирали разтопено стъкло и от него издували обикновен стъклен мехур. След това отделяли долната му половина, която чрез подгръвяване поддържаха в размекнато състояние. Поставена върху плоскост чрез допълнителни манипулации и под действието на центробежните сили, тя все повече се разтваряла и превръщала в диск с неравна плътност.¹ При орнаментираните стъкла формуването е ставало вероятно върху плоча, в която е бил изрязан негативът на желания орнамент.

Фрагментите от съдове са от бледозеленикаво и само една малка част от светложълто, жълтозеленикаво, виолетово и пъстро стъкло (инв. № 1550, 1604, 1605, 1616, 3302). В по-голямата си част те са безлични. Затова ще отбележим само онези, които все пак дават известни указания за форма и размер (обр. 19).

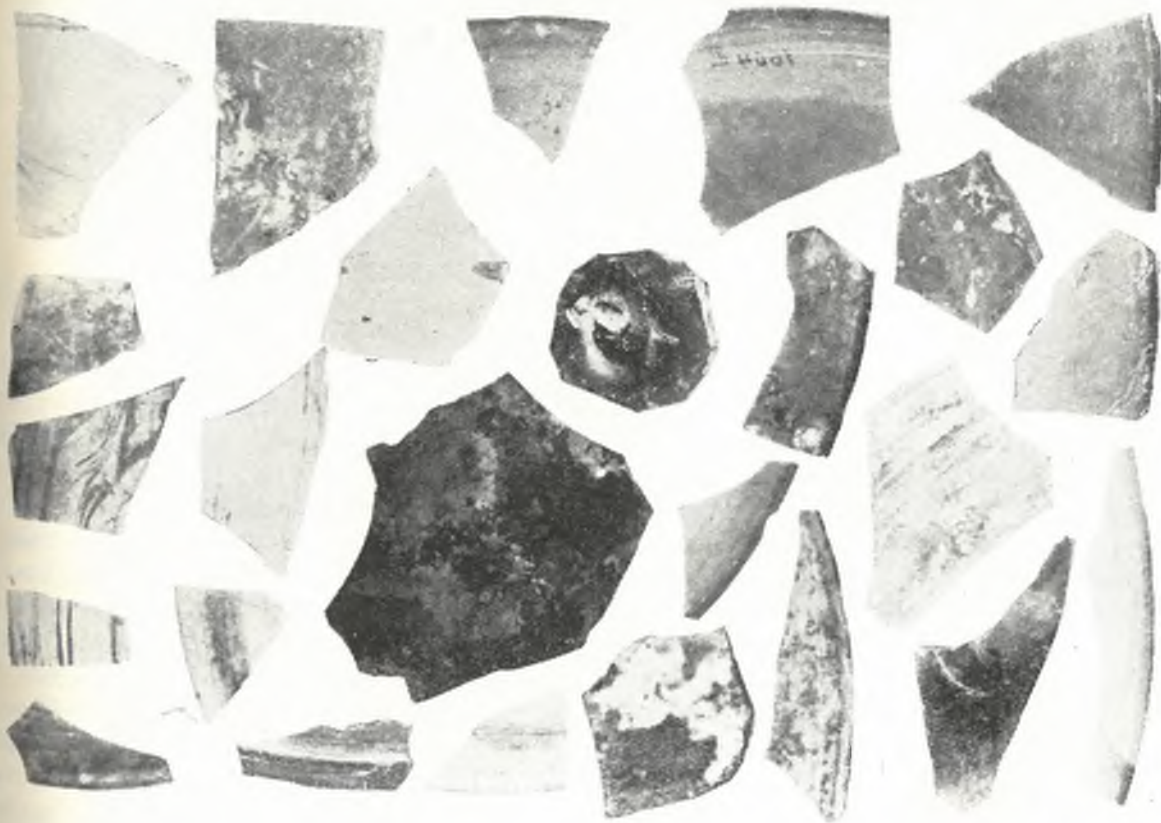
¹ Срв. С. А. Трудновская, Стекло с городища Шах-Сенем. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции, 1949—1953, стр. 421 и сл. и посочената там литература.

Между тях са няколко фрагмента (инв. № 1604, 1605, 1616) от малки тънкостенни бутилки със сферично тяло, удължена цилиндрична шийка и леко вдадено навътре дъно. Работени са чрез издуване от бледозеленикаво стъкло. Единият фрагмент има запазена височина 0,065 м; ширина на тялото 0,045 м и на шийката 0,018 м.

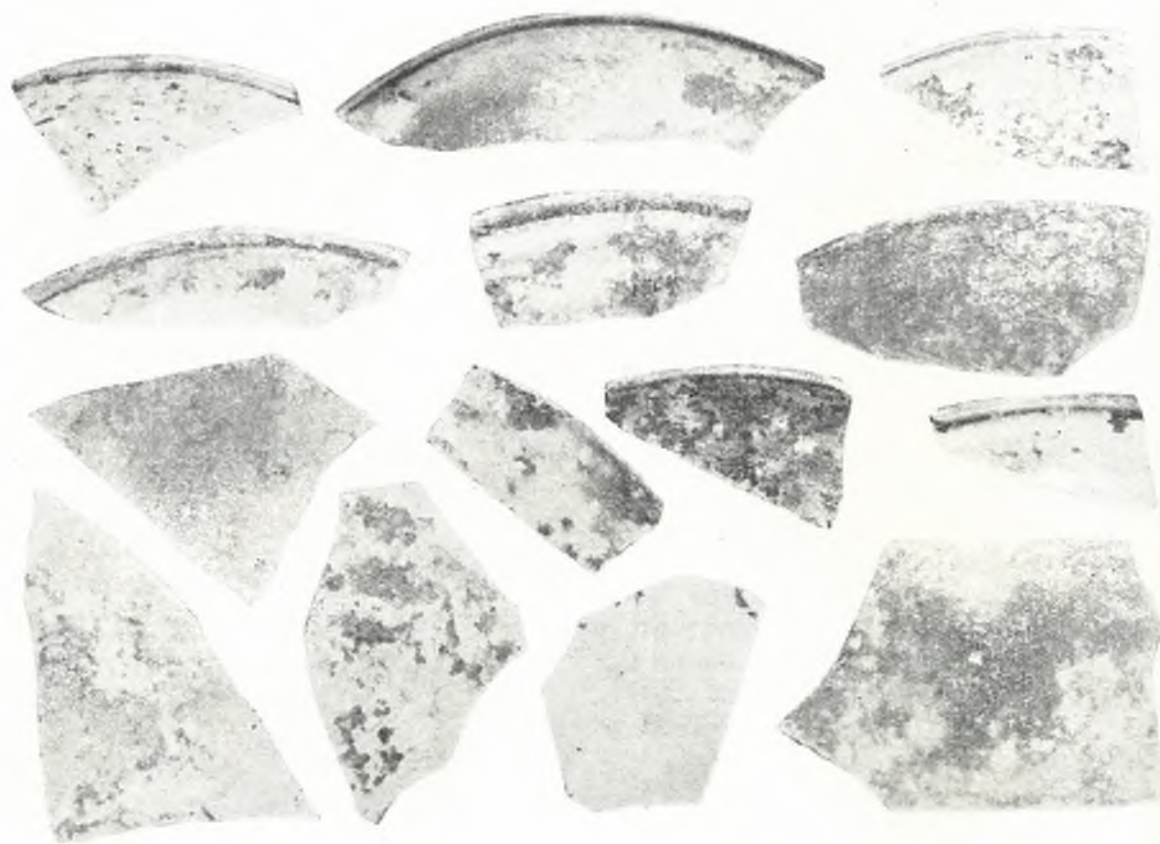
Обр. 15. Стъклени производствени отпадъци
Fig. 15. Déchêts de production de verre

Други два фрагмента (инв. № 1605, 1616) произхождат от съдове, чиито устия са били сравнително доста широки и с надебелени ръбове. Единият е имал диаметър на устието 0,117 м, а другият 0,100 м. Стените са били, общо взето, тънки от 0,001 до 0,002 м, а ръбът при устието 0,004 м. Изработени са, както и предишните, от бледозеленикаво стъкло чрез издуване.

Обр. 16. Фрагменти от цветни и пъстри стъкла за прозорци
Fig. 16. Fragments de verre colorés et bigarrés à vitres

Две дъна от бледозеленикаво стъкло (инв. № 1604) навярно са принадлежали на чашки. По-малко вероятно е на бутилки. Те имат кръгла форма с диаметър 0,034 м. Ръбът им е дебел 0,005 м. Стените според запазените от тях нищожни части в основата са били тънки 0,001 м. Нак според тези части установяваме, че те поне в началото са излизали встрани, така че с дъното са образували тъп ъгъл. Работени са чрез издуване в калъп. Късче от подобно дъно имаме и от постройката (инв. № 1616).

Обр. 17. Фрагменти от гладки стъкла за прозорци
Fig. 17. Fragments de verre à vitres unis

От столчета на малки чашки са и няколко фрагмента от бледозеленикаво стъкло (инв. № 1605, 1616). Вероятно от чашки са и запазените десетина дръжки (инв. № 1605, 1616). Обикновено те имат кръгло сечение с диаметър 0,003–0,004 м и разширени краища, с които са били прилепени към стените на съдовете.

Гривните са представени от една цяла (инв. № 1604) и над двадесет фрагмента (инв. № 1551, 1604) с различни големина (обр. 20). Направени са от бледозеленикаво, синьо и пъстро, оцветено с червено стъкло. Дебелината на пръчките, от които са изработени, е различна. В напречно сечение те имат кръгла или елипсовидна форма. В някои случаи елипсата е усложнена от една или две вдлъбнатини, които се явяват от външната или вътрешната страна. Повечето имат гладка повърхност. При някои като украса е практикувано спираловидно набраздяване чрез усукване на разноцветни стъкла или нанасяне с боя на цветен орнамент.

Наистина няма сигурни данни за намерени гривни или фрагменти от такива в постройката. Между тук разгледаните обаче има образци от стъкло, каквото е добивано в работилницата. От друга страна, налице са производствени отпадъци от изтегляне на стъклени пръчки и един дефектен къс от такава пръчка. Ето защо ние допускаме изработване в постройката и на стъклени гривни.

Дали е имало производство на мозайчни кубчета, не може да се установи поради липса на материали. Отбелязаните в предварителния отчет „множество стъклени късове, полирани от едната страна със златозелен цвят“,¹ не се намират в музея. При отсъствието на конкретен материал и на конкретни данни предположенията да са произведени в разглежданата тук постройка или на друго място са еднакво необосновани. Затова изоставяме разглеждането на този въпрос.

Обр. 18. Фрагменти от орнаментирани стъкла за прозорци
Fig. 18. Fragments de verre à vitres ornementés

Освен фрагментите от редовни изделия срещат се и дефектни (инв. № 1550, 1605, 1616). Дали при всички се касае обаче за първичен дефект, получен още по време на обработката, или за деформации, дължими на някакъв стихийен пожар, в повечето случаи не може да се установи. Трудността идва най-вече от това, че материалите от постройката и другите места са били разпиляни, както личи още при разрушаването на манастира и сега поради това и изтъкнатите по-рано съображения са неразделими.

Общо взето, стъклените късове в по-голямата част имат иризираща повърхност, а някои от производствените отпадъци и златисто-сребристи люспи. Анализът показва, че това е калциев силикат, обогатен от железен окис в концентрация от микропорядък.²

Уместно е да отбележим още един път, че не всички находки са били прибрани изцяло или съхранени добре. Фактът, че от целия куп изпечена глина имаме налице само няколко бучки, а от множеството стъклени късове сравнително малко, както и пълното отсъствие на

¹ Юр. Господинов, Разкопки в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история, ИВАД, III, 1910, стр. 97.

² Анализът е на др. Д. Чавдаров, ст. химик при Археологическия институт и музей на БАН.

мозаичните кубчета, на силно обгорялата монета¹ и на костите и тухлите (инв. № 1616) потвърждава това. А между тези находки не е изключено да е имало незначителни на глед, но богати на данни веществени материали.

Въз основа на сведенията, съдържащи се в отчетите за разкопките и запазените от тях материали, които разгледахме дотук, можем да направим сигурния извод, че в постройката

Обр. 19. Фрагменти от стъклени съдове
Fig. 19. Tessons de vases en verre

намираща се югоизточно от църквата, е имало стъкларска работилница. Намерените в южното ѝ помещение и във от него фрагменти от стъкларски тигли, част от преграда на стъкларска пещ, късове от изпечена глина, производствени отпадъци от стъкло и фрагменти от стъклени изделия са най-неоспоримото доказателство за това.²

Наистина в северното помещение е имало много фрагменти от така наречената преславска рисувана керамика, присъствието на която не е изяснено.³ В случая обаче то не е фатално. Обстоятелството, че се касае за еднородна керамика, и то в готов вид, която стои изолирано от останалите многобройни материали в постройката, дава право да считаме присъствието ѝ за случайно. Много е вероятно тя да е била оставена временно „на склад“ в това помещение. Ето защо трябва да се отхвърли утвърденото вече погрешно схващане за тази постройка като работилница за рисувана керамика.

Напоследък обаче се появи и едно друго мнение, според което постройката е била ключарница, а настанените в нея ключари монаси са били и железари, и керамичари и стъклари.⁴ След всичко казано дотук едва ли е необходимо да се впускаме отново в подробности, за да опровергаваме нещо, което самият автор не е счел за необходимо да докаже.

¹ Юр. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1915, стр. 121.

² Почти в близки производствени условия е работила и една от коринтските работилници от XI в. Вж. G. Davidson, цит. съч., стр. 302.

³ Юр. Господинов, цит. съч., 121 и 124.

⁴ Сред тях не са открити никакви следи от керамично производство. Няма и данни нито за приготвянето за подаване на керамични глазури. За тези два процеса в производството на преславската рисувана керамика вж. Ст. Райнов, Нашата народна керамика, Художник, кн. 1, юни 1949, София, стр. 94 и сл., Ив. Акробов, Жандова, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 506 и сл.

⁵ Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 170.

Като имаме пред вид, че работилницата е част от манастирския комплекс, създаването ѝ може да се отнесе най-рано към втората половина или края на IX в. Тази датировка по-нататък се уточнява от данните на самите находки.

Както видяхме, в едното помещение на работилницата е била „складирана“ декоративна керамика. Плочи от такава са били използвани и при украсата на първичната църква наред с някои стъклени изделия, произведени в работилницата. Останки и от едните, и от другите

Обр. 20. Стъклена гривна и фрагменти от стъклени гривни
Fig. 20. Bracelet en verre et fragments de bracelets en verre

са намерени под подовата настилка на по-късната църква.¹ Това показва, че стъкларската работилница е съвременна и на първичната църква,² и на декоративната керамика, построяването и появата на които акад. Кр. Миятев отнася към 900 г.³

Безспорен датировъчен материал са и употребените за тигли гърнета, тъй като те са участвували пряко в стъкларското производство. Както видяхме, по техника, форма и украса те се отнасят към един керамичен тип, който се среща в Преслав през IX и X в. и който изчезва в първите десетилетия на XI в.

Стъклените материали, изработени в работилницата, също имат ярко подчертани паралели от близки и далечни места, които хронологически съвпадат с времето на нейното съществу-

¹ Юр. Господинов, цит. същ., стр. 118.

² За отношението ѝ към по-стария градеж, останките от които лежат под първичната църква, нямаме достатъчно данни.

³ Кр. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, стр. 66 и 115. Това, че някои от приведените аргументи подлежат на преразглеждане в светлината на новите данни, не променя според нас дадената датировка.

ване. Тяхното единство се проследява и в химико-технологическо отношение, макар и по предварителни резултати.¹

Например малките тънкостенни бутилки от нашата работилница имат пълно подобие с бутилките от Иран, които са датирани от X—XI в.² Такова подобие се наблюдава и по отношение на стъклата за прозорци, датирани с известна вероятност от IX в.³ Също така клетъчният орнамент върху нашите стъклени дискове има известно сходство с клетъчния орнамент върху някои стъклени съдове от IX—X в. Разликата е в това, че нашите клетки са петогълни, а тези от Иран са закръглени и удължени шестоъгълници.⁴ Твърде широк е хоризонтът на аналозите на стъклените дискове за прозорци. Византия,⁵ Украйна,⁶ Тюркмения,⁷ Хорезм,⁸ Иран,⁹ Самара¹⁰ и други места ни предлагат образци като нашите, които се стнасят между IX и X в.

Много по-голямо значение обаче за твърдата датировка на работилницата имат най-близките успоредници от самия Преслав. Такива фрагментирани образци от стъкла за прозорци, от съдове и гривни се намират много често при разкопките. По-важно е обаче това, че те са намерени досега в постройки като манастира под Вълкашина,¹¹ църква № 1 на Аврадака,¹² църквата с гроба на Мостич,¹³ търговските помещения до южната порта на вътрешната крепост¹⁴ и др., които са датирани между IX и X в. Откриват се също така и в Плиска,¹⁵ и в Попина,¹⁶ и в други ранносредновековни селища.

Тази датировка се оправдава и от гледна точка на историческата съдба на града, в чиято околност се е намирала работилницата. Както е известно, Преслав е станал столица в края на IX в. — 893 г. Настъпилният няколко години по-късно мирен период и нарасналата политическа и икономическа мощ на българската държава съдействували за бързия подъем на материалното творчество. Негов деен център станала новата столица. Същевременно феодалната класа в лицето на боярите и висшето духовенство укрепила още повече икономическите си позиции. Изменил се и нейният бит, а оттук и стремежът ѝ да подражава всецяло на византийската аристокрация. Следователно започналото в столицата грандиозно строителство и порасналите изисквания на господстващата класа наложили появата и възраждането в Преслав на занаяти, които трябвало да задоволят не само практическите, но и естетическите нужди на това време. Един от тези занаяти е бил може би и стъklarството, въпреки че е възможно неговата поява в България да принадлежи и на по-ранно време.¹⁷

¹ Г. Джингов, За производството на стъкло в средновековна България, Археология, II, 1960, кн. 4, стр. 6.

² С. I. Lamm, Glas from Iran, in the National Museum Stockholm, 1935, pl. 12 k, 13 h; pl. 17 d.

³ С. I. Lamm, цит. съч., pl. 14 N.

⁴ Пак там. pl. 21 i, f.

⁵ G. Davidson, цит. съч., стр. 322, фиг. 23 73—77.

⁶ В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья, Киев, 1913, стр. 68; М. К. Каргер, Древний Киев, стр. 410.

⁷ Според С. А. Трудновская, цит. съч., стр. 421 и сл.

⁸ Пак там.

⁹ С. I. Lamm, цит. съч.

¹⁰ Според G. Davidson, цит. съч., стр. 322.

¹¹ Л. Огненова и С. Георгиева, Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948—1949 г., ИАИ, XX, 1955, обр. 20 и 43.

¹² В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РП, III, 1949, обр. 13 и 15.

¹³ Ст. Станчев, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, обр. 8 и 9.

¹⁴ Й. Чангова, цит. съч., стр. 246, 250 и сл.

¹⁵ ИРАИК, X, стр. 307 и сл., табл. IX, LIX 56, 57.

¹⁶ Ж. Вържарова, Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 25 и сл.

¹⁷ Вж. Г. Джингов, цит. съч., стр. 4 и сл.

От казаното дотук следва, че работилницата е била организирана в края на IX в. Тя е работила през X в. и може би във втората половина на същия, но е била разрушена не по-късно от началото на XI в. Много е вероятно това да е станало едновременно с разрушаването на първата църква, след което работилницата не е била възстановена.

Във връзка с разрушителния момент на постройката стои и бележката на Господинов за нейното опожаряване. Той пише, че „най-вече в тази стая“ (южното помещение, Г. Д.) се намерили „силни следи от пожар“¹. Без да отричаме неговата възможност, но като се съмняваме, че той е бил най-стихийен именно в южното помещение, за да остави такива видимо големи следи, склонни сме да ги отдадем по-скоро на функционираната тук стъklarска пещ.²

Появата и развитието на стъklarството са предполагали наличието на благоприятни условия. На първо място е било необходимо то да бъде осигурено с достатъчно сурови материали или полуфабрикати. Както е известно, през Средновековието полуфабрикатите на стъклото във вид на стъклени пръчки или късове са били предмет на търговия между отделните държави. Практикувало се е също така и претопяването на строшени стъклени изделия. Употребата и на едните, и на другите е превъзможвала липсата на сурови материали, а топенето поради това, че е изисквало по-ниска температура, е ставало в пещи с по-просто устройство.³ Намерените в работилницата стъклени трошки или полуфабрикати от местен произход и неразтопена докрай шихта в тиглите отхвърлят съмнението за опростено устройство, а оттук и за преработка само на полуфабрикати и вторични суровини.

То не е оправдано и поради това, че в България не са липсвали ония сурови материали, в които се съдържат основните компоненти на стъклото.⁴ Също така построяването и осигуряването с гориво на стъklarска пещ и изработването на тигли е могло да стане и наистина е станало с местни материали. Следователно условия за производство на стъкло е имало

Доколко може да се осведомим от отчетите за разкопките и от наличните материали никакви инструменти не са били намерени в работилницата. Въпреки това употребата им не подлежи на съмнение, тъй като в противен случай производството и обработката на стъклото са немислими. Още повече че и ние благодарение на оставените трайни следи върху някои от находките можахме да определим със сигурност макар и една само част от тях. Тъй като на съответните места вече посочихме и обосновахме приложението им, тук ще се ограничим само с тяхното изброяване. Това са духалката, калъпите за формуване и орнаментиране, металната пръчка или кука за вземане на проби, железните щипци за прихващане и ножиците за рязане на незастиналото още стъкло.

Стъklarската работилница, взета заедно с керамичните работилници и пещи, които се намирали в Патлейнския манастир, показват икономическия облик на този манастир. Става ясно, че тук е било организирано производство, което е трябвало да задоволява не само непосредствените нужди на манастира,⁵ но и нуждите на града. Следователно Патлейнският манастир в неговия ранен период се очертава като един от производствените центрове в столицата на феодална България. В него и на равнището под него са димели постоянно пещите на манастирските работилници.

¹ Юр. Господинов, цит. ръкопис, стр. 10.

² Същевременно това е още един, макар и хипотетичен, четвърти аргумент в полза на нейното съществуване.

³ М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956, стр. 268.

⁴ Според едно предварително и далеч незадоволително проучване на няколко само образца от произведеното в работилницата стъкло по химически състав то се отнася към групата на натриево-калиево-силициевите стъкла. За повече подробности вж. Г. Джингов, цит. съч., стр. 6 и сл.; М. А. Безбородау, М. Р. Маринау, Хіміка-техналогічне дослідження скла з старожитнабългарських сталіц Плиски і Преслава (IX—XIII стст.), ВАН ВССР, сер. фізика-техн. наук, № 4, Минск, 1958, стр. 79 и сл.

⁵ Такива ограничени задачи да обслужват временните нужди на строителството имали откритите около кръглата църква керамични работилници. Вж. Кр. Миятев, Кръглата църква в Преслав, стр. 143 и сл.; Ив. Акрובה-Жандова, Работилница за рисуванa керамика на юг от Кръглата църква в Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 509.

Голямото значение на стъкларската работилница се заключава в това, че доказва категорично и безусловно съществуването на местно стъкларско производство в средновековна България още в края на IX и X в. Едно обстоятелство, което фактически увеличава с няколко века относителната възраст на българското стъкларство¹ и така го извежда на първо място между редица европейски и всички славянски страни. Същевременно тя разширява обема на материалната култура от времето на първата българска държава, прибавя още един белег в икономическата характеристика на ранносредновековния български град и дава градиво за историята на стъкларството и технологията на силикатите у нас.²

ATELIER MEDIEVAL DE VERRERIE DE PATLEINA

G. DŽINGOV

(Résumé)

Les vestiges du célèbre monastère de Patleïna, dans les environs immédiats de Preslav — La Grande l'antique capitale de la Bulgarie (893—972), — furent mis au jour au cours des fouilles qu'on y effectua il y a une cinquantaine d'années. L'un de ses bâtiments porte des traces certaines d'une fabrication du verre dans nos terres à cette époque relativement reculée. Celles-ci furent cependant interprétées d'une manière incorrecte par le chercheur — et attribuées à tort à la fabrication de la céramique peinte de Preslav qu'on venait précisément de découvrir.

Les études entreprises sur place, ainsi que les documents des fouilles et des trouvailles, conservés actuellement au musée archéologique de Preslav, nous ont permis d'établir ce qui suit.

L'édifice, situé à une distance d'environ 2 m au sud-est de l'église du monastère comprenait deux locaux rectangulaires — l'un (A) au nord, et le second (B) au sud (fig. 2). La construction est en pierres équarries et en argile et recouverte probablement de tuiles. On a trouvé dans le local nord d'abondants fragments de céramique peinte prête à servir, d'un seul type, et dans le local sud, un tas d'argile cuite, une partie d'un four, des fragments de creusets à fondre le verre ainsi que divers matériaux de verre.

Ces trouvailles sont assez sérieuses et prouvent à notre avis d'une manière convaincante qu'il y avait un four dans le local, dont l'argile et la séparation sont les seuls restes visibles (fig. 6 et fig. 4). Les dimensions réduites du local — 23 m² — et le manque d'autres données nous font supposer que tous les processus de traitement du verre n'étaient pas effectués dans le même four. C'est pourquoi il nous semble que le four comportait trois étages. On devait l'alumer au premier, la fonte se faisait au deuxième, et au troisième on tempérail les objets.

On fondait le verre dans des creusets (fig. 7—10). Des fragments, dont la côté intérieur était enduit de verre verdâtre ou bleu-verdâtre furent retrouvés et ils portaient même des traces de la masse en fusion à moitié fondue. Ces creusets avaient la forme d'un vase sans anses renflé sous le col, caractéristique de l'époque. Un creuset contenait 15—16 kg de verre. Il est

¹ За възникването на стъкларското производство в България вж. Г. Джингов, цит. съч., стр. 1, 4 и сл.; Ст. Гуцов, Технология на стъклото. Първа част, София, 1960, стр. 7 и сл.; М. А. Безбародау и М. Р. Марьинау, цит. съч.

² Настоящата работа в напълно готов вид бе вече предадена на редакцията, когато ми стана известно съобщението на М. А. Безбародов (Минск) и М. Р. Маринов (София), Химико-технологическое изучение древнеболгарских стекол и огнеупоров из Преслава IX—X вв., ИАИ, XXIV, София, 1961, стр. 89—92. В него са публикувани резултатите от химикотехнологическото изследване на предадените от мен фрагменти от тигли с прилепнало по стените стъкло, произхождащи от разглежданата тук работилница. Както резултатите, така и изводите на двамата автори направени въз основа на пълните химически анализи, потвърждават направените от мен констатации и изводи при археологическото изследване на запазените материали.

permis de supposer qu'on employait comme creuset un vase ordinaire en céramique dite domestique.

Les nombreux objets de verre du local sud désigné par le fouilleur sous le nom vague de "parties de verre", présentent un intérêt particulier. On en a recueilli aussi dans les environs immédiats. Malheureusement ils ne sont pas tous réunis et conservés au musée. D'après leur apparence ces trouvailles, bien que très fragmentées, peuvent être classées en deux groupes distincts—débris de fabrication et objets prêts. Chaque groupe, à son tour, comprend quelques sous-groupes.

Le premier groupe comprend des corps de verre de formes et de grandeurs différentes. Certains d'entre eux ont pris naissance par hasard au cours de la préparation du verre ou de la fabrication des objets. D'autres sont le résultat de manipulations bien définies (fig. 14—15). Le même groupe comporte également de nombreux fragments informes de masse de verre refroidie contenant des inclusions accidentelles de corps solides (fig. 11), ainsi que des débris de verre qui constituaient des produits semi-finis indigènes (fig. 12).

Le second groupe comprend des fragments de verre destiné à la fabrication de vitres, de vases et de bracelets. Les verres à vitres sont des disques lisses ou ornements à bords épais dont le diamètre est d'environ 0,16—0,18 ou plus (fig. 16—18). La plupart des fragments de vases n'ont pas de contours définis. Seuls certains d'entre eux permettent la reconstitution, intégrale ou partielle, des formes et des dimensions de certains vases (fig. 13). Les disques à vitres, ainsi que les vases ont été obtenus par soufflage. Les déchets trouvés sont une confirmation supplémentaire de l'origine locale des objets mentionnés.

La majeure partie du verre trouvé a la même couleur bleu-verdâtre que celle des débris existant dans les creusets. Cependant il y a aussi quelques fragments de verre de couleur : jaunes, bleus, verts, violets et rubis doré ou cuivré. Les données de l'analyse chimique complétée de certains échantillons recueillis dans cet atelier ont permis de les classer dans les groupes des silicates de soude et de chaux.

Grâce aux indications fournies par ces trouvailles, nous avons pu établir partiellement quels devaient être les instruments employés — soufflet, moules à formes ou à ornementation, canne en métal, crochet, pinces et ciseaux pour manipuler la masse de verre chaude.

L'examen attentif des particularités du complexe du monastère, des trouvailles plus importantes, de leur analogie avec celles de Preslav et d'autres stations plus ou moins proches, et en dernière analyse de la destinée historique de cette cité au Moyen Age nous incitent à dater l'atelier de Patleina à la fin du IXe et au début du Xe siècle.

Cet établissement est le premier dont nous connaissons l'existence, et c'est pourquoi il est particulièrement important à nos yeux.

C'est une preuve indéniable qu'il existait en Bulgarie au Moyen Age dès la fin du IXe et au début du Xe siècle une fabrication du verre obtenue à partir d'un matériel brut, qu'on y produisait différentes verreries. Ceci nous permet en même temps de fixer les limites chronologiques relatives de cette industrie dans nos terres. Elle se situe parmi les plus anciennes de nombreux pays d'Occident, et chez les Slaves, elle est certainement la plus ancienne. Nous sommes ainsi en mesure de mieux connaître l'étendue de la culture matérielle durant le Premier Etat bulgare. Par ailleurs, cet atelier contribue à la caractéristique économique de la cité bulgare pendant le haut Moyen Age et constitue une base d'études pour la technologie des silicates et l'histoire de la verrerie à cette époque reculée.

ЦЪРКВА № 2 В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ЧЕРВЕН

Соня Георгиева и Виолета Димова

Развалините на средновековния град Червен се намират на около 30 км южно от гр. Русе, близо до днешното село Червен. Градът е бил разположен върху висок скалист рид, около който от трите страни протича реката Черни Лом. Той се е състоял от две части, свързани помежду си с по-ниска седловина. И двете части са били оградени с крепостни стени и кули. В по-високата и по-недостъпната част е била цитаделата, гдето е бил замъкът на феодала. В западната част на цитаделата почти напълно е запазена една от кулите на крепостта, която е фланкирала входа, свързващ тази част с останалата част на града.

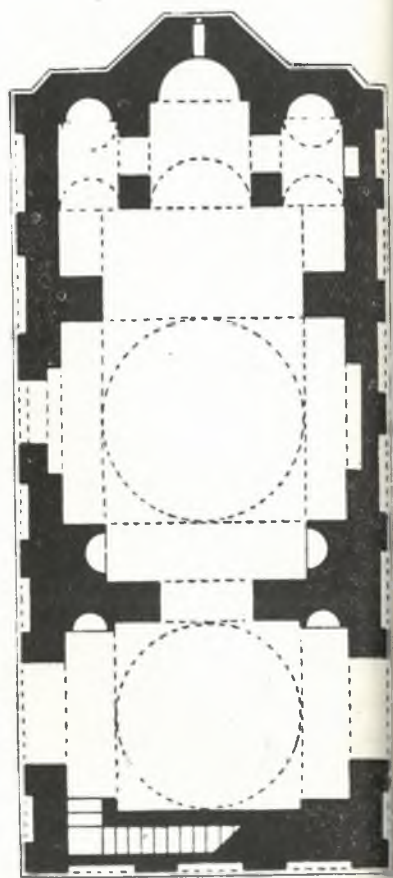
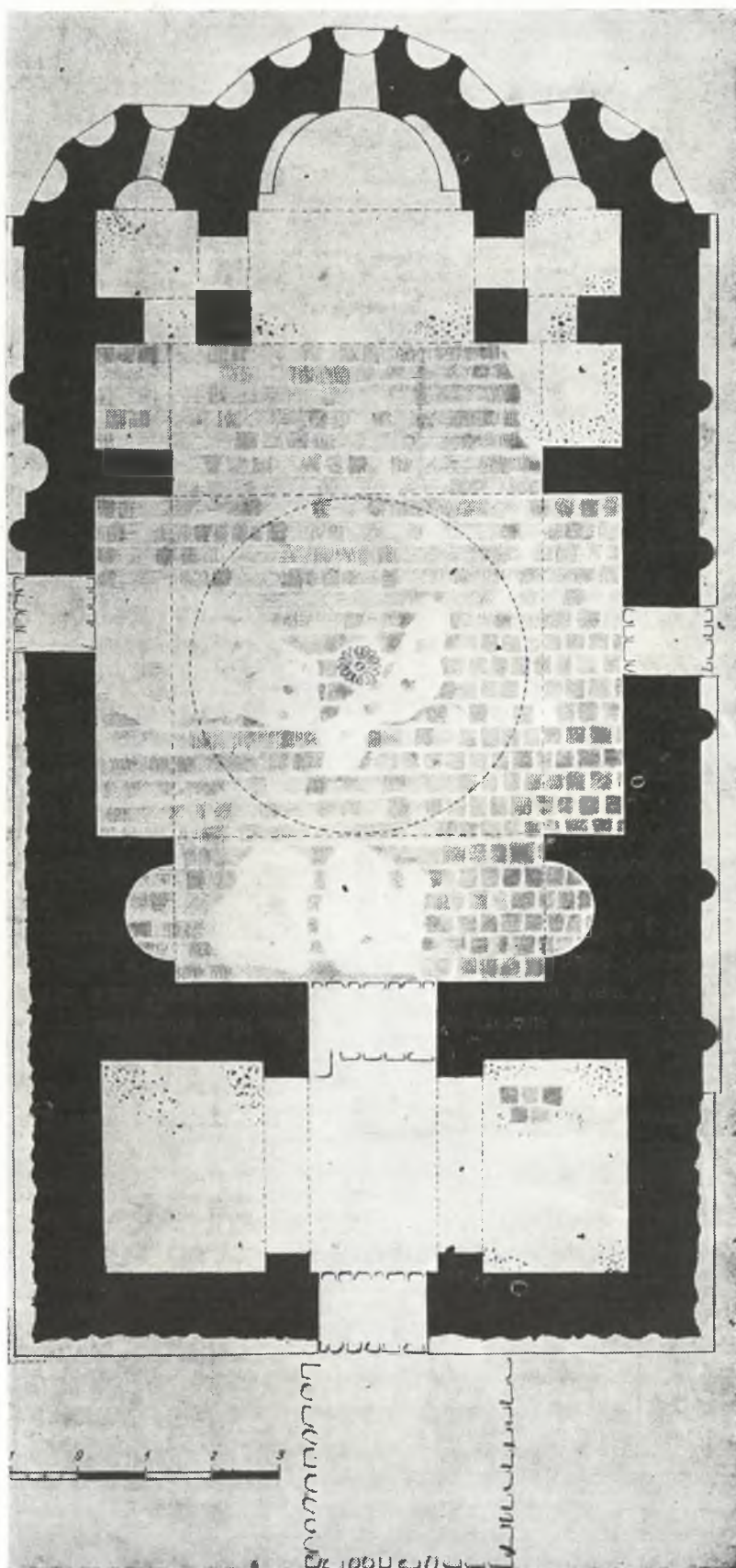
През 1961 г. Археологическият институт при Българската академия на науките и Народният музей в Русе започнаха системни разкопки на средновековния град с цел през следващите години той да бъде изцяло проучен. Разкопките започнаха в западната част на цитаделата, непосредствено до запазената кула. На около 15 м източно от кулата се намираха разрушения от някаква сграда, която след разчистването ѝ се оказа, че е била църква. Това е втората църква, разкопана досега в средновековния град Червен, поради което ние я обозначаваме като църква № 2.¹

План на църквата. Църква № 2 е кръстополна (стегнат кръст) триапсидна църква (обр. 1). По план тя прилича извънредно много на църквата Михаил и Гавраил в Несебър (обр. 2).² По размери обаче тя е почти два пъти по-голяма от нея. Измерено отвън, тя е дълга 20,10 м и широка 10,50 м. Зидовете са запазени на най-голяма височина при апсидите — на 2,5 м — и най-ниско, в притвора — на 1 м.

Олтарът е образуван от три апсиди и предапсидно пространство. Средната апсида е широка 3 м и дълбока 1,57 м. Двете странични апсиди са дълбоки 0,45 м. Северната апсида е широка 1,05 м, а южната — 0,9 м. И трите апсиди имат по един прозорец. Трите части на олтара са отделени една от друга със стени, дълги 2 м и дебели 0,7 м. Те са се свързвали чрез входове, широки 0,8 м. Между двете странични олтарни помещения и кораба на църквата има също разделителни стени с по един вход, широк 0,8 м. По такъв начин диакониконът и протезисът са били затворени към кораба, докато презбитерият е бил широко отворен. В извивката на средната апсида от двете страни на прозореца има по едно стъпало, южното, изградено от три реда, и северното — от два реда камъни. Тези стъпала се издигат на 0,4 м височина. В краищата са широки по 0,2 м, а под прозореца изчезват. Твърде вероятно е те да са били използвани като синтрони.

¹ В западната, същинската част на града, през 1910—1911 г. е била разкопана от В. Златарски една църква — № 1, която е обнародвана от К. Шкорпил. Сrv. К. Шкорпил, Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, София, 1914, обр. 136.

² М. Z i m m e r m a n n, Alte Bauten in Bulgarien, Berlin, 1913, табл. VIII—X; А. Р а ш е н о в, Месемврийски църкви, София, 1932, стр. 79—88, табл. XXXIV—XLI.

Обр. 2. План на църквата Михаил и Гавриил в Несебър (по Цимерман)
Abb. 2. Grundriß der Erzengel Michael und Gabriel-Kirche in Nesebar (nach Zimmermann)

Обр. 1. План на църква № 2, заснема начертал арх. Б. Кузупов
Abb. 1. Grundriß der Kirche № 2, Vermessung und Zeichnung von. Architekt B. Kuzupov

Корабът отвътре има следните размери: 9,55 м дължина и 7,98 м ширина. На северната и на южната стена на църквата се издават по два пиластра един срещу други, които са носели подкуполните арки и сводове. Източните пиластри са дълги 1,2 м и широки 0,7 м, а западните пиластри имат дължина 1,2 м и ширина 2,55 м. Последните опират до зида, който отделя кораба от притвора. В тях са вдълбани по една полукръгла ниша, широка 1,45 м и дълбока 0,75 м. Освен през входа на притвора в кораба се е влизало още през два срещуположни входа, намиращи се на северната и на южната стена на църквата. Северният е широк 1,10 м, южният — 1,05 м.

Притворът е отделен от кораба със стена, дебела 1,10 м. Той е широк 7,9 м и дълъг 3,4 м. На входа, съединяващ притвора с кораба, личат жлебовете, на които е била прикрепена врата, която е затваряла входа. В ъглите на външния и на вътрешния вход на притвора се издават четири пиластра, които се намират едни срещу други. Те са широки 0,68 м и дълги 0,30 м.

От плана на разкритата църква се вижда, че е съществувала голяма пропорционалност между отделните ѝ части. Куполът се е намирал в средата на църквата. Двата странични входа са били в напречна ос, която е минавала през центъра на купола.

Градеж на църквата. Зидовете на църквата са дебели 1,25 м. Те са били изградени от ломени варовикови камъни, споени с хоросан с примес на дребна баластра. Отвън и отвътре са облицовани с дялани блокове в редова зидария. Поради естествения наклон на терена от изток към запад, за да се изравни нивото на църквата, отвън са били вмъкнати допълнителни редове от облицовъчни блокове.

Отвътре облицовъчните камъни са значително по-грубо издялани и оформени, понеже са били покрити с мазилка. При строежа на зидовете е била използвана сантрачната система. На около 0,30 м над пода на църквата минава надлъжен сантрач, широк 0,13 м, който опасва трите страни на църквата без апсидите (обр. 3). Той се пресича от напречни сантрачи, които достигат до външната каменна облицовка. Напречни и надлъжни сантрачи личат и на по-голяма височина в пълнежа, гдето не са запазени лицевите камъни.

Над долния корниз по всички страни отвън на църквата са минавали пояси от тухли. Запазени са началните два тухлени пояса, долният е триредов, а горният — четириредов. Фугите между тухлите са по 4 см, колкото е дебелината на самите тухли. Първият пояс започва на 0,25 м височина от корниза, а разстоянието между двата пояса е 0,65 м (обр. 4).

Описание на фасадите. Двете странични апсиди отвън са тристенни, средната апсида е петостенна (обр. 3). Във всяка стена на апсидите е вдълбана по една полукръгла ниша, дълбока 0,35 м и широка 0,65 м до 0,8 м. Те започват на около 0,65 м височина от основите на апсидите, първият ред на които е бил изграден от камъни, наредени в полукръгове. Над тях стените на апсидите са били оформени с по един ред тухли. Всяка апсида е имала по един засводен прозорец. Двата странични прозореца са с успоредни стени, докато средният е с леко разширяващи се навътре стени. Страничните прозорци са започвали на 0,6 м от основите на нишите, а средният — на 0,55 м. Той е широк отвън 0,48 м, страничните са широки по 0,45 м. Запазени са на височина до 1,3 м. В основите на прозорците има по четири четвъртити дупки със страни 3 см, гдето са били леглата на железни пръчки (обр. 4). В стените на прозорците, на 0,2 м от основата им, личи по една дупка и над нея по един жлеб, гдето вероятно е била прикрепена рамката на прозореца.

Южната и северната фасада на църквата са разчленени чрез полуколони, които са затваряли слепи арки (обр. 5б). Полуколоните, които имат 0,35 м в диаметър, са стъпили направо върху издаден навън профилиран корниз, широк 0,2 м. Корнизът се намира на 0,45 м височина от основата в източния край и на 0,75 м височина в западния край на църквата (тази разлика във височините се дължи на естествения наклон на терена). Полуколоните се редуват на почти еднакви разстояния една от друга — от 2 до 2,3 м, — като са били по шест на всяка от двете стени. На южната стена сега са запазени долните части на пет полуколони, а на северната —

на две. В източната част на северната стена между двете запазени полуколони се вдава навътре полукръгла ниша, силно разрушена. Личат слаби следи от мазилка, което показва, че тя е била измазана отвътре. Над първия барабан на полуколоните минава триредовият тухлен пояс, като тухлите на това място имат полукръгла форма, която съвпада с формата на камен-

Обр. 3. Изглед от изток на църквата
Abb. 3. Ostansicht der Kirche

ните барабани. Полукръглите тухли са били приготвяни специално за тази цел. Северният и южният вход са били отворени в по една от слепите арки. Южната фасада на църквата е била изработена по-грижливо от северната, което най-добре личи в изработката на корнизните

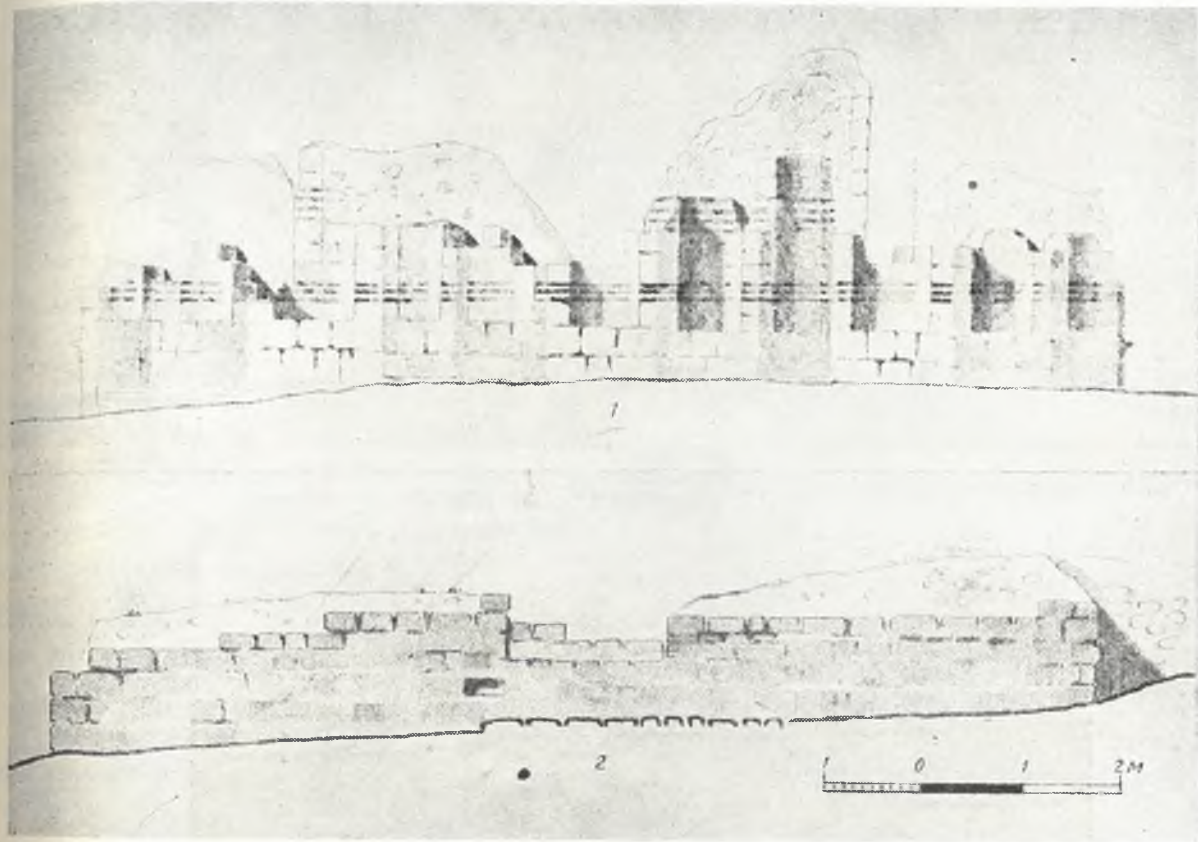

Обр. 4. Северната апсида на църквата
Abb. 4. Die Nordapsis

камъни. Това се дължи без съмнение на местоположението, което тази църква е заемала по отношение на замъка в крепостта. Тя се е издигала отпред, като с южната и източната си страна е била обърната към него. Поради това и трите апсиди на източната страна са били изградени така пластично и декоративно. Западната стена е запазена най-зле. Вероятно и тук е имало корнизен ред, защото в югозападния ъгъл на църквата непосредствено до зида намерихме корнизен ъглов камък, а пред западния зид — още няколко корнизни камъка. Трябва да предположим, че върху корнизния ред са се издигали също полуколони, които са оформяли слепи арки. Поради силния наклон на мястото от изток към запад западният вход се е намирал на 1,2 м височина от тогавашното ниво пред входа. Към него е водела стълба, за основа на която

служела настилка от ломени камъни. Този вход първоначално е бил изграден по-ниско и допълнително са били прибавени в основата му два реда камъни, за да се изравни с вътрешното ниво на църквата (обр. 6).

При разкопките в насипа от строителни материали бяха намерени голям брой профилирани камъни, които ни дават възможност да добием известна представа как е изглеждала разко-

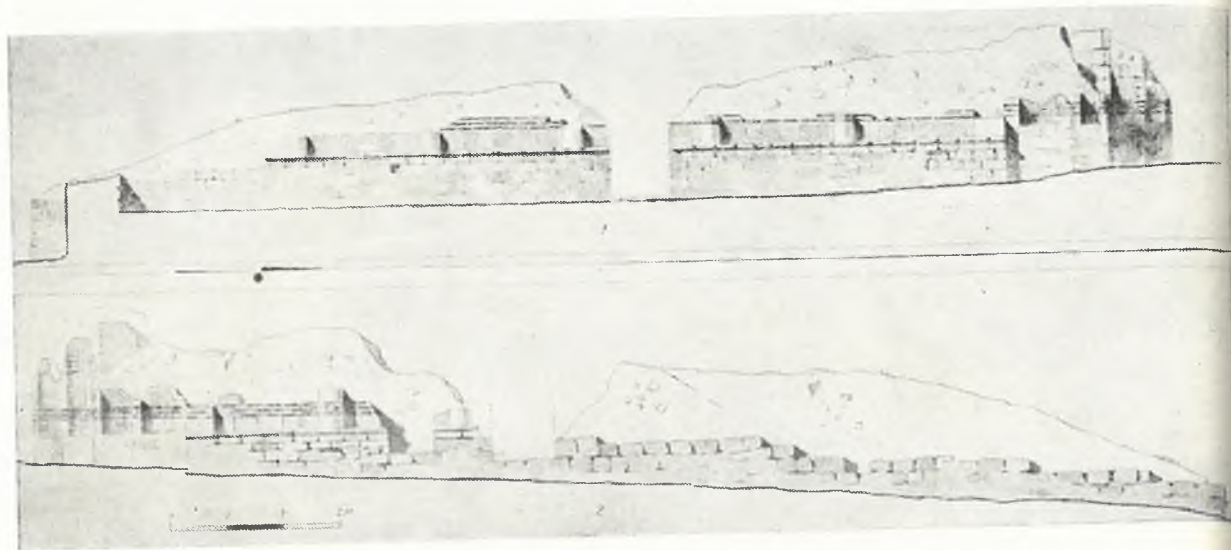
Обр. 5а. 1. Източната стена отвън; 2. Западната стена отвън (заснел и начертал арх. Б. Кузупов)

Abb. 5а. 1. Außenansicht der Ostwand; 2. Außenansicht der Westwand. (Vermessung und Zeichnung von Architekt B. Kuzupov)

паната от нас църква. Както по своя план, така и по външния си вид тя е приличала извънредно много на църквата Михаил и Гавриил в Несебър. Много от архитектурните елементи на двете църкви са напълно еднакви. Трябва да отбележим обаче, че църквата в Червен освен по своята големина се е отличавала и с по-богата украса. Апсидите са били разчленени с единадесет дълбоки полукръгли ниши, а стените вместо с полупиластри са били украсени с полуколонни. Архиволтите на аркатурата са били украсени с декоративна керамика — глинени четирилистни нецветени розети и кръгли панички, покрити със зелена глеч. Декоративни глинени розети и панички намирахме в голямо количество при разкопаването на църквата (обр. 7). Преобладаваха розетите, което показва, че както при несебърските църкви поясът от декоративна керамика се е състоял от един ред зелени панички между два реда червени розети.¹ Над арките е минавал втори профилиран корниз, подобен на долния (обр. 8,2). Той, за разлика от долния, е опасвал и апсидите, за което съдим по намерените в насипа пред апсидите пет корнизни камъка с по две лицеви страни, пресичащи се под тън ъгъл (обр. 8,1). Те

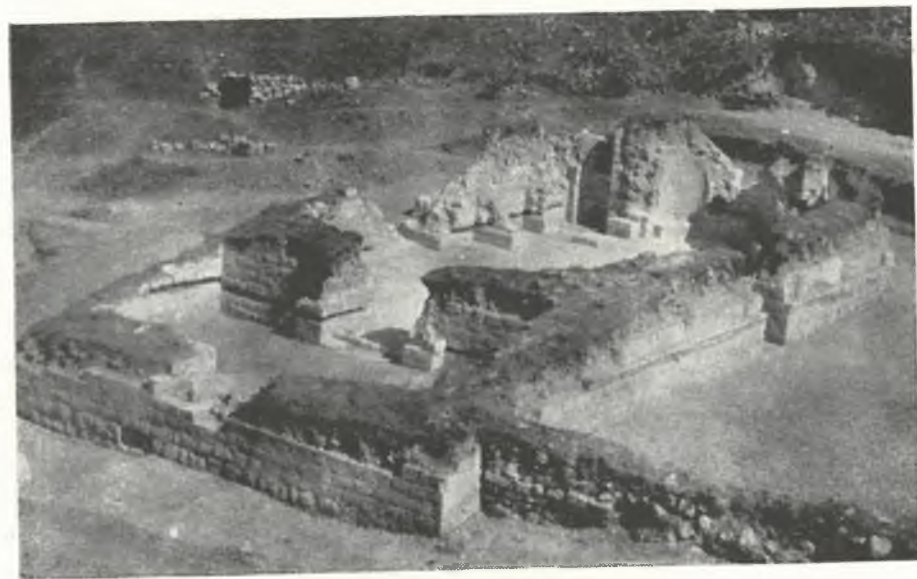
¹ Срв. А. Рашевков, Месемврийски църкви, табл. XXXI, XXXIX.

са оформявали ъглите на апсидните стени. Над този корниз е имало втори ред по-малки арки, които са били оформени също с полуколони с по-малък диаметър 22,5 см (обр. 8,6), стъпили на профилирани конзоли (обр. 9,5). Над северния и южния вход се е издигал по един

Обр. 56. 1. Южната стена отвън; 2. Северната стена отвън (заснел и начертал арх. Б. Кузупов).
Abb. 5b. 1. Außenansicht der Südwall; 2. Außenansicht der Nordwall (Vermessung und Zeichnung von Architekt B. Kuzupov)

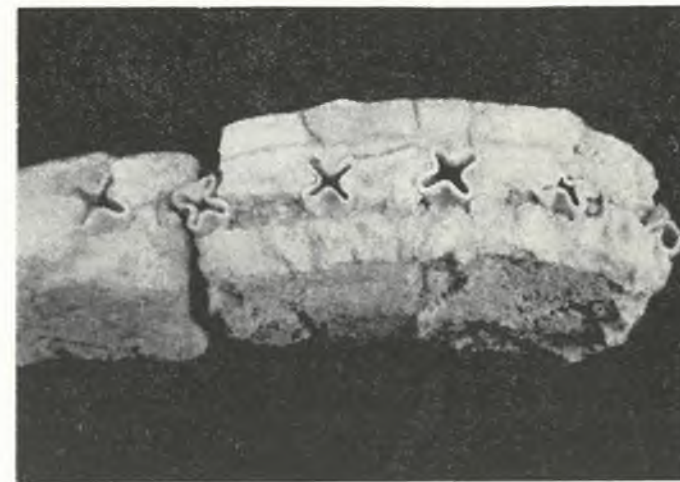
фронтон с прозорци. При фронтоната най-вероятно в основата на прозорците е минавал корниз с торос, твърде подобен по форма на конзолите (обр. 9,4). Два корнизни камъка от този вид

Обр. 6. Изглед от запад
Abb. 6. Westansicht

бяха намерени паднали непосредствено един до друг пред южния вход на църквата. Под самия покрив на църквата е минавал друг корниз, образуван от камъни, издялани във формата на зъбци (дентикули), които са се редували с тухли със същата форма (обр. 8, 3, 4).

Западното и източното рамо на кръста на църквата са по-дълги и са се оформявали като полуцилиндрически сводове, докато южното и северното рамо са били оформени като арки. Над тях върху пандантиви се е издигал барабанът с купола. В основата на купола отвътре е минавал корниз с кръгло сечение. Възможно е такъв корниз да е минавал по цялата вътрешност на църквата, на височината на засводяването. Намерени бяха фрагменти от него в насипа във вътрешността на църквата. Върху тях на тънка мазилка е нарисувал растителен орнамент в черно и бяло (обр. 10, 1). Куполът отвън е бил многостенен, като на ъглите е имало полуколони, изградени от отделни издялани с тази форма камъни, редуващи се с тухли със същата форма (обр. 9, 3). Полуколонките са имали 10 см в диаметър. Те са заграждали арки, в които е имало прозорци. Полуколонките са завършвали с капители с трапецовидна форма, без украса, с акантовидни ъгли (обр. 9, 2). Върху тях е имало вероятно също полуколони или полупиластри. Части от този вид архитектурна украса не се намериха. Над тях е имало втори ред капители със същата форма като долните, но значително по-големи (обр. 9, 1). Отгоре е лягал покривът на купола.

Обр. 7. Част от мазилка с декоративна керамика
Abb. 7. Mörtelstück mit dekorativer Keramik

Предапсидното пространство е било покрито с полуцилиндрически свод. Твърде възможно е протезисът и диакониконът да са били покрити с калоти или с кръстати сводове.

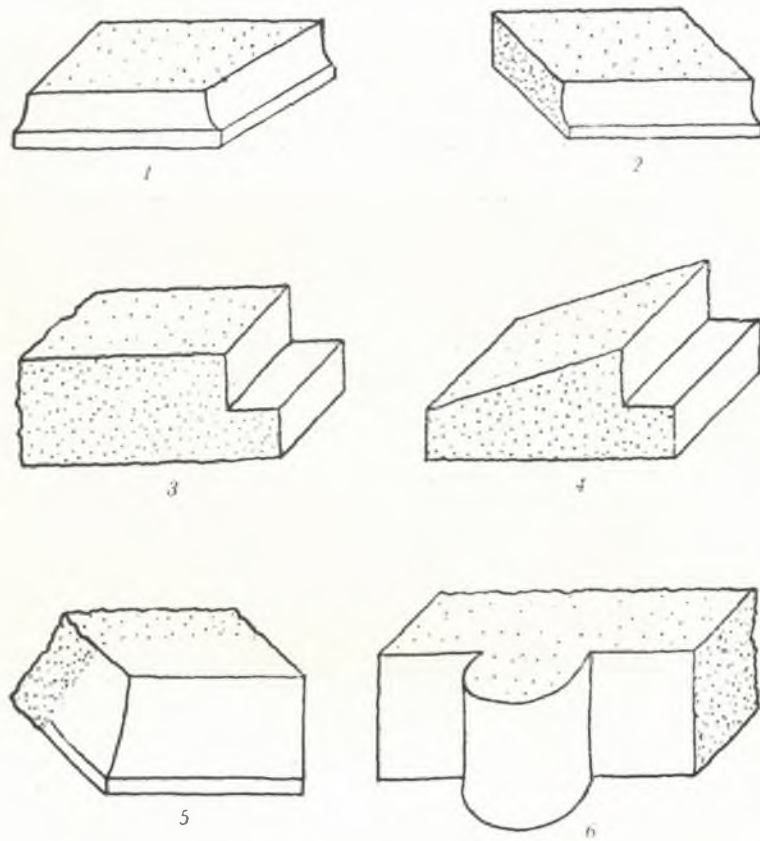
Засводяването на притвора е било разделено на три части. В северната и в южната част е имало по един полуцилиндрически свод, докато над образувания в средата квадрат вероятно се е издигал четвъртити звънарница подобно на църквата Михаил и Гавриил в Несебър.

Покривът е бил покрит с големи правоъгълни оловни листове с размери 1 м на 0,5 м (обр. 11). Те са били прикрепени с гвоздеи, които все още стърчаха в намерените от нас листове. Липсата на керемиди показва, че църквата изцяло е била покрита с олово.

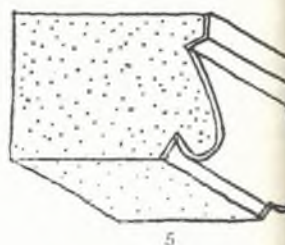
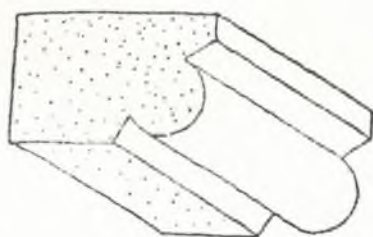
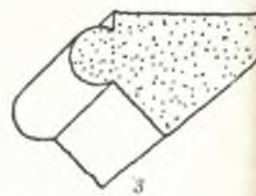
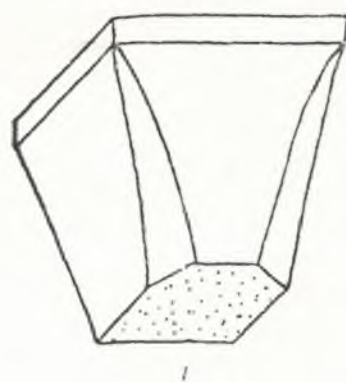
Останки от стенописи. Стените на църквата отвътре са били изписани със стенописи. В насипа бяха намерени в изобилие дребни късчета от тях. In situ бяха запазени само на няколко места части от долния пояс на стенописите, който имитирал драперии подобно на драпериите в търновските църкви.¹ Поради фрагментираното състояние на стенописите не могат да се определят сцените, които са били над драпериите. Само върху няколко късчета личи, че е имало и човешки фигури (обр. 12). По колорита си стенописите приличат на стенописите от скалните църкви при Иваново.² Рисувани са в светли тонове — лила, резеда, розово, — които се преливат в различни нюанси. Имало е фризове с растителни и геометрични орнаменти, изпълнени с бяла и черна боя (обр. 10, 2). Самите сцени са били оградени с червени ивици. Колкото и малки да са късчетата от стенописите, те издават, че са били рисувани от опитен майстор за разлика от цокълните драперии, които са работени доста небрежно. Стената на средната апсида отвътре е била измазана с хоросан, примесен с глина. В тази мазилка личат дупки от гвоздеи на различни височини. Следи от стенописи няма. Твърде възможно е тя да е била покрита с някаква драперия.

¹ В. Димов, Разкопките на Трапезица в гр. Търново, ИБАД, V, 1915, стр. 127, 129.

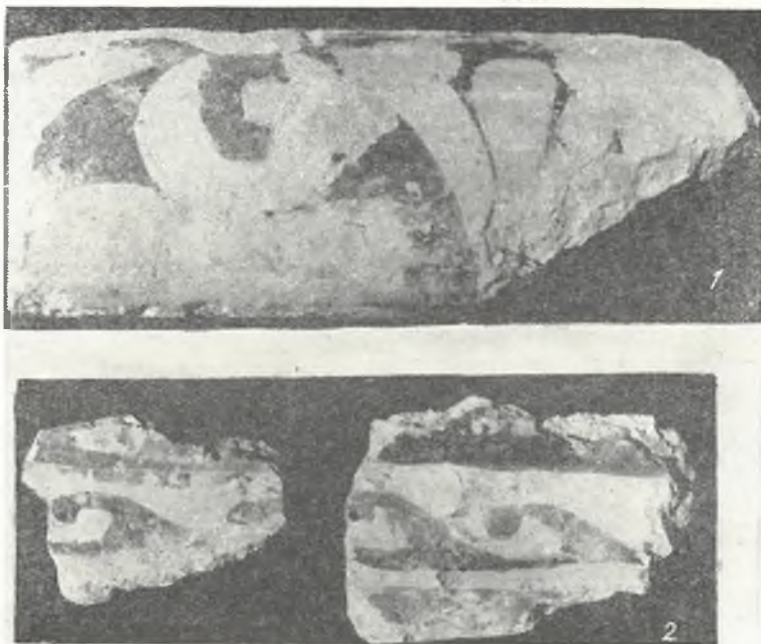
² А. Василев, Ивановските стенописи, София, 1953, цветните приложения.

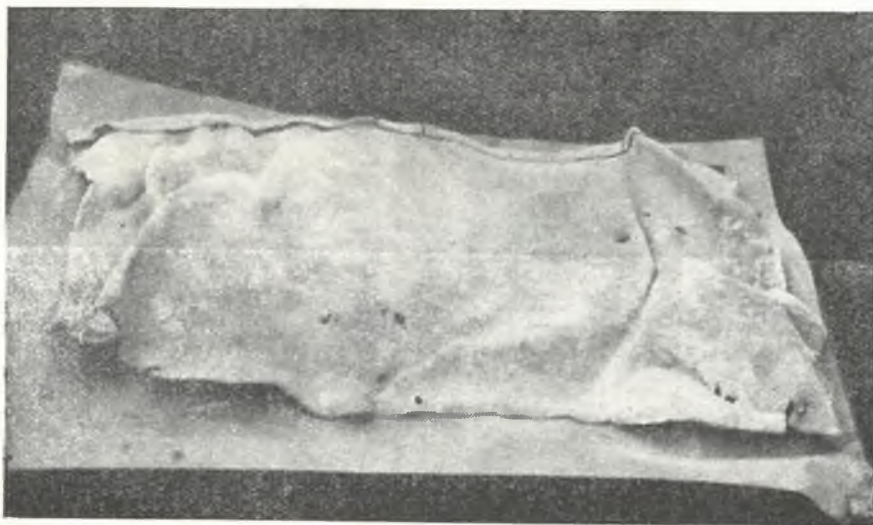
Обр. 8. Профилирани части от корниз и полуколонка
Abb. 8. Profilierte Karnies- und Säulenteile

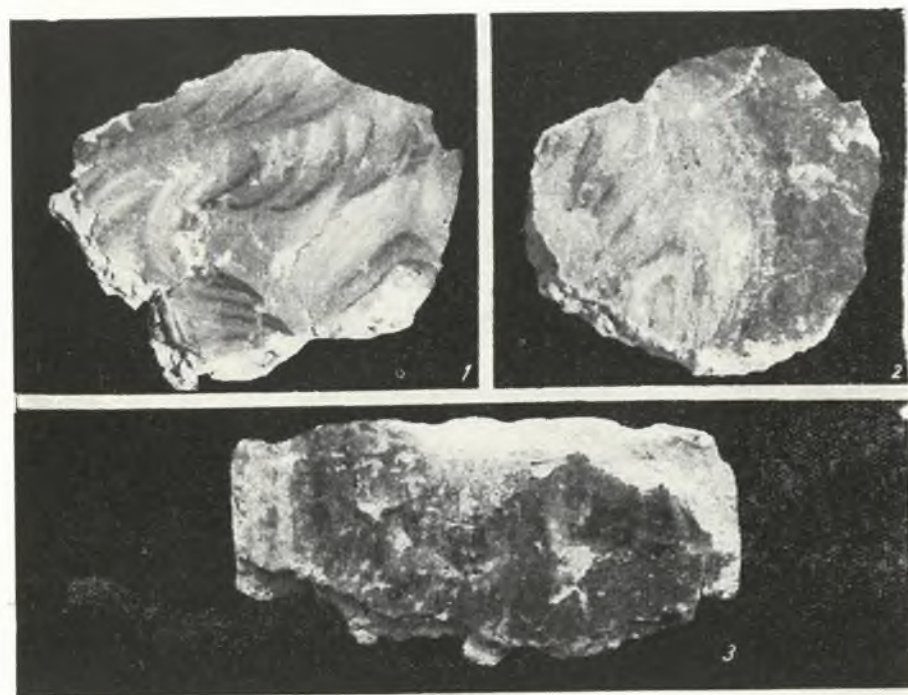
Обр. 9. Капители и части от профилирани корнизи
Abb. 9. Kapitele und profilierte Karniesteile

Обр. 10. Корнизи с рисунки
Abb. 10. Bemalte Karniesteile

Обр. 11. Оловен лист от покрива на църквата
Abb. 11. Bleifolie des Kirchendachs

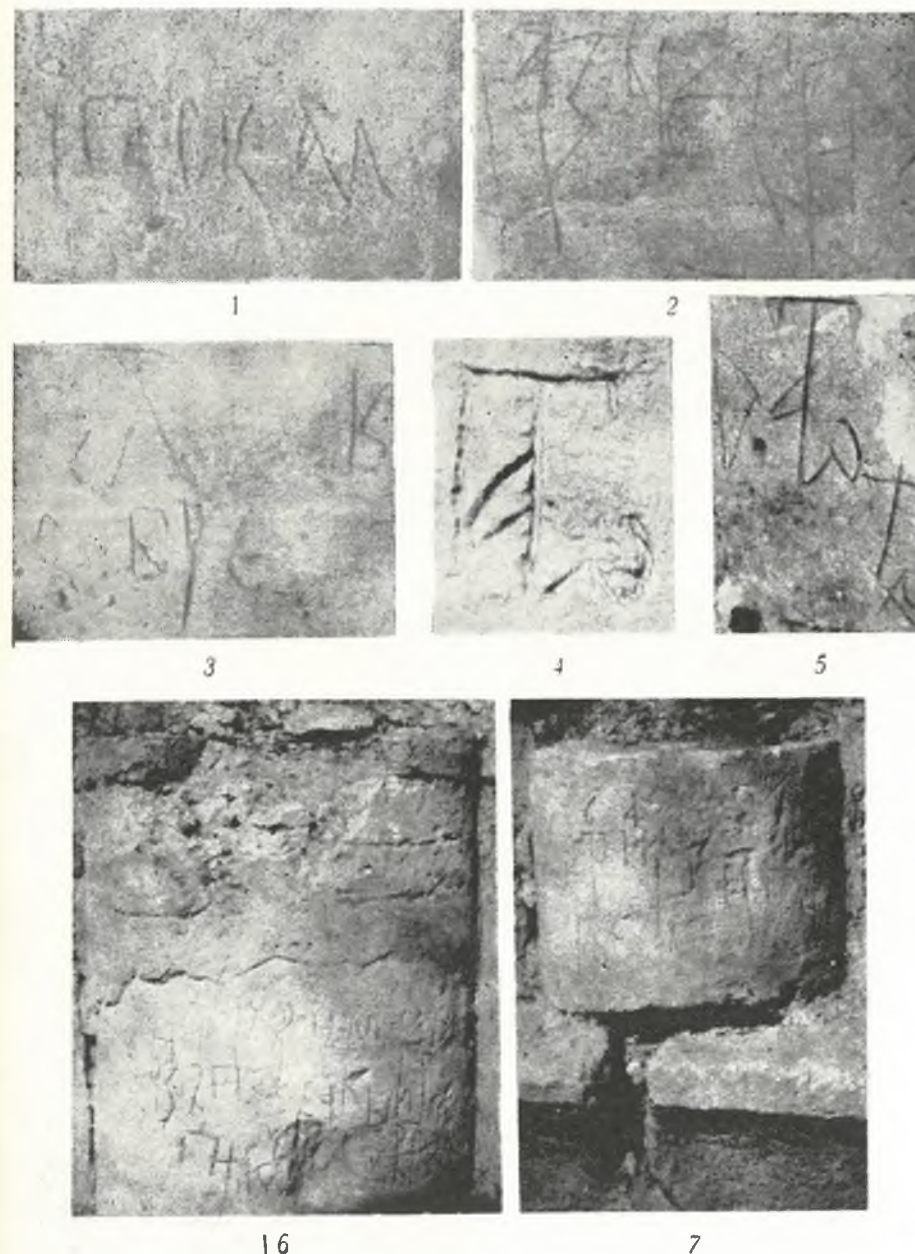

Обр. 12. Късове от стенописи
с човешки изображения
Abb. 12. Frescofragmente mit
Menschenabbildungen

Обр. 13. Части от старобългарски надпис
Abb. 13. Teile einer altbulgarischen Inschrift

Епиграфски материали. При входа, който води от притвора към вътрешността на църквата, бяха намерени пет части от грижливо издялани блокове от мек варовик.¹ Върху тясната страна на тези блокове са се запазили части от двуредов старобългарски надпис, който вероятно е бил над входа, водещ от притвора в кораба. Буквите са написани на тънък слой

Обр. 14. Графити от църквата
Abb. 14. Graffiti auf den Kirchenwänden

мазилка, на бял фон, с черна боя (обр. 13). Намерен бе още един блок с част от надпис, който е принадлежал към стенописите. Представлява съкращение на дума, която съдържа буквите МАР с титла над тях (обр. 13, 6).

От външната страна на църквата има врязани монограми, имена и драсканици. Ясно се четат имената: Добре, Паскал, Аз Герги, които са грижливо издълбани върху външните стени

¹ Този вид варовик под името красенски камък днес се използва за облицовка.

Обр. 15. 1. Бронзова макара 2. Медно по-
сребрено съдче

Abb. 15. 1. Bronzerolle ; 2. Kleines
versilbertes Kupfergefäß

Обр. 16. Фрагменти от кухненска
керамика

Abb. 16. Küchenkeramik (Fragmente)

на апсидите (обр. 14, 1—3). Твърде е възможно това да са имената на майсторите на църквата. Върху повърхността на полуколоните има врязани различни имена и монограми (обр. 14, 4—7).

Настилка. Подът на църквата е бил покрит с четвъртити тухли с размери: 37×32 , 34×32 , 35×28 , 34×21 см. Те са наредени в редове с посока север—юг. Поставени са били върху хоросанена замазка. Настилката е сравнително добре запазена. Напълно разрушена е в призора, в олтара и при северния вход. Точно в средата на църквата под купола е поставена шестнадесетлистна розета, издялана от четири къса варовик. Тази розета представлява една далечна, но възможна алюзия на българските възрожденски тавани, които много често имат в средата многолистни розети или т. нар. слънца. На няколко места върху тухлите на настилката е начертана играта „коран“, което показва, че след опожаряването и разрушаването на църквата тя дълго време е стърчала заустяла. Това показват и многобройните драсканици по стенописите, които са били направени също след заустяването на църквата. Следи от опожаряването личат и по външните стени на църквата.

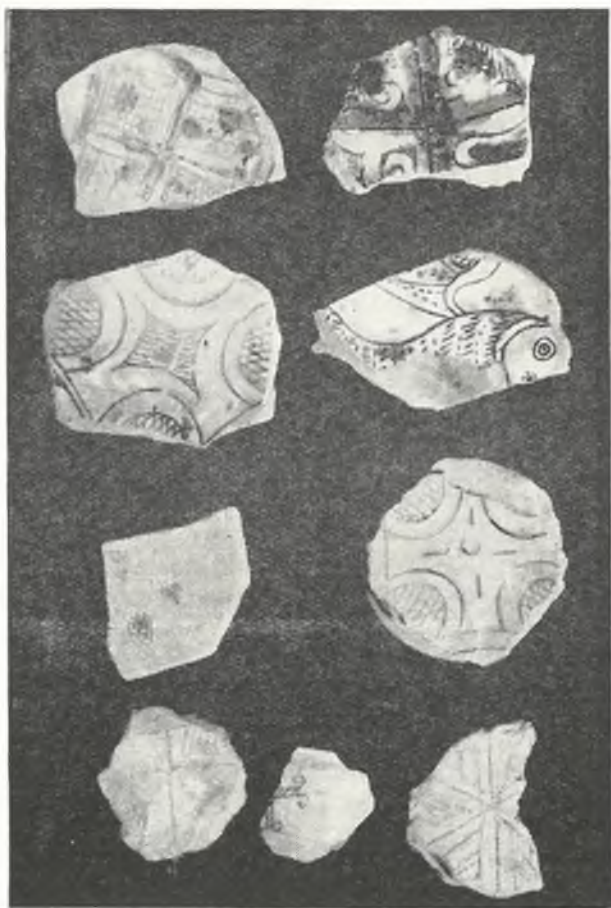
Погребения. Втре в църквата нямаше никакви погребения. Пред западния вход бяха разкрити две детски погребения. В едното имаше три медни посребрени сферични копчета без украса.

Дребни находки. В огромния насип от строителен материал, който беше натрупан върху развалините на църквата, имаше много малко отделни находки. На първоначалното ниво на църквата, отвън, близо до южния вход, се намери сребърна монета от Иван Александър и сина му Михаил. Навсякъде в насипа имаше железни гвоздеи с различни големини. На 1 м навътре от южния вход върху настилката бе намерена

бронзова макара, окачена на железен гвоздей, дълъг 33 см (обр. 15, 1). Вероятно тя е служела за сваляне на кандилото пред иконостаса. Близо до нея се намери глинено съдче с небесно-синя глеч, високо 5,5 см, диаметър на устието 3 см, диаметър на дъното 5 см и диаметър в средата 9 см. В източната част на църквата бе намерен железен ключ. Пред пиластъра източно от северния вход бе разкрито медно посребрено съдче с една дръжка, високо 11 см и с диаметър 8 см. То е принадлежало към църковните съдове (обр. 15, 2).

Керамиката е от епохата на втората българска държава. Има фрагменти от кухненска керамика и от трапезна сграфито-керамика (обр. 16, 17).

Заклучение. Разкопаната от нас църква прави силно впечатление с голямата си пластичност и с лекотата и изяществото на пропорциите. Тя е дело на майстори с голям художествен вкус.

Обр. 17. Фрагменти от сграфито-керамика
Abb. 17. Sgraffito-keramik — Fragmente

По своя план и по своята архитектурна украса тази църква се причислява към типа на несебърските и търновските църкви от епохата на втората българска държава.¹ Полукръглите ниши, които са украсявали апсидните ѝ страни, свързват тази църква с църквата при с. Винаница, Преславско, чиято средна апсида е разчленена по същия начин.² Полуколоните, които са затваряли слепите арки, се срещат на фасадите в църквата, разкрита в местността Бял бряг при Преслав,³ в костницата в Бачковския манастир⁴ и в първоначалната църква на този манастир, чиито основи бяха разкрити неотдавна.⁵

Разкритата църква № 2 в средновековния град Червен има извънредно голямо значение за проучването на българската архитектура през епохата на развития феодализъм. Тясната ѝ връзка с несебърските църкви е съвсем убедителна. Посочените от нас различия показват известни своеобразия в третирането на един и същ архитектурен тип.

KIRCHE No. 2 IN DER MITTELALTERLICHEN STADT ČERVEN

S. Georgieva und V. Dimova

(Zusammenfassung)

Die Überreste der mittelalterlichen Stadt Červen stehen etwa 30 km südlich der Stadt Russe auf einer steilen, an drei Seiten vom Fluß Černi Lom umgebenen felsigen Anhöhe. Außer durch die natürliche Unzugänglichkeit des Geländes, war die Stadt auch durch Festungsmauern und Türme geschützt, von denen ein Turm erhalten ist. Auf dem höheren, unzugänglicheren Teil der Anhöhe stand einst die Zitadelle der Stadt. Im Jahre 1961 wurde darin eine Kirche mit drei Apsiden (Abb. 1) entdeckt. Sie ist mit der Nr. 2 bezeichnet, da bereits 1910—1911 im niedrigeren Stadtteil eine andere Kirche freigelegt worden ist. Die Mauern der Kirche Nr. 2 sind durchschnittlich bis zur Höhe von 1,5 m, an den Apsiden bis 2,5 m erhalten. Bei den Ausgrabungen wurden in den Trümmern eine Zahl architektonische Schmuckwerke gefunden, die eine annähernde Wiederherstellung der Kirche ermöglichen. Sie gehört zum Typ der mittelalterlichen Kirchen in Nessebar und ähnelt am meisten der Kirche Erzengel Michael und Gabriel (Abb. 2). Die Außenlänge beträgt 20,10 m, die Breite 10,50 m. Die Außenwände der drei Apsiden weisen je eine halbrunde Nische auf, die 0,55 m über dem Grundstein in der Höhe des Gesimses beginnt, das die übrigen drei Seiten der Kirche durchläuft (Abb. 3). Auf diesem Gesims erheben sich Halbsäulen mit dem Durchmesser von 0,35 m, die Blendbögen (Abb. 5) abschließen. In der Mitte der Nord- und Südwand war in je einem der Blendbögen ein Eingang vorhanden. Der dritte Eingang führte durch die Westwand in den Narthex und das Kirchenschiff (Abb. 6). Über den Blendbögen war ein zweites, alle Seiten der Kirche umgebendes Gesims angebracht (Abb. 8, 1, 2), mit einer zweiten Blendbögenreihe darüber gleichfalls von Halbsäulen mit dem kleineren Durchmesser von 22,5 m (Abb. 8, 6) umringt, die auf Konsolen standen (Abb. 9, 5). An den Fenstern der beiden Kirchengiebel waren Gesimse in einer den Konsolen ähnlichen Form angebracht (Abb. 9, 4). An den Kuppelrand reichten in Kapitellen (Abb. 9, 2) auslaufende Halbsäulen (Abb. 9, 3) heran. Darüber war auf Halbsäulen oder Halbpilastern eine zweite Reihe von größeren Kapitellen vorhanden, die das Kuppeldach stützten.

¹ Срв. Ал. Рашенов, Българска школа във византийския стил, ИАИ, VI, 1930/1931, стр. 206—220.

² Ст. Станчев, Църквата до Винаница, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 322. Авторът датира църквата от средата на Х в. За съжаление описанието и снимките на фрагментите от керамика, които биха могли да служат за датирателен материал, са много неясни.

³ В. Иванова, Две църкви на Бял бряг в Преслав, РП, III, стр. 149, обр. 1.

⁴ С. Бобчев, Л. Динов, Бачковската костница, София, 1960, стр. 30, 31.

⁵ Кр. Миятев, Една важна находка в Бачковския манастир, ИАИ, XXI, 1957, стр. 316.

(Abb. 9, 1). Unter dem Kirchendach war ein Gesims aus zackenförmig gemeißelten Steinen angebracht, die von gleichförmigen Ziegelsteinen abgelöst wurden (Abb. 8, 3, 4).

Der Baustoff der Kirche besteht aus Kalkstein, und zwar aus an der Innen- und Außenseite mit Blöcken verkleideten Bruchsteinen. In den Wänden sind Quer- und Längsbalken eingelegt. Backsteingürtel, von denen zwei an manchen Stellen erhalten sind, verliefen durch die Außenwand. Der untere war 0,25 m über dem ersten Gesims angebracht. Über der Blendbogenreihe waren Gürtel aus dekorativer Keramik aus je zwei Reihen von Rosetten, in der Mitte mit einer Reihe aus kleinen, mit grüner Glasur überzogenen Scheiben (Abb. 7) angelegt. Dieser Schmuck ist für die Kirchen aus dem Zeitalter des Zweiten Bulgarischen Staates typisch. Von den Wandmalereien im Innenraum sind nur Fragmente erhalten (Abb. 12). Über dem Westeingang stand eine Inschrift in altbulgarischer Sprache, von der nur fünf Fragmente geborgen sind (Abb. 13). An den Außenwänden stehen eingeschnittene Monogramme und die Namen Dobre, Gergi und Paskal zu sehen (Abb. 14).

Der Fußboden der Kirche bestand aus viereckigen, in Reihen angeordneten Backsteinen. In der Mitte, genau unter der Kirchenkuppel, war eine sechzehnblättrige Rosette aus Kalkstein eingelassen, die gut erhalten ist.

Die Kirche Nr. 2 ist ein wertvolles Denkmal der bulgarischen Baukunst aus dem Zweiten Bulgarischen Staat (13. bis 14. Jh.).

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHEOLOGIE

XXVI, 1963

РОДОПСКИТЕ СРЕДНОВЕКОВНИ КРЕПОСТИ

ΚΟΣΝΙΚΟΣ И ΜΠΕΑΔΝΟΣ

Димитър Цончев

В средата на XIV в. (1344 г.) българският цар Иван Александър (1331—1371) получил от византийската императрица Ана Савойска, която управлявала империята от името на малолетния си син Иван V Палеолог (1341—1391), за обещаната ѝ помощ срещу Иван Кантакузин, обявил се за византийски император в Димотика, осем родопски крепости плюс Филипопол, или всичко девет. Същият Иван Кантакузин, по-после император (1347—1354) и византийски хронист, в своята *Cantacuzeni Historiarum*, III 66, ed. Bonn., II, 1831, 406₁₂₋₂₁, единствен исторически извод, предава това събитие така:¹

... βασιλίδι δὲ τῇ Ἀννῇ καὶ πατριάρχῃ καὶ μεγάλῳ δουκὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐν τέλει ἐδόκει δεῖν πρὸς Ἀλέξανδρον πρεσβεῖαν ποιεῖσθαι τὸν Μυσῶν βασιλέα, ὥστε συμμαχεῖν αὐτοῖς ἐπὶ Καντακουζηνὸν τὸν βασιλέα. ἐκάκουν γὰρ ἡ τῶν Περσῶν στρατιὰ καὶ τὴν ἐκείνου. ὁ δὲ ὑπέσχετο, ἂν μισθὸν αὐτῷ παρέχωσι τῆς συμμαχίας τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζεπαῖναν πόλεις καὶ μεῖζους καὶ ἐλάττους καὶ τὴν ταύταις ἐγκλιθεῖσαν στρατιάν. ἦσαν δὲ ἐννέα Τζεπαῖνα² καὶ ὁ Κροτζίμος,³ ἡ Περιστίτζα,⁴ ἡ Ἀγία Ἰουστίνα,⁵ ἡ Φιλιπποῦπολις πόλις ταυμασία, καὶ μεγάλη, ὁ Στενίμαχος,⁶ ὁ Αἶτος,⁷ ὁ Μπέαδνος, ὁ Κοσνικός.

„Царицата Ана, патриархът, великият дук и останалите сановници решиха, че трябва да изпратят пратеничество при царя на мизите Александър да влезе в съюз с тях против цар Константин, понеже персийската войска нанасяла вреди и на неговата държава. Той им обещал, ако му дадат като възнаграждение за съюза градовете към Станимака и Цепина и по-малките заедно с войската, която е установена в тях. Те бяха девет: Цепина, Кричим, Перушица, Св. Устина, Филипопол, град чудесен и голям, Станимака, Аетос, Бядън, Козник.“

Както се вижда от библиографията, в която са дадени проучванията за всяка една от споменатите крепости, основани на исторически и археологически данни и с помощта на местната топонимия, почти всички те са установени, отъждествени с техните останки с изключение на последните две — *Κοσνικός* и *Μπέαδνος* — обект на настоящата статия.

I. Къде търсят, къде поставят, с останките на коя крепост отъждествяват крепостта *Κοσνικός* К. Иречек и II. Маринов, които единствени досега отчасти засягат този въпрос?

¹ За това събитие вж. К. Иречек, ПСп, X, 1884, стр. 19 и 25; XI, стр. 3; същият, История на българите, стр. 235; Пътувания, II, стр. 391 и сл., 436; История на България, I, София, 1954, стр. 218.

² D. Сопчев, La forteresse TZEPAINA — Сепина, Byzantinoslavica, XX₂ 1959, стр. 285—304.

³ Д. Цончев, Кричим през Средновековието, ГПНМ, I, 1948, стр. 75 и сл.

⁴ Д. Цончев, Родопските крепости южно от Перушица, ИИД, XXII—XXIII, София, 1948, стр. 49 и сл.

⁵ Д. Цончев, цит. съч., стр. 255 и сл.

⁶ Д. Цончев и Ст. Стоилов, Асеновата крепост, Пловдив, 1960, стр. 1 и сл.

⁷ D. Сопчев, Deux forteresses médiévales dans la région des Rhodopes — Meropa (sous presse).

Първоначално К. Иречек я поставя източно от Станимака¹ и по-после, изхождайки само от местната топонимия в Родопите, тъй като епиграфски и въобще други данни няма, я търси повторно около изворите в началото на р. Арда в съседство със село Кошница,² Смолянско, без да посочва конкретно някоя крепост³ и следователно без да е разрешил въпроса за нейното намиране. Вторият я търси последователно също на две места: на превала, в местността Козия, западно от с. Могилица, Смолянски окръг, където въобще няма крепост, поради което това предположение е неоснователно, и на 5—6 км слабо югоизточно от старите села Горен и Долен Палас, или днешния град Рудозем, като я отъждествява с височината и крепостта Кечикая.⁴

За да разрешим въпроса, освен историческите и археологическите данни трябва да знаем, да разберем и какво е и какво значи крепостното име Козникос. *Κοζνικος*, както го предава Иван Кантакузин, е транскрибирането на византийски славянско, българско име, в основата на което стои думата „коза“, и оттук „козник“ плюс гръцкото окончание —*ος* — място, където в селищата обикновено сутрин се изкарват и събират селските кози, за да ги прибере и изкара по-късно на паша козарят. Така обяснява и приема проф. Ст. Младенов името козник.⁵ По този начин се образуват и други български имена: от говедо — говедарник, от свиня — свинарник и пр.⁶

Какво значи пък турското название Кечикая, останало тук от юруците и възприето от българо-мохамедани, с което последните наричат височината и крепостта, отстояща на 5—6 км слабо югоизточно от гр. Рудозем. Турската дума Кечикая — *keçikaya* се състои от *keçi* — коза и *кауа* — твърд, як камък, скала и оттук „козя скала“.

Значи ясно е, че тук имаме една приемственост между българското и юрушкото население по отношение на крепостното име „*Κοζνικος*“, което отразява природния вид и предназначението на височината, върху която се е издигала крепостта. И действително, ако се разгледа въпросната височина, която се намира, както казахме, слабо югоизточно от гр. Рудозем, вдясно от р. Арда (от десния ѝ приток, който се е образувал от сливането на Чепинската и Елховската река), ще се види нейната скалиста природа (конгломерат), разкъсана на части — обиталище на дивите и питомните кози в тази покрайнина. Тя има посока изток—запад и дължина по права линия до 4 км. Източната ѝ половина е извънредно скалиста и висока, с отвесни склонове, недостъпна, стигаща до 300—350 м и обрасла с дъб и бук (обр. 1). Най-недостъпна е от север, а по-достъпна от останалите три страни. Крепостта се намира в източната ѝ част. На населението от с. Върба, което се намира източно от нея, е известно името Калята (Калето), а на това от Рудозем — крепостта Кечика. Местните българо-мохамедани казват, че в тази крепост някога управлявал Римпапа.

И така, за създаването, за издигането на крепостта е била използвана една крайно недостъпна височина и можем да кажем, че $\frac{2}{3}$ от околоръстната линия на крепостта е естествено укрепена, а $\frac{1}{3}$ с крепостен зид. Общата дължина на крепостните зидове е около 180 м (обр. 2). Обградената част не е цялостна, а разделена от отвесни скали на две — източна и западна. Източната част е с големина до 1 дка и 2—3 ара, а западната до 1,5—2 дка или общо около 3 дка плоско съдържание. Крепостни зидове е имало от югоизток, дълги до 60 м, от юг — на три места — общо до 85 м, и от северозапад — до 50 м. Днес крепостните зидове са сринати наравно със земята. Направени са от необработени ломени камъни на

¹ С. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse, Prag, 1877, стр. 97.

² Дадено погрешно от Иречек Козница вместо правилното Кошница, тъй като тук няма село с такова име.

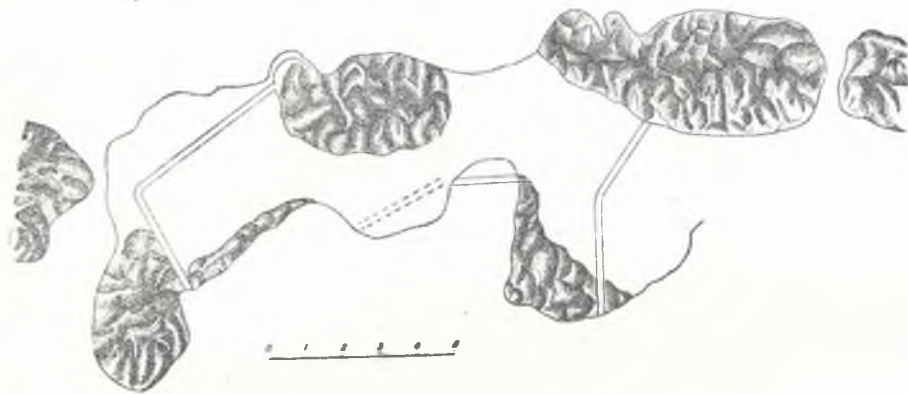
³ К. Иречек. ПСп, X, 1884, стр. 19; същият, Пътувания, II, стр. 391.

⁴ П. Маринов, в. Красногор, Смолян, бр. 14 и 18 от 16. VII и 15. IX. 1937; същият, Смолян и околността в своето близко и далечно минало, Смолян, 1937, стр. 57; в. Родопски устрем, Смолян, бр. 18 от 7. V. 1938.

⁵ Ст. Младенов, Български тълковен речник, I, София, 1951, стр. 1044.

⁶ Често под думите „козник“, „овчарник“, „говедарник“, „свинарник“ и пр. се разбират още самата кошарка за козите и овцете, оборът, местата, където денем през лятото същите пладнуват, кочината за свинете и пр.

местния терен, споени с бял хоросан. Дебелината им е от 1,65 до 1,70 м. От запазените до земята части не можем да установим дали в тях е имало мрежи от напречни и надлъжни дървени греди,¹ тъй като по правило последните се намират в надземните части, които са разрушени. При сегашното състояние не личат входове, кули, стълби и пр. Естествената ви-

Обр. 1. Скица на крепостта *Κάβονικος*
Fig. 1. Esquisse de la forteresse *Κάβονικος*.

сочина позволява да допуснем, че влизането се е извършвало от югоизток, където вероятно трябва да търсим главния вход. Вътре в крепостта се намират късове от груба средновековна керамика без глеч (обр. 3), някои от които са с украса във форма на усукана

Обр. 2. Останки от крепостния зид от изток
Fig. 2. Vestiges du mur d'enceinte de l'est

връв, а извън нея по южните склонове — следи от желязна сгурия. Едно цялостно разкопаване ще разреши всички въпроси около създаването и използването на крепостта.

Обаче като се вземат пред вид: 1) крайно недостъпната височина, върху която се издига — положение, присъщо за крепостите от втората половина на Средновековието; 2) строителните белези на крепостните ѝ зидове — необработените камъни, белият хоросан и дебелината им — 1,65—1,70 м; 3) липсата на кули, стълби и пр., както и българското име, следва да се заключи, че това е средновековната крепост

Κάβονικος, спомената от Иван Кантакузин, минавала последователно ту във византийски, ту в български ръце. По-правилно е засега, преди цялостното разкопаване на крепостта, да се ограничим с мнението, че е българска, служила за приютяване на населението от околните

¹ D. Cončev, Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps médiévaux, *Byzantinoslavica*, XVI, 1955, стр. 265 и сл.; Същият, К изучению особенностей строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма, *Византийский временник*, т. XVIII, 1961. Москва, стр. 206—215.

села при неприятелски нападения. Тя не е имала военно-стратегическо предназначение. Най-удобният достъп до крепостта е бил от югоизток, по долината на р. Чепинска, макар и да отстои далеч от нея. Вн от крепостта, на около 200 м югозападно, на склона на височината се намират следи от каменна могила с диаметър 6 м. У местното население е запазено предание, че тук е била наблюдателницата на крепостта.

Обр. 3. Фрагмент от глинен съд с шнурова украса

Fig. 3. Fragment de vase d'argile à décor — cordons en relief

II. Къде търсят, къде поставят, с останките на коя крепост авторите отъждествяват крепостта *Μπέαδνος* — Бядънъ? Първоначално Шафарик¹ и после К. Иречек² погрешно я отъждествяват със с. Воден, западно от Станимака, днешния Асеновград, където се намират останките на Бакурияновия замък — крепост.³ По-късно пак К. Иречек,⁴ изхождайки само от местната топонимия, правилно е наклонен да я търси около с. Беден, Смолянски окръг, по горното течение на р. Вьча (Кричимската река), без да посочва в случая някаква крепост, при което село действително има такава, останала за него неизвестна. Вл. и К. Шкорпил я поставят с вероятност някъде на изток, неопределено, от Станимака.⁵ П. Маринов, като взема пред вид местната топонимия и археологическите

паметници, я търси и поставя също при с. Беден. Той приема, че крепостта, която отстои на 1 км северно от селото, е средновековната крепост *Μπέαδνος*.⁶

Като имаме пред вид именно тази крепост, както и значението на селищното и крепостно име *Μπέαδνος*, което е транскрибираното на византийски славянско, българско прилагателно име „бѣден“, образувано с гръцкото окончание — *ος*, ние напълно възприемаме мнението на П. Маринов. Фактът, че Иван Кантакузин го предава като „*Μπέαδνος*“, показва, че то произлиза от старобългарското прилагателно „БѢДЪНЪ“ (БЯДЪНЪ), „бѣден“, което на български значи „злочест“, който се намира в беда, или „сиромаш“, „неимотен“, „малоимотен“⁷. Българо-мохамедани от това село и Родопите вобще правилно произнасят селищното име „бѣден“ с ударението на първия слог. По-малко е вероятно то да произлиза от арабската дума „беден“, която според Н. Геров⁸ значи зъбер на твърдел, зид, стена, дувар и пр., както приема и проф. Ст. Младенов⁹ — крепостна стена, зид на укрепление на града, двор, училище. Изобщо значението на тази дума не противоречи на едно разбиране за крепост, каквато в действителност има до селото.

Днешното с. Беден се намира в долината на р. Кричим (Вьча), която тук поради близките бани се нарича и р. Лъджа и отстои вдясно и доста далеч от самата нея — на около 3—3,5 км по права въздушна линия, на 12 км от Девин и на 38 км от Смолян. Раз-

¹ P. Schafarik, Slawische Alterthümer, II, Leipzig, 1844, стр. 219.

² C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad usw., стр. 97; ПСп, X, стр. 19, заб. 5.

³ Д. Цончев, Строежите на Григорий Бакуриян в Асеновград и неговата околност, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 99—110.

⁴ К. Иречек, Пътвания, II, стр. 391.

⁵ Вл. и К. Шкорпил, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, стр. 58.

⁶ П. Маринов, В. Красногор, Смолян, бр. 14 и 19 от 16. VII и I. X. 1937; Същият, Смолян и околните в своето близко и далечно минало, Смолян, 1937, стр. 59; в. Родопски устрем, Смолян, бр. 18 от 7. V. 1960.

⁷ Ст. Младенов, Български тълковен речник, стр. 115; Речник на съвременния български език, I, София, 1955, стр. 39.

⁸ Н. Геров, Речник на българския език, Пловдив, I, 1895, I.

⁹ Ст. Младенов, цит. съч., стр. 116.

положено е върху южните полегати склонове на една от родопските планински вериги с доста по-удобни места за застрояване, за земеделие и пр., отколкото другите родопски селища. Тук се намират редица извори, от които днес и в миналото се е водоснабдявало селото, едно от необходимите условия за създаването му. Землището му е залесено с дъбови, бу-

кови и иглолистни гори. Планинският връх, който отстои на 1 км северно от селото, се нарича Сухият връх, види се, отчасти поради скалния му терен.¹ На половин километър източно от този връх се намира една тракийска надгробна могила, направена от пръст и камъни, с размери: диаметър 25 м и височина 2 м. Недалеч северно от селото се намира местността Брязово,² в която има следи от старо селище, както показват грамадите от камъни в края на нивите, следи от средновековно селище, което сигурно е било свързано с близката крепост. Все тук между следите на селището се издигат ниските естествени височини Малката и Голямата църква. Вероятно оттук (местността Черквата) произлизат два

Обр. 4. Общ изглед на Сухия връх от юг

Fig. 4. Vue générale du sud de la hauteur et de la forteresse

фрагмента от оброчни плочки на тракийски Херос.³ През 1960 г. тук се откриха малки еднокорабни църкви с по една полукръгла апсида и с притвори, направени от необработени камъни на местния терен, споени с кал.⁴ Оттук произлизат също два каменни барелефни кръста, сега в музея в Райково намерени по-рано. Двамата автори съобщават също, че попаднали на български гробища от XII до XIV в. А в северния край на сегашното село при изкопи за новия културен дом, направени през 1959 г., попаднали на гробове, изидани от каменни плочи, както тия при с. Кутила, Смолянски окръг.⁵ Беденската крепост, за която е тук въпросът, се намира на Сухия връх (обр. 4). Населението я нарича с българското име Градището.⁶ Южните и северните склонове на този връх са стръмни до 45° (последните са покрити с иглолистни гори), а източните и западните са значително по-достъпни. Крепостта има форма на неправилен четириъгълник с посока изток—запад и с дължина на стените: източната — 24 м, южната — 45 м, западната — 28 м и северната — 54 м (обр. 5). Крепостните зидове са разрушени до земята с изключение на тия от североизток, запазени на височина от 0,8 до 1 м. Направени са от необработени камъни, на местния терен, между които има бигорни, споени с бял хоросан (обр. 6). Дебелината им е 1,35 м, мерена в североизточната запазена част. При сегашното състояние не се забелязват никакви следи от кули, стълби и входи. Главният вход би следвало да бъде от изток

¹ Според австрийската карта с 1432 м надморска височина.

² Има предание, че в далечното минало част от населението на с. Брязово се е изселило и основало близкото днешно село Бреже, отстоящо източно от него.

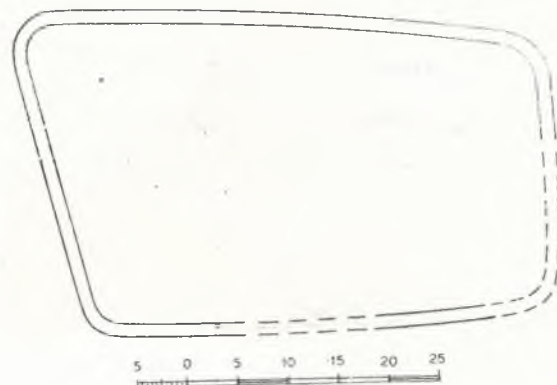
³ G. I. Kazanov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, № 100 и 101.

⁴ Ст. Михайлов и Сп. Герджиков, Резултати от работата на археологическата експедиция, в. Родопски устрем, Смолян, (II), бр. 59 (98), от 26. X. 1960.

⁵ Д. Цончев, Тракийско могилено погребение в Родопите от старожелязната епоха, Археология, II, кн. 3, 1960, стр. 52 и сл.

⁶ Споменава го и Хр. Джамбов, Средновековни железни оръдия от Беден, ГИИМ, IV, 1960, стр. 191. От селото произлизат три металически гривни. Двете са сплетени от тел, а третата е масивна и е украсена с геометрически мотиви. (Вж. Н. Хайтов, Легенди и . . . разкопки, Наша година, 1961, № 1, стр. 26.)

където теренът е най-удобен за това. Би могло да има вход и от запад — на удобното било на височината. Поради разрушаването на крепостните зидове почти до земята не е възможно сега да се установи дали в надземните си части те са били с мрежи от напречни и надлъжни дървени греди, типични най-вече за крепостите от втората половина на Средновековието.¹

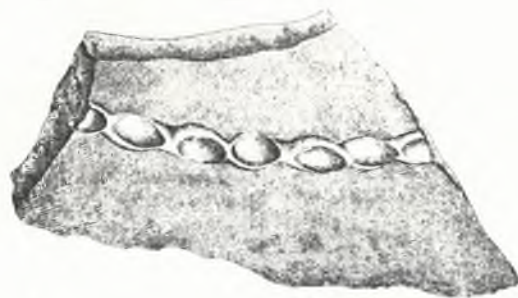

Обр. 5. Скица на крепостта *Μπεαδνος*
Fig. 5. Esquisse de la forteresse *Μπεαδνος*

Обр. 6. Останки от крепостния зид от североизток
Fig. 6. Vestiges du mur d'enceinte du nord-est

Плоското ѝ съдържание е до 1 дка и 2—3 ара. Тя е сравнително малка крепост. В. Дечев² съобщава, че крепостта била двойна като първата, т. е. вътрешната била каменна, а втората, външната — дървена. Трудно е да се провери сега това, ето защо съществуването на дър-

Обр. 7. Фрагмент от глинен съд с украса
Fig. 7. Fragment de vase d'argile

Обр. 8. Фрагмент от глинен съд с
украса от вдлъбнати точки
Fig. 8. Fragment de vase d'argile

вена ограда — стена си остава в областта на преданията. Между останките от постройки в нея се виждат следи от желязна сгурия, навярно от занаятчийските работилници, и части от средновековна груба керамика без глеч. Между тях намерих глинен фрагмент с украса във форма на усукана връв, и други, украсени с успоредни наклонени линии от вдлъбнати точки (обр. 7 и 8).

¹ Д. Сончев, цит. съч., стр. 265 и сл.; Същият, Византийският временник, стр. 206 и сл.

² В. Дечев, Миналото на Чепеларе, I, София, 1925, стр. 17 и сл.

На около 3 км северно от Градището върху десния бряг на Аленската река в местността Манастира, казват, че имало следи от манастир. Мястото не можах да посетя, но вероятно тук се касае за следи от параклис.

По своите малки размери, далеч от долината на р. Въча, Беденската крепост не би могла да има военно-стратегическо предназначение — да пази тази долина. Тя прилича по-скоро на феодален замък или на крепост за укриване на населението от околните села във време на неприятелски нападения. Безспорно е, че едно цялостно разкопаване ще разясни всички въпроси около нея.

Като имаме пред вид: 1) естествено недостъпния връх, върху който се издига крепостта; 2) малките ѝ размери; 3) строителните белези на крепостните зидове — необработени камъни, бял слаб хоросан и малката дебелина от 1,35 м; 4) българското име, трябва да приемем, както за крепостта *Κοσνικος*, че това е средновековната българска крепост (XI—XIV в.) *Μπεαδνος*, спомената от Иван Кантакузин. Така мисли и Павел Делирадев.¹ Запазено е преданието, че тя била завзета от турците при тяхното идване на Балканския полуостров и че в нея се за-щищавал дълго време някой си Гордю Войвода².

LES FORTERESSES MEDIEVALES DES RHODOPES *ΚΟΣΝΙΚΟΣ* et *ΜΠΕΑΔΝΟΣ*

D. CONČEV

(Résumé)

Le chroniqueur byzantin Jean Cantacuzène dans sa „Cantacuzeni Historiarum III“ (66 éd. Bonn II 1831, 406, 12—21) du milieu du XIVe s., nous informe que 8 forteresses des Rhodopes et la ville de Philippopolis avaient été cédées à la Bulgarie en récompense de l'aide que Jean Alexandre (1331—1371) prêta à Byzance. Six d'entre ces forteresses ont été identifiées par leurs vestiges. Il en manque encore deux: „*Κοσνικος*“ et „*Μπεαδνος*“. Un grand nombre d'auteurs se sont efforcés de les découvrir, mais sans succès. Si l'on considère la toponymie locale des Rhodopes et les données historiques et archéologiques, l'auteur les identifie avec les forteresses suivantes: „*Κοσνικος*“, substantif formé des noms bulgares „Коза“ (chèvre) et „Козник“ et la terminaison grecque — *ος*, avec la forteresse Kečikača (turc).

„Козя скала“ (rocher de la chèvre) qui se trouve à 5—6 km au sud-est de la ville de Rudozem; „*Μπεαδνος*“ substantif formé d'un adjectif vieux bulgare „БѢДЪНЪ“ et de la terminaison grecque *-ος*, avec la forteresse au nord du village Beden, arr. de Smolian, connue sous le nom de „Gradistë“. Ces deux forteresses sont très petites, situées sur des hauteurs naturelles inaccessibles et fortifiées seulement des côtés accessibles. Actuellement, il ne subsiste plus ni murs d'enceinte, ni aucune construction, tout a été rasé jusqu'à terre et on ne peut faire une reconstitution de l'ensemble ni des recherches sans y pratiquer des fouilles. Ces murs étaient en pierre non équarries provenant des alentours dont le liant est un mortier blanc, leur épaisseur est: „*Κοσνικος*“ 1m65—1m70 (fig. 1 et 2) et celle de „*Μπεαδνος*“ 1m35 (fig. 4—6).

Ces particularités de construction se retrouvent dans toutes les forteresses bulgares de la seconde moitié du Moyen Age (XIe—XIVe s.). Prenant en considération leur emplacement, il est permis de supposer que ces forteresses n'étaient pas destinées à des fins militaires ou stratégiques, mais servaient d'abri à la population des villages avoisinants lors des attaques ennemies.

¹ П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, II, София, 1953, стр. 139.

² В. Дечев, цит. съч., стр. 17; Д. Ангелов, Из миналото на българите-мохамедани в Родопите. Падането на Родопската област под турска власт. София, 1958, стр. 46 и сл.; П. Мариннов, в. Родопски устрем, Смолян, бр. 18, 7. V. 1960.

НЕИЗСЛЕДВАНИ СКАЛНИ ЦЪРКВИ В КОЛАРОВГРАДСКО

Стоян Маслев

Карел Шкорпил е първият изследвач на скалните църкви и манастира в България, включително и на тези около Коларовградското (Шуменското) плато. Със забележителна ревност, която му е давала сили да преодолява изключителните трудности на терена, той е обходил, изследвал и описал голям брой от тези така характерни за епохата си паметници. Резултатите от изследванията му са намерили място в следните негови основни по този въпрос трудове: 1) Североизточна България в географско и археологическо отношение, СБНУ, кн. VII, 1892, стр. 49—83, и кн. VIII, 1892, стр. 3—31 (трудът е написан със сътрудничеството на брат му Херменгилд); 2) Паметници в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийские горы, водораздельные возвышенности и Шуменские горы, ИРАИК, X, 1905, стр. 385—442; 3) Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914 и 4) Мадаро-Могилското плато, *Byzantinoslavica*, IV, 1932, стр. 96—102. Твърде разнообразните задачи, с които е имал да се занимава Шкорпил, не са му позволили нито да изчерпи напълно описателната работа, нито да стигне до по-задълбочено и обобщително изследване, в което да отстрани редица неясноти или погрешни схващания относно датировката и предназначението на някои изкуствени пещери, детайли от тях или други дълбежи в скалите. Въпреки това тези изследвания на Шкорпил представляват широка и надеждна основа и за по-нататъшни проучвания в това отношение.

Обхождайки склоновете на Коларовградското плато, както и самото плато, ние можахме да се доберем до някои недостъпни за Шкорпил скални църкви и да открием някои незабелязани или съзнателно изпуснати подробности в описаните от него. В настоящата статия ние искаме да изнесем именно тези малки наши допълнения към образцовото проучване на К. Шкорпил. Не е излишно при това да обърнем внимание, че изследването на недостъпните за Шкорпил скални църкви е свързано с изключителни трудности и рискове и затова тяхното описание в нашата археологическа книжнина се явява още по-наложително.

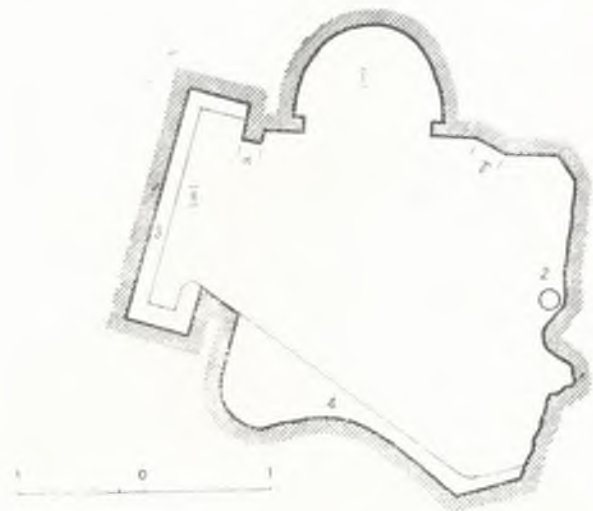
ОСМАРСКИ БОАЗ

В Осмарския боаз, който е крайният дял по южните склонове на Коларовградското плато в западна посока, се намират две скални църкви: „Костадинов манастир“, описан подробно от Шкорпил,¹ и „Диреклията“, останала недостъпна за него.

Скалната църква „Диреклията“ е наречена така, защото по средата на отвора ѝ отдолу се вижда един каменен стълб. Тя е издълбана на около 10 м височина от основата на уединената скала, известна под названието Белберканаръсъ, което означава на български Бръс-

¹ К. Шкорпил, Паметници в окрестностях Абобской равнины, ИРАИК, X, 1905, стр. 430—432; Альбом Абоаб-Ниска, табл. ХСПА.

нарска скала. Ние се добрахме до нея посредством пожарникарска въжена стълба. Формата на църквата е в общи линии трапецовидна, с дължина на източната стена около 2,9 м, на западната 2,75 м, на северната 1,3 м и на южната около 4,5 м (обр. 1). Църквата се състои от апсида, широка 1 м, дълбока 0,85 м и висока 1,8 м, чиято горна предна част е изсечена във форма на две дъги, съединена в средата, така че се образува триъгълниче, в средата на

Обр. 1. План на църквата „Диреклият“ в Осмарския боаз
Fig. 1. Plan de l'église „Direklijata“ du défilé d'Osman

което има една вдлъбнатина (обр. 1, I). Ръбовете на дъгите са оцветени с червена постна боя. Нивото на пода на апсидата е с 0,1 м по-високо от това на храма. В апсидата височина 1,1 м от пода са издълбани четири ниши, от които тази, която се намира в средата ѝ, е най-голяма. Тя е служела и за престол, защото долната ѝ повърхност е разширена навън във форма на полукръг с диаметър 0,3 м; широка е 0,7 м, висока — 0,6 м, дълбока — 1,65 м. По вътрешния край на долната ѝ повърхност има три дупки за поставяне на свещи или кръстове. Вляво от тази централна ниша се намират две други ниши, високи също 0,6 м и широки в основата: първата ниша вляво 0,5 м, а втората 0,3 м. Нишата вдясно от престолната е широка 0,4 м, а дълбока в основата си 0,3 м и висока 0,6 м. Отляво и отдясно на апси-

дата в горната част на отстъпите има по една дупка за греда, която е носела вероятно иконостас. Вдясно от апсидата има още една ниша, широка 0,35 м, дълбока 0,3 м и висока 0,7 м.

На една линия, почти успоредна на апсидата и отстояща на 1,2 м от нея, са издялани от скалата два стълба (обр. 1, I и 2) с диаметър 0,2 м, от които вътрешният е счупен. Разстоянието между двата стълба е 1 м. Височината в пространството между апсидата и стълбовете е 2,05 м, а зад стълбовете таванът е издълбан с 0,05 м по-ниско, така че се образува перваз на който има четири дупки. Очевидно тези дупки са били използвани за закрепяване на преграда, за да се раздели наосът от преддверието.

Северно от наоса е издялано в скалата едно помещение (обр. 1, II), дълго 1,8 м и широко 0,5 м с каменна скамейка (обр. 1, 3), широка около 0,22—0,25 м и висока 0,3 м. На западния край на църквата в преддверието има също една каменна скамейка (обр. 1, 4), широка 0,2—0,25 м и висока 0,3 м, и един отвор навън. По краищата на южната стена има жлебове за дървени стълбове, с които е била прикрепена дървена стена.

За църквата е водела дървена стълба. Това личи от железата, запоени в скалата, и от това, че в скалата е издялан отвесен жлеб.

На югозападната стеничка, на едно поле, дълго 0,69 м и широко 0,14 м, е издълбан следният надпис:

АМИН
+ СЕИ ХРА
МЬ ОФТИХАНЛА

Височината на буквите в първия ред е 3,5 см, във втория — 4 см и в третия — 3 см. Първият ред е повреден от разкапване на варовития камък вследствие на влага, поради което неговото разчитане не е сигурно. За отбелязване е, че кръстът стои пред втория ред и това ни дава основание да мислим, че първият ред е от втора ръка. Най-вероятното четене на първия ред е АМИН. Вторият и третият ред гласят: + СЕИ ХРАМЬ АРХ (АНГЕЛ)

МИХАИЛА. Стилът на буквите е доста сходен с този на Батошевския надпис. Особено сходни са буквите М, А и Х с клинчета в десния горен край. Лигатурата на буквите А и Р е също твърде разпространена.¹ Поради това ние сме наклонни да датираме и църквата, и надписа към XIII в. Към същата епоха ни насочват и други датирани скални църкви от този край, но не е изключена възможността тя да е била направена и през следващото столетие.²

ТРОИЦКИ БОАЗ

Троицкият боаз се връзва също в южните склонове на Коларовградското плато и се намира източно от Осмарския боаз. Тук Шкорпил се е задоволил с подробното изследване и описание само на изкуствената пещера Манастира, наричана още Балкан тарла маараси, и изкуствените дълбежи в скалата южно от Мамил таш, за които той предполага, че представляват следи от баптистери.³

Мимоходом ние искаме да отбележим тук някои подробности, които Шкорпил вероятно съзнателно е пропуснал при описанието на Манастира, но които по наша преценка представляват все пак известен интерес. Касае се за следните надписи и изображения.

На североизточната стеничка, която се намира на прехода от църквата към северозападното помещение (IX и X у Шкорпил), е издълбан надпис: + ПИСАХ АЗЪ ГРАМАТИК АНДРЕИ/МЪСЕЦА[А] ПРИЛЬ А... (обр. 2₁). Интересна е и лигатурата на подписа СТОЙО или СТОЯН (обр. 2₂). Все на същата стеничка малко по-долу има изображения на брадва и елен (обр. 2_{3,4}).

В северозападното помещение на края на скалата е издялан един каменен стълб, чрез който то се разделя на две отделения (IX и X у Шкорпил). На западната страна на този стълб са издълбани изображение на човек (обр. 2₅) и един кръст (обр. 2₆), а на източната страна на същия стълб в поле, заградено с плитки жлеbove, надписът АМИН (обр. 2₇).

Друго изображение на брадва (обр. 2₈) има на северозападната страна на скалата, която ограничава западната част на църквата.

От изкуствените дълбежи по голямата, стърчаща уединена скала, наречена Мамилташ, т. е. Момин камък (обр. 3), К. Шкорпил е описал по-добре само помещението, което се на-

Обр. 2. Графити и изображения в манастира в Троицкия боаз

Fig. 2. Graffiti et figures du monastère du défilé de Troica

¹ В. Иванова, Два надписа от Асеновци — Батошевският и Врачанският, ИАИ, XV, 1946, стр. 114 и сл.

² Ас. Василиев, Ивановските стенописи, София, 1953, стр. 14, и К. Шкорпил, Памятники в окрестностях Абобской равнины, АП, стр. 410; Альбом, табл. XVII. Надписът в скалната църква при с. Рояк (Куштепе), Провадийско, който е вече разрушен от каменари (вж. съобщението на К. Шкорпил в ИВАД, VII, 1921, стр. 23), е без всякакво съмнение от времето на Михаил Асен (1249—1257). Колебанието на В. Иванова, Два надписа от Асеновци, стр. 132, между този цар и Михаил Шишман е неоправдано, защото Михаил е наречен „багренородни“ (багренороден), което сочи царския му произход, а така не би могъл да се нарече Михаил Шишман, който е бил син на видинския деспот Шишман.

³ Шкорпил, Памятники в окрестностях Абобской равнины, стр. 433—434; Альбом, табл. IXXXVII 1a.

мира в подножието на южната страна на скалата.¹ В западния край на северната страна на скалата той е установил съществуването на „камера“, широка 2 м, дълбока 1,45 м и висока 2,1 м, в чиято източна страна е изсечена ниша, висока 1,05 м, широка 0,6 м дълбока 0,35 м, на разстояние 0,55 м от пода. Не е обърнал обаче внимание на надписите, които се намират от дясната страна в горния край на нишата. Тук съвсем ясно личи монограмата на Богородица $\Phi = \mu(\iota\eta\rho)\theta(\epsilon\omicron\upsilon)$. Над тази монограма вдясно се чете текстът: М... ІПАГО ДХА/ЛУШ МЕ

Обр. 3. Скалата Мамилташ в Троицкия боаз
Fig. 3. Le rocher „Mamil tas“ du défilé de Troïca

поддържали дървена площадка, а от тази площадка е водела дървена стълба нагоре към скалната църква.

Неправилно се оказа предположението на Шкорпил, че църквата е била изградена на върха на скалата.³ Тя е била издялана също в скалата с отвор навън към юг (обр. 3, Б). По правилния си план и майсторската си изработка тази църква представлява забележителен паметник (обр. 5 и 6). Най-голямата ѝ ширина (от северната стена на портезиса, обр. 5, II, до южната стена на диаконикона, обр. 5, III) е 4,8 м, най-голямата дължина (от средата на апсидата до западната стена на църквата без дължината на гробницата) е 4,2 м и височината 2,7 м.

Апсидата (обр. 5, I) е широка 1,6 м, висока 2,2 м и дълбока 0,8 м. На пода ѝ е издълбано едно правоъгълно гнездо, дълго 0,35 м, широко 0,15 м и дълбоко 0,15 м, което е служело за поставяне в него на подпорния стълб на престола. При разчистването на това гнездо се намери и мраморен къс от стълба. В средата на долния край на апсидната стена е издълбан кръст.

¹ Шкорпил, Паметници в окрестностях Абобской равнины, стр. 433.

² Този скит не е описан от никого. Той представлява една четвъртита вдълбнатина в скалата на едно ниво Горните къшкови, висока 1,4 м, широка 2,5 м и дълбока 0,85 м. По пода ѝ са издълбани по същия начин три легла за греди, които са носели и балкон (обр. 4, I). Наляво от този скит на същото ниво е издълбан гроб (обр. 4, II).

³ Шкорпил, Паметници в окрестностях Абобской равнины, стр. 433.

НАША. . ГОСПОДА. . . Този надпис ние допълваме по следния начин: [ХРА] М [Б СВ] ТАГО Д [У] ХА [С] ЛУШ [А] МЕ НАША [ГО] ГОСПОДА. От надписа се вижда, че се касае за едно параклисче, посветено вероятно само на св. Дух (от св. Троица). Самата главна църква или манастирът на името на св. Троица ще се е намирал на друго място и от него ще е получил наименованието си и боазът.

Недостъпни са останали обаче главните паметници, които крие тази скала в горната си част. На южната ѝ стена, на височина 6—7 м от основата, се намира едно изкуствено издълбано четириъгълно помещение с дължина 3,5 м, ширина 4 м и височина 2,5 (обр. 3, А). На южната страна на това помещение е издълбан един гроб. На пода са издълбани три успоредни легла за греди, широки 0,18—0,2 м и дълбоки 0,03—0,05 м. Леглата продължават и по северната стена на помещението, където са се закрепвали. При отвора гредите са били притиснати отгоре с други напречни греди, както това се наблюдава при един скит вляво от Горните къшкови в Мадара (обр. 4).

Гредите са излизали навън от скалата и са

Южно от апсидата е издълбано едно помещение — диаконикон — дълго 1 м, широко 0,8 м и високо 2,7 м. На 1,1 м височина в него е издълбана ниша, широка 0,7 м, дълбока 0,35 м и висока 1,1 м. В средата на долния край на това помещение е издълбан също един кръст. В северния му край подът е снижен с едно стъпало, високо 0,06 м.

Северно от апсидата е издълбано друго помещение — протезис — дълго 0,4 м, широко 0,8 м и високо 2,7 м. На източната му страна, на височина 1,1 м, се намира ниша със същите размери като на нишата в диаконикона. Долу в средата на източната му страна е издълбан също кръст.

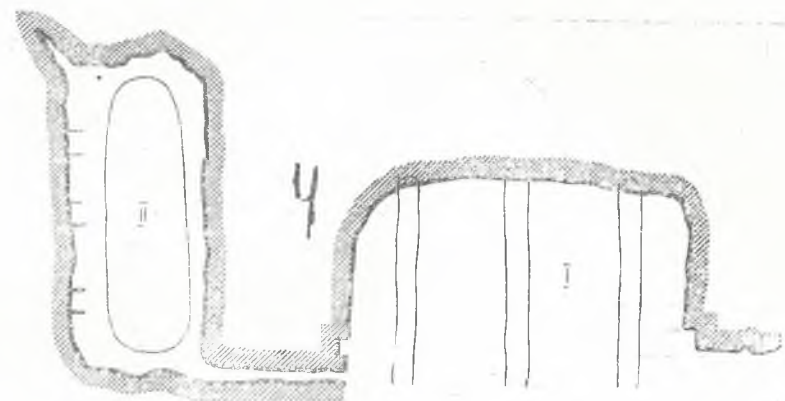
Между апсидата и протезиса, както и между апсидата и диаконикона, е изсечен по един отстъп, дълг 0,65 м, широк 0,2 м и висок 0,75 м. Горната предна част на отстъпите е изрязана плитко стъпаловидно.

На югозападния край на църквата е издълбана гробница (обр. 5, IV). Гробът е дълг 2,1 м, широк 0,8 м и дълбок 0,6 м. Горният му край е профилиран стъпаловидно за поставяне на илочи.

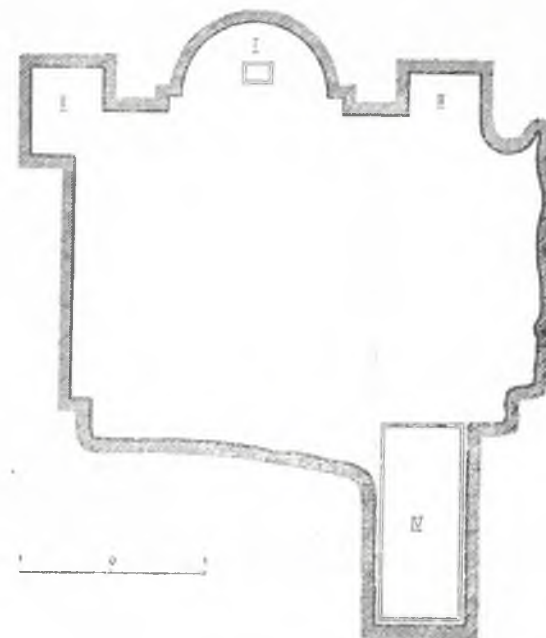
Църквата е изработена много старателно. Стените ѝ са гладки, като че ли са шлифовани. По пода има много дялани варовикови камъни, обложени с бял хоросан. С тях е била преградена църквата от гробницата, което личи от останките в югозападния ъгъл. Всички камъни освен затрупаните от разрушения северозападен край на църквата бяха прегледани, но не се оказаха никакви надписи. Само на един камък имаше плитко издълбан кръст, чиито краища се раздвояват.

При разчистването на гнездото за престолния стълб и гроба, както и при разместването на камъните се установи, че църквата не е била почистена от отломките, паднали при дялането ѝ. Това ни кара да мислим, че по някаква причина тя не е била завършена и следователно не ще е била и използвана.

Податки за датирането ѝ не се намират.

Обр. 4. Скитът и гробът в скалата северно от Горните къшкови в Мадара
Fig. 4. Eglise et tombe dans le rocher au nord des „kiosques d'en haut“, à Madara

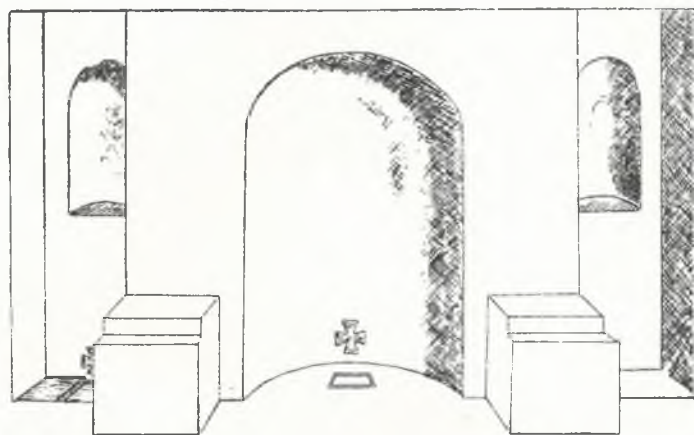

Обр. 5. План на скалната църква в Мамилташ в Троицкия боаз

Fig. 5. Plan de l'église rupestre à „Mamil tas“ dans le défilé de Troïca

СКАЛНА ЦЪРКВА ПРИ С. СРЕДНЯ

В гънките на северните склонове на Коларовградското плато, на междуселския път между с. Средня и с. Лозево (Дурмуш), се намира още една скална църква, в която Шкорпил не е могъл да проникне, но я споменава и дава описанието ѝ според разказа на овчар. Църквата е издялана в меката варовикова скала, известна под названието „Ортакьойска ка-

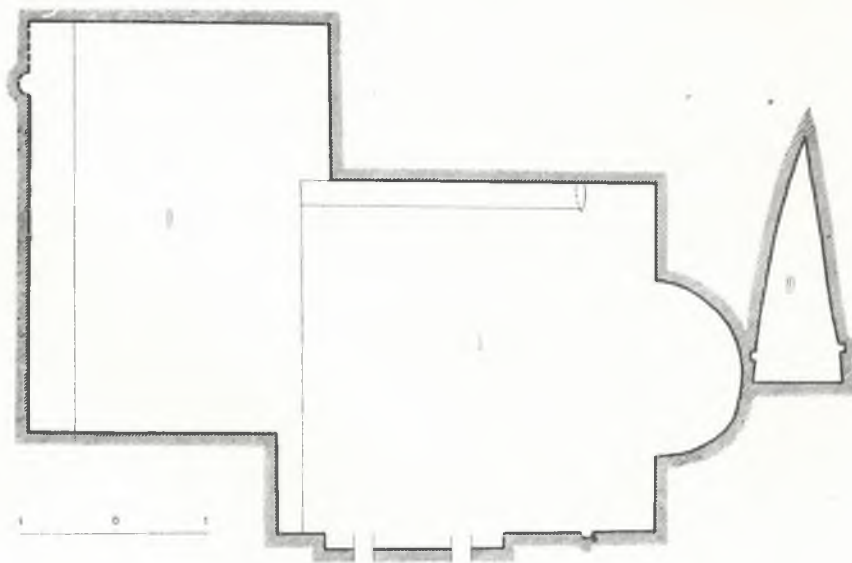

Обр. 6. Скица на източната стена на скалната църква в Мамилташ

Fig. 6. Esquisse du mur est de l'église rupestre de „Mamil taš“,

нара“, на 3 км източно от с. Средня. Състои се от наос (обр. 7, I) и нартекс (обр. 7, II). Наосът е широк 3,72 м, висок 2,84 м, северната му страна е дълга 3,48 м и южната 4,02 м. Почти в средата на източната му стена е издълбана апсидата (обр. 8, А), широка 1,88 м, висока 2,6 м и дълбока 1,76 м, на нея е пробита една неравномерна дупка. Вляво от апсидата, на височина 0,96 м от пода, е издълбана една ниша (обр. 8, В), широка в основата 0,6 м, висока 0,8 м и дълбока 0,38 м. Отдясно на апсидата, на височина 1,28 м от пода, е издълбана една четвъртитата дупка (обр. 8, Б), широка 0,2 м, висока 0,22 м и дълбока 0,09 м, която се е пазело вероятно миротро или причастието.

В северната стена на наоса, на височина 0,9 м, е издълбана друга ниша, широка в основата си 0,55 м, висока 0,84 м и дълбока 0,3 м. Вляво от горния ѝ край е издълбана четвъртитата вдлъбнатина, широка 0,25 м, висока 0,27 м и дълбока 0,15 м. Тази вдлъбнатина е

Обр. 7. План на скалната църква между с. Средня и с. Лозево
Fig. 7. Plan de l'église rupestre entre les villages Srednja et Lozevo

¹ Шкорпил, Памятники в окрестностях Абобской равнины, стр. 441—442.

служела за поставянето на опорна гредата за страничната врата на иконостаса. Над тази дупка и отвесно под нея в пода са издълбани два жлеба, на които съответствуват други два жлеба на южната стена на наоса. Очевидно тези жлебове са били използвани за закрепяване на иконостаса. Подът на църквата пред апсидата и около иконостаса е разбит вероятно от иманяри.

На южната стена освен споменатите два жлеба има една четвъртита вдлъбнатина на височина 0,66 м от пода за закрепяване на гредата, която е поддържала иконостаса или го е разделяла на долна и горна част. Два отвора във форма на мазгали са служели за осветяване на църквата. От тази страна е бил и входът за църквата. Запазени са леглата на гредите, за които е била закрепена вратата. На пода на самия отвор има две легла за гредите, които са поддържали дървена площадка пред входа, както и горната част на външната дървена стълба.

В наоса покрай северната ѝ част от западната стена е изрязана каменна скамейка, широка 0,24—0,3 м и висока 0,23—0,27 м.

Нартексът (обр. 7, II), чийто под е на нивото на скамейките в наоса, е правоъгълно помещение със следните размери: дължина на източната стена до ъгъла на северната и западната стена на наоса 1,68 м, на северната стена 3 м, на западната 4,2 м и на южната 2,7 м. Подът в средата и североизточния край на нартекса е разбит от иманяри. Височината на нартекса е по-малка, отколкото на наоса, и възлиза на 2,25 м.

Към църквата, която се намира на около 7—8 м височина от основата на скалата, е водела каменна стълба отдолу докъм 6—7 м, откъдето догоре е била направена дървена стълба. Това личи от следите на скалата, а именно там, където свършват разрушените вече каменни стълби, започват дълбежи в скалата — три дълги легла за опиране на греди. Над самия вход на църквата се откри в една дупка в скалата запоено олово. Няма съмнение, че с това олово е било запоено някакво желязо. Ние предполагаем, че това е било халка, за която е било завързано въже, прикрепено някъде долу за стълбата, за да се придържат за него богомолците.

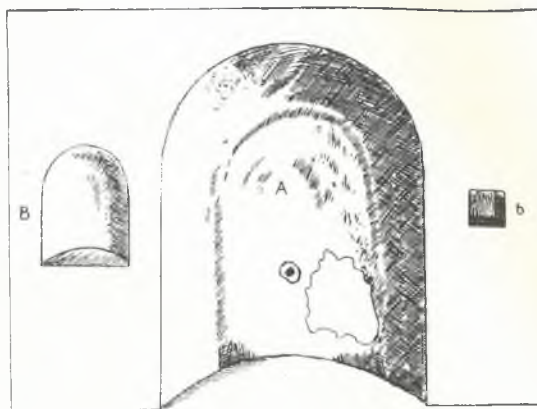
Църквата е издялана грижливо, формите на апсидата и на нишите са правилни. По стените на църквата не се намериха никакви следи от мазилка или надпис. Подът беше проучен и не се откриха следи от гробове.

Източно от църквата има една естествена скална дупка, чийто отвор е оформен като правоъгълник (обр. 7, III), широк 1,2 м и висок 1,1 м. По отвора има легла за греди, към които вероятно е била прикрепена вратичка. Това помещение е служело по всяка вероятност за склад. Възможно е оттам да е било започнато дълбането на църквата, защото тази дупка има връзка с апсидата и в нея може да се слезе, ако и трудно, откъм платото.

За датировката на църквата няма никакви податки, затова времето на нейното изсичане трябва да се отнесе към епохата, на която принадлежат и другите скални църкви по склоновете на Коларовградското плато.

*

Накрая ние искаме да обърнем внимание върху обстоятелството, че трудно достъпните скални църкви в Коларовградско свидетелствуват за един сравнително късен етап на развитие на този род църковна архитектура. Скалните църкви в Мамилташ и Ортакойската канара са

Обр. 8. Скица на източната стена на скалната църква между с. Средня и с. Лозево
Fig. 8. Esquisse du mur est de l'église rupestre entre les villages Srednja et Lozevo

изработени така грижливо, както малко други такива църкви и очевидно са възникнали след образуването на значителни монашески колонии, а може би са били предназначени и за светски богомолци. Като вземем пред вид, от друга страна, и това, че някои от другите скални църкви, като споменатия Костадинов манастир в Осмарския боаз и скалните църквици в Коларовградския (Шуменския) боаз, са били зографисани,¹ ние трябва да свържем по време тези монашески колонии с монашеските колонии по долината на р. Русенски Лом, които според сигурни податки са съществували вече през XIII в. и са се развивали до XV в.²

ÉGLISES RUPESTRES NON ETUDIÉES DE LA REGION DE KOLAROVGRAD

St. MASLEV

(Résumé)

L'auteur décrit trois églises rupestres creusées dans les rochers qui entourent le plateau de Kolarovgrad. Ces églises sont restées jusqu'ici non étudiées à cause de leur inaccessibilité. L'une d'entre elles est située dans le défilé d'Osmar, dans la vallée à l'extrême sud du plateau en direction ouest. Elle est connue sous le nom de „Direkliata“ (fig. 1). Elle est creusée à environ 10 m de hauteur à partir de la base d'un rocher isolé dénommé „Belber Kanarasa“. L'église est à une abside et dans ses lignes générales affecte la forme d'un trapèze. Le mur est mesure 2,90 m environ, le mur ouest — 2,75 m., le mur nord 1.30 m et le mur sud environ 4,50. On y accédait par un escalier de bois. L'église était dédiée à l'archange Michel, comme il ressort de l'inscription bien conservée.

Dans le défilé de Troïca, qui se trouve à l'est de celui d'Osmar, il y a une autre église n'ayant pas fait jusqu'ici l'objet d'un examen attentif. Elle est creusée dans un rocher qui se dresse solitaire nommé „Mamil taš“ (fig. 3, 5 et 6). C'est un remarquable monument par son plan et son exécution. Cette église comporte, elle aussi, une seule abside. Dans sa partie la plus large, elle mesure 4,80 m. et dans sa partie la plus longue 4,20 m., sa hauteur est de 2,70 m. Elle n'a jamais été achevée et on n'y a par conséquent jamais officié. Sous l'édifice à 6—7 m. de la base du rocher se trouve un local carré de 3.50 m. de long, 4 m. de large, 2,50 m. de hauteur.

L'article comprend ensuite certains détails qui viennent compléter les descriptions que Škorpil a faites à l'époque de la grotte artificielle „Manastira“ et de la chapelle taillée dans la partie occidentale au pied du rocher „Mamil taš“.

La troisième église est encadrée dans un pli du versant nord du plateau de Kolarovgrad à mi-chemin entre les villages Srednia et Lozevo (fig. 7 et 8). Elle est à une abside et ne comprend qu'un naos et un narthex. Le naos mesure 3,72 m. de large, 2,84 m. de haut. Son côté nord a 3,48 m. de longueur et le côté sud — 4,02 m. Les dimensions du narthex sont de 1,68 × 3 × 4,20 × 2,70 m. Ces églises rupestres appartiennent à une étape relativement plus récente de l'évolution de l'architecture religieuse en Bulgarie. Elles remontent au XIIIe—XVe s. environ. C'est l'époque à laquelle on attribue aussi les églises rupestres de la vallée du Rusenski Lom.

¹ Шкорпил, Памятники в окрестностях Абобской равнины, стр. 431 и 438. Неправилно е следователно твърдението на А. Грабар, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, стр. 230, че само скалните църкви по долината на р. Русенски Лом имат стенописи.

² Ас. Василиев, Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново, ИАИ, XV, 1946, стр. 197—203. Същият, Ивановските стенописи, стр. 11—15.

КРЕМИКОВСКИЯТ ЦЪРКОВЕН СВЕЩНИК

Гено Иванов

Кремиковският църковен свещник буди интерес най-вече поради историко-летописния характер на своя надпис.¹ Пръв се спря на него П. Мутафчиев², по-после Ив. Гошев³, а напоследък Ст. Михайлов⁴. Съдържанието на надписа се чете леко, но при определянето на датата му има една мъчнотия, пред която се спират историците. А датата в случая е от голямо значение: без нея ние няма да имаме историческа перспектива за събитията, за които се говори в надписа.

П. Мутафчиев, след като прави уговорка, че четенето на датата е несигурно, смята, че свещникът е изработен в 1517 г., Ив. Гошев го датира от 1579 г., а Ст. Михайлов го отнася към 1512 г. Мъчнотията да се определи годината на надписа иде оттам, че една от цифрите на датата не е ясно изразена. Годината, в която е изрязан надписът, е предадена с б знака. Първият от тях е знакът за хилядите ≠, след него следва цифрата 3, след нея съюзът и, след който иде съмнителната цифра, а след нея са отбелязани 6А. Съмнителната цифра има форма на ченгелче, силно наклонено към н, което кара Мутафчиев и Михайлов да мислят, че този знак заедно с дясната половина на н образува цифрата к (20). Този знак обаче не прилича да е дясна половина на буквата к, защото където в надписа се среща буквата к, дясната ѝ половина не представлява ченгелче, а е заловена с лявата половина под ъгъл, като краищата ѝ са възвити надясно, докато знакът в датата, който е вдясно от н, представлява ченгелче със завит наляво долен край.

Мутафчиев, след като излъчва крайната цифра А, определя датата на надписа 1517 г. Ив. Гошев смята, че тази буква е начало на друга дума, например А (прилъ), макар че следи от тази дума няма. Той предполага, че годината е била 1579, защото взема съмнителния знак за 0 (100). Ст. Михайлов допуска буквата Е да е съкращение на думата индиктион, която с буквата А чете индиктион първи. Той приема за дата на надписа 1512 г.

Има редица факти обаче, които говорят против датиранията на Мутафчиев и Михайлов, а и датирането на Гошев търпи известна корекция. Срещу датиранията на Мутафчиев и Михайлов говорят историческите факти. Знае се, че от 1512 до 1520 г. в Турция царува Селим I, който е известен с това, че води война на Изток срещу персите. Едва след като се възкачва на престола Сюлейман Славни (1520—1566), започват войните с маджарите. Самият този факт буди у нас съмнение относно разчитането на датата от първите двама историци. Съм-

¹ Свещникът сега се пази в Археологическия музей в София. От него е запазена само средната част, тази с надписа.

² П. Мутафчиев, Из нашите Старопланински манастири, СБАН, кн. XXVII, 1931, стр. 20.

³ Ив. Гошев, Из сборките на Църковно-ист.-археол. музей, Год. на Соф. Унив., Богослов. фак., т. XXIII, 1945—1946.

⁴ Ст. Михайлов, Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-ру-мънските културни връзки през XV в., Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 27—28.

нително е определен от Мутафчиев и Михайлов знакът след съюза н, с който те свързват съмнителния знак с форма на гръцката ръкописна буква ϱ и образуват по този начин буквения знак к. Обаче фактически знакът, приличен на ϱ, не е прилепен към н. Той може да се вземе за цифрен знак на стотиците, именно за ϱ (100). Остават двата буквени знака е и а, които не отговарят на първа индиктионна година и следователно означават цифри от годината. Известно колебание може да се появи у нас поради това, че буквените знаци е и а са и двата от рода на единиците, но ние срещаме случаи на такива датирания.¹ Особено характерно датирането на една приписка в един наш ръкопис.² Тя е датирана по двата начина: с дата от сътворението на света и с друга от новата ера. Последната дата е изразена със седемцифрови букви. Между цифровата стойност на едната и другата датировка има малка разлика — навярно зле е извършено събирането, но това не е от значение. По-важен е фактът, че във втория случай цифрите се събират, макар че имаме даже три отделни единици. Трябва да отбележим, че през XVII и XVIII в. при датиранията нашите скромни граматисти не винаги поставят надреден знак за цифра, не винаги спазват правилото, че при числата от 11 до 19 единиците трябва да се пишат пред десетиците.

Такъв ще е случаят и с кремиковския свещник: датата му е сбор от четирите буквени цифри. Този начин на датиране се дължи вероятно на турско влияние. През време на турското владичество наши граматисти от скромност са подписвали съставените от тях ръкописи с тайнопис. Тайнописа те са го взели от гърците, а от турците са взели друго: хронологията на дадени събития да се извлича от изчисляването на буквените цифри, от които е съставена дадена хронограма. При това изчисляване е могло да се съберат няколко цифри от един същ ред.

Според мене надписът датира от 1598 г. Основание да се приеме това късно датиране на кремиковския свещник е и обстоятелството, че от същия майстор, който е работил този свещник, има още един подобен свещник, съвременен на него. Думата е за каменен свещник от манастира при с. Курило. Той представлява кръгла колона, съставена от три отделни каменни блока. На средния каменен блок, който има диаметър 20 см, е издълбан надпис. В него се казва, че свещникът е „сътворен“ от Вучо от Кремиковци в 7105/1597 г.

Малката разлика, която се явява между курилския и кремиковския надпис в правописа както и в надчертанието на известни графически знаци, може да се обясни с това, че двамата духовници, които са поръчали свещниците, са дали поотделно на каменоделеца свои начертания на текстовете. Види се, такава ще е била практиката: когато един духовник поръча църковен предмет с надпис, дава и начертанието на текста.

След дадените дотук осветления относно кремиковския надпис намирам, че той трябва да се допълни и чете така:

СЕА(О) КРЕ(МИКОВЦИ) СЫ(Н)
 СВЕЩНИКЪ СЪТВОРѢ (СЕ) НА
 СТОЯНИ(Е)МЪ ПОПА КОНЧА
 Н ПРИЛОЖН СЕ ОУ Ц(Е)РКВѢ
 СТАА ПЕТКА РВКОЮ
 РВЧЕРВ С(Н)НЪ РАДѢВО
 СВЪ И ВЪ ТО ВР(Е)МЕ ПР
 Н(Н)ДОШЕ ГЪ Ѡ МАЦАРѢ

¹ Вж. надгробния каменен кръст от XVIII в., произходящ от района на крепостта Раковица, датиран 3000 (Хр. Гандев, Фактори на Българското възраждане, 1943, стр. 193).

² Б. Цонев, Опис на ръкописите в Народната библиотека, 1910, стр. 239.

³ Свещникът се пази в Църковния музей в София.

ТОПОВЕ Н ИДМН ТЕ

ГЛЕХВ ЕДНОГ

Н БЫС(ТЬ) МАР. ВЕЛѢК.

ТОГДА КЪ ЛѢТ(О) ≠ ЗН(О)СА

т. е. 7106 = 1598

Начинът на датиранията (без индиктиони), характерът на писмените знаци, особеностите на езика, който сочи към новото време, а не към XV в., показват, че тези два свещника ги е работило едно и също лице, именно ВУЧО от Кремиковци. Засега не може да се каже дали Радивой, бащата на Вуча, има родство с Радивой — ктитора на Кремиковския манастир от края на XV в. Събитията, за които се говори в кремиковския надпис, са свързани с войната между Сигмунд Батори, който има за съюзници Михаил Влашки и Арон Молдавски, и турците. Тези военни действия са свързани с нашето Търновско въстание от края на XVI в.

LE CANDELABRE DE L'EGLISE DE KREMIKOVCI

G. IVANOV

(Résumé)

L'auteur de cet article y considère la date de l'inscription, gravée sur le candelabre de pierre du XVIe s., provenant du village de Kremikovci, région de Sofia.

Jusqu'ici cette date a été lue et transcrite différemment: 1517 par Mutavciev, 1570 par Gošev et 1512 par Mihailov.

D'après l'auteur l'inscription doit être datée de 1598.

ЗА ПРОИЗХОДА И ПОЯВАТА НА „БЕОТИЙСКИЯ“ ЩИТ

Люба Огненова

Въпросът за произхода и появата на т. нар. беотийски щит бе повдигнат отново през 1957 г. по повод на прочутото златно съкровище от Егина, пазено в Британския муз ей.¹ В това съкровище се намира един златен пръстен с лапис лазули, чиято плочка изобразява т. нар. беотийски щит (обр. 1). Според изследването на Р. Хигинс по материал, техника и стил на изработката той се свързва с други два пръстена от съкровището от Егина², с два пръстена от XV в. пр. н. е., намерени във Волос³ и Фестос⁴, и особено с един пръстен от Крит⁵ и един намерен недалеч от Кносос.⁶ Въз основа на този сравнителен материал пръстенът се отнася към средно-минойския период III, или 1700—1550 г. пр. н. е. През този период обаче според досега известния материал любим декоративен мотив е щитът с форма на осморка.⁷ Бихме очаквали да видим и върху минойския пръстен от Егина по-скоро този щит, отколкото т. нар. беотийски, тъй като по общоприетото мнение беотийският щит се явява едва към VIII в. пр. н. е.⁸

Тъй като няма място за колебания при датирането на пръстена, а също и при отъждествяването на изображения щит, Хигинс е принуден или да приеме, че щитове с т. нар. беотийска форма са били известни в XVII в. пр. н. е. в гръцките земи, или да допусне, че приликата между по-ранната и по-късната форма е едно съвпадение, или пък да предположи, че е съществувала една продължителна традиция във от Гърция. Поради липса на доказателства в полза на последната възможност Хигинс е склонен да обясни появата на щит с т. нар. беотийска форма през средноминойския период III като съвпадение. Тази форма според него се явила при приспособяването на формата на щита, наподобяваща осморка, към овалната форма, подходяща за минойски пръстен. Подобно приспособяване на щит с форма на осморка (билобален) същият автор вижда и във формата на един ахатов камък за пръстен от късноминойския период I, А.⁹

Обр. 1. Пръстен от Егина (по Хигинс, цит. съч., табл. 11e)
Fig. 1. Bague d'Egine (d'après Higgins, op. cit., pl. 11e)

¹ R. Higgins, The Aegina Treasure reconsidered, BSA, 52, 1957, стр. 42—57.

² Пак там, стр. 51, 52.

³ Пак там, стр. 52; AE, 1906, стр. 234, обр. 10 и 11.

⁴ Пак там, стр. 52 и цитираната там литература.

⁵ Пак там, стр. 52.

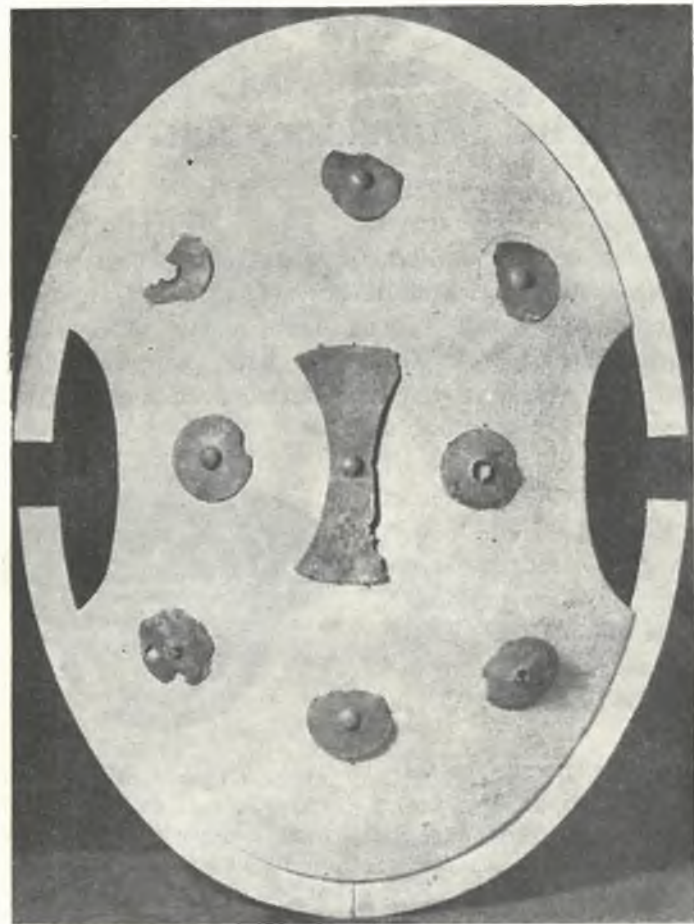
⁶ Пак там, стр. 52; BSA, 18, 1902, обр. 19.

⁷ Пак там, стр. 52; A. Evans, Palace Cite, III, обр. 618; S. Alexiou, *Κρητικά Χρονικά* VI, 1952, стр. 37; S. Marinatos, Kreta und des Mykenische Helles, München, 1959, табл. 233; G. Karg, Die Schatzgräber von Mykenai, табл. LXXXV.

⁸ R. Higgins, стр. 52 и цитираната там литература.

⁹ Пак там, цит. съч., табл. 15a.

Появата и произходът на т. нар. беотийски щит, или по-точно на архаичния кожен щит — *oikos*, представлява особен интерес за нас, тъй като единствените елементи от подобен щит, намерени досега на Балканския полуостров, произлизат от Тракия. Това са сребърни гарнитури — апликации на два щита от могилни погребения на тракийски вождове от IV в. пр. н. е. При това тези щитове са били нестмнено изработени в самата Тракия. Апликациите

Обр. 2. Възстановка на щит със странични изрязъци
щит с апликациите от Розовец (Рахманли)
Fig. 2. Reconstruction de bouclier échancre
bouclier aux appliques de Rozovec (Rahmanli)

те, изобразени върху вазите, се забелязват някакви висулки, разпределени върху вдлъбнатата вътрешност на щита по същия начин, по който са разпределени и кръглите пластинки

¹ Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1916—1918, стр. 14—22; RM, XXXII, 1917, стр. 30—40; Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, РП, IV, 1950, стр. 226; Ив. Венедиков, Златното съкровище от Панагюрище, София, 1961, стр. 6; Д. П. Димитров, България страна древни култур, София, 1961, стр. 18.

² Л. Огненова, Опит за реконструкция на два щита от Тракия, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 60 и цитираната там литература.

³ Пак там, обр. 20 и 21.

⁴ Пак там, обр. 17а, 18б.

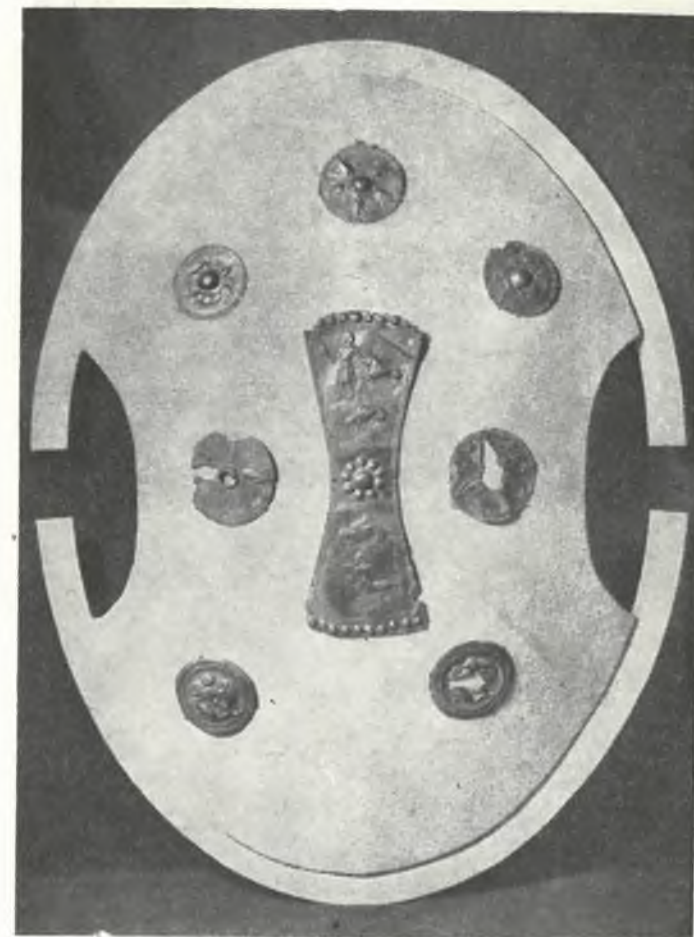
⁵ Пак там, обр. 13, 20, 22.

⁶ Пак там. Срв. посочените примери — обр. 21, 24, 25, 27, 28, 29.

на единия от тях — този от Панагюрище, — намерени през 1903 г., представляват основен материал, върху който се изграждат изводите за художествените занаяти в Тракия и тракийското изкуство изобщо.¹ Сребърните гарнитури на втория щит са били открити през 1879 г. при с. Розовец² (по-рано Рахманли). Тези гарнитури се състоят от по една продълговата пластинка с омфал и няколко кръгли пластинки, повечето също с омфал (върху пластинките от Панагюрище освен омфала има и релефни украси — розети или изображения на животни).³ Всички пластинки са били снабдени от опаката страна с плоски халки за прикачване (запазени са халките върху повечето пластинки от Розовец),⁴ а следи от запойване на подобни халки по тези от Панагюрище.⁵ Формата на халките допуска прикачване с ремък, а дупките за приковаване върху надлъжните пластинки навеждат на мисълта, че са били окачени върху стабилен предмет. Подчертаният център на продълговатата пластинка с омфал, отношението ѝ към кръглите пластинки, както и различната ѝ форма, подсказват, че тя е била апликирана в центъра на украсения предмет. Идентификацията на пластинките на двете гарнитури се подсказва от изображенията по вазите.⁶ Откъм вътрешната страна на щитове-

върху външната издута повърхност — успоредно с външните контури на щита.¹ Броят на тези висулки, както и на кръглите пластинки, е най-различен. Подобни висулки увисват и от двете страни на дръжките, с които се манипулирало с щита. Явно е, че тези последни висулки са връзките, които са прикрепяли дръжките към щита, а останалите връзки са прикрепяли пластинките. Явно е, че пластинките са имали не само декоративно значение (то е възникнало по-късно), а предимно практическо. Те прилепвали кожата върху дървената или ракивовата арматура. Подобно предназначение са имали кръгчетата върху издутата повърхност на егейските щитове, които, групирани по три или поединично, вървят успоредно с външните контури на щитовете.² Подобно наблюдение е направено и от С. Маринатос по повод на миниатюрния щит от Пилос.³ Като се има предвид, че украсата на щита се обуславя от формата му, може да се приеме, че формата на удължената централна пластинка е продиктувана от формата на един овален щит с дъговидни отрязъци от страни (т. нар. беотийски). По този начин сме достигнали до предложената през 1952 г. реконструкция на два подобни щита от Тракия (обр. 2, 3).⁴ Съществена украса на тези щитове се състои от централна удължена пластинка, заобиколена от кръгли пластинки, подредени по определен начин паралелно с външните контури на щита. Като се имат предвид тези реконструкции и общоприетото мнение, че този щит се явява най-рано през VII в. пр. н. е., немалка изненада предизвикват финикийските предмети от слонова кост, открити в Меджидо, (Палестина) в VIII културен пласт, но принадлежащи на VII, датиран между 1350 и 1150 г. пр. н. е.⁵ Самото съкровище се отнася към XIV в.

Плочките от Меджидо, публикувани вече няколко пъти,⁶ са подробно разгледани в книгата на Мерценфелд⁷, излязла през 1954 г. Плочките под № 377, табл. XL и XLII; № 454,

Обр. 3. Възстановка на щит със странични изрязъци
щит с апликациите от Панагюрище
Fig. 3. Reconstruction de bouclier échancre
bouclier aux appliques de Panagurište

¹ Л. Огненова, Опит за реконструкция на два щита от Тракия, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 60 и цитираната там литература, обр. 30—31.

² W. Reichel, Hommerische Waffen, Wien, 1901, стр. 22; Л. Огненова, цит. съч., стр. 72.

³ Marinatos, цит. съч., стр. 124 и № 223.

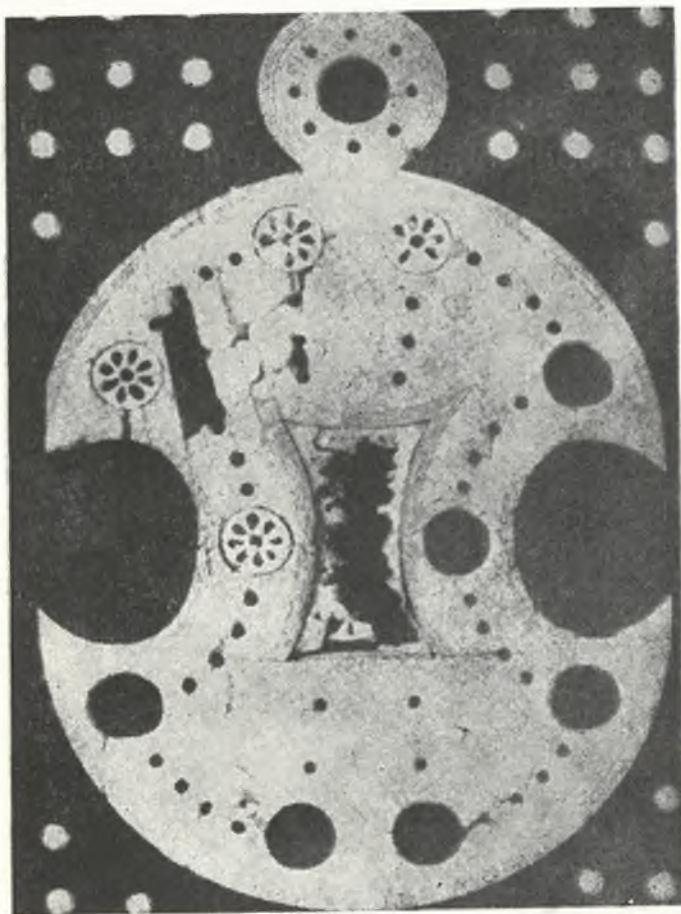
⁴ Л. Огненова, цит. съч., обр. 36 и 37.

⁵ За хронологията на Меджидо вж. AJA, 42, 1938, стр. 167—168.

⁶ J. Wilson, The Megiddo Ivories, JAJ, 42, 1938, стр. 333—355, обр. 6; G. Loud, The Megiddo Ivories, Oriental Institut Publications, LII, Chicago, 1939; G. Loud, The Hittites at Megiddo, Melange Syriens, II, Paris, 1959, стр. 557—558; G. Loud, Megiddo, II, Oriental Institut Publications, LXII, Chicago, 1948.

⁷ C. Mertzfeld, Inventaire commenté des Ivoires phéniciens, Paris, 1954, № 377, 454, 455, 456.

табл. LV; № 455, табл. LVI и № 456, табл. LII са известни от предишните публикации, а също и от тази на Мерценфелд като предмети или по-точно плочки за игра с форма на цигулка. Върху тях от едната страна са представени шахматно разпределени квадратчета, а от другата — украса, която още от пръв поглед напомня реконструирания щит от Панагюрище. Шахматните квадратчета действително потвърждават предположението на авторите,

Обр. 4. Слонова кост от Меджидо с форма на щит със странични изрязъци (по Вилсон, цит. съч., обр. 6)
Fig. 4. Ivoire de Megiddo en forme de bouclier échancre (d'après Wilson, op. cit., fig. 6)

и по-точно в Меджидо през второто хилядолетие, по времето, когато в Крит и Микена е бил разпространен щитът с форма на осморка.

Находките от слонова кост от Меджидо идват да потвърдят предположенията, които предизвиква пръстенът от Егина. Заключение, до което идва Хигинс въз основа на анализа на находките от Егина и което не смее да приеме по липса на материал¹ се оказва правдиво.

Въз основа на пръстена от Егина от края на средноминийския период, ахатовия камък от късноминойския период и изображенията на щитовете от Меджидо от XV или XIV в. пр. н. е. може да се твърди, че коженият щит — *σάκος* — наричан обикновено беотийски, е бил известен в края на средноминийската епоха. Изображенията на този щит, които се явяват върху няколко плочки от слонова кост и в няколко варианта, подсказват, че той е бил добре

¹ C. Mertzfeld, цит. съч., № 377.

които ги публикуват, че те са служели за игра, смисълът обаче на украсата от другата страна на плочките не е бил схванат. Описани са най-подробно отделните елементи на украсата по този начин: „В центъра се намира един удължен правоъгълник, около който обикалят десет розети с по осем листенца, разделени помежду си с кръгли дупчици, правилно разположени по един определен ред.“¹ При № 454 има легла за инкрустиране на пластинки, по всяка вероятност златни. И при тази плочка мястото на централната апликация е удължено, а наоколо са леглата за апликациите с форма на розета. От подобен тип са и плочките № 455 и 456. Украсата на всички тези плочки се затваря с по три успоредни черти, които очертават познатата форма на архаичния кожен щит, така както антексът поръбва самия щит. По очертаната от контура форма е изрязана самата кост и по този начин се е получила формата, която авторът уподобява на цигулка. Имайки точна представа за архаичния кожен щит, ние без колебание можем да определим изображенията върху слонова кост от Меджидо като изображения на щитовете с т. нар. беотийска форма (обр. 3). Оттук можем да достигнем и до заключението, че този щит е бил познат във Финикия

познат и широко разпространен във Финикия по време на VIII културен пласт на Меджидо. А като се има пред вид, че пръстенът от Егина е минойски, трябва да се приеме, че тази форма е била позната и на минойската култура, и то по същото време, по което бил разпространен билобалният, или с форма на осморка, щит.

Досега се приемаше, че щитът с т. нар. беотийска форма се явява през VIII в. пр. н. е. в Крит и другаде и че е дошъл от Изток. Приемаше се също, че чрез липилонския щит той

Обр. 5. Щит със странични изрязъци (по една атическа черкофитурна хидрия — CVA, Br. Mus., III, табл. 83, обр. 2)
Fig. 5. Bouclier échancre (d'après une hydrie attique à figures noires — CVA, Br. Mus. III, pl. 83, fig. 2)

е наследил и доразвил старата форма на кожения билобален егейски щит.¹ А щом двата варианта кожен щит (билобален и с т. нар. беотийска форма) са съществували едновременно в Крит, трябва да се приеме, че т. нар. беотийски щит не е произлязъл от билобалния. Това се потвърждава и от самите форми. Т. нар. беотийски щит има формата на одраната кожа на животно.² Теснината на кожата при слабните е наложила страничните дъговидни изрязъци, които образували т. нар. *κευκομματα*.³ А най-старият щит по начало е самата кожа без арматура.⁴ Втори етап в развитието на щита трябва да е опъването на кожата върху една арматура от дърво или ракета, която е правела щита по-удобен за манипулиране. В стремежа да се използва най-рационално кожата, като се подгънат само краищата ѝ, се достига до известната форма на архаичния кожен щит — *σάκος*, — наречен беотийски. При този втори етап на оформянето на щита техническото изискване да се прикрепят краищата на кожата върху арматурата е предизвикало появата на апликациите, които впоследствие се превръщат и в декоративен елемент. И тъй като материалът, от който е бил направен щитът, както и техническите изисквания за неговата направа са наложили тази форма и тези апликации, съвсем естествено

¹ Kromayer — Vietth, *Heerwesen und Kriegsführungen der Griechen und Römer*, München, 1928, стр. 81; Някои смятат, че произходът на липилонския щит е неясен. Вж. H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, London, 1950, стр. 159.

² Л. Огненова, цит. съч., стр. 72.

³ Пак там.

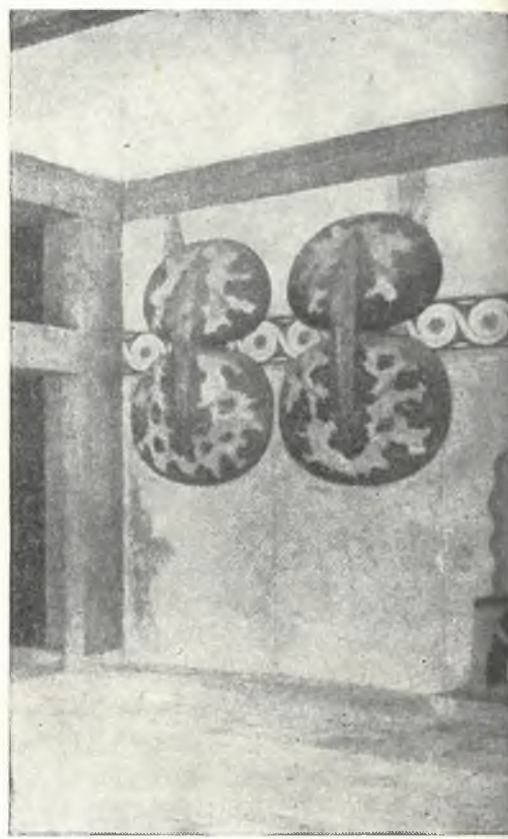
⁴ W. Wolf, *Die Bewaffung des altägyptischen Heeres*, Leipzig, 1926, стр. 17—18; H. Bonnet, *Die Waffe der Völker der alten Orient*, Leipzig, 1926, стр. 182.

е те да продължават да се срещат дотогава, докато е бил използван същият материал за същата цел. По този начин можем да си обясним срещането на тази форма през средноминейската епоха, късноминейската епоха, през VIII и VI и дори до IV в. пр. н. е. в Тракия.

Относно пътя на разпространението на щита с тази форма сега е мъчно да се говори. Материалите от Меджидо обаче ни дават основание да допуснем това, което вече се е

Обр. 6. Билобален щит (по кинжала от Микена — Маринатос, цит. съч., XXXVI₄)
Fig. 6. Bouclier bilobal (d'après le poignard de Mycène — Marinatos, op. cit., XXXVI₄)

Обр. 7. Билобални щитове от Кносос, възстановени (по Маринатос, цит. съч., обр. 39)
Fig. 7. Boucliers bilobes de Knossos, reconstruits (d'après Marinatos, op. cit., fig. 39)

предполагало, че е дошъл от Изток, само че не към VIII в. пр. н. е., а много по-рано. Неговото разпространение трябва да е станало още през минейската епоха — това подсказва минейският пръстен от Егина с ахатовия камък. По-късно той е известен от паметници в Крит от VIII в., от дипломските вази от Гърция, а през VI в. както от паметници от Гърция, така и от Азия. Интересно е да се отбележи, че върху релефите от стълбището на терасата от Персеполис, построена към 518 г. пр. н. е., ахеменидските войни носят щитове, които сме свикнали да наричаме беотийски.¹

В сравнение с т. нар. беотийски щит билобалният е по-сложен, той е съставен главно от две части — горна, по-малка, закръглена част и долна, по-голяма. Двете части са свързани помежду си с един удължен издут гръбнак, облицован, вероятно с метална пластинка (обр. 4 и 5). Като се разглеждат изображенията на този щит,² може да се стигне до заключе-

¹ Marinatos, цит. съч., 39 и табл. XXXVI; Karo, цит. съч., табл. LXXXV, XCIV, CXXIX; H. Bossert, Alt Kreta, Berlin, 1921, табл. 46.

² L. Vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959, табл. 31, стр. 33.

чението, че за него са били използвани две кожи. Това е давало възможност както да се направи един щит с много големи размери, така и да се използват две кожи с по-малки размери, които поотделно не биха били достатъчни за един щит с т. нар. беотийска форма.

SUR L'ORIGINE DU BOUCLIER ÉCHANCRÉ DIT „BÉOTIEN“

L. OGNENOVA

(Résumé)

Le problème posé par l'origine et l'apparition du bouclier échancre dit „béotien“ a été soulevé à nouveau par R. Higgins, en 1957, en relation avec le célèbre trésor en or d'Egine, actuellement au British Museum. Ce trésor comprend une bague en or et lapis lazuli dont le chaton reproduit la forme d'un bouclier échancre. Cette trouvaille étant datée du M M et la bague même d'après le matériel, la technique et la facture vers 1700—1550 avant notre ère, on devait s'attendre à y trouver plutôt la représentation d'un bouclier bilobal que celle d'un bouclier échancre. Cette bague ne saurait cependant être attribuée, à cause de sa technique et de son style, au VIIIe siècle avant notre ère, aussi Higgins arrive-t-il à la conclusion que les boucliers échancre devaient exister au XVIIe siècle avant notre ère dans le monde grec. Mais, vu l'absence d'autres témoignages, et se conformant à l'opinion existante, suivant laquelle les boucliers échancre n'apparurent qu'au VIIIe siècle avant notre ère, venant d'Orient, Higgins s'est efforcé d'expliquer cette forme comme une simple coïncidence, — ce serait d'après lui l'adaptation du bouclier bilobal à celle d'une bague minoenne.

L'apparition et l'origine du bouclier échancre présentent pour nous un intérêt particulier, car les descriptions et les représentations exceptées, les seuls éléments d'un vrai bouclier échancre dont nous disposons actuellement proviennent de Thrace. Il s'agit d'appliques ou plus tôt de omphaloi de deux boucliers découverts dans des tombes tumulaires de chef thrace du IVe siècle avant notre ère. Selon toute vraisemblance, ces boucliers ont été exécutés en Thrace. Les appliques de l'un d'entre eux — celui de Panagjurište — constituent un matériel archéologique auquel on se rapporte dans l'étude des arts mineurs en Thrace. Les ensembles en argent des boucliers de Rozovec (Rahmanli) et Panagjurište, les reconstitutions de boucliers qui ont été faites d'après la forme de l'applique centrale, la manière dont ils étaient agrafés et les études comparées des représentations des vases, ainsi que les textes anciens, nous incitent à accorder une sérieuse attention à certains objets du trésor en ivoire mis au jour dans les fouilles de Megiddo en Palestine. Il s'agit des ivoires dénommés „jeu en forme de violon“, lors de leur publication. En réalité ces ivoires représentent le bouclier échancre en miniature.

Le décor de ces boucliers est en tous points pareil à celui des boucliers de Rozovec (Rahmanli) et Panagjurište. Celui de Megiddo comporte également une plaque centrale allongée parfaitement identique à celle de Panagjurište. Cette plaque est entourée de rosaces qui suivent fidèlement le contour extérieur du bouclier. Dans certaines représentations des boucliers de Megiddo les rosaces et la plaque centrale allongée étaient en or incrustées dans l'ivoire. On obtient ainsi le même effet que celui des appliques de métal qui ornaient et fixaient le cuir sur l'armature d'un vrai bouclier. Les trouvailles de Megiddo provenant de la VIIIe couche culturelle mis appar-tenant à la VIIe sont datées vers le XIVe siècle avant notre ère (1450—1365), ce qui signifie que le bouclier échancre était connu en Phénicie dès le XIVe siècle; il est donc permis de conclure que la représentation d'un bouclier semblable d'une époque peu éloignée — le M M (1700—1550) ne saurait être due à un simple hasard. Ces représentations de Megiddo viennent confirmer les

suppositions de Higgins que cet auteur hésite cependant de formuler d'une manière catégorique par manque de matériel comparatif, à savoir que le bouclier échancré était connu dans le bassin méditerranéen dès le XVIIe siècle avant notre ère. Les ivoires de Megiddo permettent d'établir d'autre part que cette forme ne provient pas du bouclier bilobal. Il semble que ces deux formes ont coexisté et qu'elles étaient toutes les deux utilisées comme motifs décoratifs. Un argument fort important en faveur de l'ancienneté du bouclier échancré consiste dans sa forme même rappelant la peau qui servait à sa construction. Ceci expliquerait la persistance prolongée du bouclier échancré — du M M au M R et même au IVe siècle avant notre ère en Thrace.

La forme du bouclier bilobal paraît également conditionnée par le matériel employé — tandis que pour le bouclier échancré on utilisait une grande peau de bœuf, pour le bilobal — deux plus petites, reliées entre elles par une pièce dorsale allongée, renforcée peut-être de métal.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАПАДНОГО СЕКТОРА НОВЕ В 1960—1961 гг.

К. Маевский

Изучение связей придунайских провинций Римской империи со славянскими странами, вопрос о возникновении средневековых городов в Европе, проблема древнейших славянских поселений в придунайских областях, участие Мёзии в романизации древнегреческих городов северного Причерноморья¹ и восприятие античного наследия ранневизантийской культуры на территориях, на которые распространилась славянская экспансия,² — это те важнейшие проблемы, которые интересуют болгарских и польских исследователей античной и раннеславянской культуры и которые побудили их к установлению научного сотрудничества.

С этой целью Институт археологии Болгарской академии наук и Варшавский университет заключили в 1960 г. соглашение об организации болгарско-польской археологической экспедиции для раскопок вблизи г. Свиштов, Тырновского округа, в местности, называемой Стыклен, в которой уже раньше был локализован римский город *Novae*, о котором упоминается в античных и ранневизантийских источниках.³

Запланированные на целый ряд лет болгарско-польские археологические исследования имеют целью раскрыть развалины античного и ранневизантийского города Нове и его связи с древнейшими славянскими поселениями. Руководство этими исследованиями сосредоточено в руках члена-корреспондента Болгарской академии наук проф. Д.П. Димитрова — с болгарской стороны — и проф. д-ра В. Гензеля и автора настоящего отчета — с польской стороны.⁴

*

Систематические раскопочные исследования в 1960 г., с полной описательной, фотографической и чертежной документацией, проводились нами в шести участках, обозначенных римскими цифрами в порядке их открытия.⁵ Четыре участка были разбиты на территории города Нове, а два — вне предполагаемых городских стен.

¹ О гарнизонах римских легионов из Мёзии, стоявших в Ольвии и Херсонесе, и о *vexilatio I* Итальянского легиона, а впоследствии XI Клавдиева легиона в Хараксе (близ Ялты) см. М. Rostowtzeu, *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charaks*, *Klio*, II, 1902, стр. 80 и посл.; Н.И. Ренников, О характере римской оккупации южного берега Крыма, СА, VII, 1941.

² О продолжении культуры между античным миром и средневековым также на территории Мёзии см. В. Велков, Градът в Тракия и Дакция през късната античност (IV—VI в.), София, 1959, *passim*.

³ E. Polaschek, *RE*, XVIII, col. 1125—1129.

⁴ Личный состав экспедиции в 1960 г. был следующим: руководитель — автор отчета; с болгарской стороны — научные работники М. Чичикова, Б. Султов и В. Вылов; с польской стороны — научные работники д-р Ст. Парницкий-Пуделко, адъютант д-р Л. Пресс, старшие ассистенты маг. З. Гильчерувна, маг. С. Колкувна, маг. М. Новицка, фотограф Т. Биневский и чертежник А. Вавжинский. Раскопки, вместе с подготовительными работами и составлением документации, продолжались 7 недель с 23 сентября по 12 ноября 1960 г.

⁵ В нашем распоряжении находились схематический план Шкорпила, опубликованный в ИРАИК, X, Вена, 1905, табл. XCIX, и планы, предоставленные Городским народным советом в г. Свиштов.

I участок. Первый участок площадью 5×10 м был разбит нами неподалеку от нынешнего шоссе, пересекающего территорию города Нове в восточной части предполагаемого пространства этого города. Ориентировочной точкой служила заметная в небольшом углублении база колонны (рис. 1); диаметр ее 0,50 м, сторона квадратного цоколя у основания около 0,60 м, высота в целом около 0,30 м. Этот сектор мы вскрывали слоями по 0,20 м до глубины 1,40 м. База покоится на большом тесаном камне стилобата, который на месте ее опоры

Рис. 1. Каменная база колонны на стилобате

(следовательно, некогда и самой колонны) укреплен кругом камнями неправильной формы. Найденный в этом секторе керамический материал можно с приближением отнести преимущественно к позднеимперскому периоду, остальные же памятники более раннего или же более позднего происхождения.¹ Обнаружено много предметов строительной керамики, в том числе ряд вполне сохранившихся экземпляров (*tegulae* и *imbrices*) и обломки кирпича с клеймом LEG I ITAL. Из серии других важнейших памятников, найденных в этом секторе, следует отметить: фрагмент мраморной votивной плитки с рельефом, изображающим женскую фигуру в стоячем положении (рис. 2), рядом с которой видна слева жертвенная чаша, а по обеим сторонам головы сверху выдолблены звезды; четыре глиняных ци

линдр; пять глиняных кружков — грузила для ткацкого станка; глиняный светильник (рис. 3); железный ключ и глиняное пряслице. Найденная в этом секторе *tegula* с клеймом MARC может указывать на то, что, кроме кирпичного завода I итальянского легиона, поставлявшего кирпич городу Нове, мог существовать также и завод какого-то предпринимателя, носившего имя Marcus.² II участок. Примерно в 5 м к югу от свиштовского шоссе (ведущего в г. Свиштов) на предполагаемой западной окраине Нове мы разбили второй раскопочный центр, который постепенно распространился на площадь 10×20 м и был доведен до 1,20 м глубины. В открытых в этом участке остатках строений мы распознали стену, тянувшуюся с севера к югу; по всей вероятности, это была часть городской оборонительной стены. В уцелевших фрагментах верхняя часть стены сложена из небольших бутовых камней, скрепленных известковым раствором. На глубине 0,60 м и ниже с обеих сторон вскрытой стены сохранилась облицовка из тщательно обработанных и плотно пригнанных тесаных камней длиной в среднем около 0,30 м. В частях, где сохранилась двусторонняя облицовка, толщина стены достигает примерно 2,40 м.

К указанной выше городской оборонительной стене примыкает прямоугольная «башня» (рис. 4) с размерами сторон внутри $3,75 \times 2,88$ м. Уцелевшая высота башни 4,20 м. Внешняя

¹ Керамика с территории Мезии, относящаяся к римскому периоду, лишь теперь изучается на основании стратиграфических данных новейших раскопок. Поэтому ее датировку по типологическим критериям пока ограничиваем лишь наиболее обобщенным размежеванием периодов: раннеимперского, позднеимперского и ранневизантийского, называемого также раннесредневековым.

² О существовании частных кирпичных заводов в Нове, пожалуй, свидетельствует также кирпич с клеймом C. ATON. М из случайных находок.

длина северной и южной стен примерно 4,10 м, считая от восточной лицевой стороны городской стены. Длина восточной стороны башни 6,15 м. Стены башни сложены из бутового камня и облицованы с обеих сторон тесаными камнями (хотницкий известняк) средних размеров $0,27 \times 0,27$ м скрепленными раствором извести с песком. Толщина стен башни примерно 1,20 м. Внутри башни найдено очень много керамических обломков; гумусовая земля кое-где перемешалась со строительным раствором. Внутри башни была сделана выемка глубиной частично до 2,60

Рис. 2. Мраморная votивная плитка

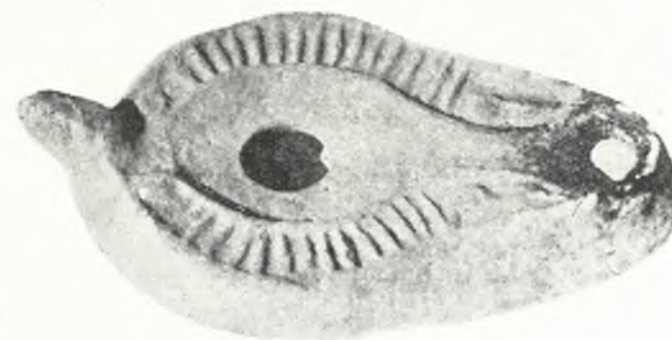

Рис. 3. Глиняный светильник

м, а в юго-западном углу на площади $1,85 \times 1,35$ м был вырыт шурф глубиной до 4,20 м, т. е. до материка. На глубине 1 м стена башни снаружи и внутри утолщается примерно на 0,10 м; на глубине 2,90 м с западной стороны (пока лишь она открыта) стена утолщается еще на 0,10 м. За пределами башни II участок был углублен нами до 1,20 м, причем открылась какая-то строительная конструкция, примыкающая к северной стороне башни. С северной стороны эта конструкция облицована тесаным камнем; обнаружены также следы чего-то вроде вымостков из каменных плиток. Особенное внимание привлекают обломки кирпича с клеймом LEG I ITAL, хорошо сохранившийся глиняный кувшинчик с двумя ушками высотой 0,90 м, найденный на глубине 0,10 м, и дно остродонной амфоры.

III участок. К западу от территории Нове, на расстоянии примерно 60 м от предполагаемой западной городской стены, недалеко от вершины небольшого холма был разбит III участок, состоявший из двух раскопов — А и В. К числу более интересных памятников относятся фрагменты terra sigillata (рис. 5), некоторые из которых с фигурными украшениями (изображение Геракла), фрагмент миски типа terra sigillata, верхняя часть глиняной амфоры, обломки

Рис. 4. Башня по II участку

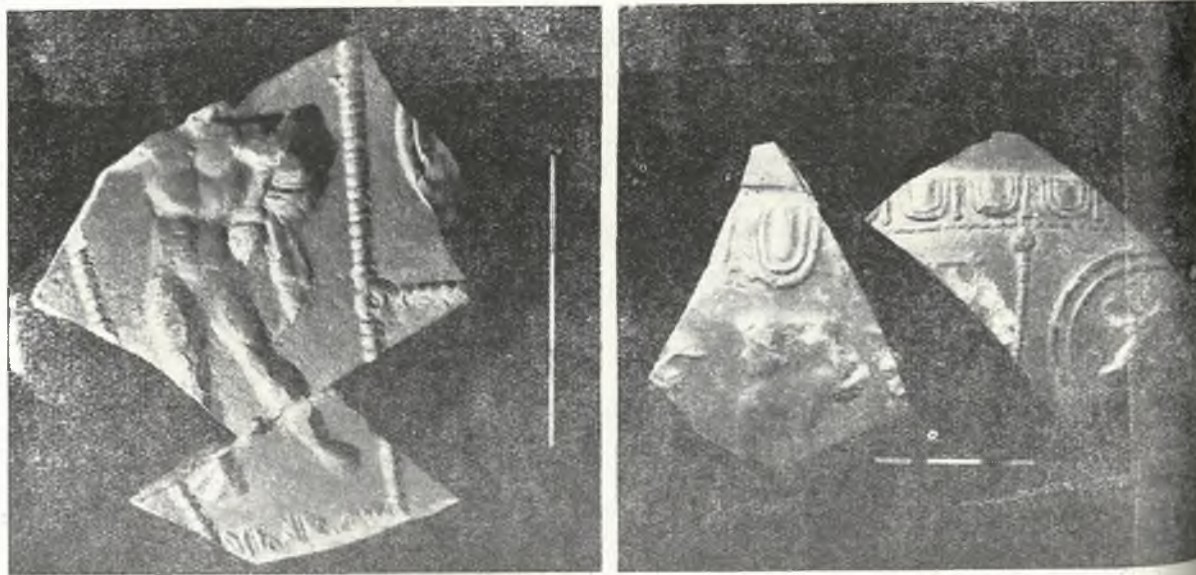

Рис. 5. Фрагменты сосудов

кирпича с гребеновидными полосками, из которых некоторые с клеймом LEG I ITAL, поврежденный глиняный светильник, изделия из кости, бронзы и железа, фрагменты славянской керамики.

Кроме того, в восточной части этого участка обнаружены следы широкого рва, глубина которого на раскопанном участке доходила до 3,50 м. Не исключена возможность, что мы наткнулись на остатки большого рва, проходившего вдоль западной городской стены и принадлежавшего к фортификационной системе города Нове.

IV участок был разбит к северу от шоссе на расстоянии примерно 50 м от обрыва берега к Дунаю.¹ В этом участке была вскрыта стена большой постройки толщиной 0,86 м, сложенная из бутового камня на известковом растворе. Она тянется вдоль западной стены квадратов 2 и 6 и продолжается к югу. Мы проследили ее на протяжении приблизительно 35 м, не достигнув ее конца. В квадратах 2, 6 и 10 были открыты стены толщиной 0,70 м, также сложенные на известковом растворе, в направлении к востоку, связанные конструктивно с вышеописанной стеной (рис. 6 и 7).

Основы стены на известковом растворе мы обнаружили на глубине 3,40 м, причем на внутренней лицевой части основной и перпендикулярной стен на глубине 3 м была открыта штукатурка толщиной 1 см из двух слоев: нижнего из извести с мелким песком и верхнего из извести, мелкого песка и измельченного в порошок кирпича. Сверху штукатурка выкрашена в красный цвет. На глубине сохранившегося слоя штукатурки обнаружено больше всего фрагментов и целых сосудов ранней римской керамики, фрагментов terra sigillata (рис. 8), глиняных светильников, бронзовых предметов, монет II и III вв. и т. д. Строительная керамика в этом пласте изготовлена из сравнительно хорошо очищенной глины с часто попадающимся клеймом LEG (io) I ITAL (ica). Обнаруженные стены на известковом растворе можно связать по эпохе с археологическим материалом этого пласта.

В античном пласте (на глубине 2,70—1,90 м) был открыт пласт желтой глины со слабыми следами пожара, фрагментами тегуль и совсем мало частей глиняных сосудов. Позднее стены античной постройки были использованы в качестве фундамента, причем они были надстроены немного камнем на глиняном растворе. Более поздние постройки возводились на каменных основах, а верхняя их часть строилась из недолговечных материалов: самана или стропил и плетня, обмазанных глиной, которая во время пожара была обожжена. В северной половине квадратов 2 и 3 на глубине 1 м было обнаружено много обломков об-

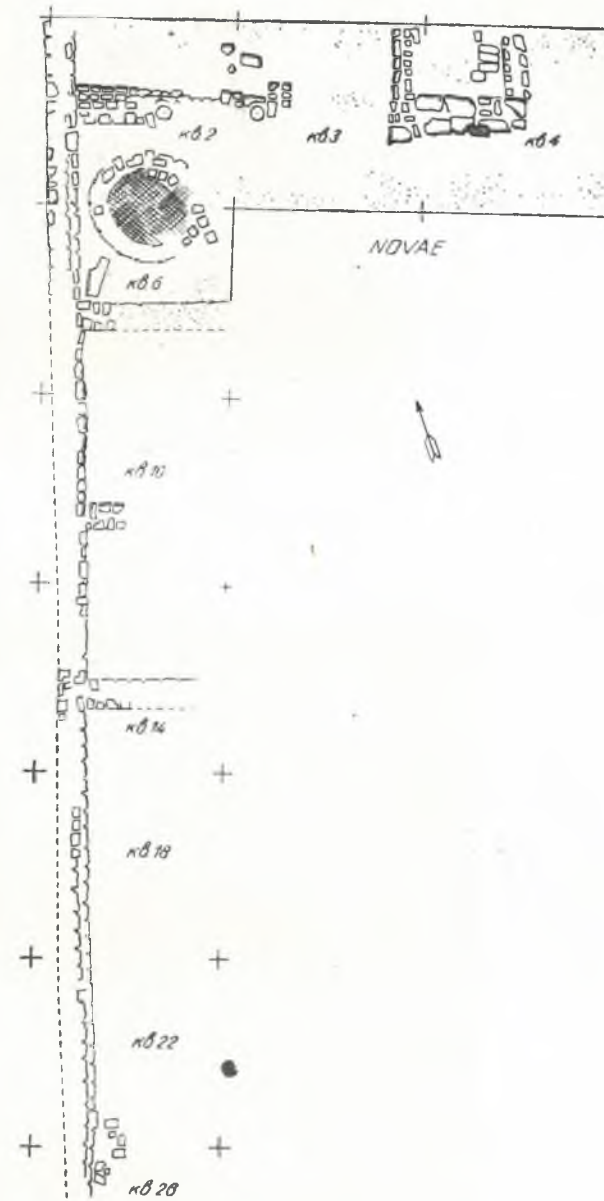

Рис. 6. IV участок — общий план

¹ Отчет о IV участке представлен Б. Султовым, руководившим раскопками этого участка в 1960 г.

Рис. 7. IV участок — общий вид с востока

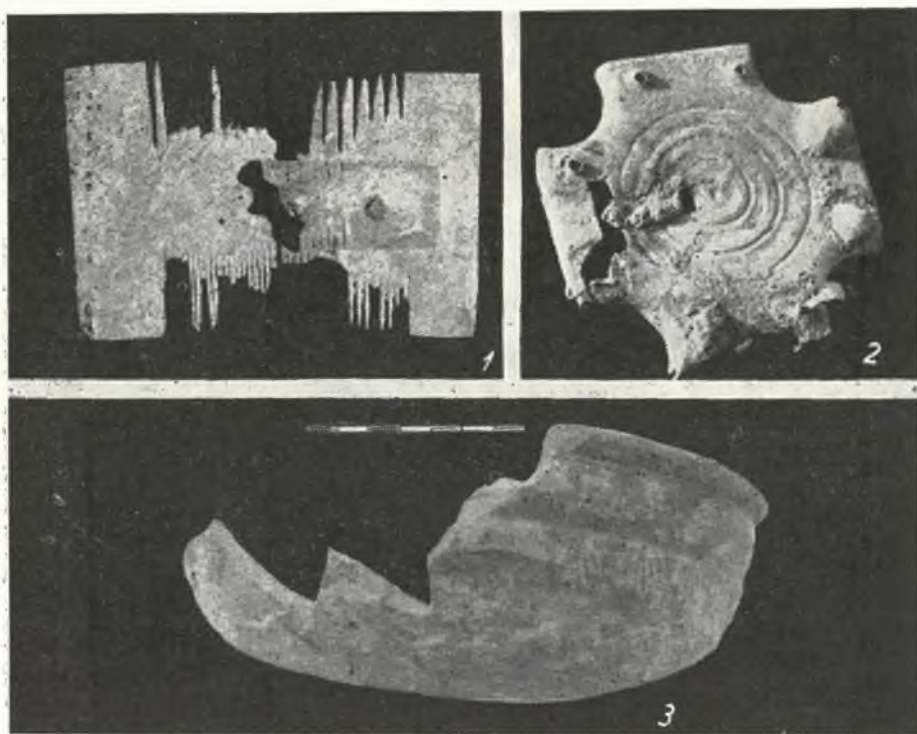

Рис. 8. Находки в IV участке :

- 1) костяной гребень
- 2) бронзовый замок
- 3) фрагмент сосуда

Рис. 9. IV участок — печь

Рис. 10. IV участок — вотивная плита

мазки толщиной до 8 см. На обратной стороне многих из них сохранились оттиски деревянных жердей плетня.

В квадрате 2 в перпендикулярной стене были обнаружены две вторично использованные колонны. Расстояние между первой колонной и основной стеной на известковом растворе составляет 2 м и равняется расстоянию между обеими колоннами. Колонны изготовлены из хотницкого камня и поставлены на базы из русенского камня. Первая колонна сохранилась до

высоты 2,10 м, а вторая — до 1,01 м. Диаметр обеих колонн 0,365 м. Размеры баз: высота 0,45 м, ширина 0,57 м. Колонны открыты стоящими на своих базах. К югу от них в квадратах 2 и 6 обнаружена печь диаметром 2,17 м, построенная из фрагментов тегуль и желтой глины (рис. 9).

В северной половине квадратов 3 и 4 открыто небольшое помещение с фундаментом из камней и глины и стенами из недолговечных материалов. В южную стену этого помещения была вмурована каменная votивная плита, посвященная Юпитеру, Юноне и Минерве, использованная вторично. Размеры

Рис. 11. Гробница со скелетом женщины

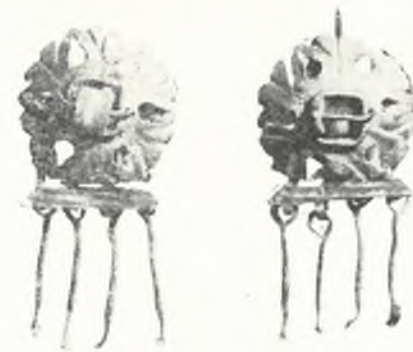
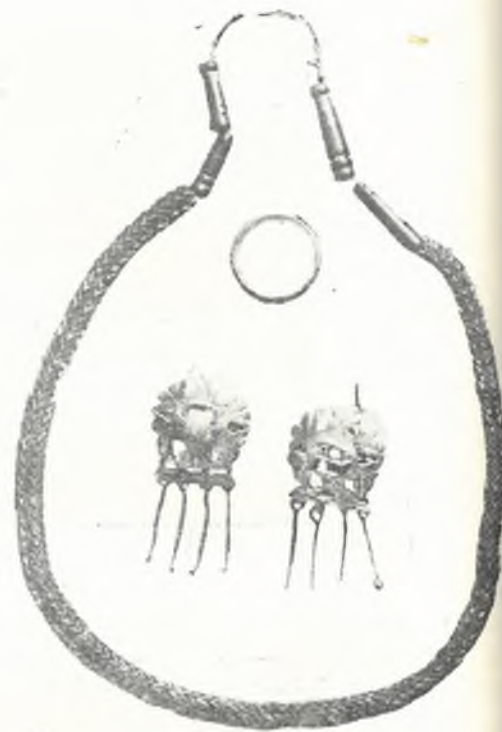

Рис. 12. Серебряное кольцо, стеклянные бусы и золотые серьги из женской гробницы

плиты $0,92 \times 0,78$ м. Посвящение начинается словами *CONCORDIA CONSACRANIS I. O. M. ET IUNONI REG ET MINERVAE*. . . (рис. 10).

На этой глубине открыт самый богатый археологический материал: костяные шила и гребни, железные орудия труда, медные монеты V—VI вв. и много фрагментов позднеантичной керамики.

Над позднеантичным пластом (глубина 0,40 — 0,0 м) культурный пласт состоит из черной земли с примесью фрагментов керамических сосудов и беспорядочно рассеянных камней. На

той же глубине обнаружено и несколько фрагментов средневековой столовой керамики (XII — XIV вв.).

У участок. К югу от Нове, на расстоянии примерно 300 м от южных стен города, находится небольшая возвышенность, отделенная от него небольшим оврагом; теперь там каменоломни. На склонах этого холма виден культурный слой глубиной в несколько метров, содержащий глину, смешанную с гумусом и песком, в большом количестве фрагменты посуды и строительной керамики, металлические и стеклянные фрагменты, остатки человеческих скелетов. Несомненно, в древности на этом месте находился могильник. По просьбе директора музея в Свиштове В. Вылова мы приступили к предохранительным раскопкам. На глубине 1,20 м была открыта гробница, стены которой обложены изнутри кирпичами (сохранилось 10 рядов), и оштукатурены (рис. 11). В гробнице было два погребения: верхнее — на глубине 1,36 м и нижнее — на глубине 1,65 м. В верхнем захоронении мы нашли только остатки берцовой кости, а в нижнем сохранился скелет женщины, обращенный головой к востоку (не достает лишь кости правой ноги). Утварь гробницы состояла из двух золотых серег (рис. 12), серебряного кольца, бус из 156 бусинок в виде звездочек черного цвета и 4 цилиндрических бусинок, а также из фрагментов железной оковки, по-видимому, остатков оковки деревянного гроба. Кирпичи, связанные глиной, были, кажется, уложены на доске, являвшейся одновременно и полом гробницы. Основанием для такого предположения служит обстоятельство, что под последним нижним рядом обнаружен тонкий слой бурого цвета, может быть остатки деревянной доски. Размеры гробницы (считая от внешней стороны кирпичной кладки) $2,15 \times 1,25$ м, высота 0,70 м.

VI участок. Во время топографических изысканий на северном краю Нове, представляющем собой обрыв к Дунаю (в различных местах высота этого обрыва колеблется в пределах 10—20 м) мы натолкнулись на ребро тесаного камня. Путем ряда наблюдений за расположением местности мы пришли к предположению, что здесь имеем дело с городской оборонительной стеной. В связи с этим было решено произвести небольшой раскоп для распознавания строительной конструкции этой стены. Раскопав скат обрыва на площади примерно 6×6 м, мы открыли стену толщиной 1,50 м (рис. 13). С наружной, т. е. с северной стороны, стена была облицована тесаными камнями, скрепленными известковым раствором и весьма тщательно пригнанными друг к другу. С внутренней стороны стена сложена из бутового камня неправильной формы, тоже скрепленного известковым раствором, и примыкает к откосу обрыва.

Открытый участок стены, прикрывавшей город Нове с северной стороны — по всей вероятности, остаток оборонительной стены города. В исследованном секторе установлено наличие вделанных в откос обрыва трех стен (толщиной от 0,80 до 0,90 м), примыкающих под прямым углом к описанной оборонительной стене.

Рис. 13. Северная оборонительная стена

К этой стене, названной нами I стеной, примыкала II стена из камней неправильной формы, без облицовки, с северной стороны, и укрепленная земляной насыпью. Высота открытого нами фрагмента II стены составляет 3 м, а толщина 1,20 м. Ширина земляной насыпи доходит до 8 м. У подошвы этой насыпи обнаружено в хорошо обработанном профиле крепление из необожженного кирпича. О хронологии обеих стен пока трудно высказаться в определенной форме. Мы заметили лишь, что в земляной насыпи, укрепляющей II стену, преобладают обломки керамики, относимой к поздне римскому периоду до V в. н. э. Если принять, что II стена была сооружена в VI в., то не было бы лишено оснований наше предположение о том, что здесь мы имеем дело с городскими, вторично возведенными в царствование императора Юстиниана I (527—565) укреплениями, о чем писал Прокопий Кесарийский.¹

Ввиду того, что в наши задачи входило не только открытие города Нове,² но и раскрытие его связей с древнейшими славянскими поселениями, мы занимались также изысканиями и в этом направлении. На самом берегу Дуная, на расстоянии примерно 1 км к востоку от Нове, в местности, называемой „Острите могилы“, мы посетили раннесредневековое, по всей вероятности, селение, удостоверенное керамическими находками. В этой же местности обнаружен также материал керамический, начиная с неолита и кончая периодом Римской империи.

Раскопки в 1961 г.³

На 1961 год на западном секторе были запланированы исследования шурфами для раскрытия городских оборонительных стен, исходя из уже открытых участков или из поверхностных следов, обнаруженных во время исследований 1960 г. Затем было решено продолжать раскопки участков, начатых в 1960 г., а также трасс римских водопроводов, проходивших за стенами города.

Этот отчет содержит краткие сообщения о результатах археологических исследований на II и IV участках, являющихся продолжением исследований 1960 г., а также на новозаложенных участках, обозначенных цифрами III и V, равно как и об исследованиях римских водопроводов.⁴

II участок. Этот участок был заложен в 1960 г. в западной части Нове (рис. 14).

В 1961 г. продолжали начатые в предыдущем году работы: раскопана внутренняя часть башни и раскрыта прежняя выемка к северу и югу, уровень которой доводился до полученного раньше на этом участке (рис. 15). В результате этих исследований (1960—1961) раскрыта городская оборонительная стена на протяжении 27,5 м с облицовкой снаружи и с внутренней стороны, сохранившейся почти по всему протяжению раскрытой части. Толщина этой стены 2,40 м. С внешней стороны по обеим сторонам башни открыты большие каменные глыбы неизвестного предназначения (рис. 16). Каменные глыбы, обнаруженные на границе квадратов 1 и 5, связаны с оборонительной стеной.

¹ Procop., De aedif., IV, 11.

² Более пространственный предварительный отчет о раскопках в Нове в 1960 г. опубликован в Archeologia XII, 1961, стр. 75—170. Рисунки сделаны на основании фотоснимков Т. Биневского и планов А. Вавжинского.

³ На основании соглашения, заключенного между Археологическим институтом Болгарской академии наук и кафедрой славянской археологии Варшавского университета, было решено разделить территорию Нове, предназначенную для совместных болгарско-польских исследований, для удобства, начиная с 1961 г., на два сектора: восточный и западный. Восточный сектор будет изучаться болгарскими археологами под руководством проф. Д. П. Димитрова, члена-корреспондента Болгарской академии наук, а западный — польскими археологами под руководством проф. К. Маевского — члена-корреспондента Польской академии наук. Кроме того, было решено раскопать участок форума совместно обоими коллективами. Руководители обоих секторов будут осуществлять главное руководство болгарско-польской античной экспедицией в Нове.

⁴ Отчеты исследования отдельных участков и шурфов обработали научные сотрудники, проводившие раскопки и составлявшие документацию участков или шурфов, а именно: II участок — Ст. Колкувна, III и V участки — Ст. Парницкий-Пуделько, IV участок — Л. Пресс, шурф С и исследования на трассе водопроводов — М. Любаньска. Снимки сделал Ст. Биневский, а планы П. Трущинская с набросков, сделанных на месте М. Блазником.

Внутренняя часть башни раскопана до самого основания на глубину около 4,00 м. Она была заполнена однородным слоем плотно утрамбованной земли коричневого цвета с комками известкового раствора, кусочками древесного угля и обломками кирпича. Примерно на середине дна обнаружена яма диаметром 0,31 м и глубиной 1,11 м. На стенках и внутри этой ямы не замечено никаких органических следов. В юго-западной части дна башни был прорыт шурф размерами 1,36 × 1,63 м, в котором на глубине около 0,90 м обнаружен слой земли

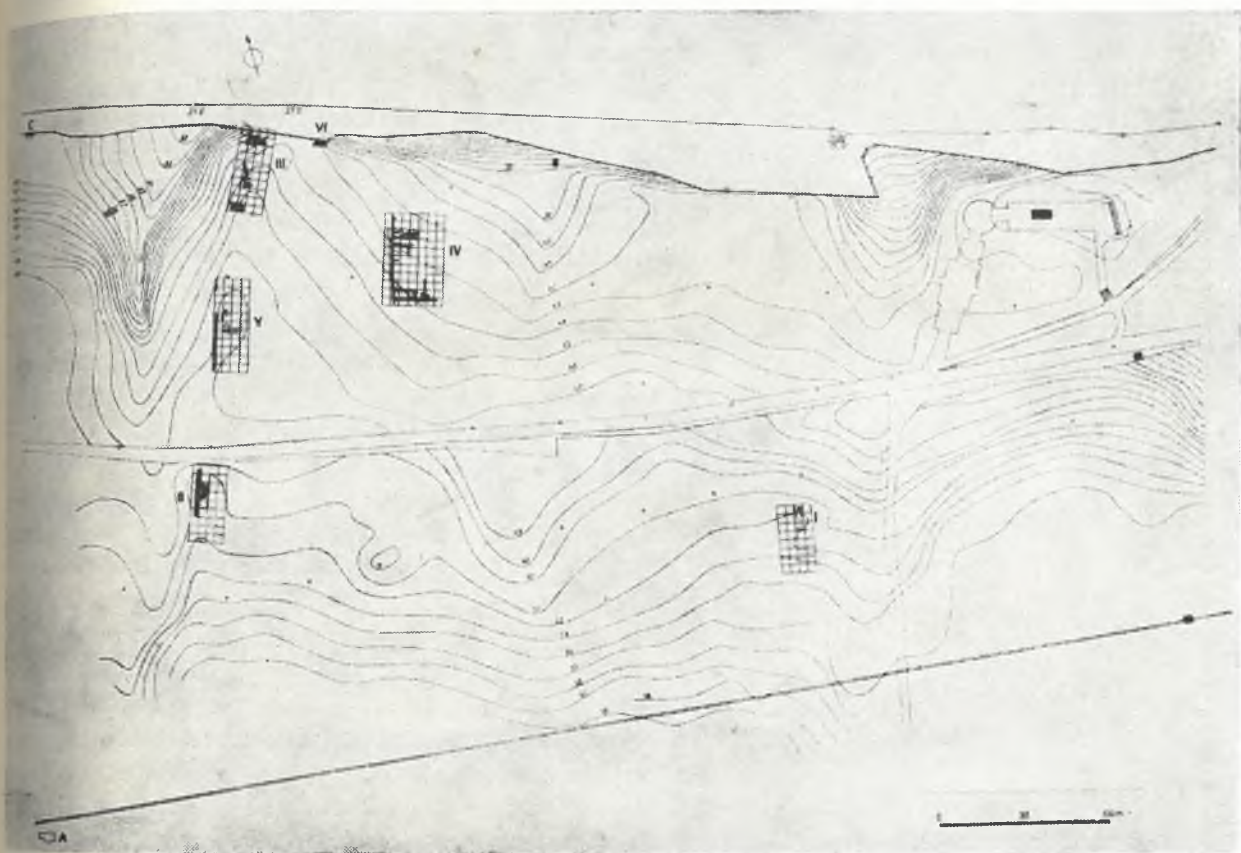

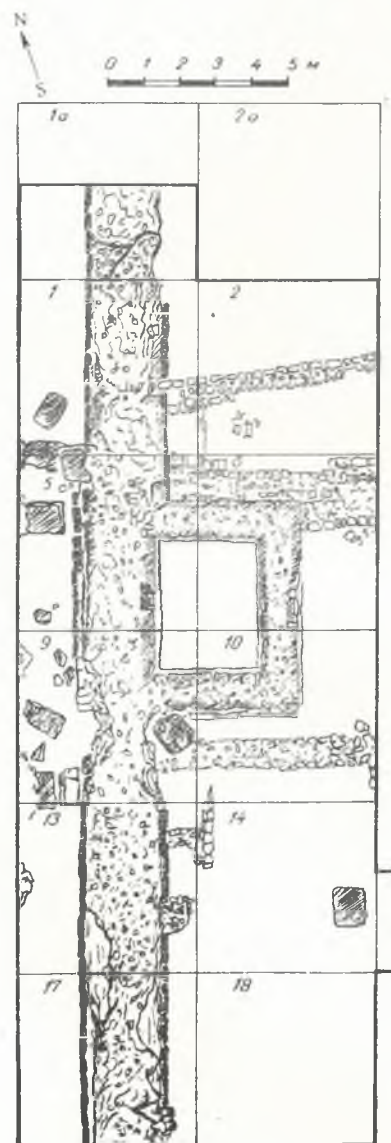
Рис. 14. Схематический ситуационно-высотный план Нове

ниже раствора. Этот слой не содержал никаких культурных или органических следов и, вероятно, представлял собой материк. На внешних и внутренних стенах башни открыто расширение в 0,10 м. Облицовочные камни этих стен тщательно вытесаны; в верхних частях (до расширения) они более правильной формы, а ниже они меньших размеров и более угловатые (рис. 17). Среди находок внутри башни следует отметить обломки глиняных светильников и керамику типа terra sigillata. Сосудной керамики найдено очень мало. С северной стороны к башне примыкает стена с двухсторонней облицовкой, уходящая к востоку. В верхних частях она сложена из кирпича размерами около 0,30 × 0,30 м. Некоторые из кирпичей с клеймом LEG I ITAL. Вблизи южной стены башни обнаружена другая стена, которая пересекает под прямым углом оборонительную стену. Она в довольно хорошем состоянии и в некоторых частях облицована с обеих сторон. Толщина ее около 0,85 м, высота (наибольшая) около 0,90 м. В юго-восточной части участка обнаружен каменный постамент из трех частей.

Среди находок следует упомянуть 13 каменных шаров, найденных вдоль внутренней стороны оборонительной стены со средним диаметром около 0,14 м, из которых 6 находилось у восточной стены башни, затем мраморную гирю диаметром около 0,21 м, большое количество

металлических предметов, одну монету, несколько обломков гребней из кости, обломки красной и зеленой штукатурки, большое количество кирпичей с различными клеймами, керамические фрагменты с пластической орнаментацией и много сосудной керамики, в которой преобладают обломки амфор.

III участок. Для исследования дальнейшего направления западной оборонительной стены обозначены места для 12 шурфов на расстоянии около 15 м друг от друга. Три наиболее вы-

15. III участок — план

двинутые к северу шурфа, которые в связи с характером исследований надо было расширить, составили III участок. Таким же способом из трех последующих шурфов был заложен V участок. В результате исследований, проведенных на этих участках, обнаружены остатки оборонительных стен и других строений.

На III участке, на берегу Дуная, обнаружена часть оборонительной стены с остатками башни. Стена сложена из неотесанных и мало отесанных камней на известковом растворе. Толщина сохранившегося фрагмента 2,70 м, а высота от 1,70 до 3,00 м. К этой части стены с севера примыкало вероятно квадратное помещение, от которого, как можно предполагать, сохранились только фрагменты восточной и западной каменных стен и большая часть пола, выстланного известковым раствором. К югу от него раскрыта часть каменной стены, направленной с севера к югу. Длина этой части стены 10,90 м, толщина 0,70—0,75 м, высота 0,35—1,35 м. Стена сложена из бутового камня на глиняном растворе. Камни с обеих лицевых сторон отчасти отесаны и размерами гораздо больше, чем камни внутри кладки.

В квадратах 37 и 38 обнаружены стены постройки, в которой открыты остатки одного помещения и частично двух других (рис. 18). Сохранившиеся фрагменты каменных стен относятся к двум периодам строительства; северная сторона более древняя, ее основание на 0,50 м ниже уровня фундаментов остальных трех стен, которые были к ней пристроены. Стены сложены из мало отесанных и неотесанных камней на глиняном растворе. Толщина стен 0,65 м. Размеры внутренних помещений около $4,95 \times 1,95$ м. В настоящее время южная стена разрушена. Внутри помещения найдены, кроме обломком сосудной керамики, бронзовая и костяная шпильки, костяное шило и железный наконечник копья. Эти находки и очаг у южной стены помещения (слой пережженной глины и зола) указывают, возможно, на жилое помещение. В восточной части помещения находилась овальная яма, вероятно более древнего происхождения, заполненная серой землей, в которой обнаружены черепки сосудной керамики, кости животных и позвоночники рыб. Вдоль западной стороны, вне описываемого помещения, открыта еще одна яма, которая тоже была заполнена землей, где найдены

несколько больших обломков амфор и сосудов типа terra nigra и несколько обломков так называемой фракийской керамики. В верхних слоях квадрата 38 найдено много обломков глиняных сосудов, строительной керамики, обломков глиняных светильников и один немного поврежденный светильник, монеты, терракотовая головка мужчины, являвшаяся украшением рукояти светильника (рис. 19), а также фрагмент мраморного рельефа, изображающего, кажется, Диониса (рис. 20).

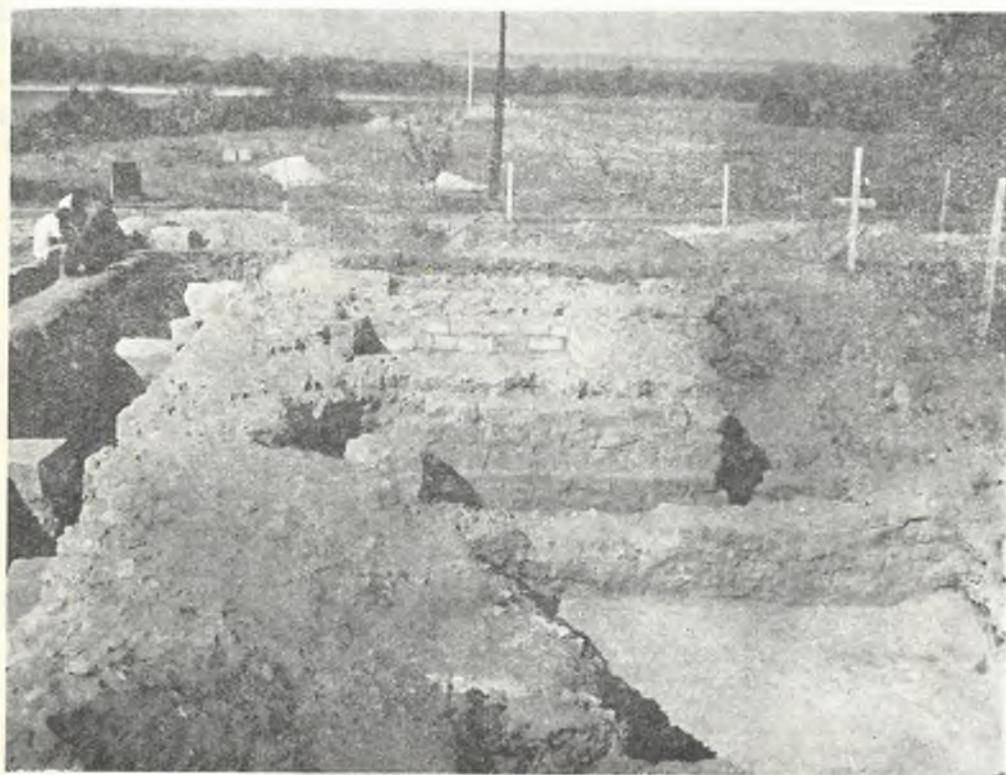

Рис. 16. Вид на городскую стену и башню

Рис. 17. Внутренность башни — юго-восточный угол

V участок. Здесь обнаружена стена длиной около 32,5 м, сложенная из бутового камня на известковом растворе светло-серого цвета. Камни с обеих лицевых сторон, т. е. восточной и западной, частично отесаны. Толщина стены 1,50 м. Стена сильно разрушена.

IV участок был заложен в 1960 г. к северу от шоссе из Свиштова в Стыклен в северо-западной части древнего города.

Рис. 18. III участок — постройка на квадратах 37 и 38

Рис. 19. Глиняный светильник и терракотовая головка

Рис. 20. Фрагмент мраморного рельефа с изображением Диониса (?)

Во время второго сезона полевых работ продолжался раскоп с целью исследования дальнейшего направления стен открываемой постройки. В квадратах 3 и 4 на глубине 1,70 м открыты большие плиты каменной вымостки, уложенной с двух сторон (восточной и южной) «здания с инскрипцией». Обнаружена третья база колонны, находящаяся на той же прямой, как и обе раньше открытые базы, такого же диаметра 0,42 м, но установленная на более

Рис. 21. Внутренняя часть гипocaustума

Рис. 22. Западная часть гипocaustума с сохранившимися обломками суспензуры и колонками суспензуры

низком уровне. В юго-восточном углу „здания с инскрипцией“ также открыта база меньшей колонны, по всей вероятности использованной вторично.

Продолжены раскопы в восточном и южном направлениях вдоль стены этой постройки. В шурфе квадрата 30 верхний ряд кладки открываемой стены прикрыт на глубине 0,35 кирпичами толщиной 0,03 м, сохранившимися в нескольких местах. В квадрате 34 появился угол стены, сворачивающей к востоку; поэтому в квадратах 35, 36 и 33 шурфы прорыты в направлении с запада к востоку. В юго-восточной части указанной постройки обнаружена круглая конструкция из кирпичей диаметром 2,30 м (рис. 21). В ней на глубине 3,20 м открыт пол, устланный квадратными глиняными плитами ($0,30 \times 0,30$ м). Кирпичи стен были связаны плотным слоем известкового раствора и доходили до высоты 2,25 м. Внутри обнаружен гипocaustический подвал с колонками суспензуры (*pilae*), сложенными из глиняных кружков и квадратных плит, тоже связанных известковым раствором; некоторые из них сохранились *in situ*. У западной стены сохранился также небольшой фрагмент суспензуры, состоявшей из глиняной плиты толщиной 0,05 м, покрытой слоем раствора и опиравшейся на две колонки (*pilae*) (рис. 22). Глиняный кружок в колонке суспензуры расширяется кверху, причем его верхний диаметр 0,19 м, а нижний 0,17 м; средняя высота 0,09 м.

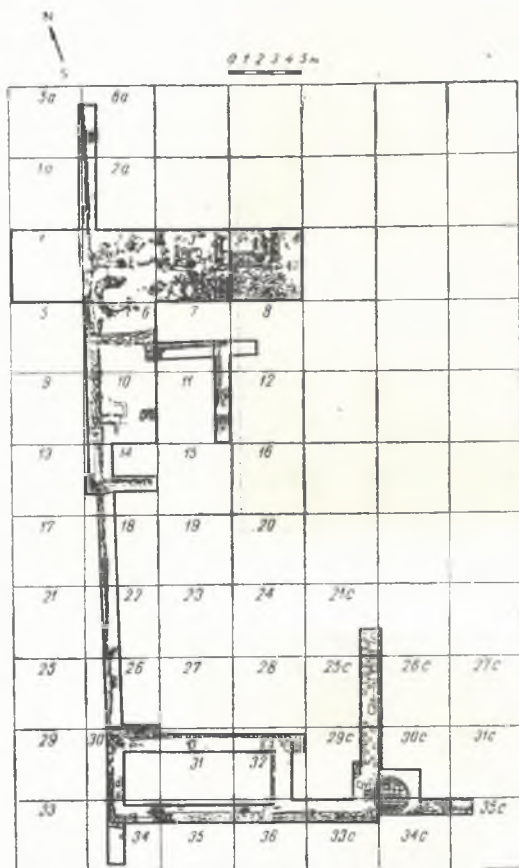

Рис. 23. IV участок — план

Северная сторона круглой конструкции разрушена. Кирпичи, из которых она была сложена, превратились в мусор, который вместе с обломками больших плит суспензуры и строительной керамики, перемешанными с камнями и землей, заполнял внутреннюю часть сооружения. Среди обломков глиняных плит и камней найдена часть каменной колонны и много обломков кирпичей с клеймом LEG I ITAL. К востоку и северу от круглой конструкции обнаружено продолжение стен постройки. Дальнейшее направление этих стен пока не исследовано. На

квадратах 21с и 25с на глубине 0,75 м в шурфе появились каменные плиты вымостки, быть может, части двора. На квадратах 30, 31 и 32 шурфами исследовано направление перегородочных стенок, в которые заключено помещение площадью 10×6 м.

Исследования объема прямоугольной постройки проведены также к северу от квадрата 2, причем там шурфом раскрыт, как и раньше, восточный край стены. Исследование направления западной стены постройки проведено на протяжении около 52 м. Северная ее граница невыяснена. Направление южной стены исследовано на протяжении около 25 м (рис. 23).

Находки. Сосудная керамика, равно как и все находки из IV участка, относящиеся к раскопкам 1961 г., найдены в перемешанных слоях. На некоторых квадратах преобладают обломки сосудной керамики, на других — строительной. Внутри круглой конструкции и на квадратах 1 и 6 среди строительной керамики найдены обломки и даже целые кирпичи с клеймом LEG I ITAL. Несколько обломков глиняных цилиндров составляли несомненно часть центрального отопления, хотя такие же найдены по подобию некоторых кружков колонок суспензуры и вне гипocaustума. Найдены металлические изделия — железные предметы, гвозди, монеты

Трасса римских водопроводов. На основании сохранившихся фрагментов и наблюдений, проведенных на территории Нове, Ст. Стефанов вычертил (в многих случаях гипотетически) линию римских водопроводов при одновременном описании их конструкции и предназначения некоторых известных ему уцелевших фрагментов.¹ Учитывая, что со времени исследований Стефанова много из открытых им памятников могло быть разрушено, а более поздние работы могли обнаружить новые участки водопроводов, которые 30 лет тому назад не были еще известны, в 1961 г. проведены исследования трассы водопроводов в Нове.

На трассе водопровода, тянувшегося от Свиштова до Нове и дальше границ этого города, обнаружены стены, описанные Стефановым, которые, по его мнению, охраняли находившийся здесь когда-то водопроводный римский бассейн. Установлено также, что сохранились до наших дней упомянутые Стефановым остатки каменных блоков и известкового раствора. Линия водопровода между территорией казарм и городом Нове была обозначена Стефановым

Рис. 24. Шурф „С“, водопроводный бассейн с трубами

гипотетически, так как ему не было известно никаких его следов. В 1961 г. на этом участке обнаружены в двух местах остатки стен у самого обрыва над Дунаем.

На трассе водопровода от местности Беляновец до Нове обнаружены (описанные Стефановым) фрагменты водопровода на территории деревни Царевец. Кроме того, на обозначенном Стефановым участке, между № 10 и 11, обнаружен оставшийся неизвестным ему фрагмент канала, покрытый несколькими слоями гидравлической обмазки. Этот канал тянется с юга в сторону Нове. Обнаруженный фрагмент вероятно часть сифона, о чем свидетельствуют его структура и местоположение.

Шурф „С“. На основании результатов исследований поверхности на расстоянии около 130 м к западу от северо-западного угла городской стены, у самого края обрыва над Дунаем (на высоте около 16—18 м) был заложен небольшой шурф. На глубине 1,60 — 1,75 м открыты две взаимно перпендикулярные стены с углом к югу. Одна из них, более длинная, сохранилась на протяжении 4,70 м; толщина ее 0,88 м. Длина более короткой 3,14 м, а толщина 0,60 м. На глубине 2,74 м между этими стенами обнаружен пол, устланный кирпичными плитами размерами 0,45 × 0,41 × 0,03 м с клеймом LEG I ITAL. Внутренние стены строения покрыты гидравлической обмазкой. У восточной стены сохранилась ступень шириной около 0,40 м, верхний край которой находится на высоте 0,66 м от уровня пола (рис. 24). Под полом постройки на глубине около 0,70 — 0,80 м находится ее фундамент, сложенный из камней разной величины на известковом растворе. На глубине 2,10 м обнаружена глиняная водопроводная труба размерами: длина 0,72 м, диаметр 0,18 м, лежащая почти параллельно восточной стене на фундаменте, который прилегал к куче камней. В юго-восточном углу шурфа раскрыты на расстоянии 0,95 м две другие трубы, соединенные между собой, расположенные пер-

¹ Ст. Стефанов, Римските водопроводи в Novae, ИАИ, VI, 1930/31, стр. 265.

пендикулярно восточной стене постройки и раньше открытой трубе. Длина трубы, сохранившейся в целости, 0,65 м, диаметр 0,19 м. Из находок следует упомянуть много фрагментов сосудной и строительной керамики, 2 обломка железных ножей, 4 железных гвоздя, ключ, 3 квадратных кирпича с клеймом LEG I ITAL, 15 обломков кирпичей со следами того же клейма, обломки стекла и нижнюю часть глиняного светильника.¹

РАСКОПКИ В ВОСТОЧНОМ СЕКТОРЕ НОВЕ В 1961 ГОДУ

Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов

Город Novae расположен приблизительно в четырех километрах к востоку от Свиштова на невысоком плато с волнистым рельефом и уклоном с севера к Дунаю, где оно заканчивается крутым берегом до 20 м высоты. На юге оно граничит с высокими холмами, простирающимися на запад к Свиштову, а к востоку спускается пологими склонами к глубокому Дермендере, впадающему в Дунай. Через территорию Нове проходит шоссе Русе—Свиштов, разделяющее город на две неодинаковые части, из которых южная больше. Почти параллельно шоссе, в южной части города, проходит также водопровод из с. Вардим в Свиштов. Северо-восточный угол города в настоящее время превращен в красивый парк, а южный его край занят нивами и виноградниками. Остальная, более значительная часть покрыта низкой растительностью. Здесь при полевых работах постоянно обнаруживались фундаменты построек, много надгробных и votивных плит, значительный эпиграфический материал, архитектурные фрагменты, бронзовые и мраморные статуэтки, геммы, монеты, остатки водопровода, римская бытовая и художественная керамика и много кирпичей с клеймом LEG (io) I ITAL (ica). Эти находки, равно как и сведения древних авторов, упоминающих при различных обстоятельствах о Нове, дали возможность уже давно локализовать местонахождение города к востоку от Свиштова в местности „Стыклен“.¹

Основанный сразу после завоевания римлянами балканских земель в виде лагеря (castrum), Нове вскоре превратился в важный опорный пункт обороны римского дунайского лимеса.² Здесь вначале стоял Legio VIII Augusta (с 45 до 69 г.), а после его сменил Legio I Italica. Нове оставался центральным лагерем этого легиона до конца античной эпохи.³ По-видимому, в I в. близ лагеря возникло гражданское поселение, которое постепенно переросло в селение городского типа и во II в. представляло одно целое с лагерем гарнизона.⁴ Пока еще нет точных данных о его устройстве.⁵ Особенно важную роль в обороне провинции Нове начал играть со второй половины III в. с началом нашествий варваров. Город упоминается почти всеми поздними авторами в связи с набегами готов, аваров, остготов и пр. При Юстиниане он был укреплен. В последний раз о Нове упоминается в 601 г. в связи с походом Комениола.⁶

¹ P. Kapit z, *Donau-Bulgarien*, Leipzig, 1882, I, стр. 193—194. К. Иречек; *Путевания по Българии*. Пловдив, 1904, стр. 271; К. Щкорпил, *Некоторые из дорог Восточной Българии*, ИРАИК, X, 1905, стр. 456 и сл.

² E. Polaschek, *RE*, XVII, кол. 1125 и сл.

³ Not. Dign., XL, 30.

⁴ Б. Геров, *Романизмът между Дунава и Балкана*, ч. II, ГСУФФ, XLVII, 1950/51 и 1951/52, стр. 82.

⁵ Polaschek, *RE*, XVII, кол. 1127, считает, что Нове едва ли был муниципий. В последнее время Б. Геров по данным обнаруженной недавно надписи высказал предположение, что Нове было присвоено право муниципийума, но это произошло сравнительно позднее — при Марк Аврелии или Северах (статья печатается в актах Эпиграфического съезда в Вене, состоявшегося в 1962 г.).

⁶ Theoph. Simocatta, *Historiae*, VIII, 3 (см. Гръцки извори за българската история, II, стр. 352).

¹ Предварительный, более обширный отчет исследований в 1961 г. будет издан в ежегоднике *Archaeologia* том XIII.

Удобное местоположение Нове на самой южной точке Дуная способствовало его связи с внутренностью провинции. Город лежал на придунайской дороге. По таблице Пейтингера расстояние от кастелла *Dinnum* у с. Белене близ г. Свиштов составляло 16 миль, а от Нове до *Iatrus* у с. Кривина — 9 миль.² С другой стороны, Нове был связан с Траянской дорогой, которая с Карпат, через Эскус и Троянский перевал, вела в Филиппополь и Константинополь. Третья дорога из Нове вела в Никополис ад Иструм и Адрианополь.³

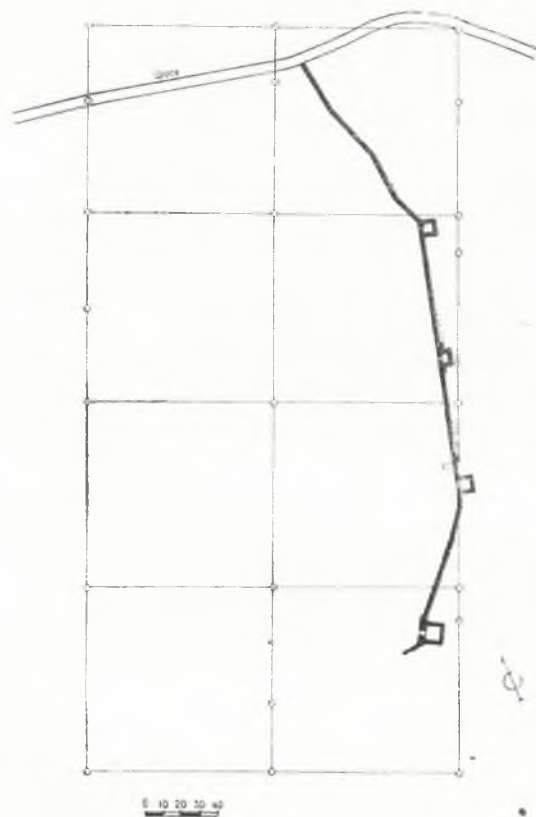

Рис. 1. План восточной крепостной стены Нове, раскрытой в 1961 г.

Рис. 2. Двойная стена к северу от башни № 2

Раскопок в Нове до сих пор не предпринимали. Совместные болгарско-польские раскопки, начатые в 1960 г., имели задачей раскопать систематически и по возможности полностью один город дунайского лимеса, чтобы исследовать систему его укреплений, гражданскую и общественную архитектуру, градостроительные отношения, экономику, материальную культуру и искусство. Особое внимание было обращено на позднеантичный период с целью обогатить связь позднеантичного наследия со славянской культурой к югу от Дуная.

Исследования в восточном секторе Нове в 1961 г. имели целью раскрыть восточную крепостную стену и установить границы города на востоке. Археологические раскопки начались в юго-восточной части Нове к югу от нынешнего шоссе. Исходными точками по-

¹ Латински извори за българската история, I, стр. 15—16.

² Т. Иванов, Археологически проучвания в кастела Ятрус, Археология, III, 1961, кн. 3, стр. 18—29.

³ В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, стр. 169 и библиография.

жили два фрагмента восточной стены, которые были видны, — один в южном откосе шоссе, а другой во рве водопровода.¹

Крепостная стена. Исследования крепостной стены начались с непрерывного раскопа 50—70 см ширины вдоль внутренней стороны ее. Глубина раскопа определялась состоянием крепостной стены. Там, где она лучше сохранилась, копали обыкновенно на глубину до 0,50 м,

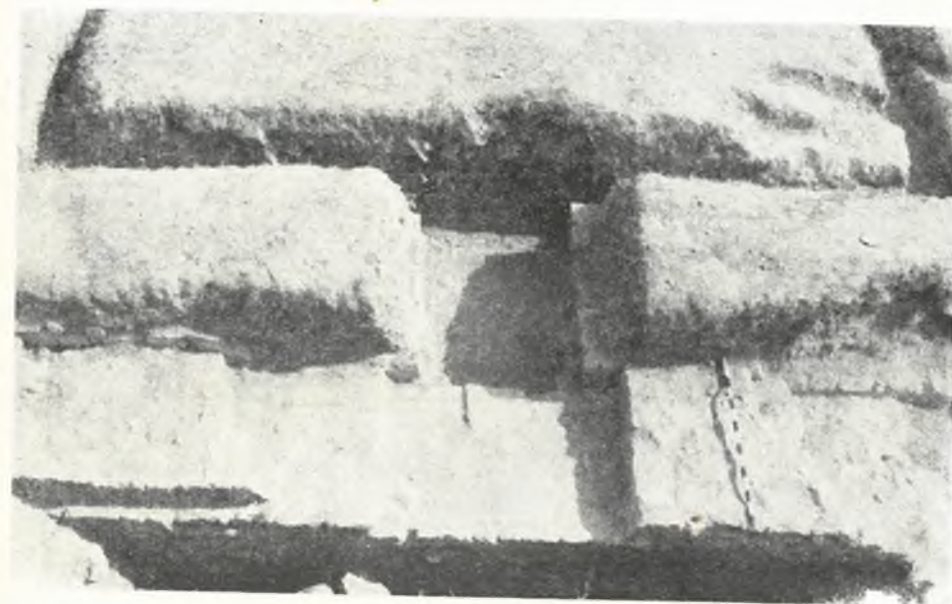

Рис. 3. Двойная стена перед входом в башню № 4

Рис. 4. Шурф вдоль восточной стены с башней № 2 (вид с юга)

¹ Состав болгарского коллектива в 1961 г.: проф. Д. П. Димитров, чл.-корр. БАН — главный руководитель раскопок; М. Чичикова, научный сотр. Археологического ин-та БАН — зам. руководителя; Б. Султов, зап. античным отделом музея в г. Тырново, и архитектор Др. Джидров из Археологического ин-та БАН.

а там, где она была сильно разрушена, доходили до 1,50 м с целью обнаружить хотя бы нижние ряды каменной кладки ее основания. Таким образом восточная стена была раскрыта и исследована на протяжении 340 м. Были обнаружены четыре башни, отмеченные только узким раскопом с внутренней и внешней стороны стены. Установлена трасса стены, идущей по прямой линии, а зигзагами, следуя по кромке плато (рис. 1). От шоссе стена отклоняется к югу в прямом направлении до 31,50 м, откуда под легким изгибом она уходит к юго-востоку

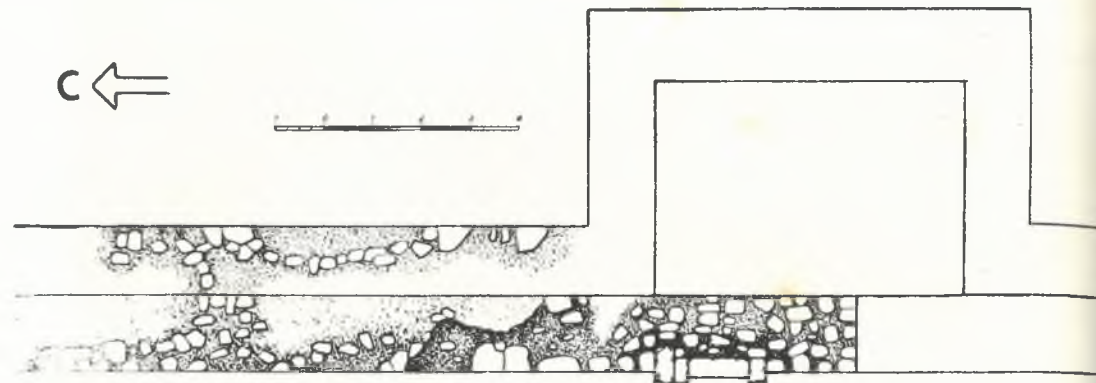

Рис. 5. Башня № 2 — план, заснятый архитектором Д. Джидровым

На 2,1 м наблюдается новый излом — к юго-западу. До этого места торец стены находится на глубине 0,20 м от поверхности земли. На 33,20 м от второго излома направление стены снова изменяется к юго-востоку и через 16,20 м опять делает новый излом, на котором обнаружена башня № 1. От башни № 1 до башни № 3 стена на протяжении 147 м прямая. Между этими башнями, почти посередине, открыты основы башни № 2. В 2 м к югу от башни № 3 открыт новый излом, после которого стена направляется к юго-востоку. В 20,35 м находится шестой излом, а через 48,70 м еще один. Расстояние от последнего излома до юго-восточного угла Нове, где обнаружена башня № 4, составляет 11,80 м.

В секторе между башнями № 2 и 3 открыто несколько стен, расположенных перпендикулярно крепостной с ее внутренней стороны, принадлежавших, по-видимому, городским постройкам. Их исследование будет предметом дальнейших раскопок.

Толщина крепостной стены 1,60 м. Она сложена из небольших кусков бутового камня в белом известковом растворе, в котором встречаются мелкие камешки и изредка обломки кирпича. Фундамент, оканчивающийся почти на уровне поверхности земли, заложен на глубине 1,50 м. Выше фундамента лицевая часть куртины облицована более крупным камнем, а внутренняя стена состоит из обыкновенной забутовки. У башни № 2 стена достигает толщины 3 м. После удаления земли оказалось, что в сущности здесь имеются две стены (рис. 2). Внешней лицевой стороне первой стены была пристроена вторая стена. Кладка ее такая же, но толщина 1,40 м, а известковый раствор отличается желтоватым оттенком. Двойная стена прослежена к северу от башни № 2 на протяжении 16 м. Непосредственно у башни она появляется на глубине 60—70 см от поверхности. В 8 м от башни хорошо сохранившийся участок стены длиной 2,60 м почти выступает на поверхность. На протяжении остальных 5 м стена сильно разрушена. Сохранились лишь последние ряды каменной кладки фундамента на глубине 1,60 м. Части второй стены обнаружены также на участке между башнями № 2 и 3. Здесь ее толщина тоже 1,40 м; стена примыкает к внешней лицевой части первой. Другой фрагмент второй стены обнаружен у башни № 4, где она появляется уже с внутренней стороны первой стены у западного фасада башни (рис. 3).

В 1961 г. были открыты четыре башни, связанные с восточной крепостной стеной. Все они прямоугольной формы, расположены вне куртины стены и фасады их обращены к востоку.

Рис. 6. Башня № 2 — западная стена

Рис. 7. Башня № 3 — вид с севера

Башня № 1. Размеры: внешние 8,10×9 м, внутренние 5,80×5,90 м. Стены неодинаковой толщины: северная и южная — 1,20 м, восточная — 1,50 м, а западная, которая в сущности является куртиной стеной, — 1,90 м. Вход находится в западной стене, но не в ее середине, а ближе к северной стене башни. Ширина проема входа 1,20 м и углы его выложены

кирпичом. Стены башни сохранились сравнительно хорошо; разрушены лишь части юго-восточного и северо-восточного углов. Внутри башня, как мы установили, из узких раскопов, заполнена толстым слоем материалов разрушения: камнями, черепицей, золой и красной пережженной землей. В юго-восточном внутреннем углу башни на глубине 50 см обнаружены бронзовые римские монеты середины IV в., прилепившиеся к обломку черепицы.

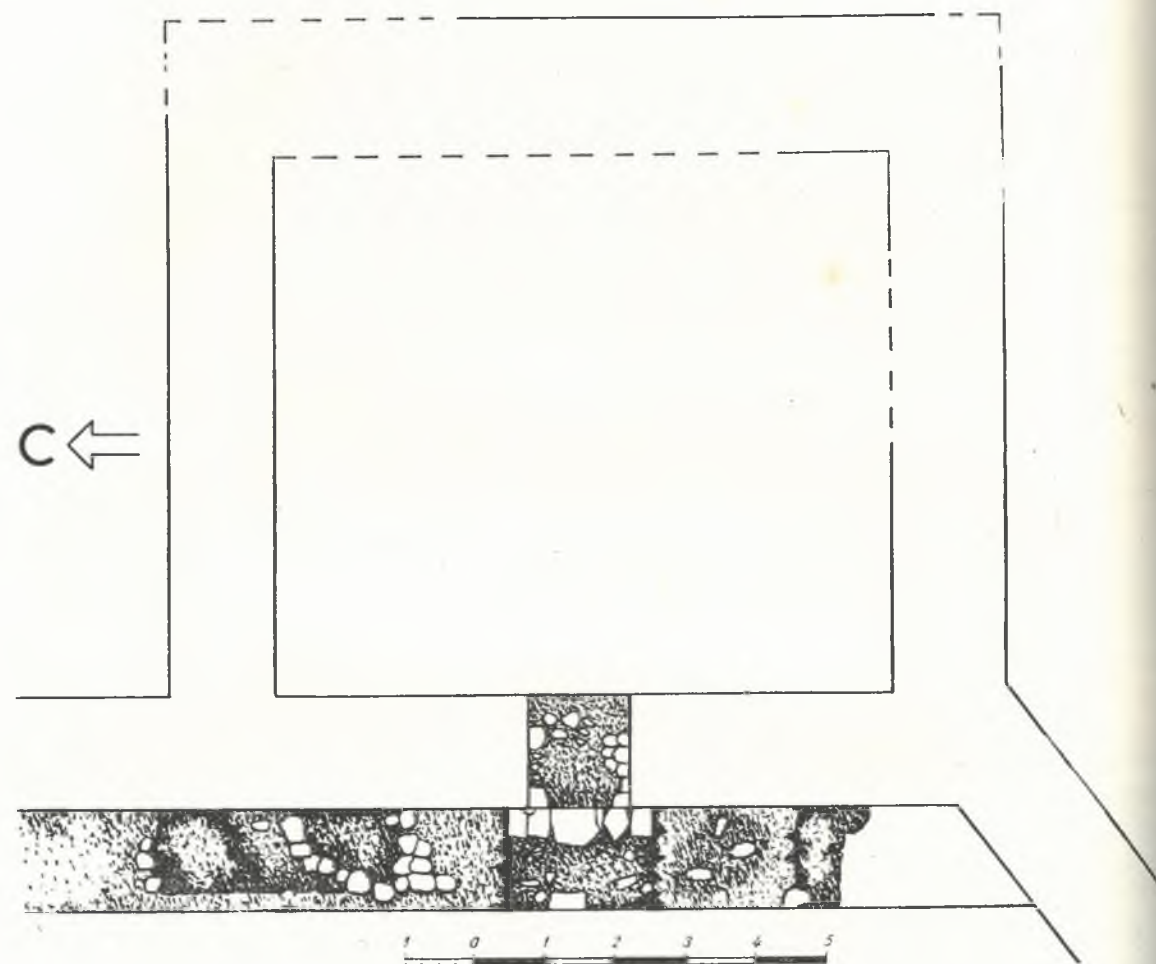

Рис. 8. Башня № 4 — план, заснятый архитектором Д. Джидровым

Башня № 2. Обнаружена в 68 м к югу от башни № 1 (рис. 4). Размеры: внешние 8,90×7,20 м, внутренние 6,20×4,30 м. Стены 1,40 м толщины, кроме западной, толщина которой 1,60 м (рис. 5). Северная, лучше других сохранившаяся стена, была обнаружена на глубине 0,70 м от поверхности земли и раскопана (до 0,50 м высоты. Конструктивно она связана со второй стеной. Восточная и южная стены сильно разрушены; от них остался лишь нижний ряд каменной кладки на глубине 1,40 м. На западной стене обнаружена каменная ступень с двумя хорошо отесанными камнями по концам, выступающими приблизительно на 0,15 м от контура стены. В нижней части они закруглены, из чего видно, что они были вырезаны из эллипсовидной колонны. Вход в башню, тоже обнаруженный в западной стене, сохранился лишь в своем южном конце на высоте 0,80 м. Уровень его проема на 0,60 м выше уровня ступени (рис. 6). Внутри башня № 2, также как и башня № 1, заполнена толстым пластом обломков разрушения: черепицей, черной землей и красной глиной с пластом извести сверху.

У западной стены башни перед ступенью прорыт шурф до глубины 2 м, где кончается фундамент. Земля здесь светло-бурая и в ней обнаружены обломки черепицы и мелкие фрагменты тонкостенной римской керамики красного цвета. На 0,70 м ниже уровня ступени появился пласт черепицы, а еще ниже на 0,20 м открыта стена, расположенная перпендикулярно крепостной.

Рис. 9. Башня № 4 — вид с юго-запада

Башня № 3. Размеры: внешние 9,60×8,0 м, внутренние 6,60×4,50 м (рис. 7). Толщина стен 1,50 м и лишь восточной 1,70 м. Башня сильно разрушена. От западной стены сохранились только части фундамента на глубине 1,70 м. От северной стены остался фрагмент длиной 1,30 м и высотой 1,70 м у северо-восточного угла. Южная и восточная стены сохранились лучше.

Башня № 4 находится в юго-восточном углу Нове, но расположена только на восточной стене. Размеры: внешние 11,90×11 м, внутренние 8,70×7,60 м. Толщина стен 1,60 м, кроме восточной, которая около 1,90 м (рис. 8). Это самая большая башня. Ее северная стена сохранилась на протяжении 7,30 м, а восточная — 7,50 м. Северо-восточный угол совершенно разрушен. Южная стена почти цела. Западной стеной этой башне также, как и трем предыдущим, служит куртина крепостной стены. Как упомянуто выше, здесь с внутренней стороны первой стены обнаружена вторая толщиной 1,40 м (рис. 9). Вход в первой стене (вход А) 1,40 м ширины, а во второй (вход Б) 1,90 м ширины. С севера и юга стены входа Б выложены отесанными камнями, покрытыми глиняной обмазкой. Проем входа устлан плитами неправильной формы. Входы устроены на неодинаковом уровне — первый на 20 см ниже второго. Шурфом установлено, что фундамент второй стены перед башней достигает глубины 1,90 м от уровня входа. Внутренность этой башни заполнена толстым пластом обломков разрушения: камнями, обломками кирпича, золой и обгоревшей землей.

В раскопах с восточной крепостной стены обнаружены фрагменты глиняных сосудов, главным образом позднеимперской эпохи (IV—VI вв.), амфоры с низкими и широкими шейками и с бороздчатым корпусом, а также фрагменты тонких сосудов и т. д. Преобладают фрагменты сосудов с выпуклым туловым и широким горлом, изготовленных из песчаной глины, приобретшей после обжига серовато-черный цвет. В числе остальных находок особый интерес

представляют бронзовая аппликация и фрагмент ступни бронзовой статуи (рис. 10), как и значительное количество кирпичей с клеймом LEG(io) ITAL(ica). Большая часть из десяти найденных монет относится к середине IV в.; лишь одна Каракаллы, чеканенная в Августе Траяне.¹

Раскрытие большей части восточной крепостной стены Нове дало возможность определить границы города в этом секторе и установить трассу крепостной стены. Единственным планом Нове служил до сих пор схематический план Шкорпила,² на основании которого город имел форму прямоугольника (рис. 11). Теперь впервые установлено, что Нове представлял неправильный многоугольник и восточная его стена представляет собой ломанную линию.

Исследования в Нове в 1961 г. позволили нам ознакомиться с характером фортификационных сооружений. Установлено наличие двух примыкающих друг к другу крепостных стен. Из наблюдений можно вывести заключение, что вторая стена была возведена вскоре после первой. По кладке и материалам они почти не различаются. Башни № 1, 3 и 4 связаны с первой крепостной стеной, тогда как башня № 2 своей конструкцией связана со второй. Она была, по-видимому, возведена на остатках более старой башни, которой

Рис. 10. Бронзовая аппликация и фрагмент ступни бронзовой статуи

Рис. 11. План Нове по К. Шкорпилю

и принадлежит ступень, обнаруженная в крепостной стене. Возможно, что башня № 4 все еще существовала и использовалась, когда была возведена вторая стена. Только так можно объяснить наличие в ней входа, ведущего в башню.

Пока трудно сказать, к какому времени относится восточная крепостная стена. Однако керамический материал, монеты, слабая кладка стены, форма и расположение башен указывают на то, что восточная стена была возведена в более поздний период — между IV и VI вв.

¹ Монеты были датированы Г. Капаровой, нумизматом Археологического музея в Софии.

² К. Шкорпил. ИРАИК, X, 1905, Табл. XCIX, с. 1.

ЕДИН АНТИЧЕН ГРАД В ДОЛИНАТА НА СРЕДНА СТРУМА

Велизар Велков

За пръв път старините при с. Белица (сега Илинденци), разположено северозападно от град Сандански (бивш Свети Врач), на 5 км източно от р. Струма, се споменават в края на миналия век от Р. Кънчев в отчета за научните резултати от едно негово пътуване в днешните югозападни български краища. Той отбелязва, че селяните му показали „много остатъци от старини вътре в селото“ и „една височина на североизток от селото, дето имало кале“.¹ По-късно, към края на Първата световна война, тия места са предмет отново на внимание и

Обр. 1. Височина над село Илинденци с останки от крепостни зидове.

Abb. 1. Anhöhe über dem Dorf Ildenci mit Überresten von Festungsmauern

Хр. Караманджуков пише, че около селото имало много находки, като по-конкретно споменава една крепост, вероятно същата, за която става дума и у Кънчев (обр. 1).²

След 1920 г. в сбирките на Народния археологически музей в София постъпват при различни поводи отделни паметници от това село. Касае се за гръцки надписи върху надгробни плочи и посвещения. Особено подчертан интерес към тукашните старини проявява Д. Дечев,

¹ В. Кънчев, Пътуване по долините на Струма. Места и Брегалница, СбНУ, XI, 1894, стр. 212 и особено стр. 226.

² Хр. Караманджуков, Стари градини и развалини в Южна Тракия, ИБАД, VII, 1919, стр. 144.

който и в същност е публикувал по-голямата част от произхождащите от това място старини.¹ Още през 1937 г. Д. Дечев установи, че в същност тия старини произхождат от м. Хилядница (между селата Илинденци и Горна Градешница). Под „натрупаната пръст“ той видял „долната част на крепостните стени на едно голямо антично селище“.² Напоследък, систематизирайки и обобщавайки надписите и другите находки от областта на Струма, Б. Геров достигна до някои важни изводи относно характера на това селище. Той установи, че през римската

Обр. 2. М. Хилядница, гледана от изток. В дъното Огражденските възвишения
Abb. 2. Landschaft Hiljadnitsa, Ostansicht. Im Hintergrund die O tatzden-Anhöhen

епоха на това място е съществувал малък град с военен характер, задачата на който била чисто стратегическа: да брани северния достъп към дефиленето на Средна Струма. Това е било най-североизточното поселище на провинция Македония по отношение границата ѝ с провинция Тракия. Населението му било смесено: траки, елини, романизирани провинциалисти и др. Челно място сред тях заемали римските ветерани, от които са запазени няколко надписа.³ От особено значение е фактът, че единственият надпис на латински език, който е намерен в долината на Средна Струма, произхожда именно от селището при с. Илинденци.⁴ Името на това поселище все още не знаем. Неговият характер обаче проличава добре от текста на един надпис, станал наскоро известен на науката, в който се чете:⁵

¹ Д. Дечев, Антични надписи, ГНМ, V, 1926—1931, стр. 161—162, № 8; Ив. Велков, Новооткрити старини, ИБАИ, VII, 1932—1933, стр. 417; Ив. Велков, Археологически материали, ГНМ, VI, 1934—1936, стр. 90, № 8, обр. 78. За последните два паметника вж. и Д. П. Димитров, Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 116, № 25, обр. 40, стр. 110, № 4, обр. 5; Д. Дечев, Антични паметници, ГНМ, VII, 1942, стр. 56, № 4, обр. 29; D. Detschew, Antike Denkmäler aus Bulgarien, Festschrift R. Egger, I, Klagenfurt, 1952, стр. 17, № 1. Известните до 1938 г. оброчни плочки на Херос са влезли в корпуса на Г. И. Кацаров, Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, стр. 35, № 110, обр. 45; Д. Дечев, Антични паметници, ИБАИ, XII, 1938, стр. 286 и сл., № 7 и 8, обр. 91 и 92; Д. Дечев, Антични надписи от областта на Средна Струма, ГНМ, II, 1950, стр. 53 и сл. № 4, 5, 6; Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУФФ, т. 44, 1959—1960, София, 1960, стр. 342 и сл., № 22—31.

² Д. Дечев, ГНМ, II, 1950, стр. 53.

³ Б. Геров, Проучвания, . . . , стр. 204—206.

⁴ Д. Дечев, път. съч., стр. 54.

⁵ Надписът бе намерен от Б. Геров в архивата на Д. Дечев, за съжаление без размери и без снимка. Вж. Геров, Проучвания, . . . , стр. 343, № 25а.

Μ(?) Οθαλέριος
Κρίσπος οὐκ-
τρανός τοῖς (или τοῦς)
συμπλοίταις(?)

Следователно от това посвещение се вижда, че поселището е било *πόλις*, т. е. селище с градска уредба, такова, каквото е било и античното селище на мястото на дн. Сандански.

През февруари 1960 г., придружен от Хр. Тасев, директор на гимназията в гр. Сандански, имах възможност да посетя с. Илинденци. В училището попаднах на десетина интересни надписи и релефи, които през различно време са били донасяни от учениците главно от м. Хилядница и съседната околност.¹ Като публикувам тия материали, бих

Обр. 3. Фрагменти от римска керамика, намерени в м. Рукалото
Abb. 3. Römische Keramikfragmente aus der Landschaft Rukaloto

искал освен това да обърна внимание върху някои подробности относно топографията на местността, където е бил разположен античният град, които не са отбелязвани в досегашните публикации на материали оттук. Така ще се оформи по-пълно представата ни за този така интересен археологически обект в долината на Средна Струма, който очаква и по-системно разкопаване.

М. Хилядница представлява равна голяма площ (обр. 2). Южно от нея е разположена м. Щавен, или Щавенска скала, където също са намирани надписи. Тия две местности много си приличат и понякога трудно се различават една от друга. Тях ги разделя едно малко дере, по което протича малка рекичка, винаги с вода. Тя се спуска от Пирин. Двете споменати местности са в същност по-близко до с. Горна Градешница, обаче по споменатото дере минава границата между землищата на двете села, така че м. Хилядница е в землището на с. Горна Градешница, а Щавенската скала е в землището на с. Илинденци. Напоследък м. Хилядница била разорана с трактор, обаче интересното е, че тук не са били открити никакви по-значителни следи от селище. По данни на местни хора тук са били изравняни порано гробове, градени с по един камък от всички страни. Наскоро била изровена и зидана гробница, където била открита някаква плоча с конник (Херос?). Тази гробница обаче се намирала малко северно от м. Хилядница, ниско в едно дере. Беше ми обърнато внимание,

¹ Изказвам благодарност на Страхил Точев, директор на училището, който ми даде възможност да проуча паметниците за краткото време, с което разполагах.

че в действителност изобилни следи от антично селище се намират в м. Рукалото, разположена непосредствено северозападно от м. Хилядница. По размери м. Рукалото е по-малка от Хилядница, дълга е около 600 м, с различна ширина, която достига до 70 м. Към м. Хилядница, т. е. към юг, тя се спуска полегато. Между двете местности е имало следи от стена с посока от северозапад към изток, която Д. Дечев е сметнал за крепостната стена. Сега от нея не се вижда нищо. Има разхвърляни камъни, обаче за да се каже нещо повече, нужни са разкопки.

Обр. 4. Фрагмент от тера сигилата от Рукалото
Abb. 4. Terra-sigillata-Fragment aus der Landschaft Rukaloto

Обр. 5. Скица на местоположението на м. Рукалото
Abb. 5. Lageplan der Landschaft Rukaloto

или Скалите. Тук на една височина има останки от средновековна крепост, която е споменавана в научната литература (вж. по-горе и обр. 1).

На около 2 км на югоизток от селото в м. Темния дол често са били откривани обработени каменни плочи, човешки кости и пр. Керамика, останки от големи глинени съдове (долиуми)

По повърхността на м. Рукалото има изобилни следи от антично римско селище: тук се виждат много фрагменти от римска керамика, както от малки, така и от по-големи глинени съдове (обр. 3), намират се разхвърляни много камъни, ломени и речни, останки от колони и профилирани блокове, срещат се и фрагменти от terra sigillata (обр. 4). Намирани са били и монети, които не съм виждал. Сега личи една стена, която върви от м. Рукалото към м. Хилядница, дебела 0,55 м., градена с ломени камъни и тухли, дебели 0,05 м. По всяка вероятност тя принадлежи на някаква сграда.

Много е вероятно античното селище да е било разположено именно на м. Рукалото, която има господстващо разположение и отговаря и на стратегическия характер на това поселище. Надписите и другите релефи по м. Хилядница са намирани, доколкото това е отразявано в публикациите, винаги случайно, без никаква връзка със сгради, без керамика. Твърде е възможно на м. Хилядница да е бил разположен некрополът на селището, защото по-голямата част от намерените надписи са надгробни, възможно е и част от материалите да са били разнесени из околните местности след прекъсването на живота тук. Във всеки случай дали градът е бил разположен на м. Рукалото или на м. Хилядница, е въпрос на уточняване на едно разстояние до стотина метра (обр. 5).

Около с. Илинденци има и други места с антични и средновековни паметници. Така североизточно от селото по посока на планината (Пирин) се намира м. Валовица.

и обработени камъни са намирани и под селото Илинденци, което е разположено на една височина, към реката Струма. За тези находки не можах да събера никакви по-подробни данни.

И така от м. Хилядница, Рукалото и Щавенската скала произхождат следните непубликувани досега надписи, оброчни плочки и релефи, които се съхраняват в училището на с. Илинденци. (За тези, които се намират на място, е посочено в самата публикация.)

Обр. 6. Гръцки надпис с посвещение на Дионис
Abb. 6. Griechische Inschrift mit Widmung an Dionysos

Обр. 7. Семейна надгробна плоча с гръцки надпис
Abb. 7. Familiengrabstein mit griechischer Inschrift

1. Поставка от мрамор, намерена в м. Щавенска скала, височина 0,8 м, ширина 0,3 м, дебелина 0,23 м. Върху поставката гръцки надпис в 7 реда, височина на буквите 0,035 м, ширина 0,015—0,02 м. Повредено е само началото на надписа, и то във всичките му редове. Паметникът бил изровен от трактор. Той е бил част от някакъв градеж, в който били употребени и антични тухли. Вероятно е бил преупотребен като строителен материал.

Текстът гласи (обр. 6):

Αἰγυῖον με θεῷ Πύρ-
ροῖς Κατίωνος ἑ-
θήκε τῷ Ζη-
νὸς Σευελᾶς τε υἱ-
5. οῦ περιχαλῆς
ἀγαλμα.
ἔτ(ους) ΘΠΡ

Лигатури: ред 1: ΜΕ, ΣΕ. В палеографско отношение прави впечатление не особено грижливо изписване на буквите, каквото бихме очаквали за една сравнително ранна епоха (158 г.).

Така буквата М е изчукана в редове 1,4,6 с известни различия, в ред 1 например тя има полукурсивен характер. Интересно е, че подобен характер буквата М има и в едно друго посвещение на Дионис, намерено пак на същото място,¹ което до известна степен сближава датата на двата надписа. Новонамереният надпис в същност се състои от два стиха:

Ἀγαῖον με θεῶ Πύρρος Καπίτωνος ἔθηκε
τῷ Ζηνὸς Σεμέλης τε γόνῳ περιχαλῆς ἄγαλμα,
или: — — / — — / — — / — — / — — / — —
— — / — — / — — / — — / — — / — —

В превод: „Мене, прекрасната статуя, ме постави Пирос, син на Капитон, в чест на Ленеяският бог, рожба на Зевс и Семела“, година 189, т. е. 158, тъй като датата е дадена според актийската ера, както е обичайно за надписите от долината на Средна Струма.²

Следователно върху поставката е стояла някаква малка култова статуя (ἄγαλμα) на Ленеяският бог, сина на Зевс и Семела, т. е. на Дионис.³ Култът на Дионис в това антично селище е засвидетелствуван с още два паметника и очевидно тук ще да е съществувало някакво негово светилище. Така от с. Белица (Илинденци) произхожда горна част от мраморна оброчна плочка с образа на Дионис и следи от гръцки надпис,⁴ а в м. Хилядница е открита долна част от мраморна плочка с релефи на Дионис, братат Силен и Пан.⁵ Под релефа надпис: Γ(αῖος) Εἰούλιος Μάξιμος κυρίῳ Διονύσω δῶρον ἀνέθετο εἰς Σκειαμνῆν.

Местното име Σκειαμνῆν⁶ се среща само в този надпис, което не дава възможности за попълно обяснение. Твърде е възможно така да се е наричало мястото, където се е намирало светилището на Дионис.

Посветителят носи типичното за този край местно име Πύρρος.⁷ Неговият баща пък носи римското име Сари́то, което, доколкото ми е известно, се среща за пръв път в този край. Като имаме пред вид ранната дата на надписа (158 г.) — това фактически е най-ранният надпис от селището при с. Белица (Илинденци), — може да допуснем, че този Капитон е принадлежал към някаква група колонисти, които към първата четвърт на II в. са се настанили по тия места, факт, който е засвидетелствуван за други места по Средна Струма. Това пък вече ни дава право да смятаме, че към началото на II век селището (полис) в м. Хилядница — Рукалото е съществувало вече като поселище.

Досега от Среднострумската област бяха известни само два метрически надписа: една старохристиянска епиграма (IV в.) от гр. Сандански⁸ и един друг надпис в мерена реч, намерен при с. Ширбаново, Петричко⁹. Новият надпис представлява в същност най-ранната епиграма от този край.

Като литературно произведение и тази епиграма, както и немалко други паметници от този вид, не съдържа никакви оригинални мисли. Тук се преповтаря един известен и от други епиграми начин на предаване името на Дионис. Така в един надпис от Монтана, дн. Михайловград, се казва:¹⁰ Τὸν Ζηνὸς Σεμέλης τε γλυκὴν γόνον ἀγλαόδορον/Δήμιον τέχνης ἰδίης ἱερέως Σατορεῖνος [ὅν φίλῃ ἀλόχῳ Μάγνῃ δῶρον πανάριστον/Ἀσιανῶν στείλῃ ἱερατεύοντες ἔθηκεν. Същият

¹ Вж. бел. 5 тук на същата страница.

² Б. Геров, Проучвания . . . , стр. 343 и сл., към № 27.

³ За Дионисовия епитет Ἀγαῖος срв. Koch, RE, XII, кол. 1024 и сл. Höfer, Roscher Lex., II, кол. 1940 и сл.

⁴ Ив. Велков, Новооткрити старини, ИБАИ, VII, 1932—1933, стр. 417, обр. 174.

⁵ Д. Дечев, ГПНМ, II, 1950, стр. 53, № 5, обр. 5.

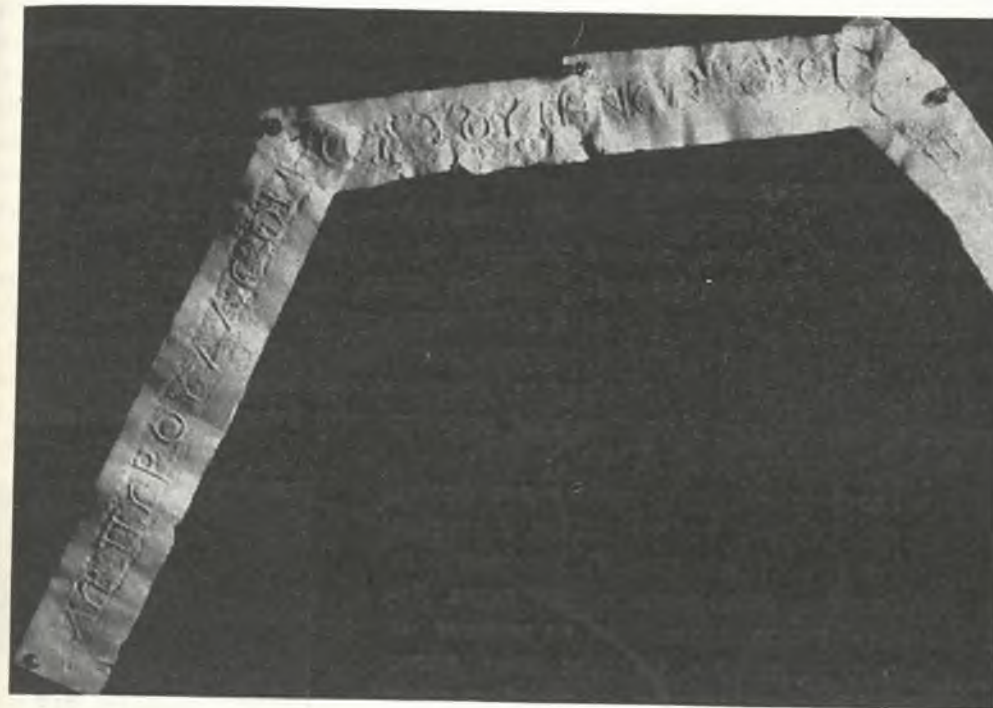
⁶ То е пропуснато у Detschew, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 457.

⁷ Detschew, цит. съч., стр. 387.

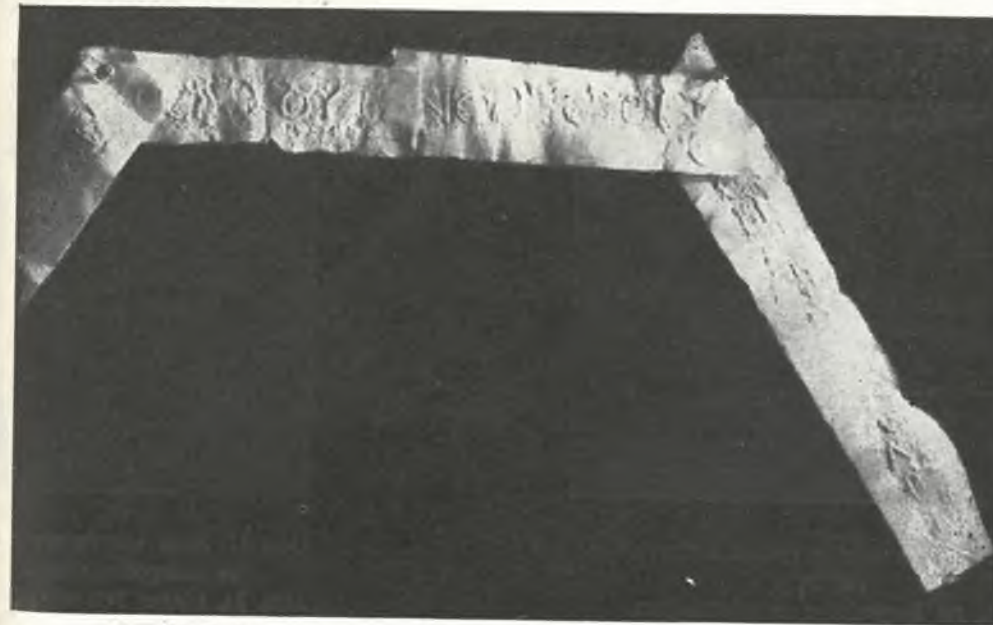
⁸ В. Бешевлиев, ИИД, XVI—XVIII, 1940, стр. 45 и сл.

⁹ Д. Дечев, ИБАИ, XII, 1938, стр. 282, № 2.

¹⁰ Mih, IG Bulg., II № 480.

Обр. 8. Гръцки надпис върху семейна надгробна плоча (фото от естампажа)
Abb. 8. Griechische Inschrift auf einem Familiengrabstein (Lichtbild des Abklatschs)

Обр. 9. Гръцки надпис върху семейна надгробна плоча (фото от естампажа)
Abb. 9. Griechische Inschrift auf einem Familiengrabstein (Lichtbild des Abklatschs)

образ се среща и в една епиграма от о-в. Тасос.¹ Ζηνὸς καὶ Σεμέλης καὶ Ἀλκιμήρης πανστέλλοι/παῖδες τῆςδε πόλεως φιλάχοι.

¹ Г. Михайлов, Гръцките епиграми от българските земи, ГСНИФФ, т. 33, 1942—1943, София, 1944, стр. 29, App. 149.

Странно впечатление прави, че в нашия надпис е употребена дорийската форма на Семела вместо очакваното в тази епоха и в този край *Σεμέλη*. Това придава известна архаичност на надписа и разкрива литературните вкусове на съставителя.

Надписът разкрива и някои подробности от култа на Дионис в това селище — съществуването вероятно на светилище и на някаква малка статуя или култово изображение (*ἄγαλμα*), което е стояло върху поставката. Какво е представлявало това изображение, не може да се каже въз основа на данните в самия надпис. Пак за *ἄγαλμα*, но на Херос, става дума в един друг надпис от с. Бельово, също в областта на Сандански.¹

И така новият надпис, намерен в м. Щавенска скала, ни дава някои нови указания, от които може да се заключи, че в началото на II в. селището, от което произхожда той, е съществувало вече; допълва с нови данни и нашите познания за разпространението на Дионисовия култ по Средна Струма и за пръв път ни дава възможност да надникнем в една неизвестна страна от културния живот на този край през римската императорска епоха, а именно в разпространението на епиграмата.

2. Надгробна плоча от мрамор, с петогълна форма, височина 0,71 м, ширина 0,62 м, дебелина 0,1 м, с останки от клин за вмъкване в поставка (обр. 7). Изобразени са шест бюста, разположени симетрично в два плана. Характерна е разликата между прическите на мъжете от горния ред и тия от предния план. Първите имат ниско остригана коса, без брада, а вторите — гъста къдрава коса, предадена в твърде естествен вид и сресана назад. Тя не закрива ушите.² Жената е забулена по начин, обикновен за изображенията върху надгробните плочи от тази област.³ Плочата е била открита счупена на две и по-късно залепена.

Обр. 10. Фрагмент от гръцки надгробен надпис

Abb. 10. Fragment einer griechischen Grabsteininschrift

Върху три страни от рамката (горните две и дясната отвесна) има гръцки надпис, който продължава с една дума и върху самата плоча в полето от двете страни на централния бюст. Височина на буквите 0,015—0,02 м. Краят на надписа е повреден (обр. 8,9).

¹ Д. Дечев, ГПНМ, II, 1950, стр. 51, № 1 — надписът е от 221 г.

² По същия начин е изобразена косата и в един фрагмент от с. Ласкарево с тази разлика, че в последния релеф тя е по-сумарно предадена и някои подробности не личат — Д. Димитров, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 38, № 38.

³ Примерите са многобройни. Вж. Д. Димитров, цит. съч., стр. 35, № 26, обр. 41.

Обр. 11. Лева част от ара с гръцки надгробен надпис

Abb. 11. Linker Teil einer Ara mit griechischer Grabinschrift

Текстът гласи:

Ἀνδροῦλος Πυρούλας Ὀνήσιος [ἡ] τῇ γυναικὶ Σκεδεῖα [ἡ] ἡμεῖς χάρις

Върху плочата: *δηραεῖον*

Касае се за надпис върху надгробна плоча от тип, доста разпространен в тази област: *Ανδρ. Πυρούλας*, син на *Ὀνήσιος*, е издигнал плочата и надписа в чест на леля си *Σκεδεῖα*. Измежду многобройните примери оттук¹ внимание заслужава един надпис от Сандански, в който една жена прави надгробен надпис на вуйчо си² (*ὁ θεῖος*). Посветителят *Ανδρ. Πυρούλας* носи едно популярно и разпространено в този край тракийско име, а неговият баща *Ὀνήσιος* — гръцко име. В текста ясно се чете *γυναικὶ*, което очевидно предава някакво фонетично изговаряне на думата *γυνή*. Лелята на Аврелий Пирулас (вероятно сестра на майка му) носи неизвестното досега тракийско име *Σκεδεῖα*. Вероятно то е съставено от *Σκε* (в *Σκεδεῖα* или *Scaidava*), крие се също и ведно лично име, от което е запазена само първата част *Sced. . . ius*³, и от *δεῖα*, което намираме в тракийското лично име *Λεῖα-γενθος* от един надпис в с. Саладиново.⁴ Като паралел към това женско име бих обърнал внимание на *Σκεδαῖος*, име на един жител от Беотия, споменат във връзка с известната битка при Левктра в 371 г. пр. н. е.⁵ Очевидно и това име ще трябва да сметнем за тракийско.

Необяснима остава споменатата дума *δηραεῖον*. Твърде е възможно тук надписът да е недовършен и да се е предвиждал някакъв текст от типа на тия в известните надписи във връзка с т. нар. *multa funebris*, т. е. ако някой отвори гроба, да плати определени денари.

Отнасяме надгробната плоча към началото на III в. на н. е.

3. Фрагмент от мраморна плоча, височина 0,36 м, ширина 0,38 м, дебелина 0,2 м, с гръцки надпис (обр. 10). Височина на буквите 0,04 м, ширина на буквите 0,01 м. Запазена е рамката на плочата от дясната страна, а така също и долната част на рамката от лявата страна. Това дава известна възможност да се възстанови ширината на самия надпис. През 1960 г. паметникът се намираше в м. Рукалото.

Текстът гласи:

[Παρά]μυρος
[Ἀνδρ.]ε. Ὀνήσιος
[δ]ώρα τῇ συν-
[βίω] ΚΗ

Надгробен надпис, издигнат от *Παράμυρος* в чест на съпругата му [Ἀνδρ.]ε. Ὀνήσιος. Името *Παράμυρος* е гръцко⁶ и се среща още четири пъти в надписи от тези области.⁷ Името на жена му като теофорично име от Артемида, чийто култ е широко разпространен тук, също е засвидетелствувано нееднократно в надписи.⁸

Времето на Северите.

4. Лева половина на мраморна ара, височина 1 м, ширина 0,31 м, дебелина 0,74 м. Горната профилирана част е силно разрушена, обаче от надписното поле е засегнат само първият ред. Последният ред на надписа също е запазен (обр. 11).

¹ Б. Геров, Проучвания. . . , стр. 340 и сл., № 7—10, 13, 17, 29, 31, 40 и др.

² Д. Дечев, ГПНМ, II, 1950, стр. 52, № 3.

³ D. Detschew, цит. съч., стр. 457.

⁴ D. Detschew, цит. съч., стр. 128.

⁵ RE, III A, кол. 465 и сл.

⁶ F. Bechtel, Die historischen Personennamen des Griechischen, Halle, 1917, стр. 360.

⁷ От Кавала — В. Бешевлиев—Г. Михайлов, Беломорски преглед, I, 1942, стр. 333, № 35; от Враня — D. Detschew, AB, XXX, 1936, стр. 70, обр. 43; от Мелник — BCH, 47, 1944, стр. 285; от Сандански — D. Detschew, ОЖ., XLI, 1954, стр. 110.

⁸ Б. Геров, Проучвания. . . , стр. 199 и сл.

Текстът гласи:

[ὁ δεῖνα]
 [καὶ - - -]
 ΕΤΑΤΙ [- - - καὶ]
 Πυρον[λα? τῶ πα? -]
 τῶ ζῶ[ν ἐποίη]
 [τους[- - - - -]

Надгробен надпис, издигнат от неизвестно лице в чест на негови близки, от тип, често срещан в този край. В надписа се споменава лице, носещо типичното за този край тракийско име *Πυρον* или някое друго производно от него. През 1960 г. той се намираше в м. Хилядница.¹

Обр. 12. Оброчна плочка на Зевс и Хера
 Abb. 12. Votivplatte für Zeus und Hera

Обр. 13. Част от оброчна плочка на Артемиде
 Abb. 13. Votivplattenteil für Artemis

Плочката показва обикновената иконография, позната ни от оброчните плочки на тия божества. По-особено впечатление прави главата на Зевс, изобразена неестествено голяма (взета пропорционално спрямо големината на тялото). Тя напомня образа на император Каракала (211—217), известен от монети и релефи,² разбира се, силно варваризиран. В облеклото на Хера, която е представена забулена, както се представят обикновено жените в тукашните надгробни плочи, има някои интересни подробности, които заслужават внимание: тя е препасана с пояс и носи на ръцете си гривни по обичая на местното население.

Доколкото ми е известно, това е първата оброчна плочка на Зевс и Хера, открита в Среднострумската област. Началото на III в.

6. Долна половина на оброчна плочка на Артемиде, отдолу заоблена, височина 0,155 м, ширина 0,245 м, дебелина 0,045 м (обр. 13). Намерена в м. Хилядница. Богинята е била представена в ход надясно. Пред нея в скок елен, чиято задна част се очертава между краката ѝ. Известно е, че култът към Артемиде е бил широко разпространен в тази област. Новата плочка показва голямо сходство по начина на обработката, по облеклото и по изображението с една плочка от с. Долни Орман. Двете плочки имат и почти еднаква големина (4,5—5 см).

¹ Надписът е даден непълно у Б. Геров, *Проучвания*, т. 1, стр. 344, № 28.

² A. Hekler, *Die Bildniskunst der Griechen und Römer*, Stuttgart, 1912, стр. 290.

³ Д. Дечев, *Култът на Артемиде в областта на Средна Струма*, Сб. Г. И. Казаров, ч. II, София, 1955, стр. 103, № 2, обр. 9.

7. Фрагмент от мраморна плочка, височина 0,25 м, ширина 0,2 м, дебелина 0,035 м, отчупена отляво, отдясно и отдолу, горе заоблена (обр. 14). Вероятно това е бил краят на плочката. Представена е мъжка фигура в движение надясно. Долните части на краката липсват. Облечена е в къса дреха, пристегната в кръста. Дясната ръка е вдигната нагоре, но отчупена така, че не може да се разбере какво държи. С лявата, протегната напред и леко надолу, държи някакъв заострен предмет (?). Главата е изобразена малко по-голяма от естествена. Косата изглежда буйна. Личат следи от брада. Характерът на паметника не е напълно ясен.

8. Два фрагмента от мраморна плочка, отчупени от всички страни, обща дължина 0,28 м, височина 0,18 м, дебелина 0,04 м (обр. 15). Представени са били Диоскурите (Кастор и Полукс) и Елена между тях. От композицията е запазено: по-голямата част от десния конник, главата на левия кон, горната част от тялото на Елена. Над тях известните атри-

Обр. 14. Фрагмент от мраморна плочка с изображение на мъжка фигура
 Abb. 14. Marmorplattenfragment mit Darstellung eines Mannes

Обр. 15. Оброчна плочка на Диоскурите
 Abb. 15. Votivplatte für die Dioskuren

бути на Диоскурите — полумесец и две звезди, изобразени като розети. От лявата звезда се вижда съвсем малка част. Диоскурите са били представени на коне в бавен ход един срещу друг към застаналата между тях Елена, която държи поводите на двата коня. Релефът е издържан в художествено отношение и някои подробности, въпреки силните повреди, все още личат: запазеният Диоскур изглежда младолик, на главата си носи фригийска шапка, обърнат е с лице към зрителя. Късата му дреха, гънките на която са предадени доста отчетливо, е закопчана на лявото рамо. Дясната му ръка не се вижда, с лявата държи някакъв кръгъл предмет (яйце ?) Личат добре седлото на коня и начинът на поставянето му.¹

В иконографията на Диоскурите от балканските области, където тия божества се явяват винаги като конници,² има два основни типа: конниците един срещу друг или един след друг (Диоскурите са или прави пред конете, или са ги възседнали). Иконографията на публикуваната от нас плочка е характерна за Егейската област и по-конкретно за Струмската долина,³

¹ За култа на Диоскурите вж. B. H. E. RE, V, 1905, кол. 1087—1123; F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse. Etude d'iconographie religieuse*, Paris, 1935, стр. 21 и сл., 127 и сл. С оглед на разпространението на култа им в Тракия вж. G. I. Kazanov, RE, VI A, кол. 527—528. Я. Младенова, *Бележки върху изображенията на Дунавските конници*, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 549 и сл.

² По мнение на F. Chapouthier, цит. съч., стр. 281 и сл., това е под влияние на широко разпространения култ на Тракийския конник. Срв. и E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire Romain*, Paris, 1955, стр. 90.

³ F. Chapouthier, цит. съч., стр. 34, № 12, табл. VIII.

докато във всички паметници, които произхождат от Мизия, Тракия и черноморските колонии, конниците винаги са представени един след друг.¹ Интересното е обаче, че докато в посочените източно- и северобалкански области е застъпен само единият тип, то в Струмската долина се срещат, макар и по-рядко, и двата типа. Така например в паметник, и то намерен в същото село (Белица—Илинденци)², в една надгробна плоча на един тракиец *Вендог* са изобразени в горното поле Диоскурите и Елена един след друг, а в долната част — погребално угощение.

Обр. 16. Глава от мраморна статуя
Abb. 16. Kopf eines Marmorstandbildes

Обр. 17. Мраморна овнешка глава.
Abb. 17. Widderkopf aus Marmor

Култът към Диоскурите ще да е бил доста разпространен в тази област, ако се съди по намерените два паметника от античния град в м. Хилядница — Рукалото: споменатия в предишната страница, бел. 3, „релеф от Струмската област“ и една друга плоча от с. Врания (областта на Сандански), където единият от Диоскурите е отъждествен с Хероса.³

Плочката, която сега публикуваме, би могла да се отнесе към втората половина на II в.

9. Глава на малка мраморна статуя, височина 0,195 м, ширина 0,16 м, дебелина 0,06 м (обр. 16). Силно са очукани носът, устата; по-добре е запазена само косата; буйна, сресана на път и спускаща се ниско до врата, така че закрива и ушите. Чувствува се силното подчертаване на очните кухини. Вероятно се касае за глава на жена.

В сегашния си вид главата трудно се поддава на датировка.

10. Мраморна овнешка глава, височина 0,225 м, ширина 0,135 м, очевидно част от някаква по-голяма украса (обр. 17).

¹ За паметници от тази област вж. Mih. IGBulg, I, № 83, 84 (от Варна), II, № 552 (от Глава Панега); В. Дороски, Известия на Археологическия музей, I, стр. 137, № 194 (от Башикарово); К. Шкорпил, Опис на старините от Черноморската област, София, 1926, стр. 84, № 181 (от Балчик); К. Шкорпил, цит. съч., 229, № 272 (от Силистра); G. Kazanow, AA. 42, 1927, стр. 345, № 28в (от Нове); Dumont-Homolle, Mélanges, стр. 346, № 61а — релеф на Хероса, посветен на Диоскурите. В надгробните плочи от Северна България имаме изображения, издържани в иконографския стил на Диоскурите. Вж. Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 89 и сл.

² В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 12, № 4, обр. III.

³ Д. Дечев, Антични паметници, ГНМ, VII, 1942, стр. 57—58, № 8, обр. 37.

11. Фрагмент (горна част) от мраморна надгробна плоча, височина 0,32 м, ширина 0,15 м, дебелина 0,08 м (обр. 18). Очукана от всички страни освен отгоре, където е запазена част от извитата рамка. Вижда се глава на жена, забулена. Под забрадката се очертават сресани на път коси. Зад нея — растителност (лоза ?), върху която е кацнала птица, кълвяща зърна.

12. Фрагмент от мраморна надгробна плоча — медальон¹, височина 0,31 м, ширина 0,26 м, дебелина 0,095 м (обр. 19). Запазена е горната лява част на паметника. От изображението е оцеляла само глава на млад мъж (висок релеф) с ниско подстригана брада и с мустаци

Обр. 18. Фрагмент от надгробна плоча
Abb. 18. Grabsteinfragment

Обр. 19. Фрагмент от надгробна плоча медальон
Abb. 19. Grabsteinfragment-Medaillon

Косата е силно къдрава и се спуска към челото в завити нагоре и надолу кичури. Зениците са дадени пластично. Известни сходства нашата глава показва с една глава от Серес² и още по-голямо с един медальон от Сандански.³

Паметникът би могъл да се отнесе към средата на II в. на н. е.

13. Фрагмент от мраморна плоча, вероятно надгробна, с петоъгълна форма, дебелина 0,24 м, височина 0,1 м, дебелина 0,35 м (обр. 20). Запазена е горната част с рамката, под която се виждат две глави: на мъж и жена, дадени в известно раздалечение една от друга. Може би между тях е имало образи на дете или деца, които сега са изчезнали. Следователно и тук имаме семейна надгробна плоча от тип, широко разпространен по тия места. Косите на мъжа са къдрави, но равномерно сресани назад, спускат се така, че оставят ушите открити. Бради и мустаци няма. Жената не е забулена, косата ѝ е къдрава, сресана е на път и също не закрива ушите.

¹ За този вид паметници в Струмската област вж. D. P. Dimitrov, Les stèles funéraires en forme de médaillon, ГСУИФФ, т. 42, 1945—1946, стр. 1 и сл.

² Д. П. Димитров, Беломорски преглед, I, 1942, стр. 369, № 14.

³ Д. П. Димитров, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 20, обр. 19 и 20, а също и стр. 113, № 14.

Предполагам, че би могла да се отнесе към втората половина на II в.

14. Фрагмент от мраморна плоча, височина 0,41 м, ширина 0,165 м. Запазена е част от дясната рамка, върху която е изчукан гръцки надпис. От изображението в обграденото с рамка поле не е запазено нищо. От надписа се чете (обр. 21):

... καὶ τῷ θυγατρὶδε
μνήμης χάριν

От запазения текст и от формата на фрагмента се вижда, че се касае за семейна надгробна плоча от тип, какъвто често се среща в тази област. При *θυγατρὶδος* -ος се касае за внук, обаче внук от дъщеря.

Надписът вероятно принадлежи на първата половина на III в.

15. Мраморна плочка, височина 0,19 м, ширина 0,25 м, дебелина около 1 см. Долната част отчупена. Върху плочката е изобразена богиня Атина: облечена е в късоръкавен хитон, на главата — шлем, върху гърдите се вижда образът на Горгоната.

Обр. 20. Фрагмент от надгробна плоча
Abb. 20. Grabsteinfragment

Обр. 21. Фрагмент от мраморна плоча
Abb. 21. Marmorplattenfragment

С дясната си ръка Атина държи копие, а с лявата — патера. В релефа прави впечатление неестественото съотношение между отделните части на тялото (срв. напр. главата.)

Доколкото ми е известно, това е първото изображение на Атина от Среднострумската област. В оброчните релефи от българските земи нейният образ се среща рядко, и то обикновено заедно с други божества (срв. Г. И. Кацаров, ГИМ, III, 1921, стр. 149 и сл., обр. 132 от с. Колена: Атина, Хефест, Хермес; В. Добруски, Арх. Изв. Нар. музей, I, 1907, стр. 172, № 219, обр. 141: Атина, Зевс и Хера — известната Капитолийска троица, която е спомената и в надписи от Никополис ад Иструм; М. Мирчев, ИВАД, VIII, 1951, стр. 24, № 52, обр. 52 — от Гърново: Атина и Хермес).

Плочката от Илинденци принадлежи вероятно на времето на Северите (обр. 22).

И така откритите надписи и релефи, както и направените наблюдения в околностите на с. Белица, Илинденци, ни дават възможност да очертаем някои моменти от развитието на този полис, чието име все още не знаем.

Откога съществува тук поселището, не може да се каже, докато не се предприемат разкопки.

Ние обърнахме внимание (вж. надпис № 1), че към началото на II в. тук се заселват римски колонисти, което сочи, че поселището в този вид, в който го знаем през римската епоха, е съществувало вече. От публикуваните тук материали нито един не е по-късен от средата на III в. От същото време са и досега известните надписи и релефи, намирани по м. Хилядница. Към

това време се отнасят и разхвърляната по повърхността на м. Рукалото керамика, и другите материали, посоченият фрагмент от тера сигилата, белият хоросан като спойка в останките от стени. Досега тук не са намирани никакви находки, които да принадлежат на късната античност (IV—VI в.). Като имаме пред вид историческата обстановка към средата на III в. — главно времето на император Галиен, — ние предполагаем, че миналите по долината на Струма варварски племена са унищожили към 260—270 г. и града в м. Хилядница — Рукалото. По същото време ще да е бил опожарен и античният град под днешния Сандански.¹ Като поселище с подчертано стратегически задачи, намиращо се близо до границата между Тракия и Македония, античният град тук е пострадал още при първите удари на нашествениците в долината на Струма. След преминаването на опасността животът тук, както изглежда, не е бил възобновен, поне доколкото може да се съди от досегашните находки. Изглежда, че задачата за пазенето на дефилето и изобщо за защитата на Среднострумската област е била решена по друг начин още повече, че настъпват и важни административни промени в границите между тукашните провинции. Основната причина градът да не бъде възобновен се крие в липсата на икономически предпоставки. Значението на този град по време на неговото съществуване е било стратегическо.

Обр. 22. Оброчна плочка на Атина
Abb. 22. Votivplatte für Athene

EINE ANTIKE STADT IM TAL DES MITTLEREN STRUMA-LAUFS

V. VELKOV

(Zusammenfassung)

Zwischen der Dörfern Belica, jetzt Ilindenci, und Gorna Gradešnica, in den Landschaften Hiljadnica und Rukaloto, existierte im 1. bis 3. Jahrhundert u. Z. eine bedeutende antike Siedlung. Der Verfasser liefert eine Übersicht über die in diesem Gebiet gefundenen Denkmäler (vor allem griechische Inschriften). Eine neuentdeckte Inschrift zeigt, daß es sich um eine im 1. Jahrhundert u. Z. aus strategischen Gründen entstandene Polis handelt, die den Durchbruch des mittleren Struma-Flusses verteidigen sollte. Bisher ist ihr Name unbekannt. Den Untersuchungen des Verfassers zufolge (ohne Ausgrabungen), sei die Siedlung nicht in der Landschaft Hiljadnica errichtet, wie bisher angenommen wurde, sondern in der benachbarten Landschaft Rukaloto. In der ersten befand sich wahrscheinlich die Nekropole (Vgl. Abb. 1 bis 5).

In den letzten Jahren wurden in dieser Stadt folgende, bisher nicht veröffentlichte Inschriften und Reliefs geborgen:

1. Epigramm aus dem Jahre 158, das bisher älteste am mittleren Struma-Lauf, mit einer Widmung an den Gott Lenäus, d. h. Dionysos. Das Epigramm ist in ein Postament eingemeißelt,

¹ I. Schmidt, Die Ostgermanen², München, 1934, стр. 216; Hist. Aug. XXIII, 5, 6; XXIII, 13, 8, 9; XXIV, 10, 11; XXV, 9, 8.

auf dem eine kultische Darstellung (*ἀγάλμα*) des Dionysos aufgestellt war. Der Verfasser vertritt die Auffassung, daß der Vater des Stifters Pyrros, der den römischen Namen Capiton trägt, zu den römischen Kolonisten gehört hat, die sich zu Anfang des 1. Jahrhunderts in diesem Gebiet ansiedelten. Dies ist ein wesentlicher Hinweis dafür, daß die Polis, aus der diese Inschrift stammt, zu jener Zeit bereits existiert hat (Abb. 6). Manchen Angaben zufolge war an diesem Ort ein Dionysosheiligtum vorhanden.

2. Familiengrabstein. Typisch ist die zum ersten Mal vorkommende Erwähnung eines thrakischen Frauennamens *Σκεδσα* (Abb. 7, 8, 9).

3. und 4. Grabsteinfragmente (Abb. 10, 11).

5. Votivplatte für Zeus und Hera, erster derartiger Fund am Mittellauf der Struma. Typisch ist der Zeuskopf, der an Kaiser Karakala erinnert. Hera ist als Frau aus diesem Ort, mit Gürtel und Armreifen dargestellt (Abb. 12).

6. Votivplatte für Artemis (Abb. 13).

7. Marmorplattenfragment mit undeutlicher Darstellung (Abb. 14).

8. Votivplattenfragment für die Dioskuren (Abb. 15). Aus demselben Ort stammen auch andere, bereits veröffentlichte Platten mit Darstellungen dieser Götter.

9. Kopf eines Marmorstandbilds (Abb. 16).

10. Fragment eines Widderkopfs aus Marmor (Abb. 17).

11. Grabsteinfragment mit Frauenbildnis, Baumast, an dem ein Vogel Körner pickt (Abb. 18).

12. Medaillonförmiges Grabsteinfragment (Abb. 19).

13. Grabsteinfragment (Abb. 20).

Auf Grund des bisher bekannten Materials und der Untersuchungsergebnisse der erstmalig veröffentlichten Inschriften und Reliefs ist der Verfasser der Meinung, daß diese Stadt bereits zu Anfang des 1. Jahrhunderts u. Z. existiert hat und um das Jahr 260 bis 270, während der starken gotischen Einfälle in das Struma-Tal, untergegangen ist. In der Spätantike war in dieser Landschaft keine Siedlung vorhanden.

Übersetzung: M. Matliev

ГЛАВНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА АЗМАШКАТА СЕЛИШНА МОГИЛА ПРЕЗ 1961 г.

Георги Ил. Георгиев

Спасителните разкопки на Азмашката селишна могила край Стара Загора, които започнаха през 1960 г.,¹ продължиха и през 1961 г. Те се правят съгласно разпореждане на Министерския съвет във връзка с изграждането на Азотноторовия завод — Стара Загора.²

В настоящата публикация ще отбележим само някои от най-важните резултати от разкопките, добити през 1961 г.

Разкопките на Азмашката могила бележат важен етап в историята на праисторическите изследвания у нас. Същността им се състои в едновременно разкриване на културните напластявания на селището върху цялата му територия. Този начин на разкопки дава възможност да се добият пълни стратиграфски данни за селището и да се обхванат всички материални останки от бита и културата на неговите обитатели. Само стратиграфският метод на работа, когато той се прилага творчески, а не механично, може да осигури добри научни резултати. В миналото нашата праисторическа наука се е задоволявала с частични сондажни проучвания на селищни могили и други обекти, като не е бил прилаган стриктно този метод. Поради този недостатък на методиката на разкопките добитите резултати често са били непълни и дори понякога неточни. Едвам напоследък с разкопаването на селищните могили до Караново, Русе, Яса тепе (Пловдив) и др. и особено понастоящем с разкопките на Азмашката могила този пропуск се отстранява. Стратиграфският метод именно даде възможност да се определи относителната възраст на отделни културни групи и култури от различни праисторически епохи и главно от времето на неолита и енеолита, които през последните петнадесет години са най-добре разработени. Много от въпросите, които засягат съдържанието на културата през неолита и енеолита, са и ще бъдат доизяснени с разкопаването на Азмашката могила. Това е една от главните задачи на тези проучвания. Крайната цел обаче на разкопките е да се изследват основно битът и културата на обитателите на селището през различните исторически периоди на неговото населяване. За да се изпълни тази задача, бяха направени проучвания за установяване стратиграфията на селището, за разграничаване на отделните епохи от живота му, като се обръщаше внимание на всички веществени културни останки.

Разкопките започнаха в края на юни и продължиха докъм средата на декември 1961 г.

През годината беше разкопана следната площ от културните напластявания на могилата: в източната половина — три декара на дълбочина от 1,90 м до 4,30 м с находки от неолита

¹ Разкопките са ръководени от: Георги Ил. Георгиев, ст. научен сътрудник в Археологическия институт и музей при БАН — главен ръководител, при сътрудничеството на П. Детев, научен сътрудник в Пловдивския археологически музей, и Д. Николов, директор на Окръжния народен музей в Стара Загора, и участието на М. Димитров, уредник в същия музей, и на други сътрудници и технически лица от София и страната.

² Г. Ил. Георгиев, Азмашката селишна могила край Стара Загора, Археология, год. IV, 1962, кн. I, стр. 58.

и енеолита; в западната половина на могилата — два декара на дълбочина от 1,90 м до 3,30 м с находки само от енеолита.

В източната половина на селището през 1960 г. бяха проучени три жилищни строителни нива от енеолита, а през 1961 г. — още пет нива от същото време, или общо за целия пласт са установени осем нива (в това число не са включени няколко много тънки нива, които са се образували при преустрояване на жилищата). Между неолитните и енеолитните напластявания беше установен хумусен пласт, дебел около 0,40 м. В него се намериха малко находки. Наличието на този пласт показва, че селището е било изоставено за известно време. Разкопките в западната половина на могилата ще изяснят въпроса, дали това изоставяне важи за цялото селище, или то е само частично явление, отнасящо се за отделни негови терени. По-приемливо е първото предположение.¹

Към края на разкопките беше започнато разкриването на последното жилищно строително ниво на неолита. В малък сондажен изкоп в източната периферия на могилата беше разучено едно жилище. В същия изкоп беше установена дебелината на културните напластявания на могилата. Тя е 7,50 м, от които към 3 м се падат на неолитната епоха (културна група Караново I и Караново III — вариант Яса тепе I) и 4,50 м — на енеолита. В Караново дебелината на културните напластявания, включващи находките от групата Караново I, е само 0,60 м. Безспорно е, че в тези дебели културни напластявания на Азмашката могила ще бъдат открити важни археологически находки и ще има възможност да се направят ценни наблюдения за характера на културната група Караново I и по този начин да се допълнят досегашните познания за нея.

Групата Караново II (без рисувани орнаменти) не е застъпена. В последното жилищно ниво от неолита и отчасти в хумусния пласт бяха намерени отделни находки — дръжки и крачета от съдове, които са характерни за варианта Яса тепе I на културната група Караново III.

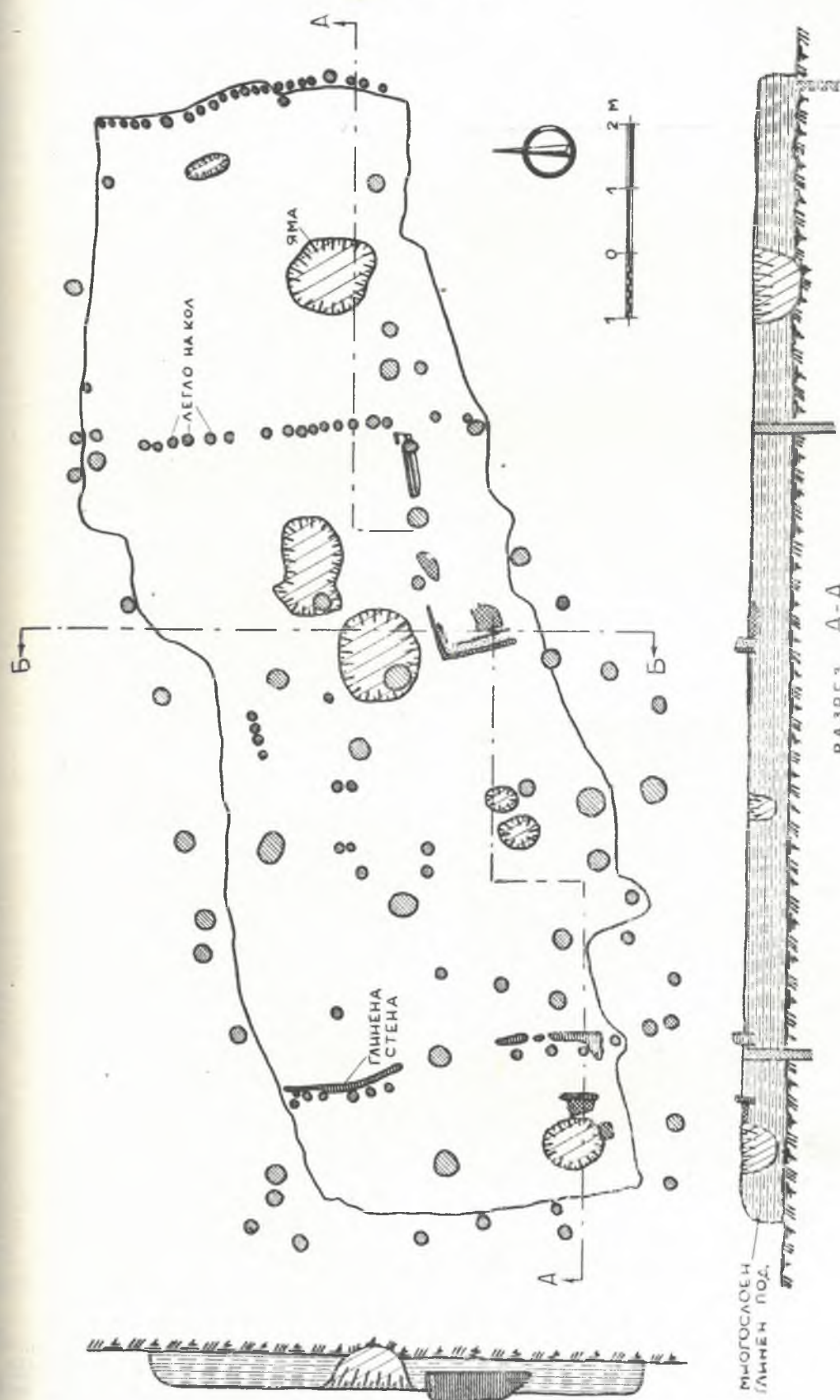
Досегашните стратиграфски данни и направените наблюдения показват, че животът в Азмашката могила е започнал едновременно с живота в селището Караново I. За разлика от Караново I тук той е продължил по-дълго време и затова и културата на селището е получила по-голямо развитие. Тази продължителност на живота е намерила материален израз в културните наслоявания на четирите жилищни нива. Тези нови данни обогатяват познанията за стратиграфията през неолита и енеолита в нашите земи и в земите на Балканския полуостров.

В западната част на могилата са разкопани само жилищните нива № 4 и 5. Понастоящем се разкопават нивата № 6, 7 и 8. От разкопките в тази част на могилата беше установено, че първите три строителни нива (№ 7 и № 8 и отчасти № 6) от енеолитния пласт съдържат по-малко културни останки и затова имат по-малка дебелина. Находките от нивата № 5—8 се отнасят към културната група Караново V (култура Марица), а тези от нивата 1—4 — към групата Караново VI (Коджадермен или южна група на културата Гумелница). Културната група Караново V е от първата половина на енеолита, а групата Караново VI — от втората половина на същата епоха. Или, с други думи, ние сме установили, че животът в Азмашката могила е протекъл през неолитната епоха (Караново I и Караново III), през енеолита (Караново V и Караново VI) и през първата половина на бронзовата епоха. Последният, най-горен, културен пласт е много разрушен при оран и риголване за лозе. Находките се намират главно по периферията на могилата, където отчасти е било разположено селището. През епохата на римското владичество върху и около селищната могила отново е имало живот. Свидетелство за това са зидът от ломени камъни, който опасва могилата от всички страни и находките, които се намират във и около него, и главно керамиката.

¹ Това беше установено при разкопките през 1962 г.

² Georgi I. Georgiev, Kulturgruppen der Jung- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), в: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre (Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen), Praha, 1961, стр. 65.

РАЗРЕЗ 5-Б

Обр. 1. План на жилище от неолита (четвърто жилищно ниво)

Abb. 1. Grundriß einer Wohnung aus der Steinkupferzeit (viertes Wohnungsniveau)

Схващайки голямото научно значение на въпроса за формата и устройството на селището и на жилищата, още от самото начало на разкопките беше обърнато голямо внимание на тяхното проучване. Придобитите данни са много ценни, защото допринасят за изясняването на една важна проблема из праисторията на нашите земи, по която малко е работено.

Обр. 2. Общ изглед на жилището от енеолита
Abb. 2. Gesamtansicht der Wohnung aus der Steinkupferzeit

Обр. 3. „Глинена площадка“ в жилището на обр. 1
Abb. 3. „Lehmpodium“ in der Wohnung Abb. 1

Установени бяха планове на много жилища от четвъртото до осмото жилищно ниво на енеолита. В източната половина на могилата беше разкрито едно жилище от неолита. Сбрани са също различни данни относно строежа на жилищата. Ние ще илюстрираме получе-

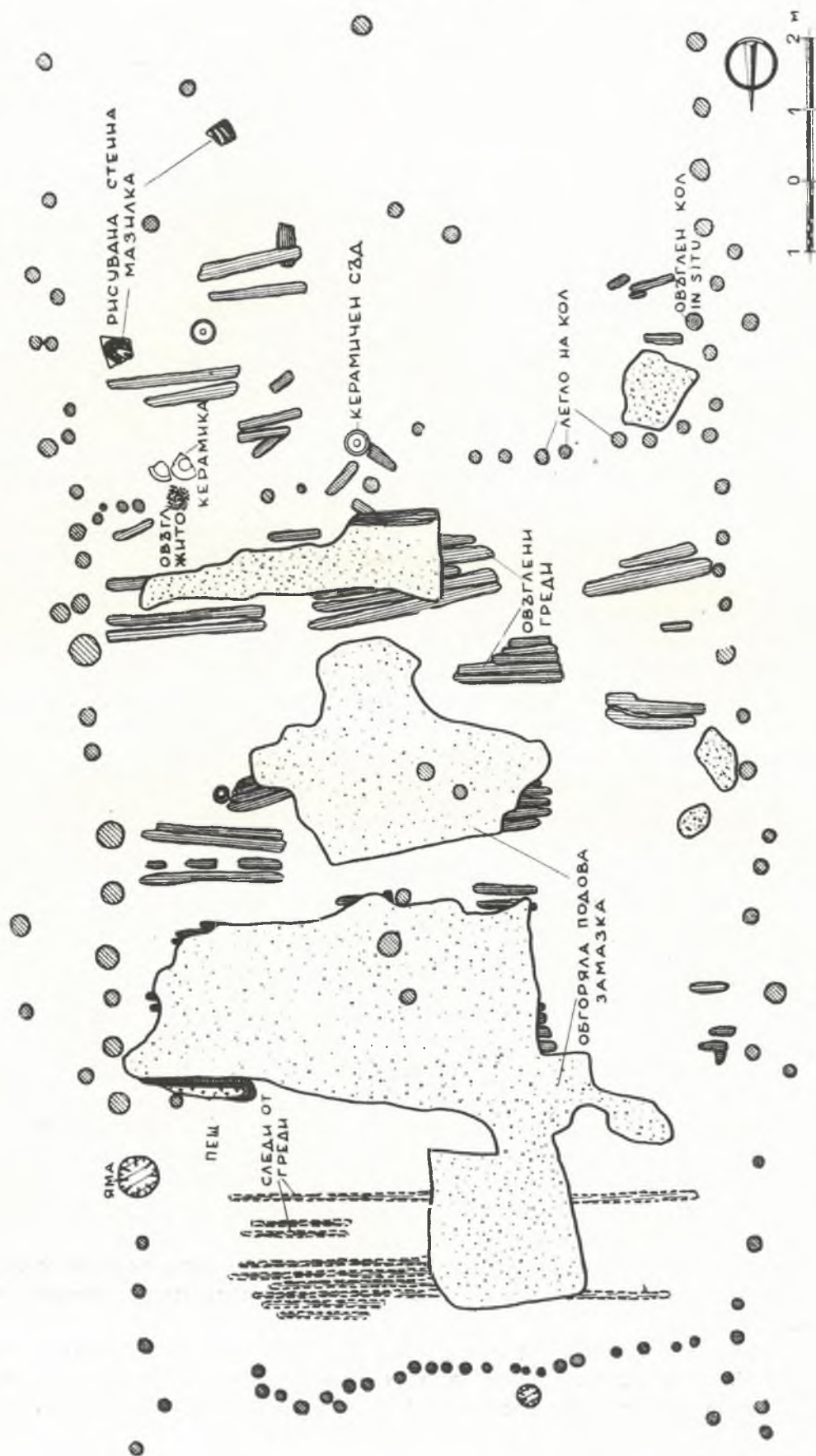
Установено беше, че по периферията на могилата е била насипана широка ивица от жълтеникава набита глина във вид на невисок вал, който през енеолита от всички страни е ограждал селището. Подобен случай сме наблюдавали в Русенската селищна могила. Тази глинеста пръст е укрепявала насипа на селището и не му е позволявала да се свлича по склона на образуваната вече селищна могила. На отделни места, главно в южната периферия на могилата, в тази пръст се откриха дупки от колове с диаметър до 0,30 м. Ние предполагаем, че тези колове са от плет (дървена палисада), който е ограждал селището.

Жилищата през първата половина на енеолита са били наредени в редици или са били обособени в малки групи. Те са застроени гъсто едно до друго. Ориентирани са в различни посоки, което показва, че не е имало предварително точно установен план за застрояването на селището. Изградено още през неолита във форма на кръг, селището е запазило формата си чак до края на съществуването си. Само обсеget му през различните етапи на неговото изграждане се еменял. Входовете на жилищата излизат на улички. Важен е въпросът за броя на жилищата, а оттам и на населението през известен период от съществуването на селището. Така например селището, което е обхващало около шест декара площ, през третия етап на енеолита е имало около 20 жилища. Ако предположим, че в едно жилище са живели средно по 10 души, то в 20 жилища следва да е имало 200 души, които 100 души сигурно са били работоспособни. По-точни изчисления на поселищните отношения от този род за цялото селище през различните етапи ще могат да се направят едва след окончателното му разкопаване.

ните резултати, като се задоволим с разглеждането само на три жилища — на две от четвъртото ниво (Караново VI) и на едно жилище от неолита (Караново I).

Жилище от четвъртото жилищно ниво. Заема централно място в обсега на селището (обр. 1 и 2). Разкрито е на дълбочина 2,90 м от повърхността на могилата. Ориентирано е изток-запад, с малки отклонения в другите посоки. Размерите му са — обща дължина 18,40 м, ширина 6,35 м. Състои се от три помещения: източно помещение с дължина 5,40 м, средно помещение с дължина 10,60 м и западно помещение с дължина 2,40 м. Жилището е било преустроявано, затова има два глинобитни пода. Глинената замазка на първоначалния под е запазена само на отделни места. Това жилище е било разрушено от силен пожар. Развалините му не са били разчистени, а непосредствено върху тях е бил измазан подът на преустроеното ново жилище. Той е бил измазан многократно (15 пъти) и е дебел към 0,30 м. Глинената замазка е примесена с пясък. Тя е силно изпечена и втвърдена, понеже в глината има варовик. Прилича на съвременен бетон. Подовите и на двете жилища са изградени върху неравен терен, поради което и замазката им не е равна, особено в северната половина на жилището. На много места тя е разрушена от боклучни ями и трапове от по-горни жилищни нива. Стените на жилището са били плетени и измазани отвън и отвътре с глина. Диаметърът на големите колове е около 0,30 м, а този на коловете от плета на преградните стени — 0,15 м. Коловете са забити на еднакво разстояние един от друг. Паралелно с измазването на пода са били измазвани и стените на жилището. Повърхността на преградните стени е била измазана с червена охра, върху която са рисувани ленти също с червена боя. Двускатният покрив на жилището се е подпирал от дебели колове с диаметър до 0,35 м, забити в редица, която минава надлъж през средата на жилището. Глинена пещ и ръчна мелница, каквито се намират във всяко жилище от времето на енеолита, не бяха открити. В югоизточния ъгъл на централното помещение е издигната глинена площадка с правоъгълна форма, доста разрушена (обр. 3). При днешното състояние размерите ѝ са 1,70/1,55 м. Тя е изградена от глина, примесена с пясък и дребен чакъл. Лежи върху пода на жилището. За по-голяма устойчивост под същия са били подложени шест греди, които са изгорели от пожара. Въпреки това площадката се е наклонила към северозапад. Когато се е налагало подът на жилището да бъде обновяван, по същото време са били измазвани и стените на площадката. Самата площадка е била три пъти подновявана. Така тя е расла на височина. Югоизточният ъгъл и горната ѝ част са разрушени, затова не се знаят точните ѝ размери. Всичко това затруднява в значителна степен правилното тълкуване и определяне на предназначението ѝ. При това подобна площадка се открива за пръв път у нас и не са познати аналогии от други места. На пръв поглед би могло да се помисли, че се касае за пещ или огнище, което е отоплявало централното помещение на жилището, още повече че такива не се откриха в нито едно от помещенията. Внимателното разглеждане на съоръжението обаче показва, че в случая нямаме работа нито с пещ, нито с огнище, защото не са налице съществени белези за тях. Краищата на площадката са заоблени навън, а не са засводени; самата повърхност е грапава, а не гладка и полирана, както е при всички пещи и огнища от времето на неолита и енеолита, и по нея личат следи от пръсти, отпечатани при загладването ѝ. Площадката не е служила и за глинено легло, защото то е било излишно при наличието на дебела подова настилка от глина. Големите размери, масивната и добра изработка на площадката, както и нейното местоположение в централното помещение на жилището показват, че тя е имала специално предназначение, което ние поради липсата на опорни данни не можем да определим с положителност. Подобна площадка, но с по-малки размери, е имало в югозападния ъгъл на западното помещение. Тя е напълно разрушена от яма и от нея са останали само малки късове от подовата ѝ замазка.

Наблизо до голямата площадка и непосредствено до една преградна стеничка върху пода на жилището беше разчистена глинена площадка, която е служела вероятно за сушене на житни зърна или върху нея е бил поставен хромелният камък. Един такъв камък се на-

мери недалеч от площадката, обърнат и напукан от пожара, което показва, че той е попаднал тук случайно.

Между опожарената мазилка на първото жилище се намериха няколко цели глинени съда и множество късове от съдове. Върху пода на преустроеното жилище също имаше глинени съдове, между които и големи похлупаци с перваз (тип Салманово), украсени с графит. Всички съдове са силно изпечени от огъня на пожара.

Обр. 5. Част от подова настилка и следи от овъглени дървета от дюшеме в жилището на обр. 4

Abb. 5. Teil eines Fußbodenbelags und Spuren des verkohlten Holzfußbodens der Wohnung Abb. 4

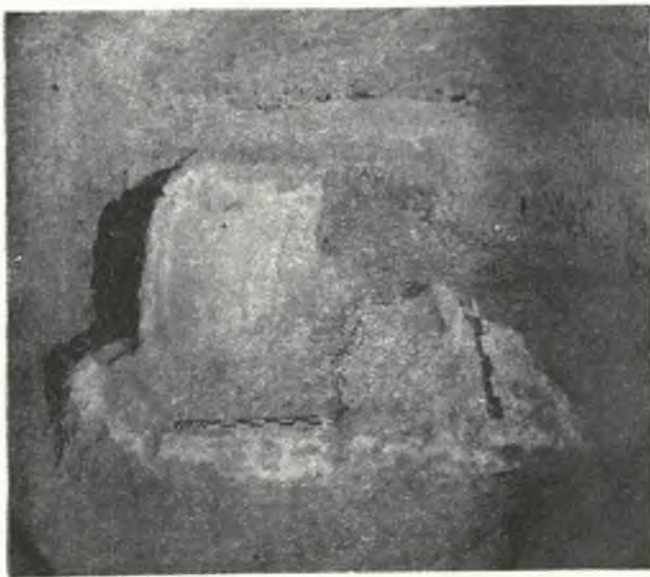
Обр. 6. Стенна мазилка с цветна украса от жилището на обр. 4

Abb. 6. Wandputz mit farbiger Verzierung aus der Wohnung Abb. 4

Подобно жилище се разкрива за пръв път в Азмашката могила. То е поучително в много отношения. Въз основа на него можем да съдим за високото ниво на домостроителството през втората половина на енеолита. По своето устройство това жилище е жилищен комплекс, защото се състои от няколко помещения. В това отношение то продължава традицията от времето на неолита, когато също така е имало жилища комплекси под един покрив, само че с глинена печ във всяко помещение. Големите размери на жилището, масивният му строеж, дебелият подова настилка от глинени замазки, често измазваните му стени, които са били изписани, и глинената площадка го отличават от останалите жилища в същото жилищно ниво и свидетелствуват за неговото по-особено предназначение. Жилището вероятно е било на разположение на цялата родова община. Не случайно то заема централно положение спрямо останалите жилища в селището.

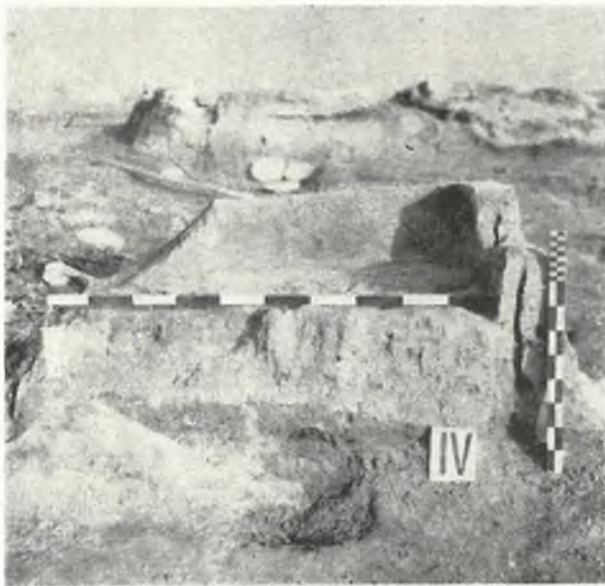
Подобно на това жилище по отношение на предназначението му и отчасти на строежа е едно жилище, което беше разкрито също в западната половина на могилата, повече в северната ѝ част (обр. 4 и 5). То е синхронно на първия етап на току-що описаното жилище. Размерите му са: обща дължина 19 м, ширина 9 м. Състои се от две помещения — северно с дължина 12,70 м и южно с дължина 6,30 м. Жилището е ориентирано север—юг. Изградено е било по същия начин, както другото жилище. Освен с големите си размери това жилище е характерно и с подовата си настилка, измазана върху дървени греди, които са овъглени от силния пожар, вследствие на който то е било разрушено. Глинената настилка

на пода е била многократно подновявана и затова е доста дебела. Тя е много разрушена. Особеност за същото жилище е още, че вътрешната повърхност на стените му са били украсени с геометрични орнаменти, главно волути, изпълнени с бяла пастозна боя върху червена основа от охра. Няколко къса от подобна стенна мазилка бяха намерени в непосредствена близост до стените (обр. 6). Подобни стенни мазилки са познати от Караново¹, Русе², Невски³,

Обр. 7. Основа на глинена пещ от първата половина на енеолита

Abb. 7. Grund eines Backofens aus der ersten Hälfte der Steinkupferzeit

Обр. 8. Разрез на основа на пещ от енеолита
Abb. 8. Schnitt des Grunds eines Ofens aus der Steinkupferzeit

Търговищко, но мазилките от Азмашката могила ги превъзхождат по разнообразието на мотивите си. Пещ и ръчна мелничка не бяха открити. Вероятно те са се намирали в северното помещение на жилището. Там са открити част от основи на глинено съоръжение, което е било пещ или глинена площадка, подобна на площадката от първото жилище.

Ценни наблюдения бяха направени и по отношение устройството на глинени пещи от първата половина на енеолита. Допълнени бяха данните, които имаме за тях от разкопките на други селищни могили (Караново, Русе, Капитандимитриево, Биково и др.). Докато пещите от втората половина на енеолита имат почти квадратна основа, то пещите от първата половина на същата епоха са изградени във форма на подкова, имат широк отвор и уширение отпред, където вероятно е била изваждана жарта, за да се отоплява по-добре жилището (обр. 7). Широкият отвор е позволявал да се поставя наведнаж по-голямо количество горивен материал в пещта. Сводът на пещите е бил изплитан с пръчки от раkitа или леска (не са правени изследвания) и след това измазван добре с глина. За подобен начин на изплитане и изграждане на пещите (фурни) съществуват многобройни етнографски паралели от славянските страни и от другаде. Ние сме установили местата на дупчиците по засводената част на пещта, в които са били забивани пръчките (обр. 8). В тях са намерени въгленчета, останали от изг

¹ Г. Ил. Георгиев, Главни периоди в развитието на културата през неолита и мелната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания, *Światowit* t. XXIII, Warszawa, 1960, обр. 12.

² Г. Георгиев, Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г.г. ИАИ, XXI, 1957, фиг. 19.

³ В. Миков, Могилата при Султан. Полюшко, ГИМ за 1922—1925, табл. I.

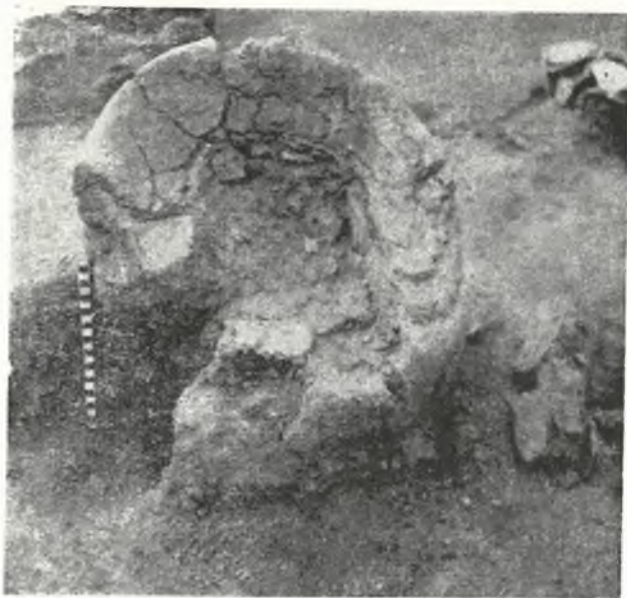
рянето на пръчките. Такива наблюдения бяха направени за пръв път в Караново. Подовите на пещите са били подновявани многократно, което е ставало паралелно с новото изграждане на жилището или винаги когато са се напуквали и са ставали негодни да изпълнят предназначението си, т. е. да изпичат добре хляба. Пещите са имали различни размери, дължината на някои достига до 1,50 м. Край тях е било изграждано специално място за изхвърляне и гасене на пепелта и жарта, за да не се причиняват пожари в селището. Сметта, изхвърляна от жилищата, също е била събирана на определени места около жилищата в специални боклучни ями.

Планът на жилището, разкрито в сондажния изкоп в източната периферия на могилата, не беше точно установен поради големите разрушения, на които то е било изложено. Запазена беше само част от южната му стена на височина до 0,30 м. Жилището е било много добре изградено, което показва, че още през неолита домостроителството е било на голяма висота. Населеното земеделско-скотовъдно население е имало вече голям опит при изграждането на своето жилище, което е играло голяма роля в неговия домашен живот. Характерна особеност за пещта на жилището е, че сводът ѝ отгоре е бил заравнен. Може би той нарочно е бил така направен, за да може да се използва за сушене на храни. Подобна пещ беше открита в Караново II (южен сектор). Пещи с такова устройство са проучени във Винча (Сърбия)¹, също от времето на неолита. Типично устройство имат и двете мелнички, разположени една до друга (обр. 9). Долният хромелен камък е вграден в глинено легло, специално направено за него (обр. 10). Хромелните камъни са извадени. Наблизо до мелничките е изкопан в пода каменен хапан с вдлъбнатина в средата за стриване на храна и шпатовете с помощта на каменно чукало. Хапаните са характерни за културните групи Караново I и Караново II. Те предшествуват вероятно появата на ръчната мелничка с долен и горен хромелен камък. Изглежда, че през енеолита са се оказали неудобни и са загубили специалното си предназначение и затова са били изхвърлени от употреба. Наблизо до двете мелнички и в ямите на жилището се откриха няколко

Обр. 9. Ръчни мелнички и глинени съдове от жилище. Неолит

Abb. 9. Handmühlen und Tongefäße aus einer Wohnung der Jungsteinzeit

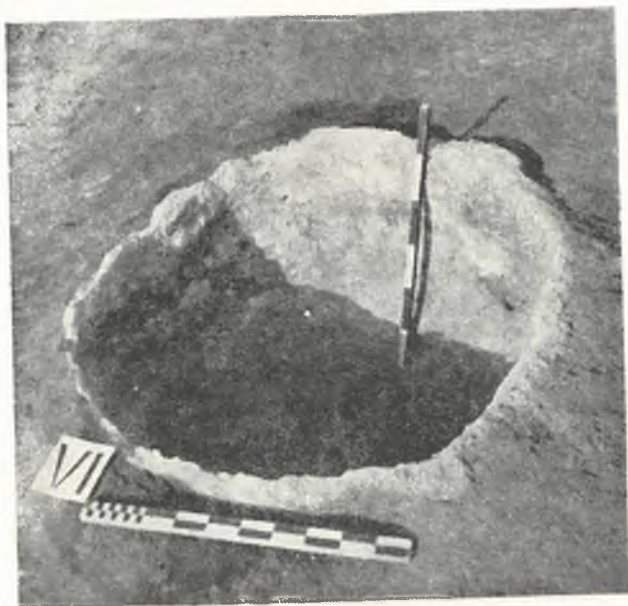

Обр. 10. Ръчна мелница от неолита

Abb. 10. Handmühle aus der Jungsteinzeit

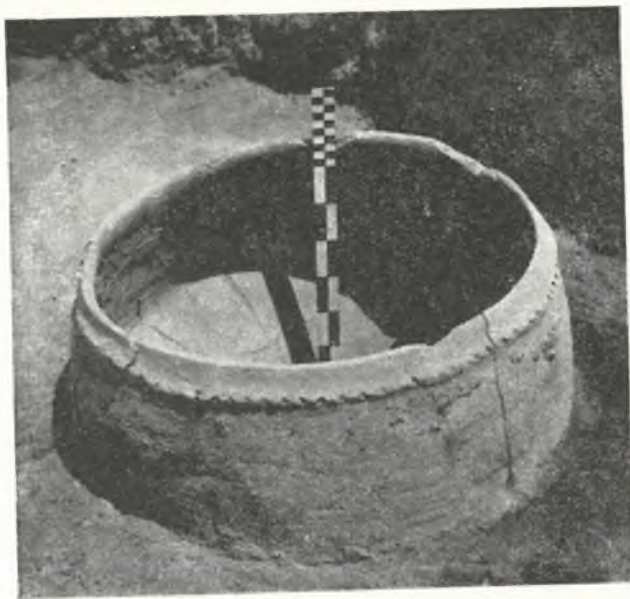
¹ М. М. Васић, Преисториска Винча I, Београд, 1932, табл. III—IV.

големи съда, изградени на място от глина, с диаметър около 0,40 м и височина до 0,50 м. Може да са били и по-високи. Стените им не са били изпичани, а само изсушавани. Те са изпълнявали ролята на питоси. В някои от тях бяха запазени овъглени житни храни, затова предназначението им е сигурно. Тези питоси са характерни също само за неолитната култура у нас. През енеолита житните храни са били съхранявани в зърнени ями с добре измазани

Обр. 11. Основа на зърнена яма от първата половина на енеолита

Abb. 11. Boden einer Getreidegrube aus der ersten Hälfte der Steinkupferzeit

Обр. 12. Голям глинен съд за зърнени храни от енеолита

Abb. 12. Großes Tongefäß für Getreide aus der Steinkupferzeit

стени и постлани с фрагменти от глинени съдове (обр. 11). За същата цел са били използвани също големи съдове, добре изработени и изпечени (обр. 12). В същото жилище бяха намерени и други съдове с по-малки или по-големи размери с различна украса, както и битови предмети.

Открити бяха различни оръдия за производство от камък, кремък, кост, рог и от мед. От камък са били изработвани брадви, тесли, длета, брадви с дупки, които се срещат от началото на енеолита до край му, каменни чукала и др. Заедно с оръдията от камък, в жилищата се намират точилни камъни от меки шисти за тяхното източване. Оръдията, направени от кремък, са по-малко на брой. Това са стръгалки и ножове, брадви (малко на брой), два върха за стрели (в четвъртото и петото жилищно ниво). Най-много кремъчни оръдия са открити в третото и четвъртото жилищно ниво. Така в четвъртото ниво са открити две колективни находки от кремъчни оръдия (обр. 13). Кремъкът, от който са отцепени оръдията, има восъчножълт цвят и произхожда вероятно от Североизточна България.

От кост са били изработвани игли, шила, длета, гладилки, с които са загладявани стените на съдовете, от рога на елен — мотички, чукове и др.; от мед — игли, шила с костени дръжки, халкички. В жилищата, особено в тези от петото жилищно ниво, се намериха много късове от медна руда (хематит и азурит), която е била събирана по повърхността на склоновете на Средна гора, отстоящи на около 2 км северно от Азмашката могила.

Изобщо в селището бяха открити всички познати от други селища оръдия за производство, които са били необходими задоволяване на всекидневните нужди на неговите обитатели. Те са свързани тясно с земеделско-скотовъдния бит на населението — изработване на оръдия, накити, приготвяване на глинени съ-

Най-масовият материал от разкопките е керамиката, застъпена от цели и фрагментирани съдове, предмети на домашния бит и религиозния култ. Възстановено е голямо количество съдове от жилищните нива № 4—8 и от неолита (Караново I), които дават възможност да се проследи развитието на керамиката през енеолита и отчасти през неолита. Най-голямо значение в случая имат съдовете и фрагментите, открити в жилищата, защото стратиграфските данни за тях са точни.

Тъй като започнахме разкриването на неолитния пласт, от който са събрани керамични материали, то ще се спрем най-напред на тях, като изтъкнем само най-същественото.

Керамиката от неолита тип Караново I се характеризира, както е известно, със съдове с различна форма, които са снабдени със столчета, имат вертикални т. нар. „въже-сти дръжки“ и са украсени с бели геометрични орнаменти върху червенополирана основа на съда (обр. 14).

Орнаменти, рисувани с друга боя, например с черна боя върху червен фон, са изключение. Такъв е случаят и в Караново I. Типични са също съдовете с долна бомбовидно издута част и висока цилиндрична шия. Тези съдове имат сивочерна или светлокафява повърхност. Керамиката, която не е рисувана, е украсена главно с релефни орнаменти. Последното жилищно ниво от неолита, което сме разкопали досега, е слабо наситено с керамика. В същото ниво се намери малко глинено съдче със схематично човешко изображение и релефна украса, която опасва стените на съда (обр. 15 и 16). Подобно съдче се намира за пръв път у нас.

Височина 7,1 см, диаметър на дъното 6 см, диаметър на устието 5 см. Кафява повърхност, отчасти опушена. Веждите и носът са предадени релефно, а очите и дупчиците на носа — вдлъбнатинки. Устата не са означени. Лицето е оградено с релефна лента и по този начин е очертан контурът на главата. Образът прилича на театрална маска. Би могло да се помисли, че се касае не за човешко, а за животинско изображение. Че действително в случая е изобразено човешко лице, ни помага да разберем една човешка фигурка от Караново I, лицевите черти на която са третираны по същия схематичен начин.¹ Пластиката през времето на неолитната група Караново I е слабо застъпена и човешките изображения са много неумело изработени. За сметка на това по-добре е подчертана идеята за плодородието, която е била изпълнена в женския образ, като е засилена стеатопигията. Малките размери на съдчето показват, че то е било използвано като чаша за пиене на течности, а изображението върху нея е имало някакво символично значение. Освен човешки изображения по стените на съдовете от неолитната епоха са били представяни релефно и животински изображения. Тази традиция продължава и през началото на енеолита (обр. 17). Подобни изображения са поз-

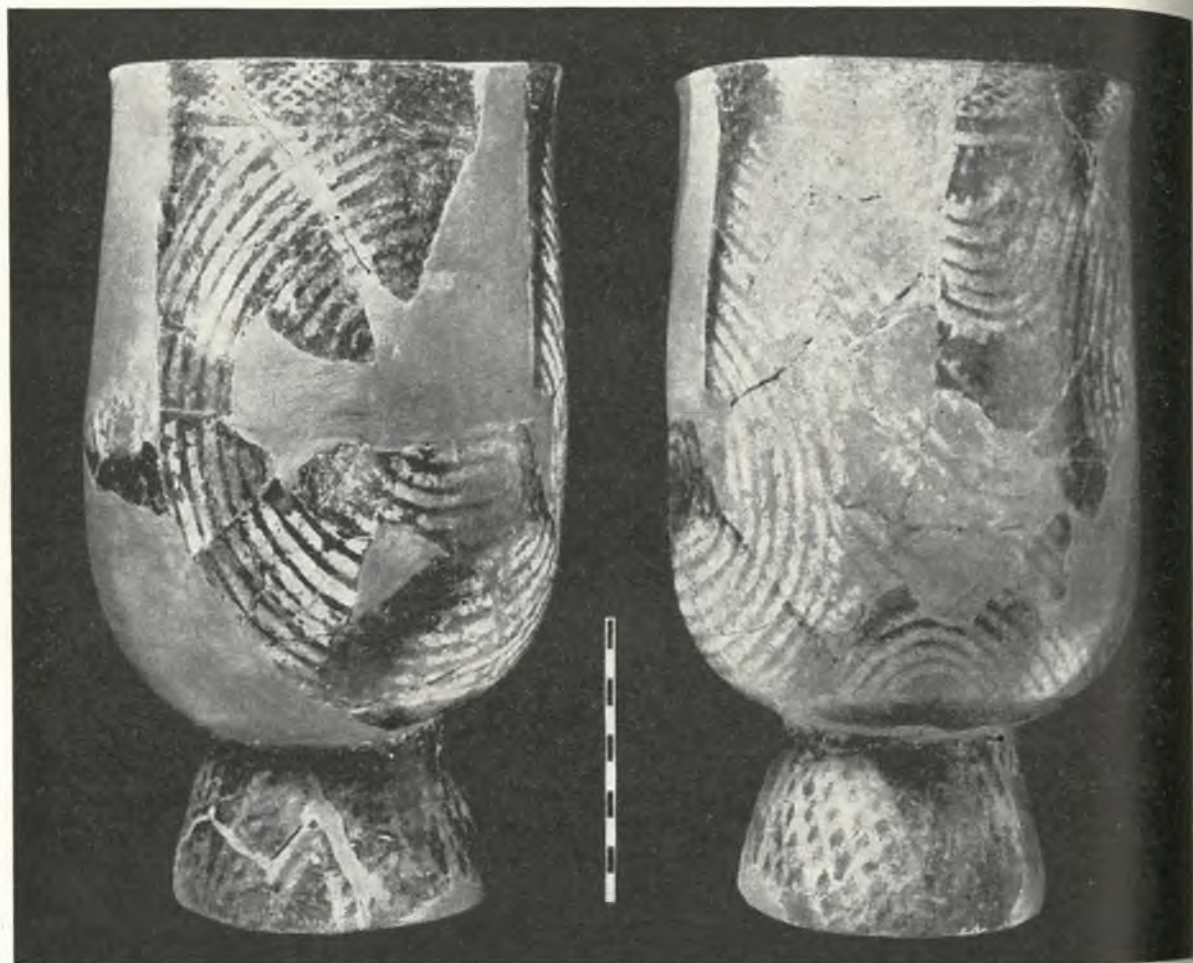
Обр. 13. Колективна находка от кремъчни оръдия от енеолита

Abb. 13. Depotfund von Feuersteingeräten aus der Steinkupferzeit

¹ G. I. Georgiev, цит. същ., Abb. 3, 1 а-с.

нати от Караново¹, от Винча², Къръош³ и др. В същия неолитен пласт са намерени фрагменти от мраморни съдове, които са рядкост за нашите земи.

Особено наситени с керамика — глинени съдове, фрагменти и различни глинени предмети — се оказаха четвъртото и петото жилищно ниво на енеолита. Богат керамичен материал ни дадоха опожарените жилища. Характерни за четвъртото жилищно ниво са следните форми съдове: големи глинени съдове, високи до 0,92 м, диаметър на устието 0,42 м.

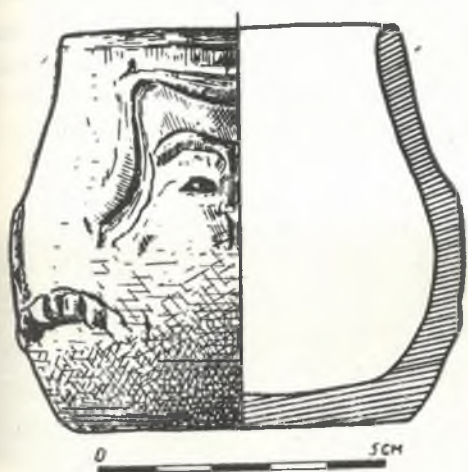
Обр. 14. Глинена ваза с рисуван орнамент (бяло върху червено). Неолит
Abb. 14. Tonvase mit Bemalung (weiß auf rot) aus der Jungsteinzeit

с долна конусовидна и горна цилиндрична част. Те са украсени с релефни геометрични орнаменти, изрязани от дебелия стени на съда. Полетата между орнаментите са запълнени с бяла маса. Съдовете са били похлупвани с похлупаци, снабдени обикновено с цилиндрична пълка в средата (обр. 18, 1). Повърхността на похлупците е богато украсена с графитни или инкрустирани орнаменти. Подобни съдове и похлупаци са открити почти във всяко жилище. Те са характерни за културната група Коджадермен — Салманово в Североизточна България и заедно с други форми съдове от същото ниво, за някои от които ще споменем, свидетелстват

¹ Непубликувани материали в Народния археологически музей в София.

² М. М. Васил, цит. съч., табл. XXI; VI, 1, 2.

³ J. Banner, Das Tisza-, Maros-, Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit, 1942, Taf. V, 21, 22, VII, 1, 2, VII, 4.

Обр. 15. Разрез на глинено съдче с човешко изображение от неолита

Abb. 15. Schnitt eines kleinen Tongefaßes mit Darstellung einer Menschengestalt aus der Jungsteinzeit

Обр. 16. Глинено съдче с човешко изображение от неолита

Abb. 16. Kleines Tongefaß mit Darstellung einer Menschengestalt aus der Jungsteinzeit

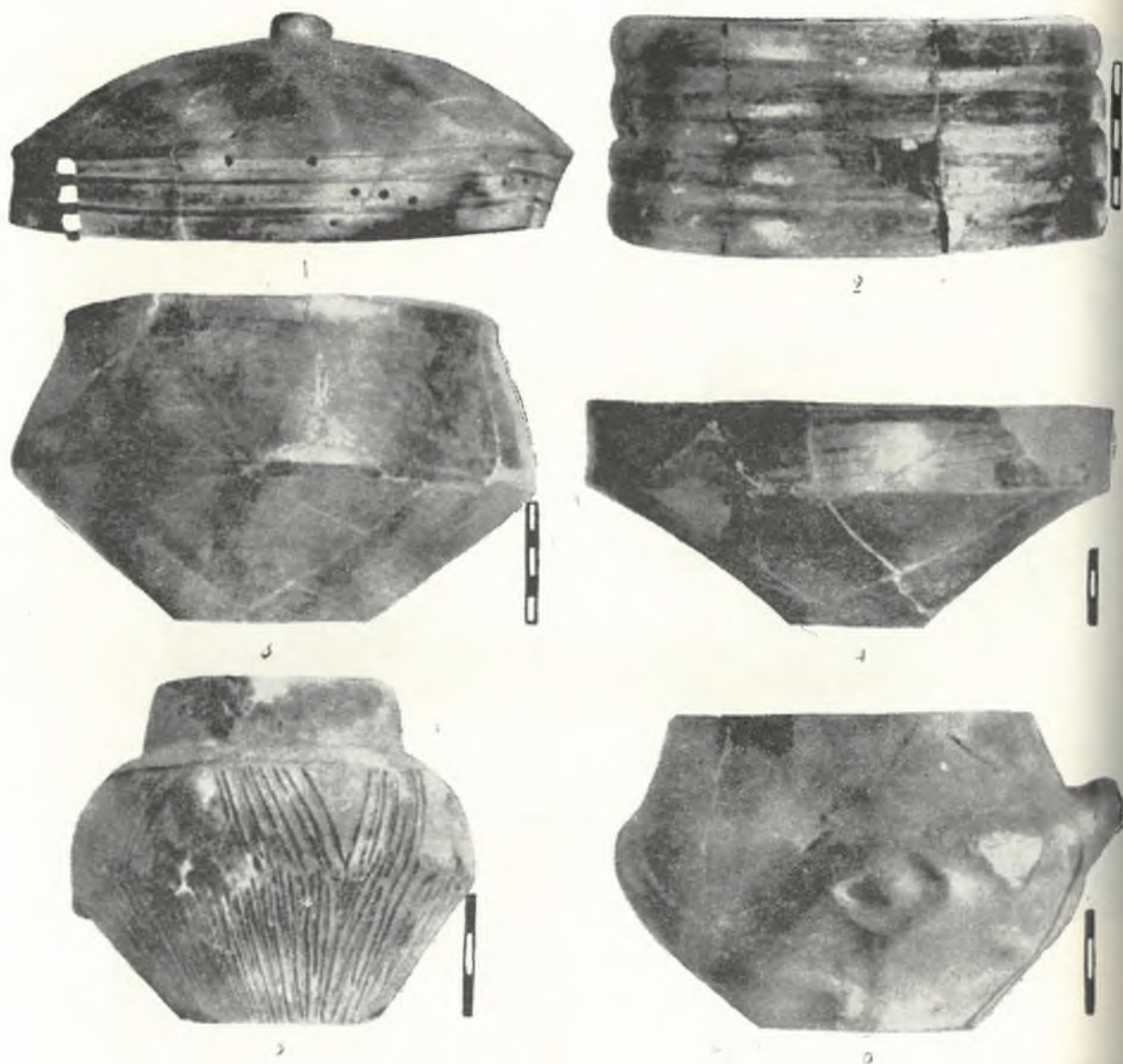

Обр. 17. Глинено съдче с човешко изображение от енеолита

Abb. 17. Kleines Tongefaß mit Darstellung einer Menschengestalt aus der Steinkupferzeit

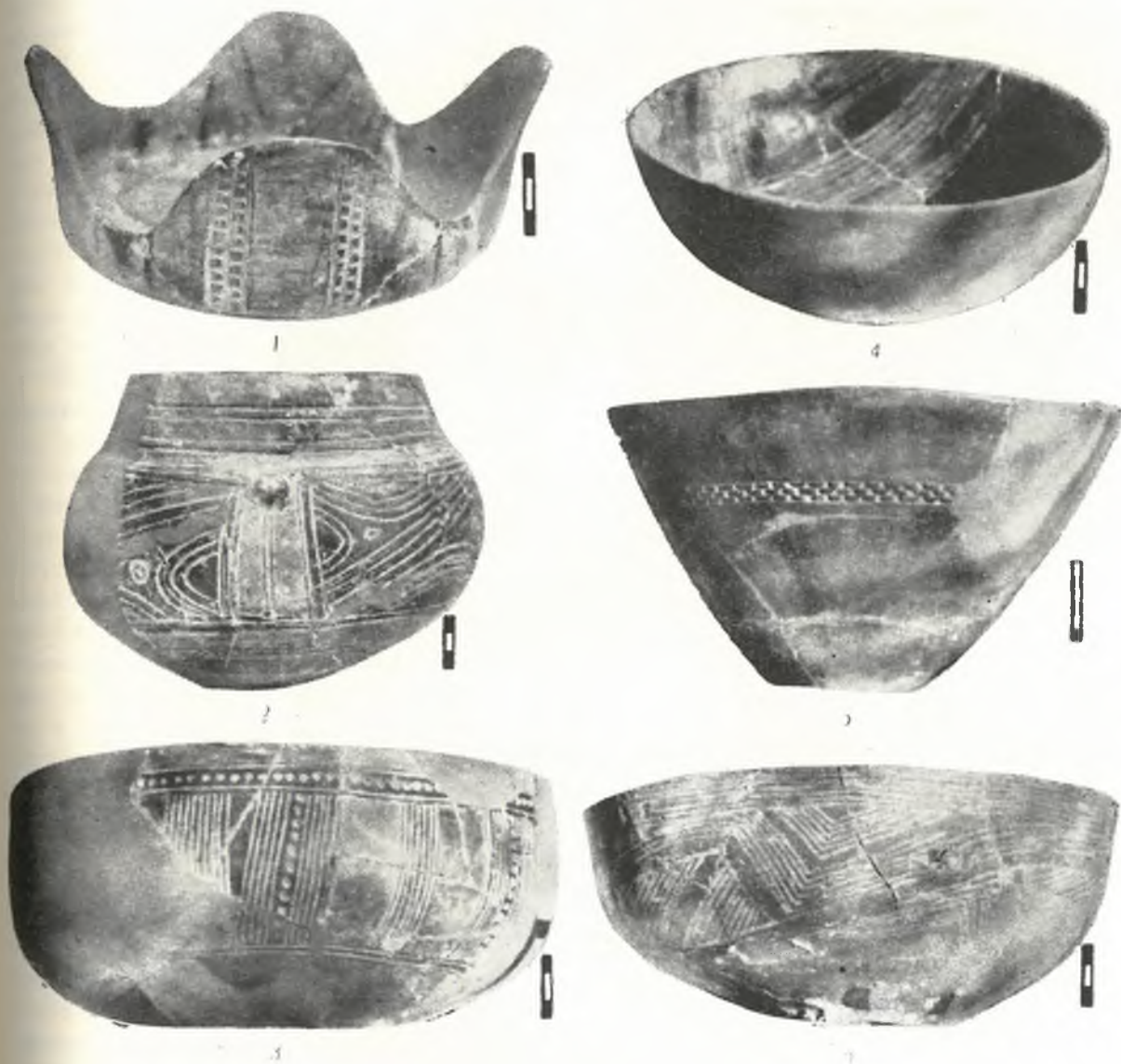
ствуват за паралелното развитие на културата през втората половина на енеолита в Северна и Южна България. Тук спадат и пръстеновидните подставки за глинени съдове, намерени също в Салманово (обр. 18, 2). Свойствени за същото ниво са още: двойноконусовидните съдове с малки и средно големи размери, които имат малки слабо вдлъбнати дъна и богата графитна украса, разположена главно по шийната част (обр. 18, 4); съдове с профи-

Обр. 18. Глинени съдове от енеолита
Abb. 18. Tonggefäße aus der Steinkupferzeit

лиран среден ръб; подобни съдове с двойноконусовидна форма и слабо издута средна част; съдове с правоъгълна форма; съдове с чучурки за изливане на течности (обр. 18, 6) и други (обр. 18, 3, 5). Орнаментите, с които са украсени съдовете, се състоят от линии, триъгълници, спирали и др., разположени обикновено симетрично върху горната част на съда. Те са врязани, релефни или рисувани с графит. Съдовете са без дръжки. Ролята на дръжки са изпълнявали малки релефни пъпки. Петото жилищно ниво се характеризира главно със съдове, които имат върху най-издутата си част по четири симетрично разположени из-

тъкналости (Buskel), оградени от кръгчета, изписани с графит, или от плитки ямички. Освен това срещат се следните форми съдове: дълбоки паници, богато орнаментирани с графит (обр. 19, 4, 6), дълбоки съдове, по чиято повърхност са врязани криволинейни орнаменти, а в свободните полета между тях са изрязани кръгчета (обр. 19, 2). Украсата на тези съдове е подобна на украсата на някои съдове от Западна България — от Софийското поле¹ и от

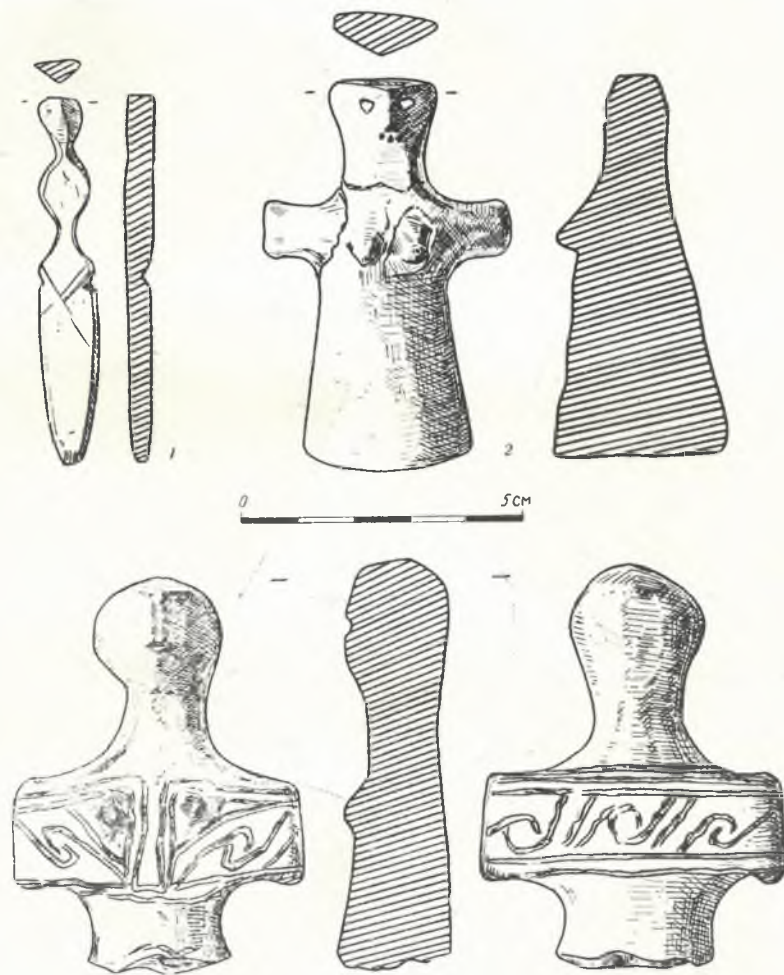
Обр. 19. Глинени съдове от енеолита
Abb. 19. Tongefäße aus der Steinkupferzeit

Деветашката пещера². За жилищните нива № 6—8 е свойствена керамиката, която характеризира културната група Караново V (Марица). Типична форма съд за шестото жилищно ниво е дълбоката паница, която има прав ръб на устието или ръб, който е изрязан във вид на лилия (обр. 19, 1). Този вид съдове са богато украсени отвън и отвътре с

¹ Н. Петков, Праисторически материали от разкопките при с. Горни Пасарел, Софийско. ИАИ XXII, 1969, обр. 1—2.

² В. Миков и Н. Джембазов, Деветашката пещера, София, 1960, обр. 58.

графит, с червена охра и инкрустация с бяла материя. Орнаментите се състоят от ленти или от полета, запълнени с вертикални резки. Понякога в средата на лентите, както е при един съд във форма на купа (обр. 19, 3), са вдълбани точки, запълнени с бяла материя. Има съдове, върху най-издута част на които са прилепени релефни кръгове и др. Червената охра е била по-често използвана за украса през времето на първите две нива на енеолита, когато графитът е бил още слабо употребяван. Разцветът на графитната керамика е през втората половина на енеолита.

Обр. 20. Пластични изображения от енеолита
Abb. 20. Plastiken aus der Steinkupferzeit

Застъпени са всички видове пластични изображения от кост, глина и мрамор, каквито са познати от други селищни могили у нас. Животинските фигурки се срещат по-рядко от човешките. Пластиката е била най-добре развита през последните два етапа на енеолита, в третия и четвъртия етап намалява, а в началото на енеолита е съвсем слабо застъпена. Повечето от пластичните изображения са във фрагментарно състояние.

Ще се спрем само на няколко човешки изображения от кост и глина, за да се види характерът на пластиката през времето на енеолита.

Плоска костена фигурка със схематично предаване на човешкото тяло, намерена на дълбочина 2,24 м (трето жилищно ниво) (обр. 20, 1). Височина 6,50 см, ширина 1 см, дебе-

лина 4 мм. Восъчно-жълт цвят на костта. Главата, гръдната и коремната част заедно с крайниците, които не са обозначени, са представени чрез изрязване на костта. Носът е предаден релефно, а очите са означени с точки. Седалищната част на тялото е предадена чрез дълбока рязка. Половият триъгълник е едвам загатнат чрез драскотини.

Глинена човешка фигурка с цилиндрична основа, намерена на дълбочина 1,74 м (трето жилищно ниво) (обр. 20, 2). Височина 6,8 см, ширина на раменете 4,50 см, диаметър на основата 3 см. Кафява загладена повърхност. Триъгълна глава с релефен нос. Очите са предадени с вдлъбнатинки, а устата — чрез рязка и три дупчици под нея. Ръцете са разперени встрани, а гърдите са моделирани като релефни пъпки. Лицевите части на главата са изработени по същия начин, както при някои фигурки от времето на неолита (например статуетката от Караново I). Фигурката стои изправена на основата си. Този тип фигурки са характерни за енеолита.

Към същия тип се числи и една човешка фигурка, от която е запазена само горната част, намерена на дълбочина 3,49 м в четвърто жилищно ниво (обр. 20, 3). Височина 7 см, ширина при раменете 5,2 см, дебелина при корема 2 см. Кафява загладена повърхност. Главата е заоблена. Носът е релефен. Устата е предадена с дълбока рязка. Раменете са издадени встрани. Коремът е слабо изпъкнал. Гърдите са моделирани релефно. Гръдната част и гърбът са украсени с врязан орнамент, който е инкрустиран с бяла материя. Коремът е бил украсен по същия начин. Типът е добре застъпен в нашата страна.

Преден завършек на глинена лампичка, моделиран във вид на човешка глава, намерена на дълбочина 3,34 м (четвърто жилищно ниво) (обр. 21, 1). Височина 3,7 см, ширина 3,7 см. Сиво-кафява загладена повърхност. Главата има триъгълна форма.

Всички лицеви черти са предадени с резки, запълнени с бяла материя, зениците на очите са полирани и имат сивочерен цвят. Главата е била боядисана с червена охра, следи от която са запазени.

Глава на човешка фигурка от антропоморфен съд (21, 2), намерена на дълбочина 2,40 м (четвърто жилищно ниво). Височина 4,8 см. Кафяв цвят. Ушите са предадени чрез ямички, а очите чрез резки. Носът е релефен. Долната част на лицето е отчупена. Главата има дебелина, което ни навежда на мисълта, че тя е част от глинен антропоморфен съд.

Както в други селищни могили, така и в Азмашката могила са намерени голямо количество накитни предмети от кост, глина, мрамор и главно от мидена черупка (Cardium, Spondylus). Изработвани са били главно мъниста и висулки.

Обр. 21. Пластични изображения от енеолита
Abb. 21. Plastiken aus der Steinkupferzeit

Погребалният обред през неолита е още съвсем слабо проучен, затова всяко погребение от това време, което се разкрива, има важно научно значение. Костите и главно черепът, ако те са добре запазени, дават възможност да се проучи физическият тип на населението.

Такова погребение беше открито в източната периферия на могилата (обр. 22). Скелетът е много разрушен. Погребението се отнася към културната група Караново I. Крайниците на скелета са силно свити. Той е ориентиран северозапад (глава), югоизток (крака).

Обр. 22. Погребение (хокер) от неолита

Abb. 22. Hocker aus der Jungsteinzeit

Черепът е силно напукан. В областта на гърдите беше намерена костена игла с плосък завършък. Подобни погребения са открити в Караново I също в периферията на могилата.

В културните напластявания от енеолита погребения не са открити. Некрополът през това време се е намирал извън селището. Досега от него няма никакви следи.

Неолитното погребение от Азмашката могила показва, че обичаят умерлите да бъдат погребвани със силно свити крайници (т. нар. хокери) е съществувал още тогава. Този начин на погребване е бил силно застъпен през втората половина на енеолита. Свидетелство за това са некрополите в Русе¹, Кубрат² и другаде. Това говори за силата на традицията в религиозните вярвания на тогавашните племена.

Разкопките на Азмашката селищна могила продължават. Те трябва да бъдат

завършени окончателно през 1963 г.

Окончателни изводи за живота и културата на обитателите на селището ще бъдат направени след приключването на разкопките, като бъде използван целият придобит материал. Данните от разкопките, които правим достояние с настоящата публикация, макар да представят незначителна част от онова, което сме придобили през 1961 г., са важен принос към проучване на въпросите за устройството на селището и жилищата, за развитието на оръдията, керамиката, пластиката и т. н. през времето на неолита и особено на енеолита в нашите земи.

HAUPTERGEBNISSE DER AUSGRABUNGEN DES AZMAK-SIEDLUNGSHÜGELS IM JAHRE 1961

G. IL. GEORGIEV

(Zusammenfassung)

Der Azmak-Siedlungshügel liegt 6 km östlich der Stadt Stara Zagora (Südbulgarien) in einer Ebene. Er ist von drei Seiten von einem Azmak (Sumpfboden) umgeben und nur von Nordwesten zugänglich. Die Höhe des Hügels vom Azmakspiegel beträgt 7,94 m, die Dicke der

¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 182; същите, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 1957, стр. 112 и сл.

² В. Миков, Селищната могила при с. Балбунар. ИАИ. IV, 1926—1927, стр. 277 и сл.

Kulturschicht rund 7,50 m, wovon 3 m auf die Jungsteinzeit (Kulturgruppe Karanovo I und Karanovo III — Variante Jasta-Tepe I in Plovdiv) und 4,50 m auf die Steinkupferzeit (Kulturgruppe Karanovo V und Karanovo VI) entfallen. Die Kulturschicht aus der ersten Hälfte der Bronzezeit ist zerstört.

Die vorgeschichtliche Siedlung hat sich auf einer Fläche von mehr als 0,6 Hektar erstreckt. Der Umfang schwankte während der verschiedenen Existenzperioden.

Die Ausgrabungen des Siedlungshügels begannen 1960 und sollen während des Jahres 1963 fortgesetzt und beendet werden. Es handelt sich dabei um Rettungsgrabungen des gesamten Hügels, die in Verbindung mit dem Aufbau der Werke für Stickstoffdünger bei Stara Zagora erfolgen.

Die Ausgrabungen bezwecken die grundlegende Untersuchung der Lebensweise und Kultur der Bevölkerung während der verschiedenen geschichtlichen Zeitalter.

Die Veröffentlichung bringt nur einige der wesentlichen Ausgrabungsergebnisse des Jahres 1961, in dem folgende Flächen der Kulturschichten freigelegt wurden: in der östlichen Hälfte des Siedlungshügels — rund 0,3 Hektar in der Tiefe von 1,90 bis 4,30 Metern mit Funden aus der Jungsteinzeit und Steinkupferzeit; im westlichen Teil — rund 0,2 Hektar in der Tiefe von 1,90 bis 3,30 Metern mit Funden nur aus der Steinkupferzeit.

Während der Steinkupferzeit ist die Siedlung von einem niedrigen Wall aus gestampftem gelbem Lehm umgeben gewesen.

Die Wohnungen aus der ersten Hälfte der Steinkupferzeit waren in Reihen oder in kleinen Gruppen in verschiedenen Richtungen angeordnet.

In der Arbeit sind drei Wohnungen eingehend beschrieben, darunter zwei aus dem vierten Wohnbauniveau der Steinkupferzeit (insgesamt wurden acht solcher Niveaus entdeckt) und eine Wohnung aus der Jungsteinzeit.

Die erste Wohnung (Abb. 1 u. 2) wurde in einer Tiefe von 2,90 Metern von der Oberfläche freigelegt. Sie ist in der Richtung Ost-West angelegt. Die Gesamtlänge beträgt 18,40 Meter, die Breite 6,35 Meter. Die Wohnung besteht aus drei Räumen: einem östlichen mit der Länge von 5,40 Metern, einem mittleren mit der Länge von 10,60 und einem westlichen von 2,40 Metern Länge. Die Wohnung ist umgebaut worden. Der Fußboden besteht aus einer dicken gestampften Lehmestrich. Die Wände sind aus Pfählen und Flechtwerk errichtet und mit einer Mischung aus Lehm und Spreu verputzt. Die Oberfläche der inneren Trennwände war mit rotem Ocker verputzt. In der südöstlichen Ecke des Mittelraums wurde ein rechteckiges „Lehmpodium“ entdeckt, dessen Bestimmung noch ungeklärt ist (Abb. 3). Der Verfasser vermutet, daß die Wohnung einem besonderen Zweck, dem gesellschaftlichen Bedarf der Familiengemeinde diene.

Die zweite Wohnung (Abb. 4 u. 5) ist der ersten analog. Abmessungen: Gesamtlänge 19 Meter, Breite 9 Meter. Sie besteht aus zwei Räumen: einem südlichen mit der Länge von 6,30 Metern und einem nördlichen von 12,70 Metern. Die Wohnung ist in der Richtung Nord-Süd angelegt. Sie zeichnet sich durch feste Bauweise aus. Unter dem Lehmestrich befand sich ein Holzfußboden. Die Innenwände waren mit bunten Ornamenten ausgemalt (Abb. 6).

Untersucht sind auch die Lehmöfen aus der ersten Hälfte der Steinkupferzeit (Abb. 7 u. 8).

Der Grundriß der Wohnung aus der Jungsteinzeit ist nicht festgestellt. In der Wohnung wurden zwei Handmühlen (Abb. 9 u. 10), ein Steinmörser, ein Backofen und mehrere Vorratsgefäße gefunden.

In allen drei Wohnungen waren Tongefäße und Gebrauchsgegenstände vorhanden.

Der Verfasser behandelt die Arbeitsgeräte aus Stein, Feuerstein, Bein, Horn und Kupfer (Abb. 13).

Besondere Aufmerksamkeit bringt die Arbeit der Keramik aus der Steinkupfer- und Jungsteinzeit entgegen, die nach Wohnbauniveaus untersucht ist (Abb. 17 bis 19).

Die Keramik aus der Jungsteinzeit, Typ Karanovo I, wird durch Gefäße bestimmt, die mit einem Ringfuß und senkrecht durchbrochenen Schnurösen sowie mit weißen geometrischen Orna-

menten auf rotem poliertem Grund versehen sind (Abb. 14). Eingehend untersucht der Verfasser ein kleines Tongefäß mit der schematischen Darstellung einer Menschengestalt (Abb. 15 u. 16).

Die Keramik aus der Steinkupferzeit zeigt eine reichere Mannigfaltigkeit der Form sowie der Ornamente. Für das vierte Wohnungsniveau sind die Deckel des Typs Salmanovo charakteristisch; für das fünfte Wohnungsniveau — Gefäße mit vier Buckeln an dem bauchigen Gefäßteil; für das sechste bis achte Wohnungsniveau — Gefäße mit Graphit, Ocker und weißer Inkrustation, reich geschmückte Teller in Lilienform u. a.

Es sind alle Arten plastischer Darstellungen aus Bein, Ton und Marmor, wie in anderen Wohnhügeln aus der Jungstein- und Steinkupferzeit vertreten, von denen die Arbeit nur einige Funde behandelt (Abb. 20 u. 21).

Der Verfasser beschreibt ein zerstörtes Begräbnis aus der Jungsteinzeit (Abb. 22). Beim Hocker wurde eine beinerne Nadel gefunden. Die Nekropole aus der Steinkupferzeit befand sich außerhalb der Siedlung. Spuren sind nicht entdeckt.

Endgültige Schlußfolgerungen über das Leben und die Kultur der Siedlung sollen, auf Grund des gesamten archäologischen Materials, nach Abschluß der Ausgrabungen gezogen werden.

ПЕКЛЮК

Праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско

Неделчо Петков

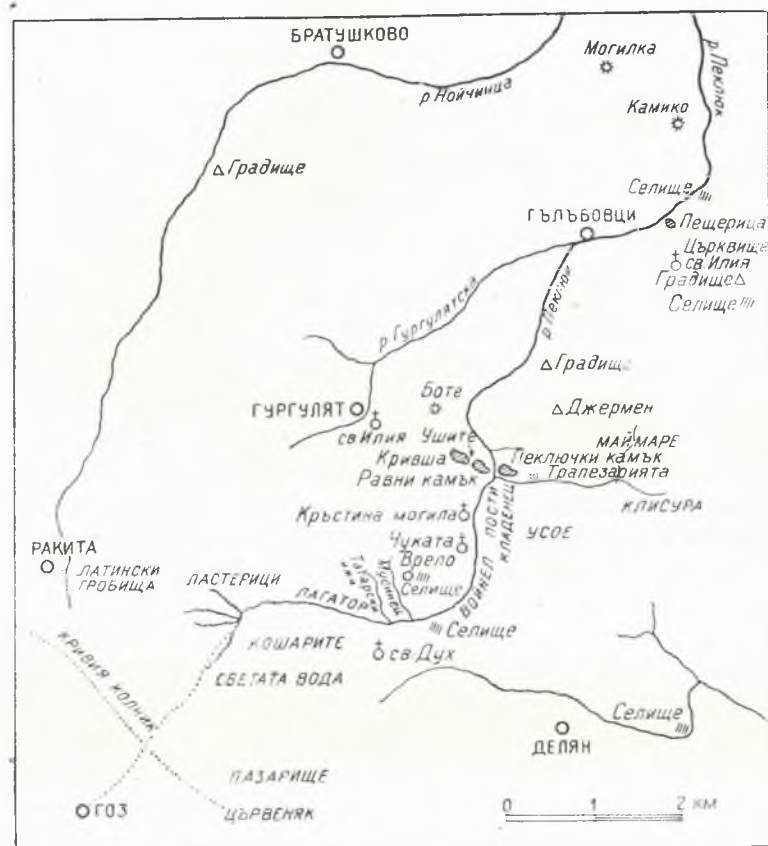
Между с. Гълъбовци и колибите на с. Гоз, Софийско, в потъналата в зеленина долина протича Пеключка река (обр. 1). Тя извира непосредствено до колибите на с. Гоз, като събира водите си от Светата вода и от трите малки долини Джурина, Манолова и Дженарева. На много места из тези долини се намират късове от тънкостенни слабо изпечени съдове с червен опушен цвят, работени на колело. От двете страни почти по цялото течение на реката, дълга 15 км, се намират останки от старини от най-различни времена. Северно от с. Гоз местностите Лагатор, Татарски ижи и Мусинец са осяени с останки от обширно римско селище. В Мусинец, до извора Врело, има праисторическо селище с врязана спирало-меандрова керамика, аналогична на тази от Петърч, Гниляне (м. Брего), Челопечене, Горни Богров, Яна и др. от Софийското поле.¹ Срещу Мусинец, отдясно на реката, в м. Селище при прокопаване на напоителен канал са били открити кремъчни оръдия, глинени съдове и животински кости, които са пропаднали. Над Селище, на едно малко възвишение, се намират основите на малка едноабсидна църква „Св. Дух“ (12,6 м), за изграждането на която са били вземани материали от римското селище в Лагатор и Мусинец. Около трите грамадни варовити скали — Пеключки камък, Равни камък и Кривша, — които преграждат реката в средното ѝ течение, се намират следи от големи първобитни и от по-ново време селища. Около 2 км северно от с. Гълъбовци, отдясно на Пеключка река, до Драйна чешма се намират м. Селище, Църквище с основи на едноабсидна църква „Св. Илия“ (5,5/3,5 м) и Пещерица, а над Църквище, до в. Градище, при м. Стубела, останки от праисторическо селище. Между Гълъбовци и Сливница Пеключка река, преди да се влее в Алдомировската река, минава вдясно край могилката Камико, където се намират кремъчни оръдия и късове от глинени съдове (обр. 1).

Долината на Пеключка река е била обитавана от човека от най-ранни времена. Най-голям интерес представляват трите варовити скали — Пеключки камък, Равни камък и Кривша, — около които се откриха следи на селища от няколко епохи.

Пеключки камък е грамаден варовит блок, висок около 30 м, който се издига отдясно на реката (обр. 2_{a-c}). От юг той е почти отвесен и недостъпен (обр. 2_a), а от север е полегат (обр. 2_c). По средата, от южната страна на Пеключки камък, е издълбана малка пещера, която при входа си се нарича Гълъбарника (обр. 2_b), а от северната страна на камъка, при изхода си, е позната под името Хайдушката пещера. Пещерата Гълъбарника е проходима до 15 м. Навътре тя е задръстена с ръбест чакъл, поради което влизането в нея е невъзможно. В изхвърляната от иманяри пръст при входа ѝ заедно с късове от глинени съдове, украсени с натискане на нокът, се намериха фаланга от елен и част от горна челюст заедно с два кътни зъба от мечка. Източно от изхода на Хайдушката пещера в каменна стена, висока 4 м и дълга повече от 20 м, се намират 30 бойници, разположени в два реда. Мястото зад бойниците е

¹ Н. Петков, Праисторическо изследване на Софийското поле, ГИМ, VI, 1932—1934, стр. 407, обр. 253.

имало връзка със средната, сега недостъпна поради задръстване част на пещерата. В източната и североизточната част на Пеключки камък и върху самия него се намират основи от разрушени крепостни стени, четвъртити кули (обр. 2а), 6 м висока запазена част от цистерна, всичките градени от ломени камъни, споени с бял хоросан. Мястото от бойниците до цистерната и над тях към върха на Пеключки камък е осеяно с късове от сива керамика, работена на ръка. На много места, особено източно от цистерната, където личат основи на четвъртити

Обр. 1. Долината на р. Пеклюк
Fig. 1. La vallée de Pekliuk

кули и бойници е служел за отбрана на намиращите се на юг от него римски и от по-ново време селища Лагатор, Пазарище и Цървенияк (обр. 1), останалите два пеключки каменни блока — Равни камък и Кривша (обр. 2 е, и), — разположени от лявата страна на Пеключка река, са дали подслон на човека през няколко праисторически периода. От двете страни на Кривша и в м. Горните уши се намират в голямо количество късове от глинени съдове украсени с графит, червена охра, жълта глина и бяла боя-паста. По начина на употребяването на червената охра, слагана върху изгладената, а не предварително надраскана стена на съдовете, и по употребяването на бяла боя-паста вместо инкрустация керамиката от енеолитичното селище от Кривша — Пеклюк се приближава към западната, рисувана с графит керамика у нас, позната ни от Гниляне (Окол глава),¹ Горни Пасарел,² Софийско, и Криводол,³ Вра-

¹ Н. Петков, Могилата Окол глава до с. Гниляне, ГНМ, V, 1926, стр. 143, обр. 60.

² Н. Петков, Предисторически материали от разкопките при Горни Пасарел, ИАИ, XXII, 1959, стр. 45, 46, обр. 3—4.

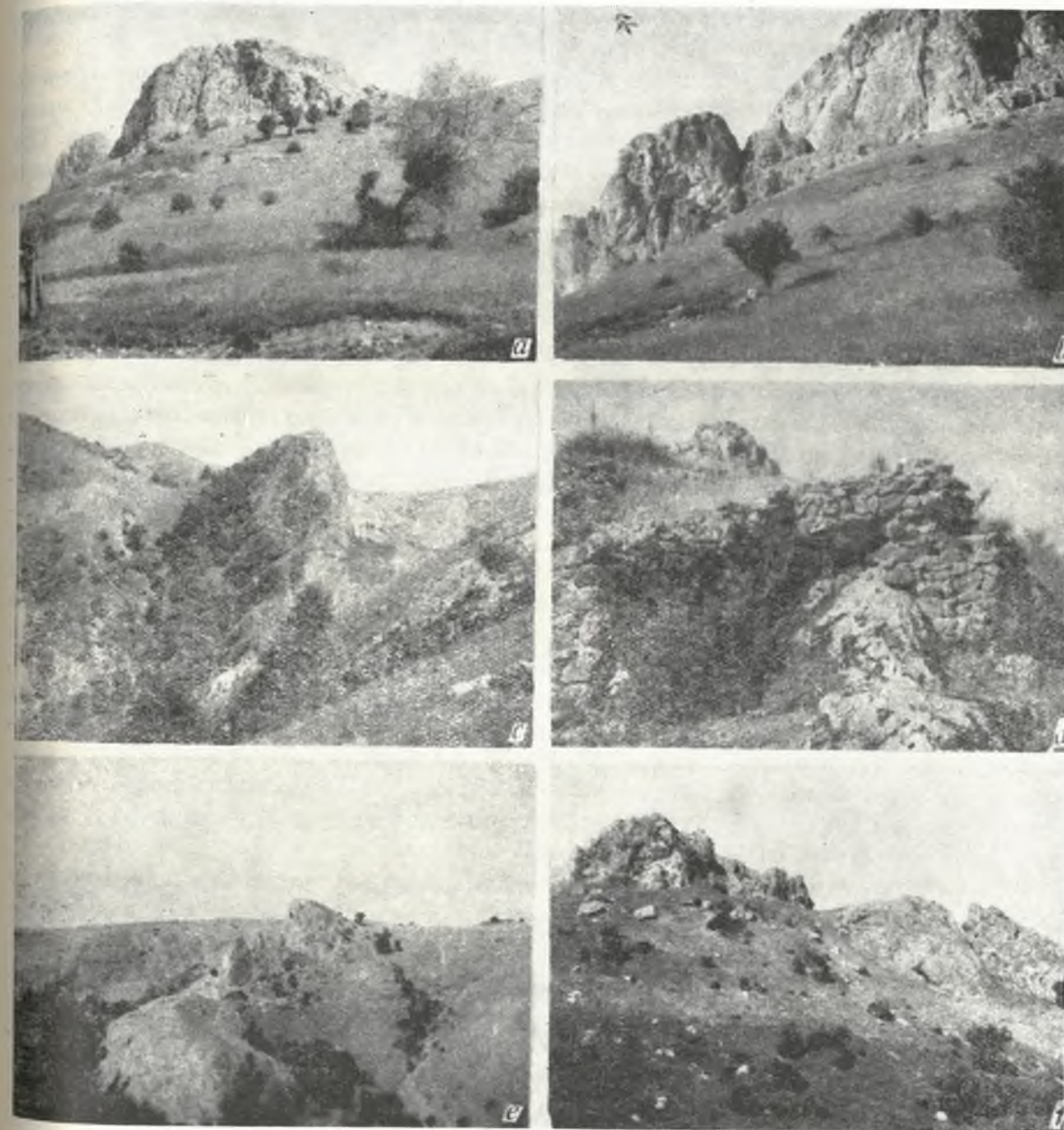
³ В. Миков. Предисторическото селище до с. Криводол, Врачанско, РИ, I, 1948, стр. 58, 59.

постройки, се намират късове от тухли, корубести керемиди и късове от големи глинени съдове. Оттук е пренесен в съседното село Гургулят и поставен при черквата „Св. Илия“ четвъртит каменен жертвеник, висок 1,1 м, с дупка в една от широките страни. Често иманяри намирили сребърни римски монети. В с. Гургулят са пренесени няколко цели глинени връчи, изкопани в околностите на Пеключки камък. Крепостната стена, дълга повече от 100 м, градена от ломени камъни, е ограждала южната страна на Пеключки камък, като е включвала и входа на пещерата Гълъбарника. Югоизточно от Пеключки камък са местностите Трапезарията, Латинските гробища, Маймаре и върхът Джерман, където се намират следи от постройки и римска керамика (обр. 2).

Докато масивният Пеключки камък не само като естествена крепост, но и със своите дебели до 1 м крепостни стени,

чанско. Засега Пеклюк е най-западното праисторическо селище с рисувана с графит керамика от каменно-медната епоха у нас.

Вследствие на големия наклон на мястото около пеключките скали Равни камък и Кривша, на честите иманярски разкопавания около тях и дъждовете южно от Кривша са разкрити следи

Обр. 2. Пеключки камък, гледан от юг и запад (а, в, с.). Каменната стена в Пеключки камък (d).

Равни камък и Кривша, гледани от изток (е). Кривша, гледана от юг (f)

Fig. 2. Le lieu dit „Pekliukski kamak“, vu du sud et de l'ouest (a, b, c). Le mur de pierre dans le Pekliukski kamak (d). „Ravní kamak“ et „Krivša“ vus de l'est (e). „Krivša“ vu du sud (f)

от няколко разрушени в по-голямата си част жилища. По-запазено от тях е най-западното жилище № 1, в което ясно се очертават два жилищни хоризонта: долен А от каменно-медната епоха и горен В от бронзовата епоха. Около 10 м източно от жилище № 1 личат следи от жилище № 2, от което са запазени само части от разрушено огнище, късове от глинени

съдове с графитен орнамент, хромелна плоча 0,2/0,12 м и отделни късове от глинени съдове с характерен за бронзовата епоха орнамент (обр. 12 в, с, е). Следи от трето жилище се откриха около 20 м източно от жилище № 2, в м. Горните уши, до каменна стена, дълга 11 м, която свързва каменните блокове Равни камък и Кривша.

Понеже и при трите разрушени жилища се откриха късове от съдове от две различни праисторически епохи, за да се установят културните наслоявания в тях, наложи се разчистване на част от пръстта в ямите, очертаващи жилища № 1 и 3.

При жилище № 1 се откриха два културни слоя: долен А от каменно-медната епоха, дебел около 0,7 м, и горен В от бронзовата епоха, дебел 0,5 м, над който от южния склон на скалата Кривша е свлечен и натрупан слой от пръст и камъни, дебел около 0,3 м. При жилище № 2 културните наслоявания са напълно разрушени, а при жилище № 3 горният слой В при изграждане на съединителната стена между Равни камък и Кривша е унищожен. От долния слой А, характерен за каменно-медната епоха, поради големия наклон от двете страни на м. Горните уши, където се откриха следите от трето жилище, са запазени незначителни части. Подът на жилищата № 1 и 3 от каменно-медната епоха е трамбована земя. Формата и размерите на жилищата от долния слой А не могат да се установят с положителност, тъй като и при двете жилища следи от глинени мазилки от основите им или дупки от колове, очертаващи форма на някаква жилищна постройка, не се констатираха. Вероятно, както и при разкритите жилища в Голямата могила при Горни Пасарел,¹ и в праисторическото селище от каменно-медната епоха до Криводол,² Врачанско, някои от жилищата са били градени от камъни. Почти в средата на жилище № 1 се откри куп от средни по големина варовити камъни, под които се намериха начупени на късове съдовете, показани на обр. 4 а, в. Вероятно това са останки от разрушената източна каменна стена на жилище № 1 от долния слой А, от която са останали само крайгълните камъни. Подобно положение констатирах и при третото жилище, където под натрупаните в безпорядък камъни се откри напълно разбъркан културният слой от каменно-медната епоха. Следи от огнища или мелници не са запазени. Само в северозападната част на жилище № 3 се откри четвъртит варовит камък, висок 0,6 м, около който се намериха животински кости, хромел, каменно оръдие, пет съда и голям брой късове от съдове с графитен орнамент. В долния пласт А и в двете жилища не се намериха цели съдове, оръдия на труда и предмети, които мъчно се приготвяват, обстоятелство, което показва, че жителите на това селище при напускане на домовете си ги взели със себе си. Същото констатирах и в изоставеното и разрушено селище от каменно-медната епоха при с. Горни Пасарел, Софийско.³

Предметите, които се намираха в долния слой А, следва да разделим на направени от кремък, камък, кост, мидени черупки, мед и глина.

ОРЪДИЯ НА ТРУДА

Оръдия от кремък. Намериха се малък брой здрави и строшени дълги тесни ножове от сламеножиълт кремък, на който само едната дълга страна е ретуширана (обр. 3 а, в, д), стъргалки (обр. 3 с) и нуклеуси (обр. 3 г). Някои строшени кремъчни оръдия имат излъскани страни, вероятно следи от дългата им употреба.

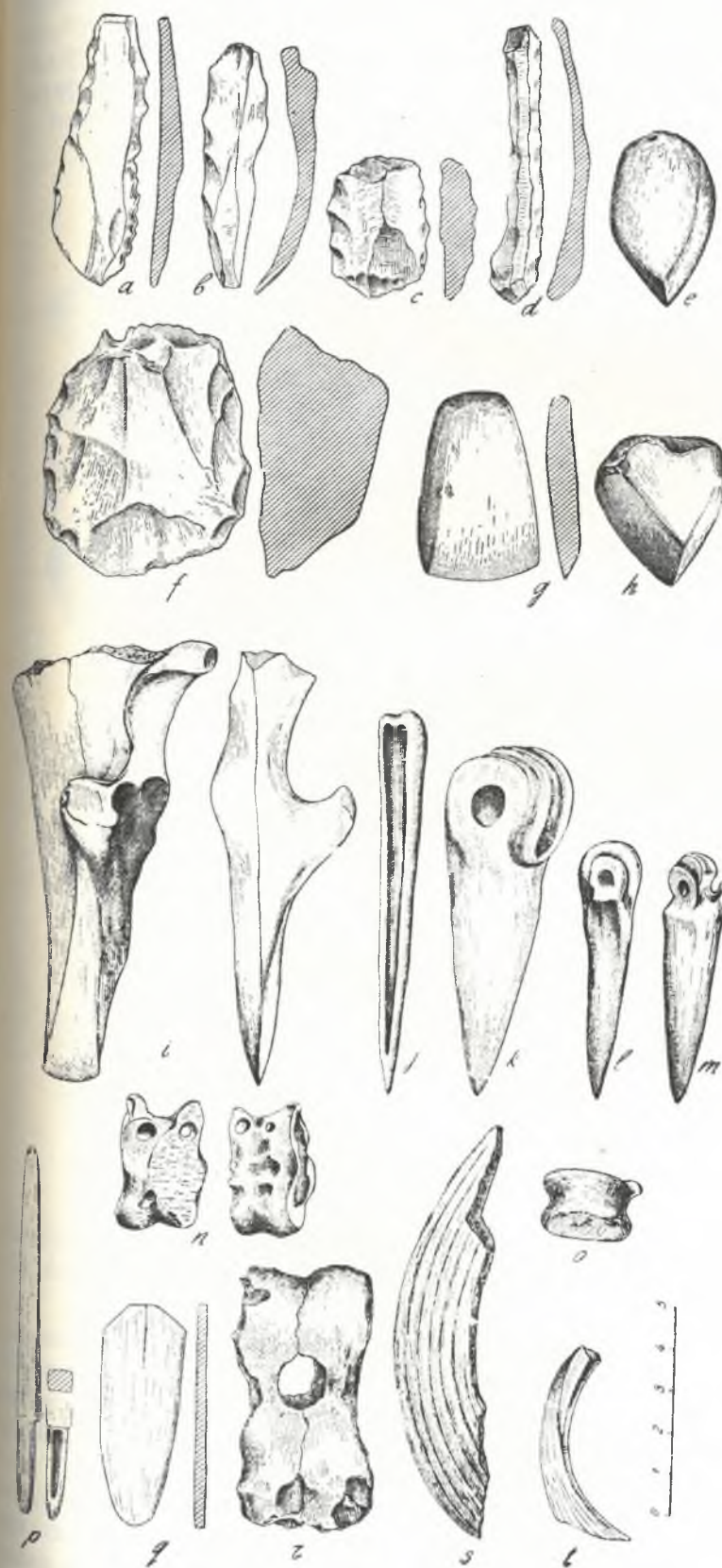
Оръдия от камък. Намериха се само една каменна тесличка и две каменни гладилки с малки размери (обр. 3 е, г, h).

Бойни топки. Както в жилище № 1, така и в жилище № 3 се намериха няколко бойни топки, направени от бял пясъчник. Три от тях бяха в групата съдове в жилище № 3 (обр. 10) и други две до същите съдове.

¹ Н. Петков, цит. съч., стр. 52, 53.

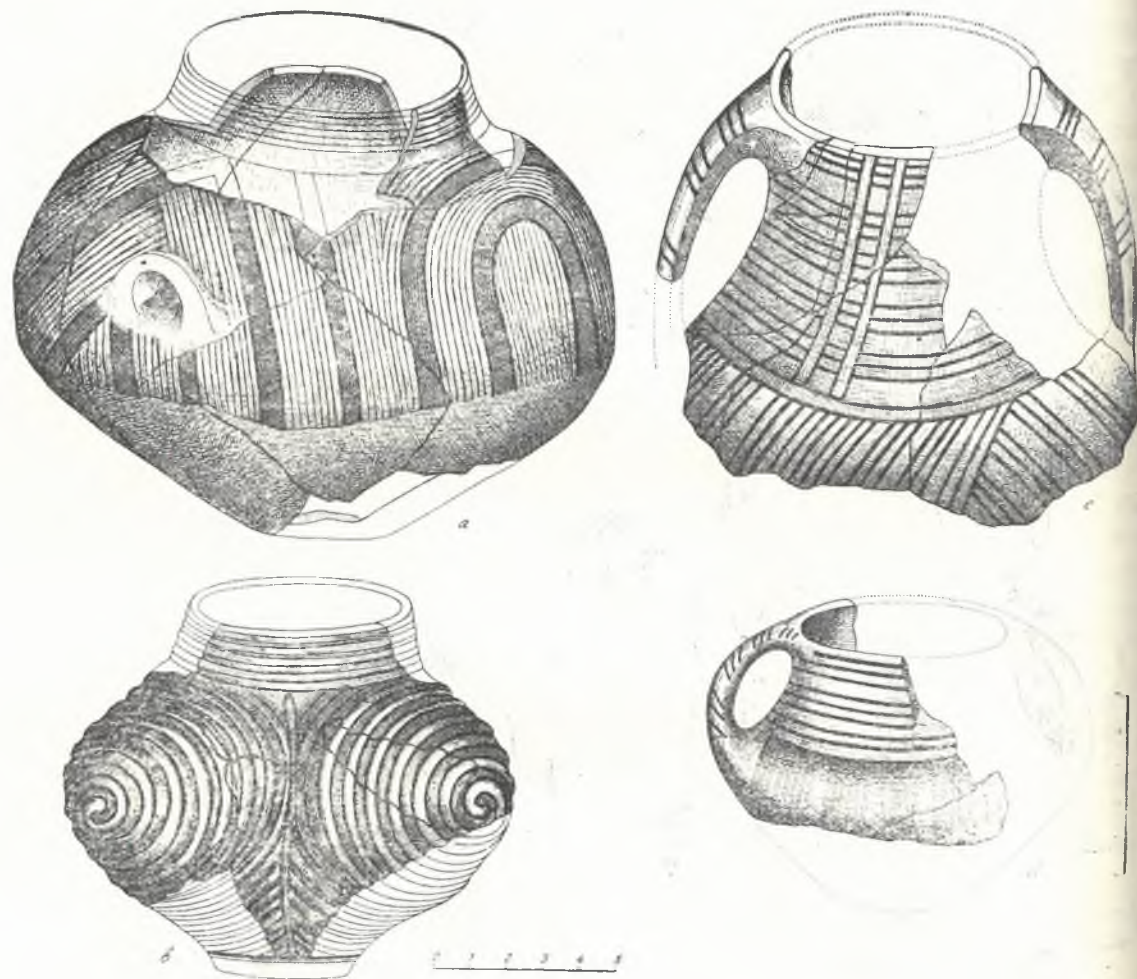
² В. Миков, цит. съч., стр. 29.

³ Н. Петков, цит. съч., стр. 44.

Обр. 3. Предмети от кремък (а—д, f), камък (е, г, h), кост (i—n), мед (p) и мидени черупки (s, t)
Fig. 3. Objets en silex (a—d, f), roche (e, g, h), os (i—n), cuivre (p) et coquillages de moules (s, t)

Оръдия от кост. Подбедрени кости от малки и големи животни, заострени в дисталния си край, са били използвани за шила (обр. 3 к, л, м), а бедрени кости, изпилени от двете страни — за длетата (обр. 3 г). Намериха се изтрети от двете плоски страни астрагали от овца, от които един пробит е служел за украшение (обр. 3 п, о), каквото предназначение вероятно е имала и пробитата фаланга от говедо (обр. 3 р). Една изгладена пластинка от ребро напомня долната част от неорнаментираните плоски костени идоли от енеолитната епоха у нас.

Обр. 4. Глинени съдове с графитен и вдлъбнат орнамент
Fig. 4. Vases en argile à ornements incisés et en graphite

Предмети от мидени черупки. Намериха се парчета от изгладени малки и големи мидени черупки, някои от които са части от гривни, а други са били използвани при изглаждането на глинени съдове (обр. 3 с, т).

Предмети от мед. В жилище № 1 под срутената каменна стена до глинени съдове на обр. 4 б се намери четириръбест меден връх на копие, дълъг 8,5 см, с изпилен от едната страна долен край, вероятно за вкарване в дървената част на копието (обр. 3 р). По масивната направа, притъпеното острие, плоското четириръбесто сечение и специалната втулка за вкарване в дървена част е ясно, че този меден предмет не е бил използван като шило.

Предмети от глина. В цялата местност между пеключките скали Равни камък и Кривши се намират по повърхността извънредно голямо количество късове от глинени съдове, различни по големина, форма и украса. Наред с големите, до 0,8 м високи съдове се срещат и малки с височина до 0,1 м. Големите съдове може да разделим на две групи. Едните от тях са на-

правени от непрочиствена от песъчинки глина и дебелината на стените им достига до 1,5 см. Имат цвят съобразно с изпичането им от сив до червеникав. Вътрешността им е изгладена, отвън са грубо замазани, като в много случаи по повърхността им има следи от отвесното провлачване на пръстите (обр. 11 а-с). Втората група големи съдове, чиято височина достига до 0,2 см, са изработени грижливо от пречиствена глина, изгладени от двете страни и на цвят сиви. Дебелината на стените им варира от 0,5 до 1 см (обр. 4 а, с, 5 д, е, 7 а, с, е). По-голям е

Обр. 5. Късове от глинени съдове с графитен орнамент (а, е), червена охра (f, i) и бяла боя-паста (g, h, l, k, j)
Fig. 5. Fragments de vases d'argile à ornements en graphite (a, e), ocre rouge (f, i) et pâte blanche (g, h, l, k, j)

роят на малките по размери съдове с височина до 0,1 м и дебелина на стените до 0,5 см. Те са внимателно изработени от пречиствена глина и са излъскани от външната си страна. Цветът им е от сив до черен (обр. 4 д, 5 б, с, 6 а, б, с, 7 б, с).

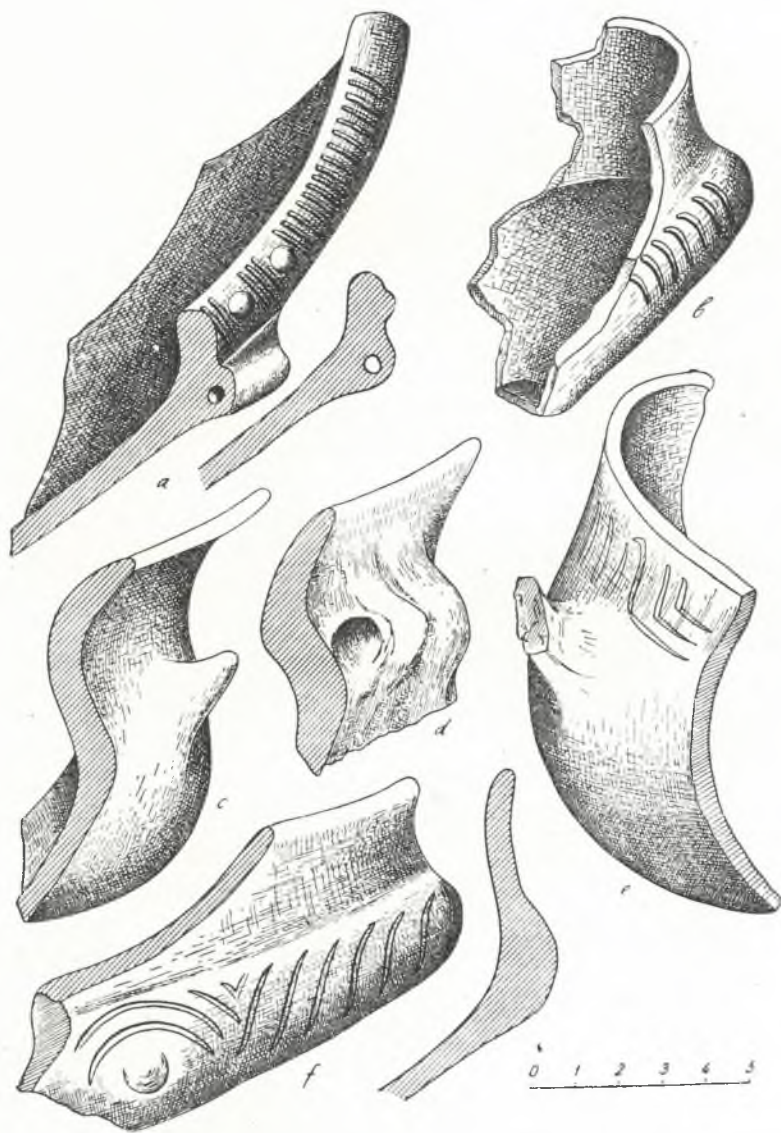
Формата на съдовете от Пеклюк е най-разнообразна. При големите съдове от първата група са застъпени три главни форми: разлати, конически и сферични. Те имат плоски дъна и са снабдени с по две отвесни дръжки с хоризонтални дупки (обр. 11 а-с). При втората група големи съдове съществува по-голямо разнообразие на формите, като преобладават разлатите, във форма на гювеч (обр. 5 е, 6 г). Друга форма при тази група съдове е сферичната, с тясна рамена и плоско дъно. В много случаи те имат по две цилиндрични или плоски

Обр. 6. Късове от глинени съдове, украсени с графит (b, d, e, f, g), червена охра (c, f, i, h), жълта охра (основата) и бяла паста (a, j)

Fig. 6. Fragments de vases d'argile décorés au graphite (b, d, e, f, g), ocre rouge (c, f, i, h), ocre jaune (le fond) et la pâte blanche (a, j)

дръжки, моделирани в горната си издута част (обр. 4 а, с, 5 а, д, е, 6 д, ф, 7 а, с, е). Забележителен по своята сферична форма и снабден с две плоски, полукръгли, отвесно моделирани дръжки е глиненият съд, показан на обр 4 а, който наподобява един глинени съд от Криводол.¹ Разлатите във форма на гювеч глинени съдове са подобни на такива съдове от Гниляне — Окол глава² и Криводол³. Намериха се значителен брой късове от малки съдове с

Обр. 7. Късове от глинени съдове с врязан орнамент
Fig. 7. Fragments de vases en argile à décor incisé

двойно коническа форма и две срещуположни отвесни дръжки (обр. 4 а, б, 6 а, б), каквато форма на малките съдове с графитен орнамент ни е позната от Гниляне⁴ и Криводол⁵.

Особено внимание заслужава малкият съд, съставен от тясна шия, средна част от две полусфери и малко плоско дъно (обр. 4 в), каквато форма на съд от каменно-медната епоха

¹ В. Миков, цит. съч., стр. 42, обр. 29 а.

² Н. Петков, цит. съч., стр. 132, обр. 45.

³ В. Миков, цит. съч., стр. 38, обр. 23 в; стр. 39, обр. 25.

⁴ Н. Петков, Селищната могила Окол глава, ИАИ. XVII, 1950, стр. 163, обр. 99 а.

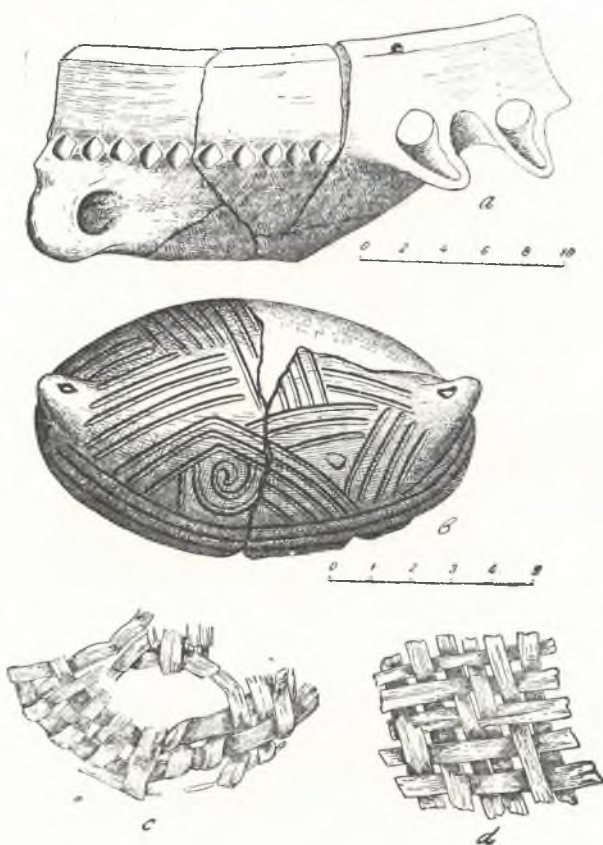
⁵ В. Миков, цит. съч., стр. 43, обр. 30.

засега не ни е позната на изток от Пеклюк. Този съд заедно със сферичния съд (обр. 4) се намери под източната срутена каменна стена от долния пласт А на жилище № 1. Изработен е фино, излъскан и има черен цвят. Средна издута част от по-голям подобен съд ни е позната от Челопечене, Софийско.¹ Интересно е да се отбележи, че съдове с подобна двойна полусферична част се срещат повече през бронзовата епоха; един къс от такъв съд ни е познат

от Гниляне — Окол глава² и на запад от Пеклюк в Сърбия.³

Много от съдовете са били снабдени с една или две отвесни или хоризонтални дръжки, които според големината и предназначението на съда са били моделирани в средната или в горната част на търбуха или са съединявали устата със средната издута част. Разлатите съдове имат малки хоризонтални дръжки (обр. 5 е, 7 а), а дръжките на останалите съдове са с обикновена дъговидна форма (обр. 4 а, б, в, е, 7 д, е, 11 а, б). В жилища № 1 и 3 се намериха две зооморфни дръжки (обр. 9 д, е), а дръжките на сферичния съд от жилище № 1 са плоски, полукръгли и моделирани в средната част на съда в отвесно положение (обр. 4 а).

По-голямата част от съдовете са били украсени с най-различен орнамент. Застъпени са вдлъбнатият, релефният и врязаният орнамент, обаче повечето са украсени с графит, някъде в комбинация с червена охра и жълта глина. Един характерен белег в орнаментирането с червена охра и бяла боя-паста на съдовете от каменно-медната епоха от Пеклюк, който ги отличава от източната рисуванa керамика от същото време, е начинът на третирането им. В Пеклюк, както и в Гниляне и Криводол,⁴ червената охра е слагана направо върху изгладената повърхност на съда, а не върху предварително надрасканата му основа и бялата боя-паста е използвана за рисуване върху съда, а не като инкрустация.

Обр. 8. Улейче от глинения съд, обр. 11 а, глинен похлупак и отпечатащи от рогозки

Fig. 8. Bec d'un vase d'argile, fig. 11a, couvercle d'argile et impressions de nattes

Рисуваният с графит орнамент във форма на успоредни линии, дъги, спирали и други геометрични фигури се среща от двете страни на съдовете и заема в много случаи почти цялата повърхност на съда (обр. 4 а, с, д, 5 а-е, 6 б, д, е, f, g). В някои случаи той е комбиниран с червена охра било по устията, било по вътрешната страна на разлатите съдове (обр. 5 j, 6 г, i), какъвто начин на украсяване ни е познат от Гниляне⁵ и Криводол.⁶ Някои от малките съдове са украсени с бяла боя (обр. 5 г, h, i, k, 6 а, j) подобно на такива съдове от Криводол.⁷ Едни от съдовете са украсени от вътрешната си страна само с червена охра (обр. 5 f, 6 i, j), а други с

¹ Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 413, обр. 261.

² Н. Петков, цит. съч., стр. 139, обр. 56 а.

³ М. V. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Mazedonien, табл. 21—23.

⁴ В. Миков, цит. съч., стр. 58.

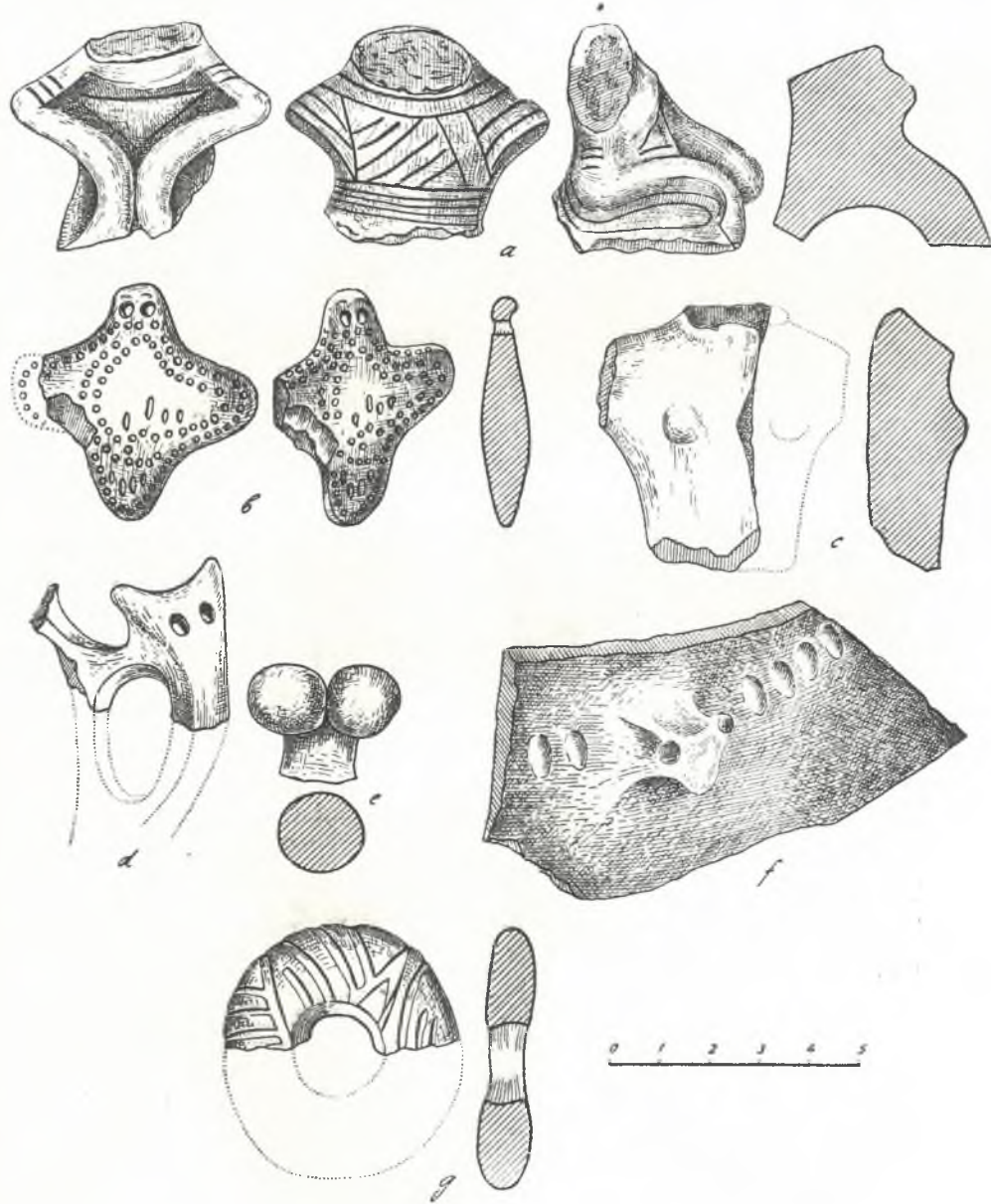
⁵ Н. Петков, цит. съч., стр. 127, обр. 40 а-с, стр. 132, обр. 45, 46.

⁶ В. Миков, цит. съч., стр. 41.

⁷ В. Миков, цит. съч., стр. 37, обр. 21.

хълбата (обр. 5 н), какъвто елемент в украсата ни е познат засега само в западната група керамика — Пеклюк, Гниляне¹ и Криводол.²

Врязаният орнамент, застъпен в прави и дъговидни линии, е изведен при някои съдове (обр. 6 а, с, 7 а, б, е, f) върху външната горна и средна издута част. Пристиснатият с пръсти орнамент се среща върху горния ръб на съдовете, който съединява шията със средната из-

Обр. 9. Глинени идоли (а, с), амулет (b), зооморфни дръжки (d, f) и предмети от глина (e, g)

Fig. 9. Idoles en argile (a, c), amulette (b), anses zoomorphes (d, f) et objets en argile (e, g).

дута част (обр. 6 г, 11 а, с). Релефната украса е във форма на конусовидни или полусферични пъпки (обр. 7 а, с, f), а вдлъбнатият орнамент — в околоръстни линии, триъгълници, спирали и дъги (обр. 4 а, б, d, 5 i, k, 6 б), някои от които изпълнени с графит (обр. 4 а, с, d).

¹ Н. Петков, цит. съч., стр. 143, обр. 60.

² В. Миков, цит. съч., стр. 40, обр. 26 а, в, стр. 59.

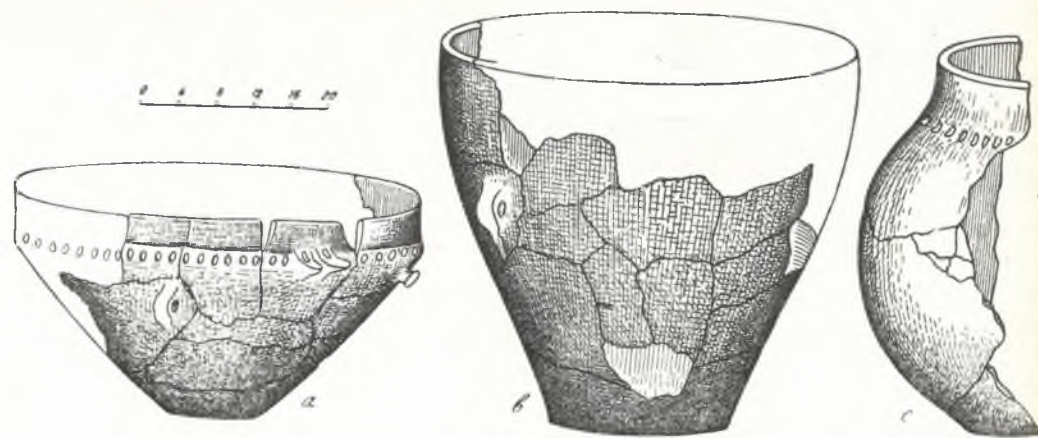
Някои от големите съдове за изливане на течността от тях са били снабдени с улейчета (обр. 8 а, 11а.), каквито също от големи съдове имаме от Гниляне — Окол глава,¹ Горни Пасарел² и другаде. Някои от малките съдове са имали похлупаци в конусовидна или полусферична форма, с вдлъбнат орнамент и две малки хоризонтални дръжки (обр. 8 б.).

Интересно е да се отбележи, че както в Гниляне — Окол глава, така и в Горни Пасарел и Пеклюк глинени тежести за стан не се намериха, макар че и в трите селища се откриха

Обр. 10. Късове от пет глинени съда, вложени един в друг, заедно с три каменни топци в тях. Жилище № 3
Fig. 10. Fragments de cinq vases en argile qui s'emboîtent comportant trois boules de pierre à l'intérieur

с двете изрязани над тях дъги наподобяват глава на човешка фигурка (обр. 9 б.). Подобна кръстообразна глинена фигурка с пробита дупка по дължината ѝ ни е позната от Винча — Югославия, която Васич приема, че е служела като накит.³ Кръгли глинени амулети

Обр. 11. Три глинени съда от обр. 10
Fig. 11. Trois vases en argile — fig. 10

¹ Н. Петков, Селищната могила Окол глава, ИАИ, XVII, 1950, стр. 160, обр. 103 д.

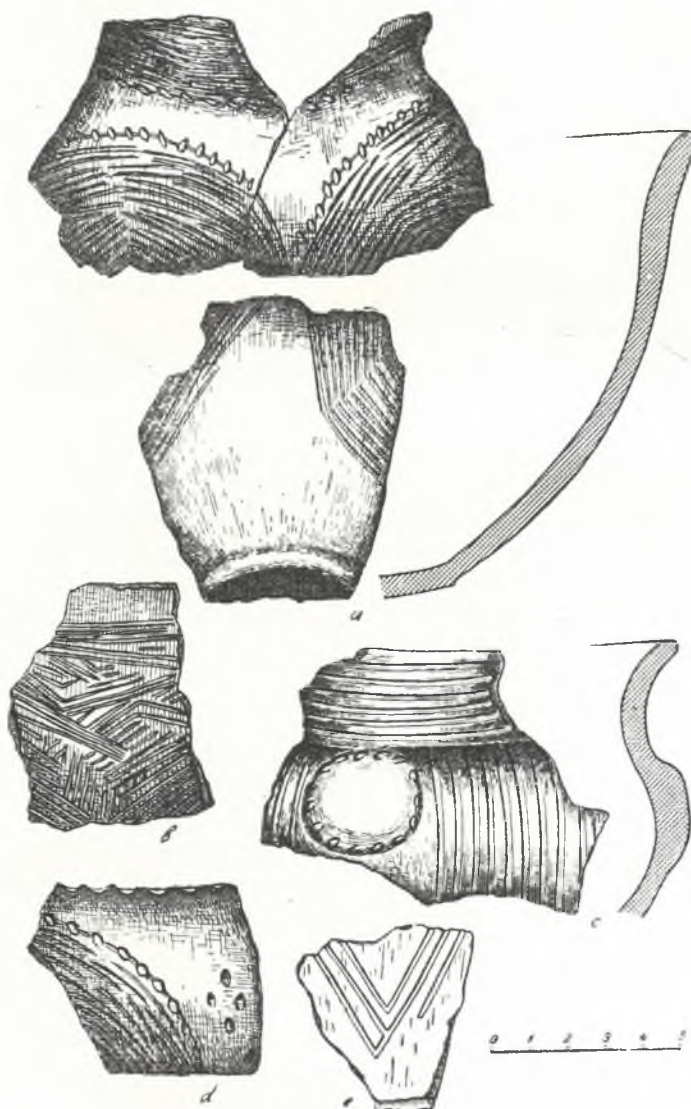
² Н. Петков, цит. съч., стр. 44, обр. 7 в.

³ М. М. Васич, Неколики преисторијски налази из Винче, Старица, 1906, стр. 110, обр. 21 г.

имаме от Русе.¹ Видра,² Румъния и другаде, а от злато от Русе,³ Видра,⁴ Румъния и Хотница,⁵ Търновско.

Кости от животни. Във всички дълбочини на долния слой А се намериха много животински кости от говедо, овца, свиня, лисица, язовец и рогове от елен, сърна и коза.

Остатъци от храна. Зърна от хлебни растения не се откриха, обаче на много места в глинени мазилки от разрушените огнища се забелязват отпечатыци от сламки и от отделни

Обр. 12. Късове от глинени съдове с врязан орнамент. Бронзова епоха
Fig. 12. Fragments de vases en argile à décor incisé. Age du bronze

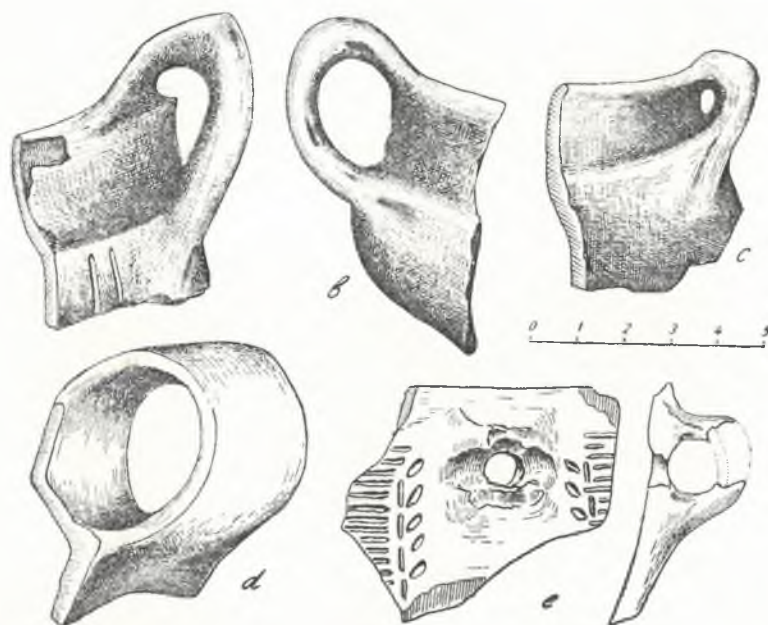
¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе, ИАИ, XXI, 1957, стр. 97, обр. 57.

² Dinu V. Rosetti, Săpăturile de la Vidra, București, 1954, табл. III, обр. 4.

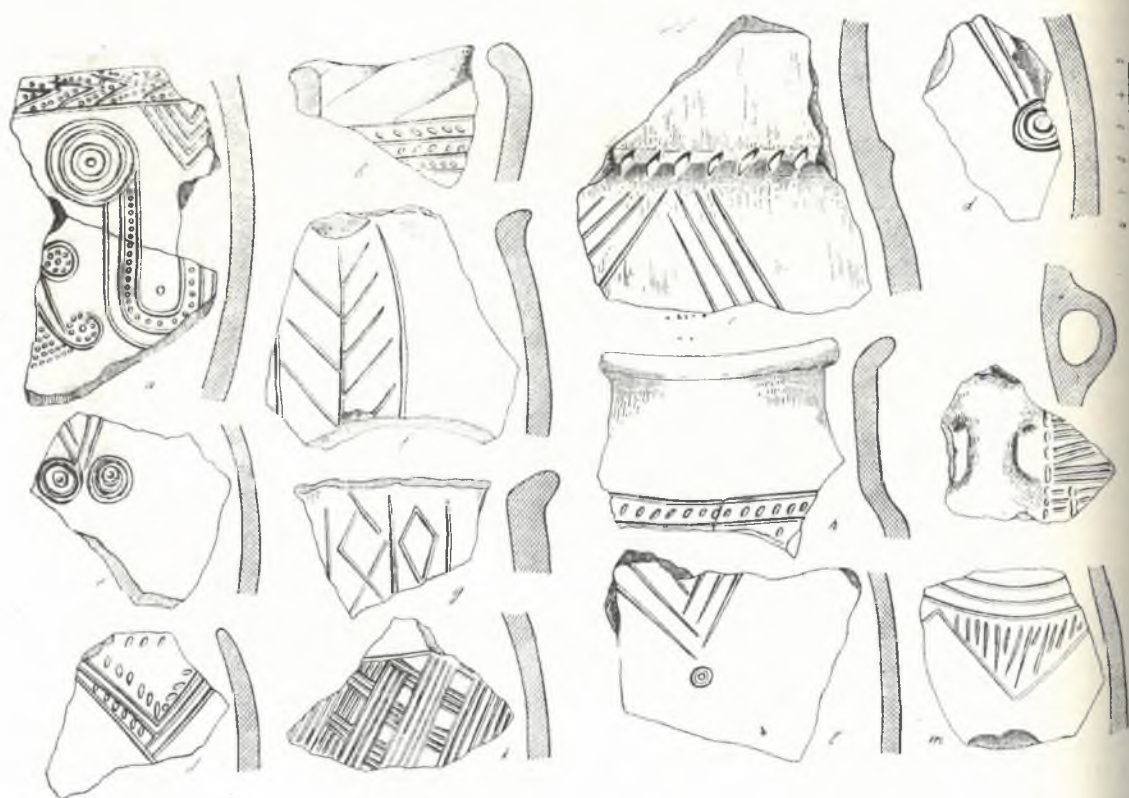
³ Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 98, обр. 58.

⁴ Dinu V. Rosetti, цит. съч., табл. III, обр. 3.

⁵ Н. Ангелов, Златното съкровище от Хотница, Археология, 1—2, 1959, стр. 40, обр. 20.

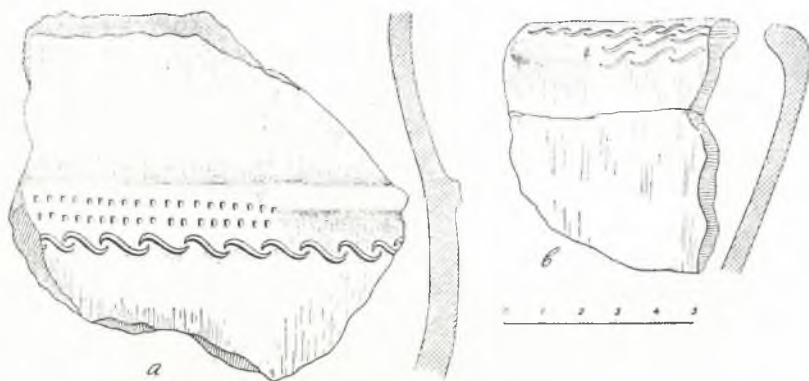
Обр. 13. Късове от глинени съдове. Бронзова епоха
Fig. 13. Fragments de vases en argile. Age du bronze

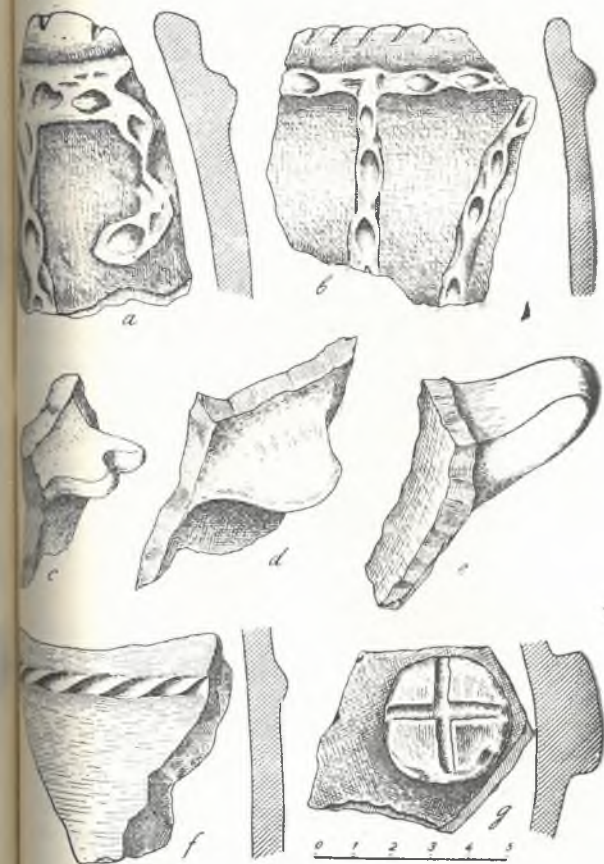
Обр. 14. Късове от глинени съдове с врязан орнамент. Бронзова епоха
Fig. 14. Fragments de vases en argile à décor incisé. Age du bronze

върна на двузърнест лимец, какъвто вероятно енеолитичният обитател на Пеклюк е отглеждал. Зависимо от това намерените, особено в жилище № 3, хромелни плочи и зърноразтривачи служат за приготвяне на брашно от хлебни растения.

Енеолитичният обитател на Пеклюк е познавал и тъкачеството, за което свидетелствуват отпечатъците от плетки и рогозки върху дъната на някои съдове (обр. 8 с, д). Както при

Обр. 15. Късове от глинени съдове с врязан орнамент. Желязна епоха (късен период)
Fig. 15. Fragments de vases d'argile à décor incisé. Age du fer (période tardive)

Обр. 16. Късове от глинени съдове. Желязна епоха (късен период)

Fig. 16. Fragments de vases d'argile. Age du fer (période tardive)

Гниляне — Окол глава¹ и Горни Пасарел², така и при Пеклюк при плетенето на някои предмети за пръв път срещаме употребени и дългите тънки кръгли листа на дзуховите растения (обр. 8с), вероятно на острата дзука (*Juncus acutus*).

ПЛАСТ В

Върху разрушените, но неопожарени жилища от каменно-медната епоха, в които не се откриха глинени мазилки освен от огнища, се е настанило друго население, което е донесло със себе си керамика, която по форма и орнамент рязко се отличава от заварената. Това новодошло население е изграждало своите жилища, като е употребявало повече камък, отколкото глина. За тяхната направа можем да съдим по запазеното отчасти жилище, изградено върху разрушеното жилище № 1 от каменно-медната епоха. То е имало четвъртита форма с размери 4/3 м и е било ориентирано с дългите си страни от запад към изток. Основите му са били каменни, като в ъглите камъните са били по-големи. Подът е бил измазан с глина, дебела

¹ Материалът още не е публикуван.

² Н. Петков, цит. съч., стр. 53, обр. 114, 7.

0,2 м, сложена върху разрушеното жилище от долния пласт А. В югозападната част на жилището е имало полукръгло огнище, дълго около 0,8 м, широко 0,4 м, оградено с пояс от глина, висок 0,2 м. Дъното на огнището е било измазано с глина, дебела 0,1 м, налепена върху наредени късове от дебелостенни съдове. Под тази настилка следва друга глинена мазилка, дебела около 0,2 м, която е застинала целия под на жилището от горния пласт В. По начина на строежа си огнищата от горния пласт В от Пеклюк се приближават до огнищата от пласт В от бронзовата епоха на селищната могила Юнаците,¹ Пазарджишко. В източния край на жилище № 1 от горния пласт В е запазена част от каменната му основа с посока от юг към север, дълга 2,2 м, висока 0,7 м и дебела около 0,3 м. Градена е от различни по големина варовити камъни, слагани в два реда върху подовата мазилка на жилището. Липсват глинени мазилки освен подовата и тази от огнището, така че по начина на строежа си жилище № 1 от горния пласт В е подобно на жилищата от бронзовата епоха от Юнаците² и Разкопаница,³ Пловдивско.

Ограниченият брой на предметите от горния пласт В показва, че селището от бронзовата епоха в Пеклюк не е просъществувало дълго време. Освен късове от глинени съдове други предмети не се намериха.

За направа на съдовете, работени на ръка, е била употребявана пречистена от пясъчинки глина, като тънкостенните съдове имат сивосинкав цвят, а дебелостенните — керемиденочервен. В зависимост от големината и службата си съдовете са имали различни форми. Малките чашкообразни съдчета, снабдени с една моделирана над устието дръжка (обр. 13 а-д), са подобни на тези от Юнаците⁴, Разкопаница⁵, Пловдив⁶ и др. от бронзовата епоха. По-големите съдове имат извит навън ръб на устието, издута средна част и плоско дъно (обр. 12, 14).

Почти всички съдове от пласт В имат врязана украса с инкрустация. Застъпени са кръгове, успоредни линии и триъгълници, изпълнени с резки и точки (обр. 12—14). В жилище № 1 от пласт В до огнището се намери счупен съд, украсен с врязани концентрични кръгове, изпълнени с инкрустация от бяла глина (обр. 12 а, д, 13 е), орнамент, характерен за бронзовата епоха, подобен на този от Гниляне — Окол глава.⁷

Керамика, характерна за бронзовата епоха, се установи в жилище № 2 (обр. 13 а-д) и в северната страна на Равни камък, където до разрушена каменна стена, дълга около 20 м, градена от малки камъчи без спайка между тях, се намират много късове от глинени съдове синкави и червени, изгладени и украсени с врязани инкрустирани с бяла глина кръгове и триъгълници (обр. 14). По формата на съдовете и сюжета на орнамента керамиката от бронзовата епоха от Пеклюк се приближава до керамиката от същата епоха на запад от нашите земи, позната ни от Сърбия,⁸ Босна,⁹ Унгария¹⁰ и другаде. Докато съдовете от бронзовата епоха от Южна България — Юнаците,¹¹ Разкопаница,¹² Кирилово¹³ и др. — по своите остри или заоблени дъна имат паралели на юг от тази област, в същото време на запад от нея, особено

¹ В. Миков, Селищната могила до Юнаците, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 69.

² В. Миков, цит. съч., стр. 68, 69.

³ П. Детеv, Селищната могила Разкопаница, ИАИ, XVII, 1950, стр. 171.

⁴ В. Миков, цит. съч., стр. 77, обр. 21.

⁵ П. Детеv, цит. съч., стр. 175, обр. 110, стр. 180, обр. 119, 120, 122; стр. 181, обр. 123.

⁶ Д. Цончев, Принос за старата история на Пловдив, стр. 11, обр. 4.

⁷ Н. Петков, цит. съч., стр. 141, обр. 58.

⁸ M. V. Garašanin, Neolithicum und Bronzezeit in Serbien und Mazedonien, табл. 12, 4, 8, 15, 17, 46.

⁹ Ćiro Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1914—1—VI, стр. 77, обр. 36, стр. 80, обр. 50, стр. 83, табл. V.

¹⁰ Wosinski, Die inkrustierte Keramik der Stein- und Bronzezeit, табл. XIX, XXI, XXII, XXV, 46.

¹¹ В. Миков, цит. съч., стр. 83, табл. 7.

¹² П. Детеv, цит. съч., стр. 175—183.

¹³ G. Kazakov, Prähistorische Zeitschrift, 1914, VI 1/2, стр. 60, обр. 2, стр. 70, обр. 3, стр. 71, обр. 4.

в Софийско (селищата при Курило — Тайна)¹ Гниляне — Окол глава² и Пеклюк, тя не ни е позната, а са намерени съдове с плоски дъна, грижливо изработени, излъскани и украсени не само по профилираните ръбове на устията, но и по средната им издута част, елемент, който се среща на запад и север от Пеклюк.

През желязната епоха в Пеклюк се появява друго население, което заема северната страна на Равни камък и западния склон на Кривша. То строи по върховете на тези каменни масиви защитни каменни стени, около които се намират късове от груби дебелостенни съдове с червен цвят, украсени с пристисване на пръстите върху околоръстна релефна лента (обр. 16). Южно от Равни камък и Кривша, в м. Селище, до извора Шопката се откриха следи от селище от желязната епоха, керамиката на което, украсена с врязани скачени волути и малки коси резки (обр. 15), се приближава до халшатската керамика, позната ни от Долни Лом,³ Белградчишко, Трън,⁴ Алдомировци,⁵ Бояна.⁶ Софийско, Жуто Брдо⁷ Югославия, и другаде. В северната част на това селище се откри голямо количество, карбонизирани зърна от двужърнест лемец.⁸

От проучванията, направени в пеключките местности Равни камък и Кривша, се установява, че от двете страни на западния камък Кривша, един от групата големи скали в Пеклюк, през каменно-медната епоха е възникнало голямо праисторическо селище. Подобни селища от каменно-медната епоха, възникнали на височини, ни са познати от Криводол, Врачанско, Гниляне — Окол глава, Горна Малина — Градище, Чеканчево — Угорелина, Софийско и другаде. Върху разрушените по неизвестни причини жилища от каменно-медната епоха се настанява ново население, което носи със себе си керамика, характерна за бронзовата епоха. Това население строи жилищата си от камък, като измазва подовите им с глина. Липсата на здрави и ценни предмети в селището от каменно-медната епоха и липсата изобщо на всякакви предмети в селището от бронзовата епоха говорят за предварителното им напускане, нещо, което констатирах и в слоя от бронзовата епоха в селищната могила Окол глава при Гниляне.

През желязната епоха се настанява друго население, което не строи жилищата си върху останените жилища от каменно-медната и бронзовата епоха, а избира височините на каменните масиви Равни камък и Кривша, които укрепява с каменни стени. Под натиска вероятно на римляните и това население напуска скалистите си убежища и с това пеключките скали Равни камък и Кривша завинаги се обезлюдяват.

През римско време големият Пеключки камък отдясно на реката (обр. 1), с дебелите си каменни стени (обр. 2 а) служи за отбрана на далечните римски селища: на юг към Гоз и презник в Цървенияк, Пазарище и Лагатор, на изток към Белица в Градище и на запад към Сливница и Алдомировци в мест. Извор.

¹ Н. Петков, Принос към проучванията за предисторията на Софийското поле, Археология, IV, 1960, стр. 51, обр. 7.

² Н. Петков, цит. съч., стр. 139—141, обр. 56, 58.

³ В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 365—368, обр. 117.

⁴ В. Миков, Златното съкровище от Вълчитрън, стр. 44, обр. 37.

⁵ Н. Петков, Надгробна могила при с. Алдомировци, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 37; същият. Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, 1932—1934, стр. 419, обр. 268.

⁶ Н. Петков, Материали за проучване предисторията на България, ИАИ, XVII, 1950, стр. 212, обр. 138.

⁷ М. Васьн, Жуто Брдо, Старица, II, 1907, стр. 26—30, обр. 35—40.

⁸ Зърната са определени от доцента при Агрономическия факултет Хр. Коеджиков, на когото изказвам благодарност.

PEKLIUK

Un site préhistorique près du village Galabovci, arrondissement de Sofia

N. PETKOV

(RÉSUMÉ)

La vallée de Pekliuk longue d'environ 15 km est située entre les villages Galabovci et Goz. Vers le milieu du cours de la rivière, trois grands rochers forment un barrage naturel et obstruent cette belle vallée. Ils sont connus sous les noms de: „Pekliuk“, „Ravni kamak“ et „Krivša“ (fig. 1). Dans le premier d'entre eux (Pekliuk), à droite de la rivière (fig. 2 a—c), creusée dans le roc, il y a une petite grotte dénommée „Galabarnik“ (pigeonnier) (fig. 2-b) qui fut habitée par l'homme dès l'époque énéolithique. A beaucoup d'endroits sur ce bloc on aperçoit les vestiges des murs d'enceinte d'une ancienne forteresse (fig. 2-d), ainsi que de nombreux fragments de céramique romaine. On a découvert entre les rochers „Ravni kamak“ et „Krivša“ les traces de trois différents âges préhistoriques, notamment de l'énéolithique, du bronze et du fer. Les recherches que l'auteur a effectuées à cet endroit lui ont permis d'établir qu'entre les rochers „Ravni kamak“ et „Krivša“ à l'époque énéolithique un site y existait, lequel, par la manière d'employer l'ocre rouge (fig. 5 f, j; 6 f, i) et la pâte blanche (fig. 5 g, h, i, k; 6 a, j) comme un décor peint sur les vases et non pas incrusté est apparenté au groupe occidental de céramique de Bulgarie dessiné au graphite, mis au jour à Krivodol, Gniljane, Gorni Pasarel et Pekliuk. Quelques nouvelles formes de vases (fig. 4 a, b) appartenant à la céramique énéolithique de Pekliuk présentent une analogie avec la céramique occidentale. La pointe de lance en cuivre trouvée dans l'habitat n° 1 contribue à dater correctement la couche archéologique A des habitats 1, 2 et 3 et de situer cette couche dans la deuxième moitié de l'époque énéolithique.

Sur les habitats détruits de l'énéolithique un autre peuple s'y était installé, lequel, par les vestiges qui subsistent dans la couche supérieure B de ces habitats — des fragments de vases en argile à décor incisé (fig. 12, 13, 14) — n'est pas resté longtemps. Sa céramique — caractéristique de l'âge du bronze — a, elle aussi, ses parallèles à l'ouest de Pekliuk.

Quant à l'âge du fer, il est attesté par d'abondants fragments de poterie qui, par leur décor, doivent être attribués à l'époque de Hallstatt (fig. 15) et à La Tène (fig. 16).

ЛОВЕШКИТЕ ПЕЩЕРИ

Николай Джамбазов

На юг от гр. Ловеч, край парка Хр. Кърпачев (стария Башбунар), а също и в пещерите по долината на р. Осъм през разни исторически епохи са съществували благоприятни условия за живота на човека, за създаване на една многовековна култура (обр. 1). На тази височина която граничи със старата част на града, още личат крепостните стени на Хисарлъка. Тук реката е прорязала дълбоко живописна и красива теснина, която отделя Стратиш от Башбунар.

От трите хълма, оградени с високи и отвесни бели варовици, особено впечатление на посетителя прави Башбунар с множеството пещери, амфитеатрално разположени на левия бряг на Осъм срещу кв. Вароша (обр. 2).

Измежду тези пещери най-голям интерес представляват пещерата Васил Левски и Табашката пещера, и то не със своите размери, а с разнообразните културни останки.

ПЕЩЕРАТА В. ЛЕВСКИ

Разположена е на около 200 м западно от електрическата централа ВЕЦ—Ловеч. Тя е известна още под името Чифутската пещера. Има сводест отвор (височина 3 м и ширина 2,5 м), обърнат на север (обр. 3). Навътре при основата на дясната стена на шестия и десетия метър от входа се откриват две малки странични галерии с овално сечение (обр. 4). Първата от тях чрез последователни, дъговидни извивки се насочва към вътрешността на пещерата. Втората, сравнително по-плитка и по-тясна галерия, е проследена на дълбочина до пет метра. Върху тавана, който запазва сводестия си вид, има четири различни по размери полузакрити отвори, наречени Кумините.

В началото скалният под е сух и пещерата светла. Към 15¹ м, почти в права посока, се отделя трета, ниска и тясна галерия, доста разширена във вътрешността на централната зала. На около 20—25 м подът има лек, низходящ наклон, с дебелина на пещерните отложения до 1,20 м. На това място таванът е нисък и пещерата става непроходима. Във вътрешността обаче той се издига, като държи източна посока и води до недостъпна пропаст, наречена Гераня. Нататък изглежда, че има друго разклонение, но калцитната кора, натрупана около отвора, прегражда и прави невъзможно преминаването към дъното на пещерата. Поройната вода, която се стича от Куминия в централната зала, значително увеличава притока на калциев карбонат, а едновременно с това и отлагането на многослойна калцитна кора, която е изпълнила част от куполовидните помещения и цялата централна зала. По такъв начин кората, от една страна, възпрепятства удължаването на сталактитите¹, а от друга, запазва и покрива плейстоценовите глинепесъкливи наслаги.

Изобщо пещерата В. Левски е сложен лабиринт, силно навлажнен. И при най-сухите летни дни влагата се запазва в пещерата.

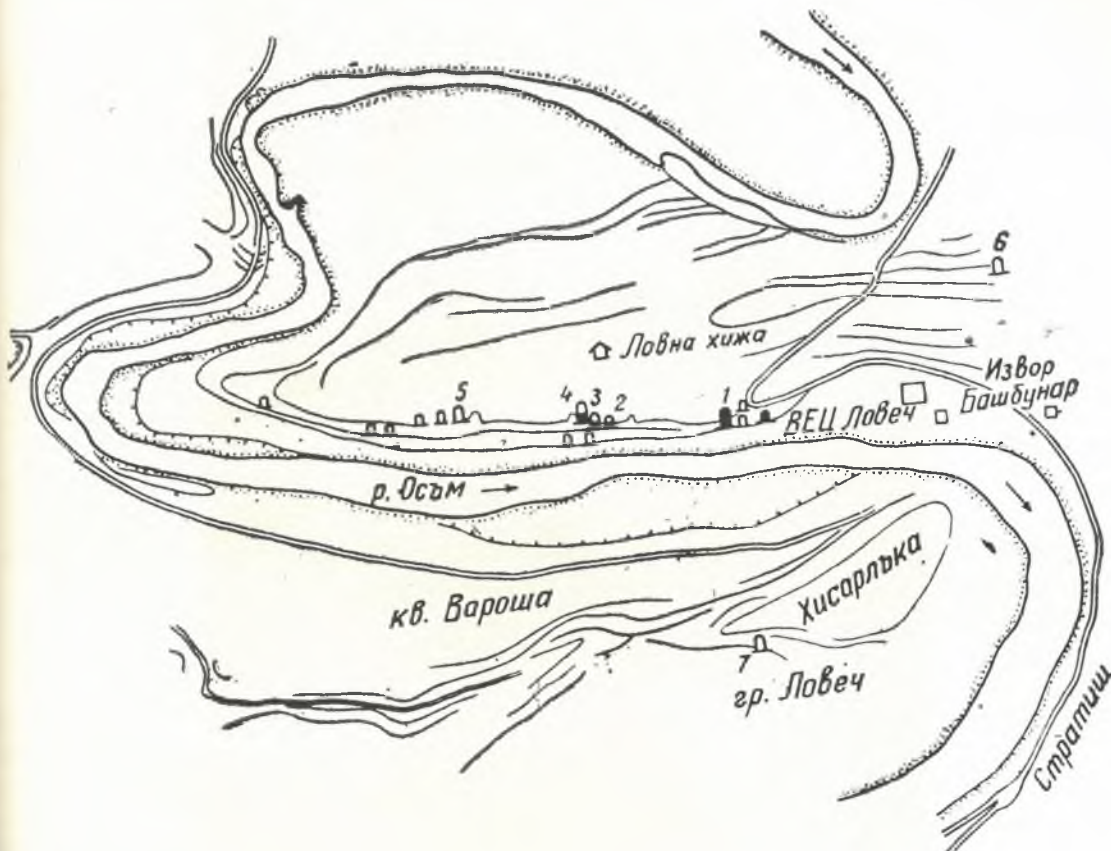
¹ Н. Джамбазов, Пещерите в България, София, 1958, стр. 48 и сл., обр. 14—15.

Обр. 1. Изглед от долината на р. Осъм. На левия бряг — Ловешките пещери, а вдясно — кв. Вароша
 Fig. 1. Vue de la vallée de l'Ossam. Sur la rive gauche — les grottes de Loveč, sur la rive droite — le quartier Varoša

ТАБАШКАТА ПЕЩЕРА

Втора по големина в този масив е Табашката пещера. Тя се намира на 300 м от електрическата централа. Има три отвора, разположени в два лежащи един над друг ската. Горната част на отвора се нарича Табашка пещера, а долната — Кюлюка и Лисичата дупка.¹ По всичко изглежда, че някога пещерата е била по-голяма, но много от страничните клонове са зарити с глина. Влизането в Табашката пещера става по тясна, стъпаловидна пътечка,

Обр. 2. Топографска скица на Ловешките пещери:

- 1) В. Левски, 2—4) Табашката пещера, 5) Малките пещери, 6) Златна бабичка, 7) Гълъбец и др. Мястото, где то се намира средновековният български некропол, е означено със знака X.

Fig. 2. Relevé topographique des grottes de Loveč:

- 1) V. Levski, 2—4) Tabashkata peštara, 5) Les petites grottes, 6) Zlatna babička, 7) Gălăbec et autres. L'endroit, où est située la nécropole bulgare médiévale est indiquée par le signe X.

насечена в скалата до платото (обр. 5). Входът на тази пещера, който е обърнат на север, има овална форма (височина 4 м и ширина 5 м). На лявата стена има три дупки, насочени към скалната гънка на масива. От пропадане на тавана се образува отвор, през който дъждовната вода се стича и измива наслагите от пещерата.

При сливането на входа с преддверието се очертава малка зала, в която е протекъл животът на човека. Тя е дълга 17 м, с максимална ширина 6 м. В нея към 18 м се отделят почти перпендикулярно разположени един над друг клон. Първият — десен — клон с посока изток — запад е дълъг 36 м. Има тесен елипсовиден отвор (височина 5 м и ширина 2 м). Към 14 м до малка скална ниша — подът, който е пропаднал на повече от 4 м, е покрит с дебели наслаг от прилепо гуано. С незначителни изменения тази много влажна и тъмна Прилепна зала завършва с малко разширено помещение (обр. 6).

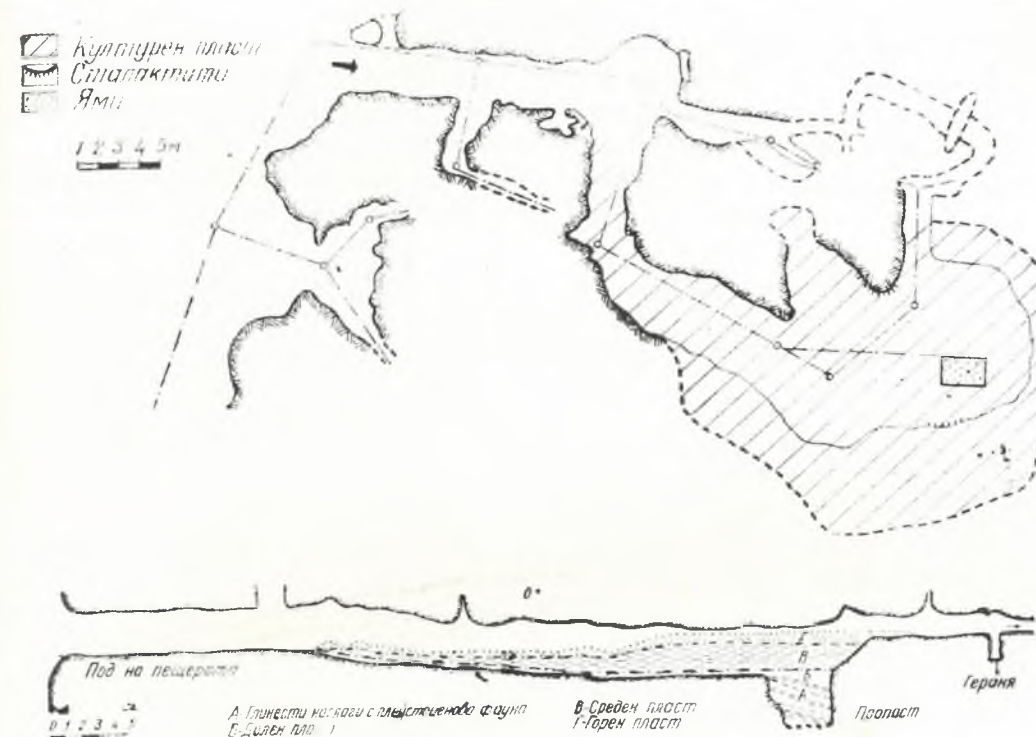
Вторият, по-малък, тесен и сух клон, дълъг около 20 м, има каменист под без културни танки. Неговото разширено преддверие (височина 4,5 м и ширина 3 м) се стеснява и навътре посредством няколко извивки достига малката ниша с удебелен, нисък сталактон.

¹ Досега бяха познати като две отделни пещери — Табашката и Кюлюкът (Вж. В. Миков, Принос към историческата култура у нас, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 316—317. Първите сондажни разкопки са направени от Миков, подпомогнат от Г. Иванов и група ученици от гимназията в Ловеч през 1926 г.

Обр. 3. Входът на пещерата В. Левски
Fig. 3. L'entrée de la grotte V. Levski

В долния скат, под горната пещера, е разположен по-малкият и светъл клон на пещерата, наречен Кюлюка. Входът, който е обърнат на северозапад, има елипсовидна форма с размери — височина 5 м и ширина 2 м. В преддверието на дясната стена е прорязан овален отвор — прозорец (височина 5 м и ширина 2 м). Навътре сводестият таван се издига нагоре и се свързва с горната част на пещерата. Подът, който има S-овидна форма,

Обр. 4. План на пещерата В. Левски

а) надлъжен и б) напречен разрез: Т — пропаст, А — глинести прослойки, В — долен, В — среден и Г — горен пласт

Fig. 4. Plan de la grotte V. Levski:

a) coupe longitudinale et b) coupe transversale: Т — précipice, А — intercalations argileuses, В — couche inférieure, В — moyenne et Г — supérieure

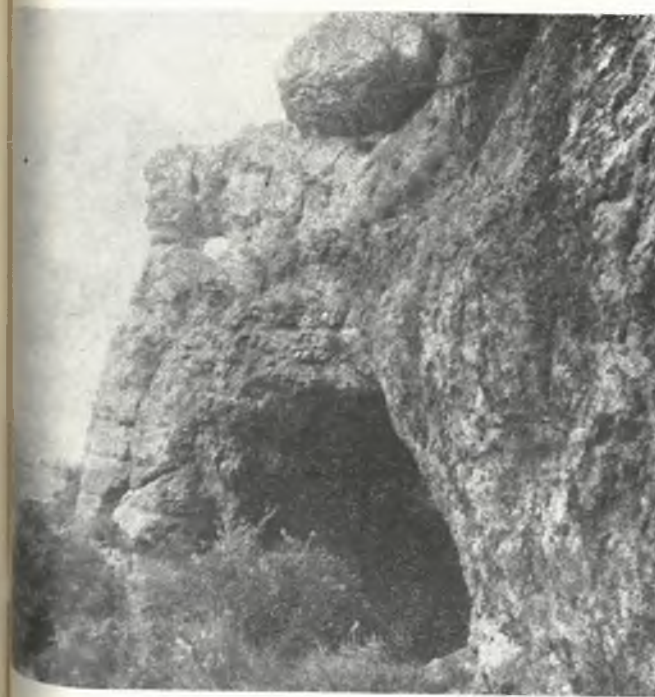
натрупан с дебели наслаги. В дъното културните пластове опират до тавана, като прекъсват възката и създават впечатление за самостоятелна пещера — Кюлюка.

При разкопките през 1955 г. се откри третият отвор на пещерата — Лисичата дупка. Той има овална форма с размери — височина 2 и ширина 2 м. Преди това входът на този клон бе затрупан с глина и обрасъл с тревиста растителност и трудно можеше да се забележи от люляковите храсти, които покриват скалния масив.

Останалите, на брой 14, достъпни пещери имат незначителни размери и носят най-различни имена: Малката пещера, Близнетата, Златна бабичка, Гълъбец и пр. Повечето от тях нямат определено име и представляват скални дупки от сложен лабиринт.

При разкопките през 1926 г. са открити късове от глинени съдове от бронзовата епоха и две бронзови монети със заличени образи от времето на римското владичество. Намерени са и останки от по-късни епохи.

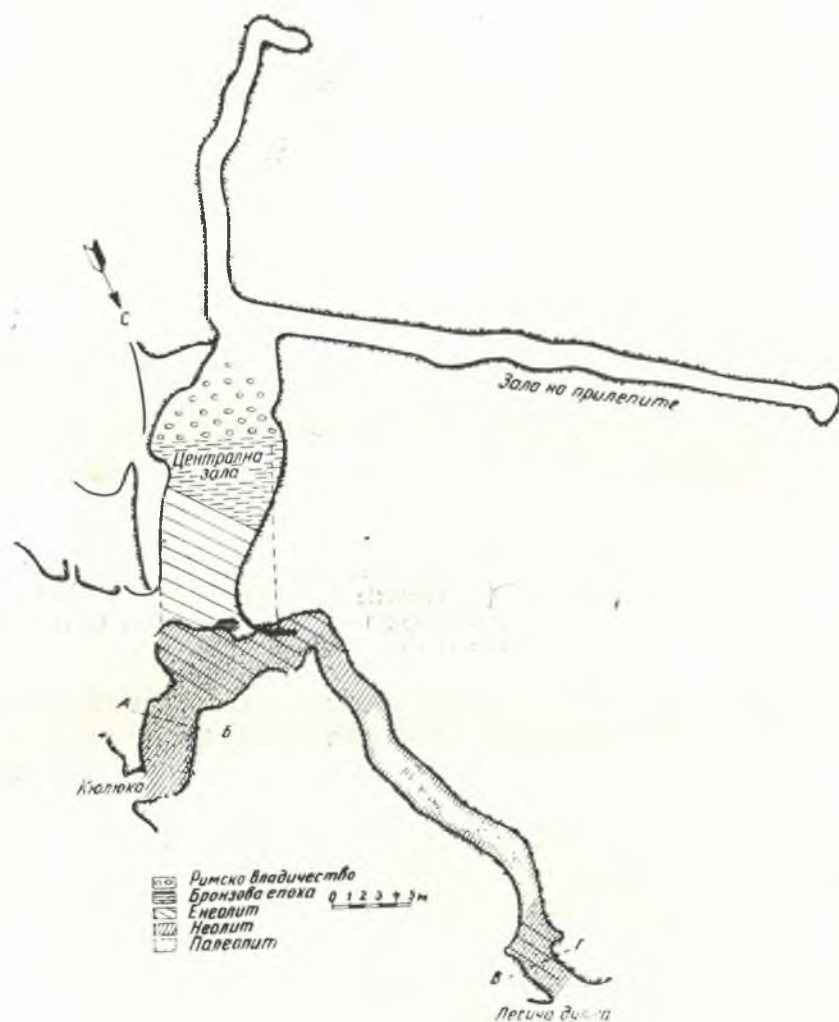
През декември 1952 г. при почистване на парковата алея и алеята

Обр. 5. Входът на Табашката пещера
Fig. 5. L'Entrée de la grotte Tabashkata peštera

към пещерите са открити разни късове от глинени съдове и кости от домашни и диви животни. По-голямата част от находките произхождат от пещерата В. Левски и Табашката пещера. В Малката пещера в началото на масива са разкрити кости на див кон (*Equus caballus*), елен (*Cervus elaphus*) и други ситно натрошени кости от бозайна фауна.

Насипите в тези пещери и разнообразните находки, които е събрал Г. Кочев, ни дадоха повод да се заложим с проучването на Ловешките пещери. Още същата година, подпомогнати

Обр. 6. План на Табашката пещера с Лисичата дупка и Кюлюка

Fig. 6. Plan de la Tabashka peštera avec la Lisičata doupka et le Kjuljuka

със средства от Окръжния музей в Ловеч и по решение на Археологическия институт и музей, започнахме системни разкопки в пещерата В. Левски. Разкопките се ограничиха в преддверието до началото на централната зала. Намериха се голям брой късове от глинени съдове, лампички, желязна брадва и други сечива, свързани с живота на селището зад Ловешката хижа. Някои почти цели глинени съдове се отнасят към Средновековието. В долния пласт, който лежи непосредствено върху пода, открихме кремъчни остриета от палеолита. Разкопките започнахме на 13 декември и продължихме до 5 януари 1953 г.

Някои палеолитни кремъчни остриета се оказаха по-старателно правени и имат по-фина обработка от тия в Деветашката пещера, а това ни накара да продължим проучването на пещерите при Ловеч, поставяйки си за цел да установим етапите в развитието на къснопалеолитната култура по долината на р. Осъм.

През лятото на 1953 г. бе разкопана около 60 кв. м площ, ограничена в централната зала на пещерата В. Левски. Системни разкопки бяха проведени и в Табашката пещера. Разкопките продължиха през 1955 и 1956 г. В някои от малките пещери бяха направени сондажни изкопи, които имат повече геологическо, отколкото археологическо значение.

Профили на пластовете

За да имаме по-ясна картина за броя и съдържанието на пластовете, разпределихме всяка пещера на сектори от по 1 кв. м. площ. Разкопването ставаше доста трудно, особено в горните хоризонти на пещерата В. Левски и Табашката пещера, респективно Лисичата дупка и Кюлюка, в които, както споменахме, глинестите наслаги и скалният материал опират до тавана. При малката светлина както при копането, така и при извозването се наложи отново да се преглежда изкопната пръст. В процеса на разкопките едновременно с разкриване на културните останки срещнахме затруднения при определяне на възрастта на пластовете. При нееднаквата дебелина и състав на глината необходимо бе да оставяме стратиграфски колонки през всеки втори разкопан сектор за по-лесно проследяване на разпространението на отделните култури и тяхната датировка.

Профил на пластовете на 30 м от входа

1. Пласт от хумусни вещества, примесени със заоблени речни чакъли, които човекът е донесъл от реката. Късове от глинени съдове, желязни сечива от времето на римското владичество. Откри се средновековна българска керамика. Дебелина 25 см.

2. Многослойна калцитна кора, която покрива плейстоценовите наслаги с пещерата. Дебелина 12—15 см.

3. Пласт от жълтеникава глина, примесена с ръбест варовит чакъл, паднал от тавана. Кости от бозайна плейстоценова фауна. Културни останки липсват. Дебелина 50 см.

4. Кафява глина със заоблени речни чакъли с малко културни останки от палеолита. Дебелина на пласта до 30 см.

5. Пласт от кафявожълтеникава глина, която в долния хоризонт преминава в лимонитно-хематитно оцветяване. Пластът, който лежи върху пода на пещерата, е изпъстрен с калциево-железни конкреции, манганови окиси. Дебелина 20 см.

От валежите, които проникват през Куминя, пластовете в централната зала са доста калцинирани. Профилът, разкрит в началото на куполовидните помещения, има следния вид (обр. 7).

1. Хумусни вещества, образувани от прилепно гуано. Пластът в средата започва с калцитна кора, тъй като гуаното е измито и отнесено от подземната вода в страничните галерии. Дебелина средно 10 см. На места разноцветно обогатената калцитна кора достига до 30 см дебелина.

Обр. 7. Профил на пластовете в пещерата В. Левски

Fig. 7. Profil des couches de la grotte V. Levski

2. Пласт от жълтеникава глина, примесена с ръбест варовит чакъл, паднал от тавана. Горният хоризонт на пласта е силно калциниран. Наред с животинските кости се откриват няколко кремъчни остриета от палеолита. Дебелина 15—20 см.

3. Тъмнокфява глина, по-тъмно оцветена в долния хоризонт. Пластът съдържа останки от палеолита. Дебелина 80—110 см.

4. Пласт от пясчлива глина, изпъстрена с калциево-железни конкреции. Рядко културни останки. Дебелина 20—30 см.

Сравнително по-добре очертани са наслагите в горната част на пропастта. В нея отложенията в горните хоризонти имат почти хоризонтално разположение, а надолу — с 15° наклон в югозападна посока. Дискорданцията на наслагите е очертана от третия отгоре надолу хумусен хоризонт. Най-долу глинесто-пясчливите отложения са проследени на дълбочина до 7 м. От влагата пластове са променени и техният профил е слабо изразен в стратиграфската колонка.¹ Лостът, който спускахме, показва, че пропастта е твърде дълбока. Профилът започва с калцитната кора. Пространството между варовитата кора и тавана е украсено със сталактитни образувания в гроздовидна форма. Тук профилът има следния вид:

1. Многослойна калцитна кора. Дебелина 15—20 см.
2. Пласт от жълта глина, изпъстрена със светли, ръбести варовити отломъци, паднали от тавана. Намериха се кости от плейстоценова фауна. Дебелина на пласта от 80 до 105 см.
3. Жълтеникава глина. Пластът в долния хоризонт е богат с хумусни вещества. Културни останки от палеолита. Дебелина 35 см.
4. Пласт от кафява глина с изобилие на палеолитни останки. Дебелина средно 50 см.
5. Светъл пласт от три еднакви по дебелина хоризонти. По състав те са глинесто-пясчливи, от които средният е по-светъл от съседните жълтеникави хоризонти. Изобилствуват кости от пещерна хиена. Дебелина 30 см.
6. Хумусен пласт, дебел 45 см. Рядко кости от бозайна фауна.
7. Пласт от глина със светлокафяв цвят. В средата има прослойки от варовит пясък, а крайните две — с по-светъл отенък. Дебелина 35 см.
8. Пласт от тъмнокфява глина. Липсват културни останки. Дебелина 15 см.
9. Еластична тъмнокфява глина, изпъстрена с малък брой варовит чакъл. Дебелина 20 см.
10. Глина с примес на варовит пясък и железни конкреции. Червеникав цвят. Дебелина 30 см.
11. Пласт от глина с тъмнокфяв цвят. В основата глината е силно навлажнена. Разкопан е на дълбочина до 50 см.

Очевидно е, че при съпоставяне на пластове в пропастта и особено стоящите по-долу стерилни прослойки с тия от пещерата може да се определи възрастта на палеолитната култура. Това се налага и от обстоятелството, че засега у нас не е открито такова селище, гдето на сравнително малко пространство са запазени голям брой животински кости и палеолитни находки, още повече, че липсва и една по-пълна характеристика на наслагите, а разработката на този въпрос би допринесла твърде много за уясняване на природната обстановка, при която е протекъл животът на човека.

Профили в Табашката пещера

Непосредствената връзка между трите отвора в Табашката пещера е спомогнала и за очертаване на еднотипни профили. Последните исторически промени в Кюлюка и Лисичата дупка са били незначителни в сравнение с по-старите, затова и влиянието върху общата конфигурация на пластове не се е отразило. Разглежданите насипи в последните два клона на пещерата придобиват първостепенно значение за по-точната синхронизация на последователните етапи в развитието на праисторическите култури.

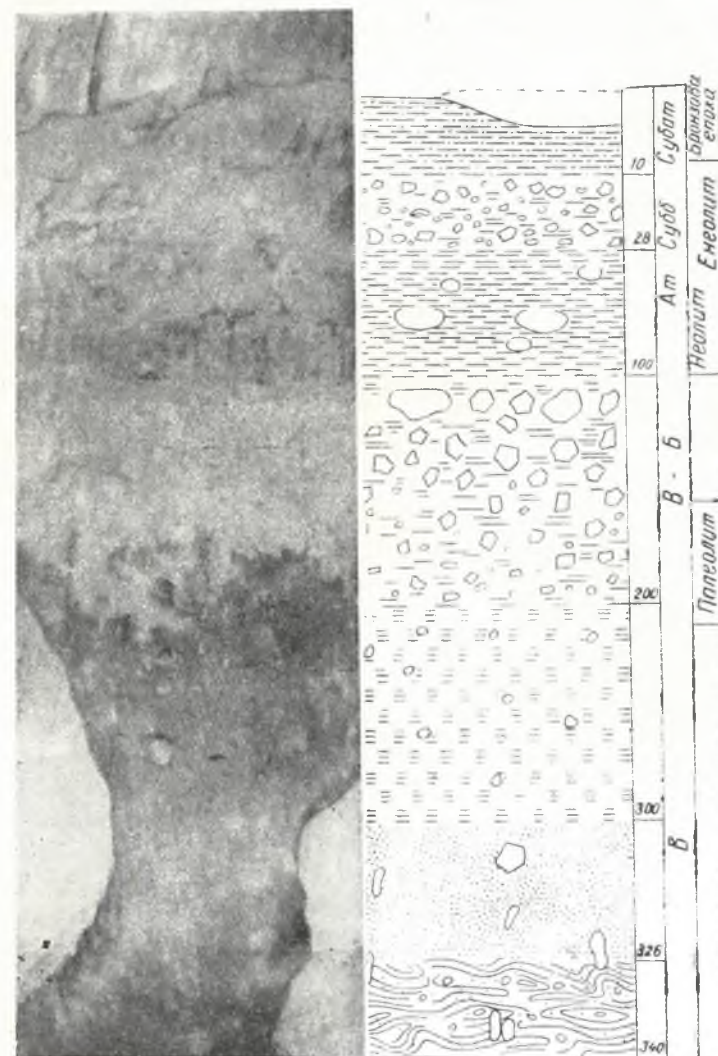
¹ За дейното участие и проявеното усърдие при проучването на пещерите изказвам най-сърдечна благодарност на Г. Кочев, Г. Иванов, Н. Цвятков, Ст. Казасов и другите сътрудници.

Профилът в Лисичата дупка е даден на обр. 8.

1. Хумусен пласт с малък брой останки от бронзовата епоха. Дебелина 8 см.
2. Пласт от тъмнокфява глина, изпъстрена с варовит чакъл и речни валутъци. Рядко културни останки от енеолита. Дебелина 10 см.
3. Светлокафяв пласт от глина, примесена с варовит ръбест чакъл, черни камъни и културни останки от неолита. Дебелина 22 см.
4. Глина със светложълтеникав цвят. Пластът съдържа разчупени животински кости. Дебелина 32 см.
5. Пласт от тъмнокфява глина. Срещат се останки от палеолита. Дебелина 28 см.

Обр. 8. Профил на пластове в Лисичата дупка
Fig. 8. Profil des couches de la Lisičata doupka

Обр. 9. Профил на пластове на 8 м от входа на Кюлюка
Fig. 9. Profil des couches à 8 m de l'entrée du Kyuljuka

6. Светъл пласт от жълтеникава пясчлива глина, изпъстрена с калциево-железни конкреции. Културни останки липсват. Дебелина 31 см.

7. Пласт от червеникава глина, която лежи в основата на скалния под на пещерата. Дебелина 26 см.

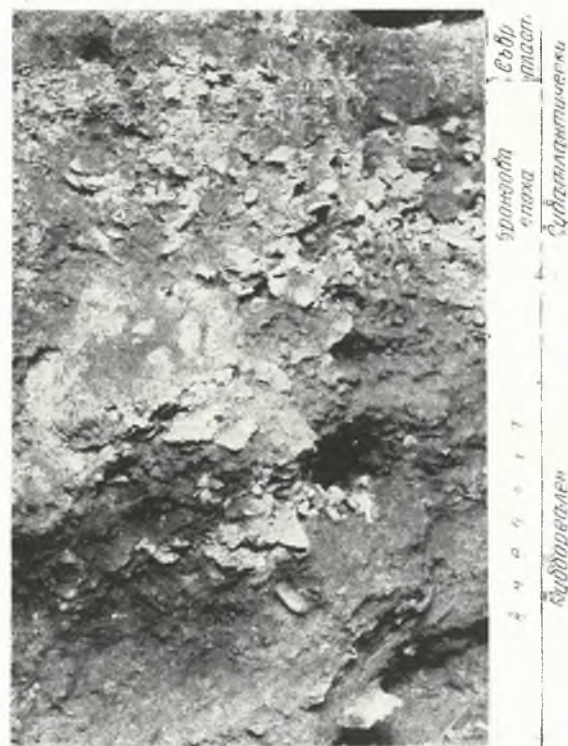
Профилът на пластовете около входа и преддверието на Кюлюка се очерта сравнително по-добре. На отделни места, особено във вътрешността, бе проследено и разпространението на отделните хоризонти независимо от ограниченото пространство на тяхното отлагане.

Профил на 8 м от входа (обр. 9)

1. Най-горе пластът се състои от хумусни вещества и късове от съдове от бронзовата епоха. Дебелина 10 см.

2. Тъмнокафяв пласт от глина, изпъстрена с ръбест варовит чакъл и по-едри камъни. Културни останки от енеолита. Дебелина 18 см.

3. Светлокафява глина с малко ръбест варовит чакъл. Срещат се речни валутъци и късове от глинени съдове от неолита. Дебелина 72 см.

Обр. 10. Изглед на напластяванията в Табашката пещера (горе)

Fig. 10. Stratifications de la grotte Tabashkata peštera" (en haut)

4. Пласт от жълтеникава глина и обилно количество ръбест варовит чакъл, паднал от тавана. Пластът има рязка горна граница и съдържа малко кремъчни остриета и животински кости от края на палеолита. Дебелина 1 м.

5. Тъмнокафяв пласт, пропит с хумус. Рядко културни останки от палеолита. Дебелина 1 м.

6. Песъчлива, светложълта глина, изпъстрена с железни конкреции. Дебелина 26 см.

7. Пласт от червеникава песъчлива глина. Дебелина 14 см.

Разколките, които направихме в Табашката пещера до основата в дъното на Кюлюка, показват, че на дълбочина около 6 м профилът е малко различен от първите два, които посочихме по-горе. Стратиграфската колона, разкрита тук, има следния профил (обр. 10—12):

1. Субатлантически хоризонт със светлосив цвят. Глината е изпъстрена с ръбест варовит чакъл, който постепенно прехождат в по-долния хоризонт. Дебелина 28 см.

2. Субатлантически пласт от светлокафява почва. В лявата половина хоризонтът е чакълест, а в дясната е по-богат на ситнозем. Дебелина 25 см.

3 и 4. Суббореален пласт, сив, по-едричакълест от горния, с рядко речни чакъли, донесени от човека. Глината между чакъла е смесена с пясък и по-дребни късчета чакъл. Дебелина 35 см.

5. Суббореален пласт, кестенявокафяв вдясно, а около огнището е по-тъмен и изпъстрен с карбонатни жилки; баремският чакъл край огнището е превърнат по повърхността си в CaO , който по-късно от валежите е станал на $\text{Ca}(\text{OH})_2$, а сега в CaCO_3 . Пластът е също чакълест. Срещат се по-често речни валутъци, донесени от човека. Изобилствуват кости и въглени от горени дървета. Дебелина 40 см.

6. Суббореален хоризонт от песъчливо-глинест ситнозем с кафявосив цвят. Хоризонтът е също чакълест със следи от въглени, особено вляво под огнището, гдето се забелязват три по-тъмни петна. Дебелина 18 см.

7. Суббореален хоризонт, вляво оцветен светлосиво, а вдясно — от въглените под огнището — в кафявосив цвят. Дебелина 22 см.

8. Суббореален хоризонт — сив от въглените, но от желязото е обагрен в кафяво. Той е също чакълест, смесен с песъчливо-глинест ситнозем. Речни чакъли, донесени от човека. Дебелина 12 см.

9. Червеникавокафяв атлантически пласт, по начало чакълест, но с глина и внесени от човека заоблени чакъли. Дебелина 60 см.

10. Хумусен хоризонт с тъмнокафяв цвят. Той е глинесто-варовит, изпъстрен с карбонатни прожилки от калциев карбонат. Има речни заоблени валутъци. Дебелина 20 см.

11 и 12. Кафяв чакълест пласт от глинесто-песъчлив ситнозем, оцветен светло от карбонатите; речни чакъли и в двата хоризонта. Дебелина 33 см.

13. Хоризонт от хумус с тъмносив цвят. Има троховидна структура, по начало чакълест, изпъстрен с карбонатни прожилки. Дебелина 17 см.

14. Горне белезникав хоризонт, оцветен от карбонатите. Съдържа речни чакъли. Дебелина 15 см. Долу остатък от варовит чакъл с белезникав цвят. Вляво по-едри чакълест с незапълнени междини между чакълите, а вдясно — по-дребни по размери ръбести камъни. Срещат се речни чакъли. Дебелина 30 см.

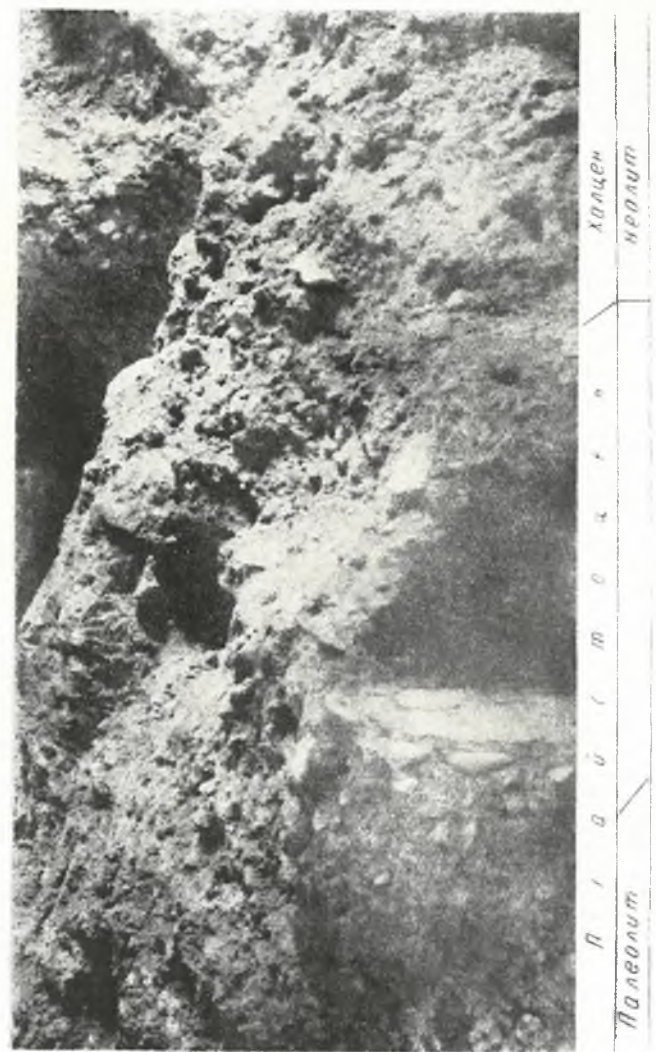
15 и 16. Чернокафяви чакълести хоризонти, изпълнени с глина. Вдясно са по-светли поради наличие на повече карбонати. Дебелина 75 см.

17. Песъчливо-глинест пласт — първично хумусен, но вторично обагрен шоколадово от желязото. Изпъстрен е с карбонатни петна, които по-рядко се срещат в долния хоризонт на пласта. Дебелина 30 см.

18. Белезникав чакълесто-карбонатен хоризонт. Карбонатите са меки и съсредоточени повече в долния край на хоризонта. Допира се до къснопалеолитния пясък и завършва с рязка горна карбонатна граница. Натрупването на карбонатите е повече, отколкото в хоризонт 10. Дебелина 35 см.

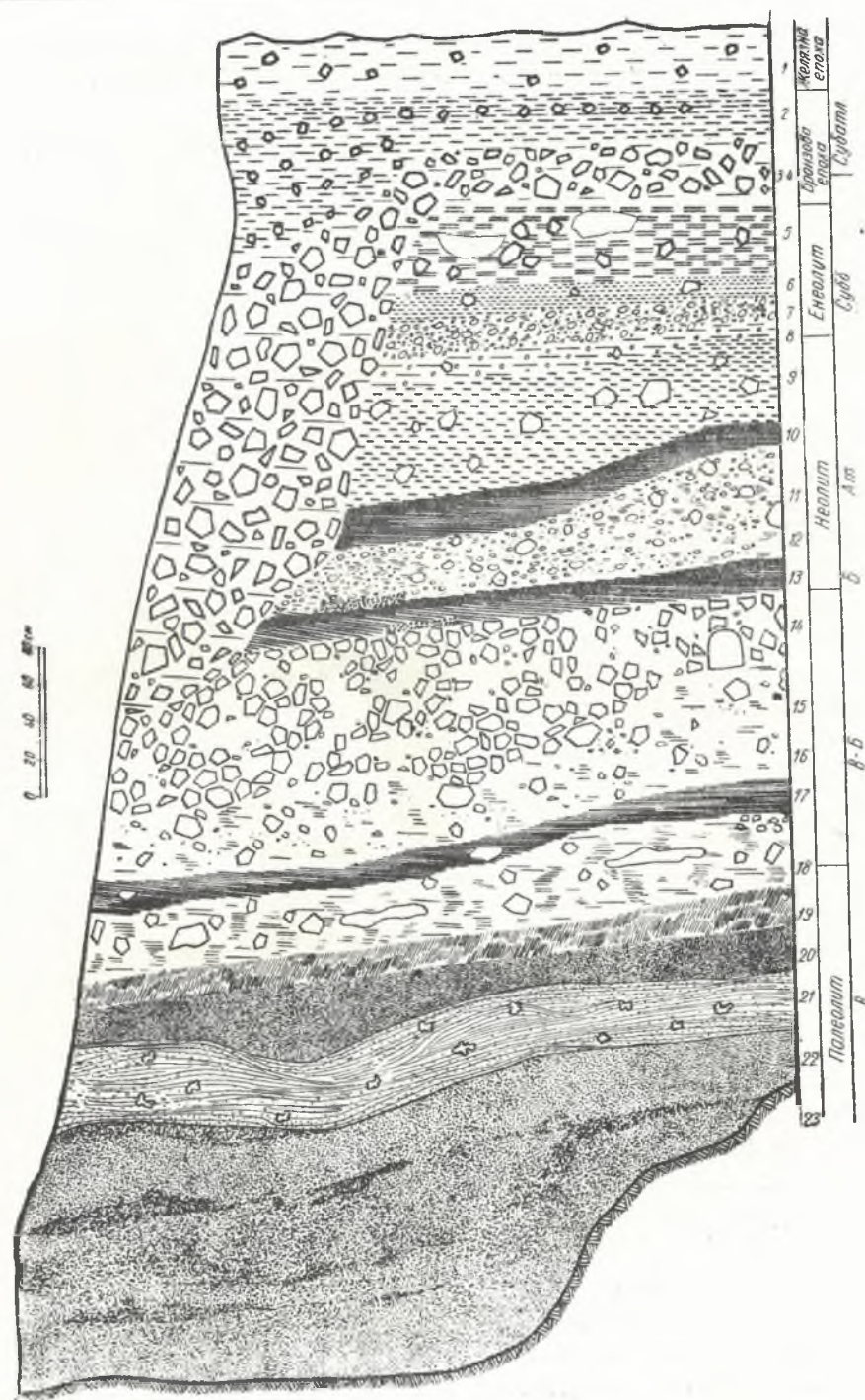
19. Песъчливо-глинест безструктурен хоризонт с кафяво-зеленикав цвят. Той има рязка горна граница, а надолу постепенно прехождат към хоризонт 20. Дебелина 15 см.

20. Кафяво-розов хоризонт горе, а долу е червен от ортцайново желязо. Завършва с рязка граница. Дебелина 10—15 см.

Обр. 11. Изглед на напластяванията в централната зала: вляво отвора за Лисичата дупка, вдясно — пещта

Fig. 11. Stratifications dans la salle centrale: à gauche l'ouverture de la Lisičata duopka, à droite — le four

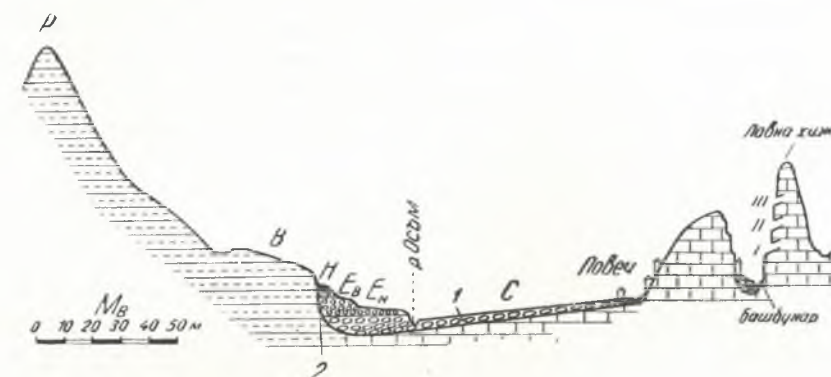

Обр. 12. Общ профил на пластовете в Табашката пещера
Fig. 12. Profil général des couches de la grotte Tabashkata peštëra.

21. Хоризонт, горе зает с аморфен CaCO_3 , по-богат на калций, а надолу CaCO_3 намалява и преминава в железни охри петна от пухкава песъчлива глина. Има конкреции от желязото, образувани самостоятелно или около карбонатните конкреции или пък обвиват някои скални късове, паднали от тавана. Дебелина 40 см.

22. Червеникаво-жълтокафяв пласт от рохкава песъчлива глина, на места от карбонатните аморфни петна е по-светла. Дебелина 62 см.

Изследваният разрез в Табашката пещера може да бъде разглеждан като геологически нанос и културни напластявания. По механичен състав се разделя на две части: долу под 18-и хоризонт предимно песъчливо-глинести наслаги, а горе над 19-и хоризонт — чакълеста част. Тези две съставни части на отложенията отговарят на две основни епохи на кватернера: а) плейстоцена и б) холоцена (алувиума).

Обр. 13. Напречен разрез на четвъртичните отложения и терасите на р. Осъм при гр. Ловеч с посока север-юг

P — риска, B — вюрмска, H — низка, Eb — висока енеолитна (балканска), EH — ниска енеолитна (поймена), C — съвременна тераса; I — „мезолитен чакъл“. 2 — Разсед, I, II, III — разположение на пещерите, Mb — вертикален мащаб

Fig. 13. Coupe transversale des dépôts quaternaires et les terrasses de l'Ossem près de Loveč en direction Nord-Sud :

Ries, Würm, Nitz, Eb — supérieure de l'Énéolithique (du Balkan), EH — inférieure de l'Énéolithique, C — terrasse actuelle; I — pierreaille du „Mésolithique“, 2 — Faille, I, II, III — emplacement des grottes, Mb — échelle verticale.

Тъй като височината на нивото на наслагите в пещерата отговаря на тия от нюрмската тераса, която е образувана през късния палеолит, следва, че долната песъчливо-глинеа част на наноса съвпада с последователните етапи на развитието на тая култура. С други думи казано, плейстоценът в Табашката пещера и пещерата В. Левски може да послужи като геологическа основа за датиране на къснопалеолитната култура.

По-богат на периоди е горният чакълест нанос, който може да бъде поделен на следните пластове: 1) вюрмобреален нанос от хоризонтите над 19 до 14 включително. Тези отложения по време съвпадат с края на палеолита и мезолита; 2) бореален нанос, представен от хоризонт 13, отнася се към началото на неолитната епоха; 3) атлантически нанос, включващ хоризонтите от 12 до 9, съвпада със средния и късния неолит; 4) суббореален нанос от хоризонтите 8 до 4 — съответствува на енеолита и бронзовата епоха; 5) субатлантически нанос от хоризонтите 2 до 1 — отнася се към желязната епоха.

Разглеждането на тези пет последователни етапа на отлагане на чакъла през алувиума съобразено с почвените палеохоризонти, които показват какви природни, главно климатически промени са настъпили.¹

Пещерите край Ловеч са разположени в типичнолесостепен ландшафт. Основната граница между горската и тревистата зона е била ръбът на откоса на най-високата тераса-Риската. Тя е представена като ерозирана повърхност от моноглино дислоцирания и потънал в основни разседни барем на юг, а на север от широко вълнообразна повърхнина (обр. 13). Тук са очерчани и флексурно огънати понижения от юротипните гънки на Предбалкана в лицето на Ловешката антиклинала, по които понижения през кватернера са текли реките.

¹ К. Янакиев, Върху възможността за създаване на цуласионна хипотеза за еволюция на почвите, ГДП, При разкопките през 1955 г. заедно с К. Янакиев разгледахме профилите в Табашката пещера, дето той изследва почвените процеси. Нему изказвам най-сърдечна благодарност.

През Рис-вюрмския междуледников период се изсича и полегатият склон, съставен от две-три полигенни подтераски, най-долната от които е Вюрмската. От нея са запазени следи от дребен чакъл (от 2 до 6 см), каквито срещаме разпръснати в основата на пещерата В. Левски. Следователно трябва да се допусне, че речният чакъл е внесен от човека при отводняването на готовата вече кухня.

През Вюрма р. Осъм продължава да всича постоянното си легло в тесния пролом при ловешките пещери. По-късно през Вюрм I и Вюрм II със затопляне на климата започва отлагането на пясъчливите наноси, които срещаме както в пещерите, така и извън тях по терасите. Костите от пропастта в централната зала на пещерата В. Левски би трябвало да се отнесат към първата фаза на Вюрма, а може би и по-рано, когато из пределите на страната изчезват носорогът, мамутът и други едри животни.

КУЛТУРНИ ОСТАНКИ

Разкопките през четирите години (1952—1953 и 1955—1956) помогнаха да установим, че Ловешките пещери, както Деветашката пещера¹, са били обитавани от човека продължително време. Малкият обсег на някои хоризонти и еднообразието на находките ни затрудниха при опита да се даде, макар и в общи черти, по-пълна картина на палеографската обстановка и уясняването на непосредствената връзка между културата на човека през късния палеолит, неолита, енеолита и бронзовата епоха.

Палеолит

По-подробно ще се спрем на палеолитната култура, тъй като у нас са известни малко находища. От находките, разкрити в това второ пещерно находище по долината на р. Осъм, разглеждаме по-характерните типове. Най-интересни в това отношение се оказаха пещерата В. Левски и Табашката пещера. В останалите, сравнително по-малки пещери, се откриха ограничено количество кремъчни остриета и животински кости, попаднали при случайни посещения.

Културните останки от палеолита в ловешките пещери се разпределят главно в три лежащи един над друг пласта: долния пласт в пещерата В. Левски, средния — от Лисичата дупка и горния — в Кюлка и централната зала на Табашката пещера.

Пещерата В. Левски

На разни места в преддверието и централната зала се откриха около 50 кремъчни и костени остриета и огромно количество животински кости. Останките, разкрити тук, произхождат предимно от долния пласт. Съвсем малко кремъчни оръдия се срещат в долния хоризонт на средния пласт. В горния пласт, под калцитната кора се намериха само фосилни останки от плейстоценова бозайна фауна.

Според естеството на материала оръдията ще систематизираме в три групи: 1) оръдия от камък, 2) оръдия от кремък и 3) оръдия от кост.

Оръдия от камък. За производство на оръдия за производство са използвани заоблени речни чакъли, донесени от човека от реката. Най-голям брой естествено заоблени валутъци се намериха в дясната страна на преддверието и централната зала. Повечето чакъли са от андезит. Малка част от тях са от пясъчник. По форма може да се различат следните типове: продълговати, яйцеобразни, кълбовидни и пр. Откриха се неправилно заоблени речни валутъци, които нямат правилни геометрични очертания и трудно може да се причислят към посочените по-горе форми. На обр. 14 са дадени най-обикновените речни чакъли, които носят явни следи от употреба при работа с тях. Използувани са за чукалки, с помощта на които е ставало разцепването на животинските кости. Размерите им се движат от 8 до 12 см и в по-редки случаи достигат 20 см, при ширина от 3 до 6 см.

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 199.

На 24 м от входа се откри елипсовиден пясъчник с конкавна горна повърхност. Използуван е за загладяване на костени или други по-меки предмети. Размери — дължина 36 см, ширина 23 см и дебелина 6,3 см.

Оръдия от кремък. Намериха се около 40 кремъчни остриета. Повечето са счупени при употреба. Някои от тях допълнително са използвани. Само пет пластинки имат сиво-пепеляв цвят. Пъстрият цвят на пластинките и по-удебелените кремъчни късове се дължат на матовите капковидни включения в състава на кремъчната конкреция.

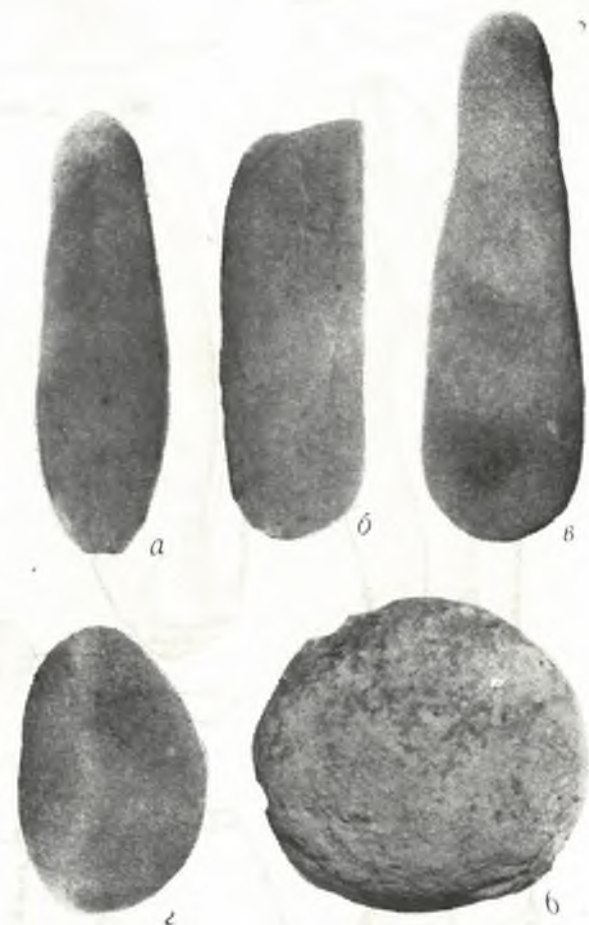
Трябва да се отбележи, че отломки, нуклеуси или части от тях, както и суров, още необработен материал под формата на конкреции не бяха откривани, а това показва, че оръдията са донесени в готов вид в пещерата.

Откъде е взиман кремъчният материал от който са правени оръдията, засега трудно може да се отговори с положителност. Без съмнено той има местен произход. Това се вижда и от голямата прилика с кремъчните остриета и късове от къснопалеолитните находища в пещерата Очилата при с. Ъглен,¹ пещерата Парника при с. Бежаново², Ловешко, отчасти от Деветашката пещера³ и кремъчните ламели от Деветашкото плато.⁴

Кремъчните остриета по форма, техника и други морфологични белези, с повече или по-малко разновидности, ще систематизираме в следните групи по типове:

Ножове. Намериха се над 30 кремъчни ножове и ножовидни остриета от удължени пластинки с ретуш по единия или двата надлъжни ръба откъм лицевата страна на пластинката. Най-голям брой са остриета във форма на лист. Направени са от удължени пластинки с белезникав, сив и по-рядко восъчен цвят. Високата техника на отцепването на сравнително по-тесни и твърде удължени пластинки е характерен белег за кремъчните остриета от пещерата В. Левски, каквито срещаме в къснопалеолитните находища от Темната дупка при с. Карлуково⁵, Очилата⁶, Пещ до Старо Село⁷, Врачанско, и другаде.

Повечето от обработените кремъчни ножове и ножовидни остриета имат асиметрична форма, с дълговидно изпъкнало острие. Горният десен и по-рядко ляв край е грубо очукан или

Обр. 14. Оръдия от камък от пещерата В. Левски
Fig. 14. Outils en pierre de la grotte V. Levski

¹ Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на р. Бит, Археология, год. II, 1960, кн. 1, стр. 36 и сл.

² Н. Джамбазов, Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко, Археология, год. II, кн. 4, 1960, стр. 55 и сл.

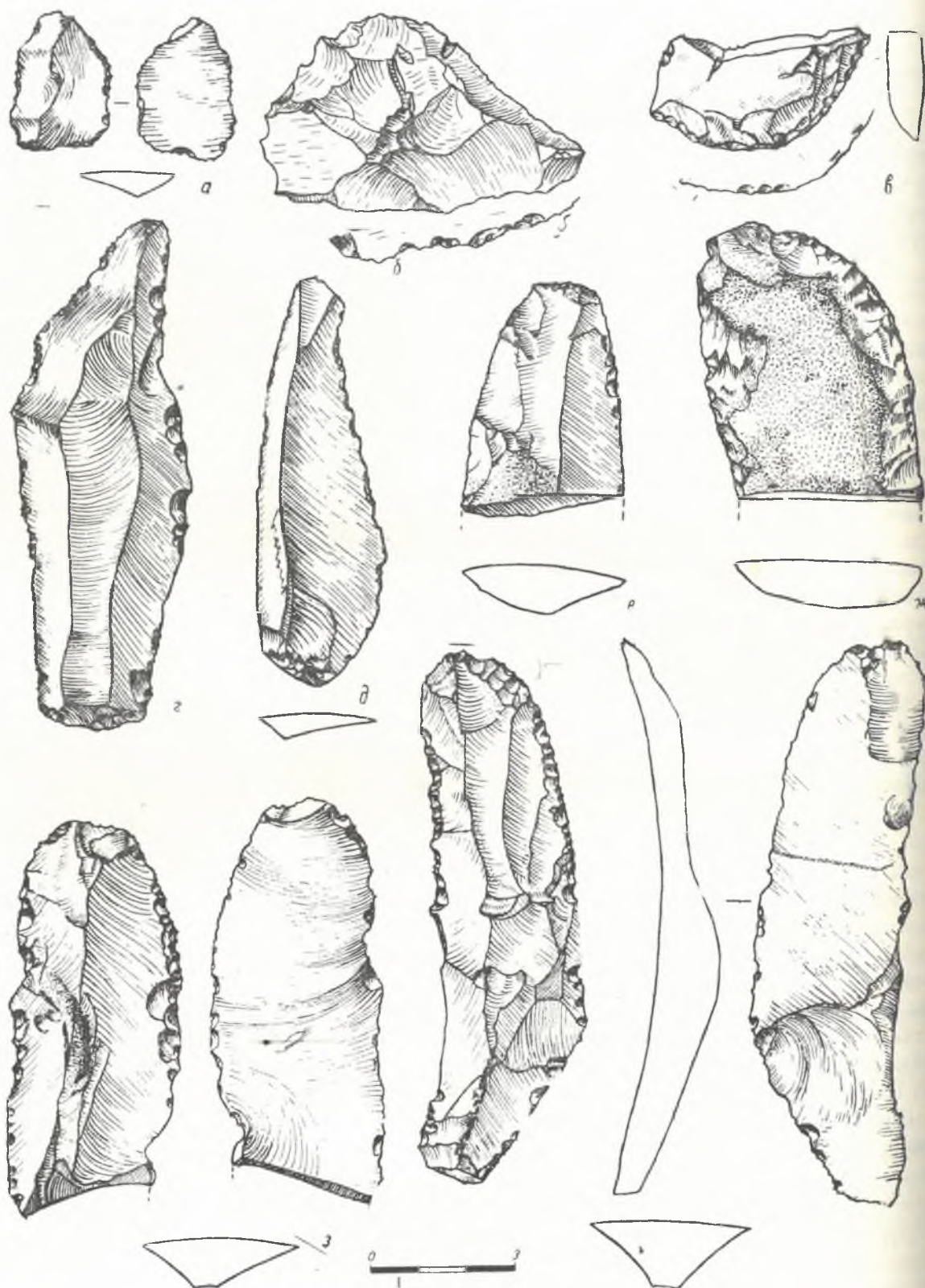
³ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 28, обр. 18.

⁴ П. Петров, Деветашкото плато, Ловеч и Ловчанско, V, 1933, стр. 61.

⁵ Р. Попов, Пещерата Темната дупка, София, 1931, обр. 18.

⁶ Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище, стр. 40, обр. 43.

⁷ Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 9, обр. и.

Обр. 15. Оръдия от кремък

б) стъргалка, а, в-и) ножове и ножовидни остриета от пещерата В. Левски

Fig. 15. Outils de silex

б) grattoirs, а, в-и) couteaux et pointes en forme de couteaux de la grotte V. Levski

притъпен. Задният край е стеснен и пригоден за улавяне или прикрепване към дръжка. Типичен в това отношение е кремъчният нож, представен на обр. 15в. Освен едрият ретуш върху дълговидно изпъкналия ръб откъм дясната страна е нанесен ситен ретуш. Противоположната страна е равна. Има тъмновосъчен цвят. Същият на обр. 19д.

Аналогични ножове са ни познати от Деветашката пещера,¹ Пещ,² Темната дупка³ и др. Този тип остриета са разпространени и в други находища у нас и съседните и по-далечни къснопалеолитни находища. Те се срещат между остриетата и от мустерската епоха, каквито са открити в Деветашката пещера⁴ и пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир⁵. Незначителната дължина на пластинката и стесненият заден край дават основание да се твърди, че са били прикрепвани към дръжка.

Подобен процес може да се установи при направата на ножове (обр. 15 ж-и), без да се определи първоначалната големина на пластинката. Първият от тях със запазена кора от първоначалната обвивка на кремъчната конкреция, има восъчен цвят и равна коремна страна. Вторият е направен от по-груба удължена пластинка със сив цвят. Има триъгълно напречно сечение. Третият кремъчен нож е намерен в основата на горния пласт в Кюлюка. Той е полупрозрачна пластинка с черен цвят (обр. 15 и обр. 19 л).

Останалите ножове (обр. 15 а, г-е) са твърде груби, с неправилно триъгълно или трапецовидно напречно сечение. Размери 4—10 см и ширина средно 2,5 см.

От този културен пласт произхожда една стъргалка мустерски тип (обр. 15 б и обр. 19 г). Направена е от кремъчен къс, грубо отломен с неправилно напречно сечение, и е доста нащърбена. Коремната страна е равна. Има пъстър цвят, който в горната част на запазената обвивка от конкрецията е с восъчен цвят. Горният или противоположен грубо очукан край е пригоден за улавяне при работа.

Между асиметричните ножове и ножовидни остриета заслужават внимание кремъчните пластинки на обр. 17 д, и. Първата от тях е с леко притъпен гръб. Има дълговидно изпъкнало острие, ретуширано по цялата дължина на левия ръб откъм лицевата страна на пластинката. Восъчен цвят и триъгълно, напречно сечение. Коремната страна е равна. Второто кремъчно острие е от широка и удължена пластинка с белезникав цвят (обр. 17 и обр. 19 м). Ретуширани са двата надлъжни ръба, а на места се виждат нащърбявания от по-продължителна употреба. Трапецовидно напречно сечение.

Същия характер имат кремъчните остриета от долния хоризонт на средния пласт. Те са твърде груби и с ретуш върху единия или двата надлъжни ръба откъм лицевата страна. Тяхната форма и големина зависи от първоначалните размери на отцепената от нуклеуса пластинка. Освен по формата те се различават и по състава на кремъка, от който са правени. Изглежда, че някои счупени пластинки са ретуширани допълнително, като е изострен страничният ръб и пригоден за рязане или стържене.

Остриетата от този тип, който посочваме по-горе, нямат характерните белези, присъщи на оринияшката култура, добила широко разпространение из Европа. При изследваните досега палеолитни находища не бяха открити и солютрейски тип кремъчни остриета. Подобни кремъчни остриета се срещат и в близките и по-далечните области в земите на Долния Дунав⁶ и други находища, които са известни в литературата под тип „Шателперон“. Това даде осно-

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 25, обр. 16с.

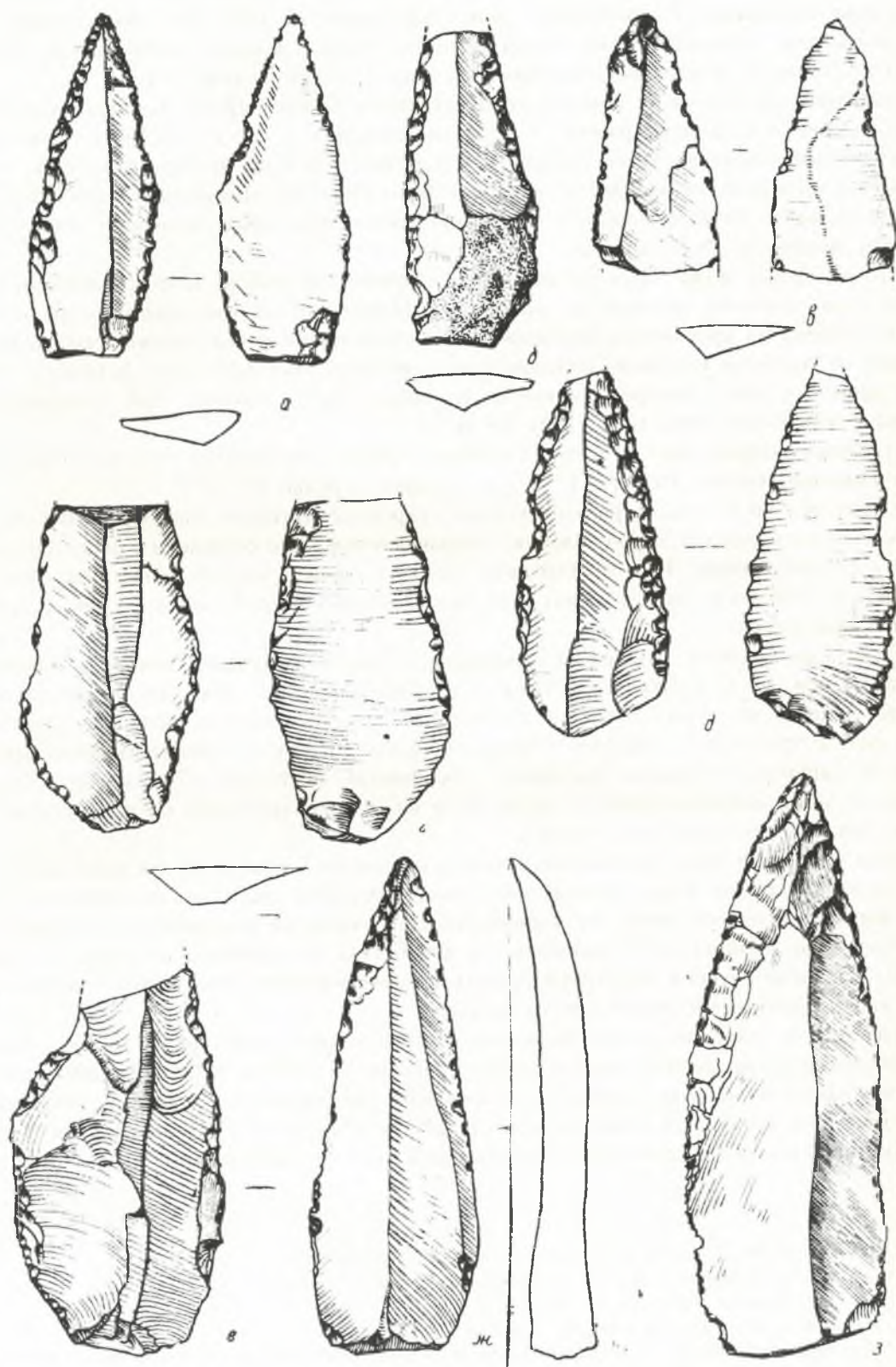
² Джамбазов, Пещерата Пещ, стр. 9, обр. 6в, обр. 9 е-ж, о.

³ Р. Попов, Темната дупка, стр. 23, обр. 18, 5—10.

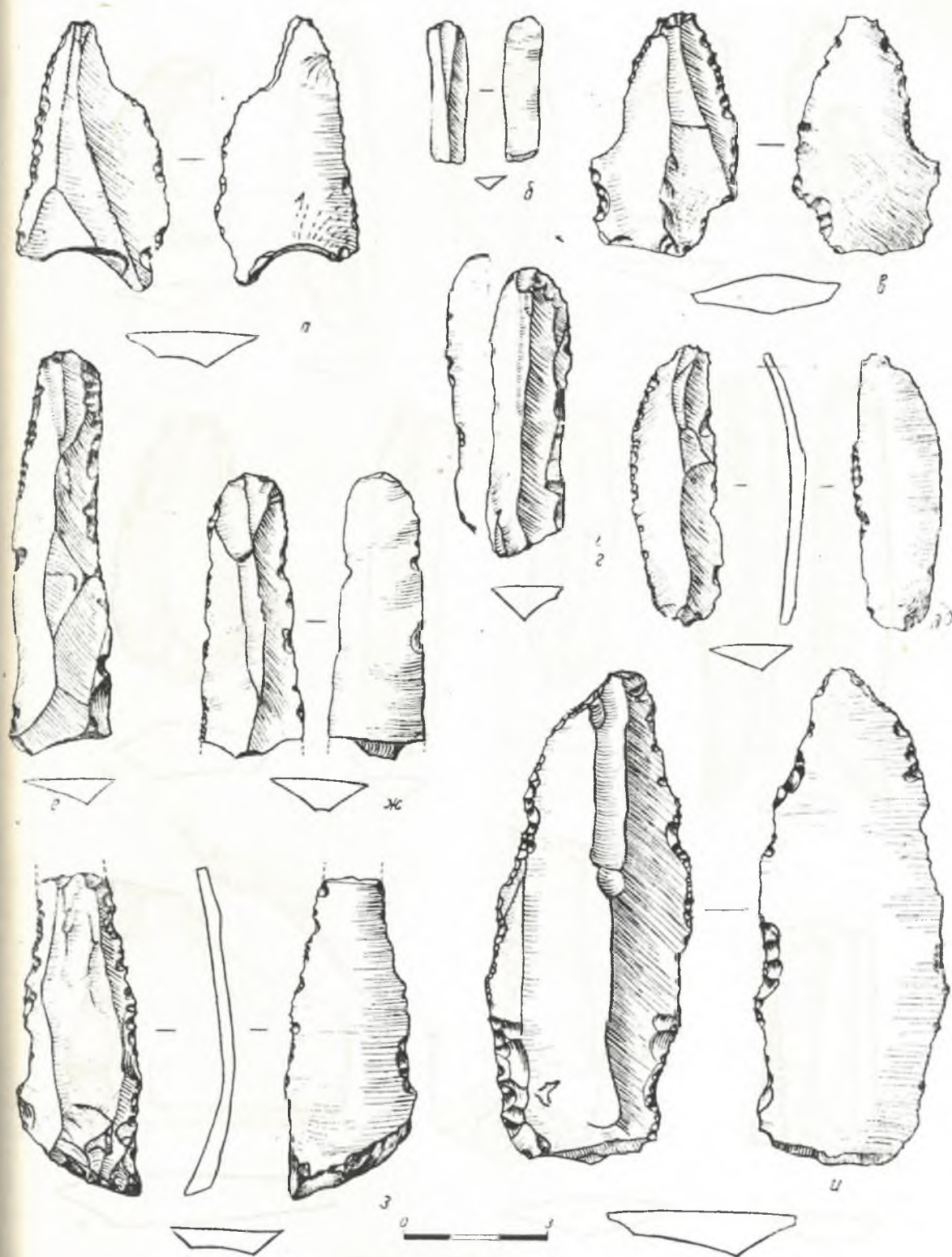
⁴ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., 16 а, f.

⁵ D. Garrod, Excavations in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria, American School of Prehistoric Research, Bulletin 15, 1939, стр. 68, обр. 21—22.

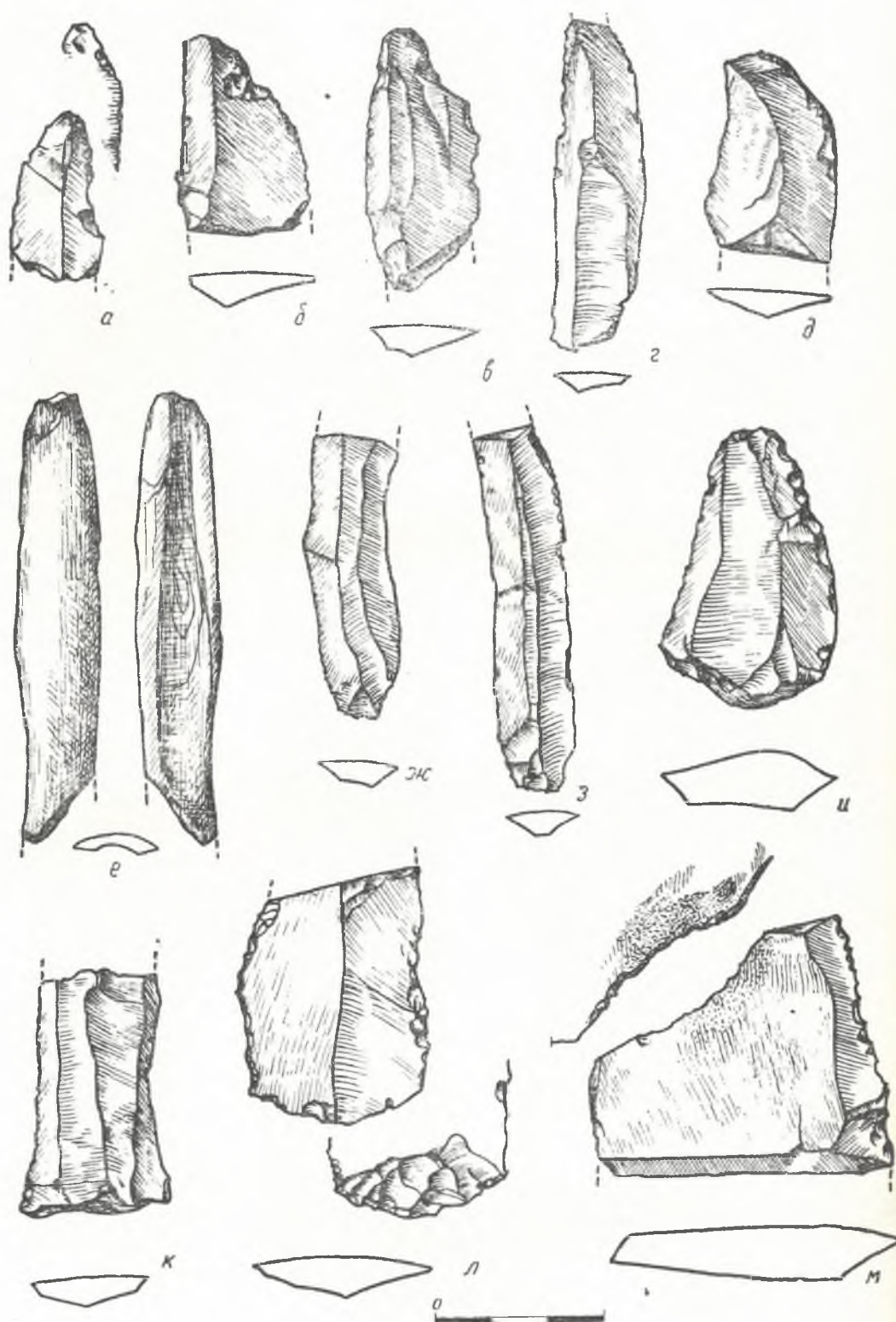
⁶ П. П. Ефименко, Первобытное общество, 3-е издание, 1953, стр. 325; П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИАСССР, 40, 1953, стр. 94.

Обр. 16. Листовидни кремъчни остриета от пещерата В. Левски
 Fig. 16. Pointes de silex en forme de feuille de la grotte V. Levski

Обр. 17. Кремъчни оръдия от пещерата В. Левски
Fig. 17. Outils de silex de la grotte V. Levski

Обр. 18. Оръдия от пещерата В. Левски
 а—д, ж—и) ножовидни кремъчни остриета, к—м) стъргалки и е) острие от кост
 Fig. 18. Outils de la grotte V. Levski
 а—д, ж—и) pointes de silex en forme de couteaux, к—м) grattoirs et е) pointe en os

Обр. 19. Кремъчни оръдия от пещерата В. Левски и Табашката пещера
Fig. 19. Outils de silex des grottes V. Levski et de la grotte Tabashkata peštera

вание на Р. Попов и други автори при датиране на културните останки от изследваните дотогава пещерни и открити находища да ги отнесат към оринияшката епоха¹.

В пещерата В. Левски от този тип има малко кремъчни остриета, които показват известно своеобразие и трудно може да се синхронизират с класическия ориняк в европейската къснопалеолитна схема.

Симетричните остриета са от удължени, правилно очертани триъгълни пластинки във вид на лист. Ретуширани са двата надлъжни ръба и особено към върха. Коремната страна е равна

¹ Р. Попов, Темната дунка, стр. 30; същият, Пещерата Мирнязливка, София, 1933, стр. 69; J. Skuhlik, Balkánské paleolitum. Obzor prehistorický, XIV, 1950, стр. 296 и сл.; J. Petrbok, Stratigrafie a palaeontologie paleolithického naleziště v Russe. Věstník Stát. geol. Ust. ČSR, 1925, стр. 1—3.

или малко конкавна. На обр. 16 са представени осем от намерените десет листовидни кремъчни остриета. Първото и седмото (обр. 16 а, ж) са намерени на 18 м от входа върху скалния под на пещерата. Имат восъчен цвят. Осмото кремъчно острие (обр. 16з), което е открито в дъното на централната зала, има белезникав цвят и триъгълно напречно сечение.

Сред листовидните остриета най-интересно е удълженото кремъчно оръдие на обр. 19 н. Намерена е в североизточния сектор на 0,80 м дълбочина, мерена от повърхността. Острието е доста удебелено към основата. Има светловосъчен цвят, изпъстрен със ситни матови капковидни включения. Неговият връх е леко отчупен. Двете лицеви плоскости от пълния и широк ретуш са канелирани. Основата е старателно закръглена с полусферична форма. Дясната коремна страна е изравнена с малък, но плосък ретуш, а лявата леко отчупена. Върху острието допълнително е нанесен по-ситен ретуш, който придава по-остър вид на страничния ръб по цялата дължина на пластинката.

Някои фрагментирани пластинки са отново ретуширани и пригодени за рязане или стържене (обр. 18 л). Пълният ретуш върху коремната страна при основата на пластинката има много общи черти с тоя на кремъчното острие на обр. 19 н.

От долния хоризонт на средния пласт произхождат няколко груби и удължени кремъчни остриета със сив, сивосинкав и по-рядко восъчен цвят. Останалите повече или по-малко фрагментирани ножове и ножовидни остриета, както се вижда от дълбоките нащърбявания по надлъжните ръбове, също са използвани. Те имат триъгълно и рядко трапецовидно напречно сечение. От по-добре запазените остриета най-правилна форма имат пластинките на обр. 18 г, з. Тяхното дъговидно изпъкнало острие е откъм десния горен край. Противоположният ръб е леко притъпен за поставяне на палеца при работа. Имат восъчен цвят. Някои от кремъчните отломъци, както се вижда от нащърбените ръбове, са използвани за стъргалки (обр. 18 к, м).

При съпоставяне на кремъчните остриета от пещерата В. Левски с тия от Деветашката пещера може да се направи известно заключение. Въпреки незначителното разстояние, което едва достига 20 км, кремъчните оръдия се различават. Тази разлика се установи не само в състава на кремъчния материал, но и по формата и техниката на тяхната обработка. Докато в Деветашката пещера за направа на остриета е служил восъчният кремък, то в пещерата В. Левски повечето са от пластинки с белезникав цвят. Липсата на отломъци от обработката на кремъчните оръдия ни навежда на мисълта за съществуване на кратко-временен жилище.

Близи до тази пещера по характера на отложенията и формата на кремъчните оръдия са пещерите Пещ, Темната дупка, Самуилица I и Самуилица II, Очилата, Бачо Киро, в които са открити най-голямо количество находки, свързани с един по-постоянен и по-продължителен живот през това време. Тяхната датировка се улеснява и от животинските кости, на които ще се спрем по-нататък.

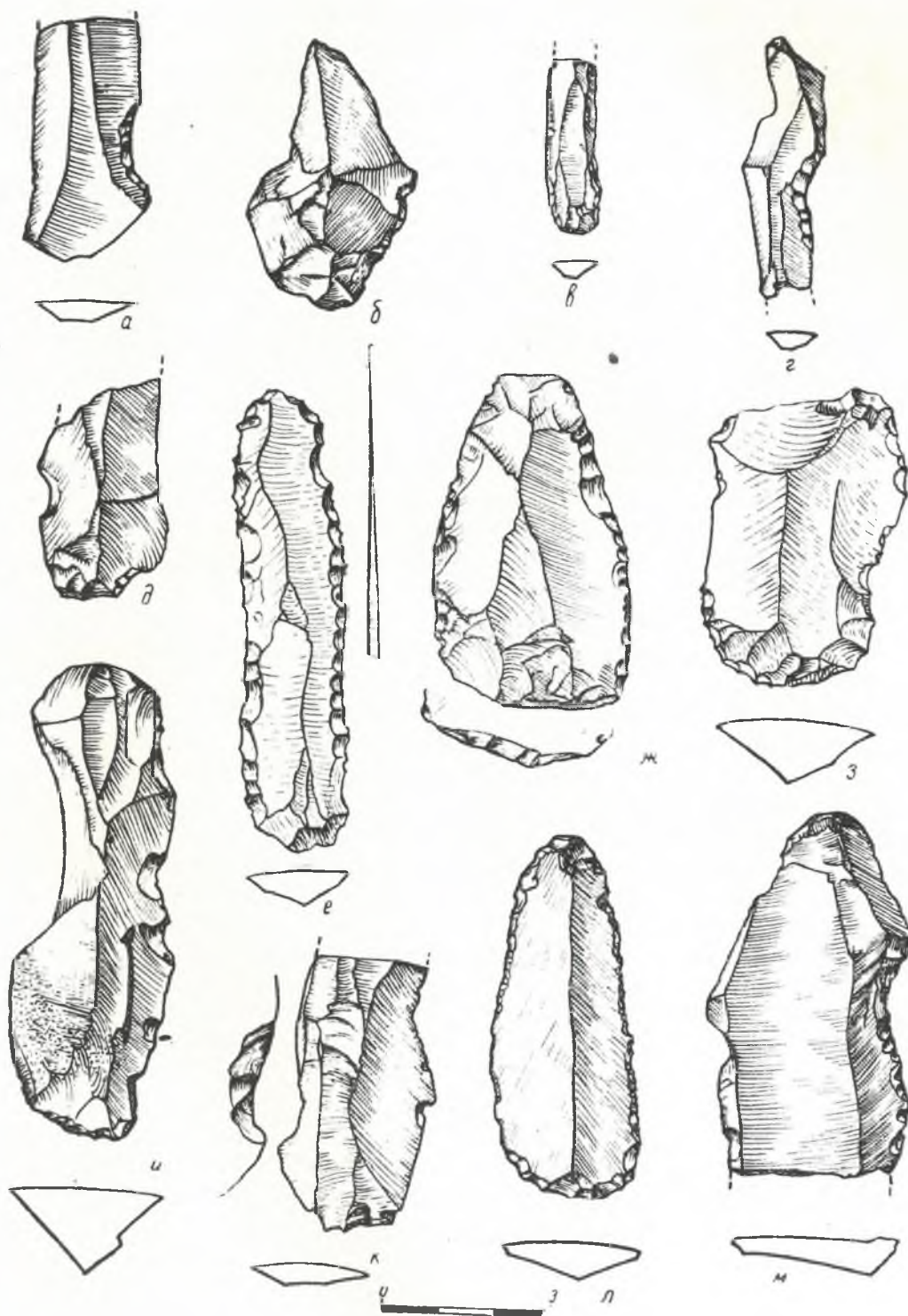
Табашката пещера

Кремъчните оръдия от Табашката пещера са по-малко, но по-разнообразни. Намериха се над 20 броя добре запазени стъргалки, ножове и ножовидни остриета. Те произхождат от средния пласт на Лисичата дупка и горния — в Кюлюка и дъното на пещерата. Въпреки незначителното разстояние, което е около 20 м, находките се различават.

Кремъчните остриета от Лисичата дупка, която отстои на 120 м от входа на пещерата В. Левски, са правени от по-удебелени пластинки, а по цвета си приличат на тия от долния хоризонт на средния пласт в последната. Това показва, че непригодните условия в пещерата В. Левски заставили човека да се подслони около входа на Лисичата дупка.

Липсата на останки в основата на Лисичата дупка по-скоро се дължи на силното въздушно течение, което прониква през Кюлюка и входа на Табашката пещера.

Оръдията в зависимост от формата и предназначението ще систематизираме в следните групи по типове:

Обр. 20. Кремъчни оръдия от Лисичата дупка

а — б, г, д, и, к, м — стъргалки, ж — з) единични и е, л) двойни стъргалки, в — ножовидно острие

Fig. 20. Outils de silex de la Lisičata doupka

а — б, г, д, и, к, м. — grattoirs, ж — з) simple et е, л) grattoirs doubles. в — pointe en forme de couteaux

Стъргалки. За стъргалки са използвани различно удължени или скъсени кремъчни пластинки и отломъци с восъчен или сивочерен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. Различаваме единични и двойни стъргалки. На обр. 20 са представени най-типичните стъргалки. Между тях има счупени ножове и ножовидни остриета, които, както се вижда от нащърбяванията, са използвани за стъргалки.

От единичните стъргалки с острие откъм късата страна на пластинката три са дадени на обр. 20 ж, з, л. Първата от тях е от удебелена восъчна пластинка. Изпъстрена е със светли капковидни включения. В долния край, откъм лицевата страна, е нанесен едър ретуш. Противоположният, по-широк и затъпен израстък е пригоден за улавяне при работа. Коремната страна е равна. Има триъгълно напречно сечение. Дължина 5,2 см, ширина при средата 2,8 см и дебелина 1,1 см.

Втората стъргалка е от по-тънка пластинка с полупрозрачен восъчен цвят. Върху двата надлъжни ръба е ретуширана. Коремната страна при основата е изострена с лек ретуш. От продължителна употреба страничните плоскости са излъскани. Покрита е със сива патина. Дължина 6 см, ширина 2,8 см и дебелина 0,8 см.

Една разновидност от този тип е стъргалката, представена на обр. 20 л. Направена е от удължена пластинка с восъчен цвят, изпъстрен с по-светли капковидни включения. Има триъгълно напречно сечение. Ретуширана е късата страна откъм лицевата страна, като по-ситният ретуш преминава и върху двата надлъжни ръба. Коремната страна е равна. Дължина 7,8 см, ширина 1,8 см и дебелина 0,7 см.

Към единичните стъргалки се отнасят и пластинките с дълбоко нащърбени ръбове (обр. 20 а, г, д, и-к, м). Те представляват груби отломъци, но с явни следи от по-продължителна употреба. Използувани са за загладяване на дървени или костени предмети.

Подобни единични стъргалки, макар и по-малко на брой, се срещат в къснопалеолитните находища в пещерите Пещ,¹ Самуилица II,² Деветашката пещера,³ Миризливка⁴ и пр. Най-много такива стъргалки са открити в Темната дупка,⁵ в селищата при Побитите камъни, Варненско,⁶ и на север от Дунав.⁷

От двойните стъргалки заслужава внимание кремъчната пластинка на обр. 20 е. Тя има восъчен цвят. Ретуширани са двата надлъжни ръба по цялата дължина откъм лицевата страна на пластинката. Коремната страна е равна. Триъгълно напречно сечение. Дължина 9 см, ширина 1,7 см и дебелина 0,6 см.

Присъствието на единични и двойни стъргалки към един кремъчен комплекс с листовидни остриета безсъмнено има важно значение при определяне на епохата в развитието на къснопалеолитната култура в ловешките пещери.

Ножове и ножовидни остриета. Повечето от ножовете и ножовидните остриета имат правилна геометрична форма. Те са удължени и стеснени пластинки с успоредни очертания на страничните ръбове, ретуширани обикновено от едната и по-рядко от двете надлъжни страни. От този тип остриета се откри само един, сравнително по-добре запазен, кремъчен нож (обр. 20 в). Левият надлъжен ръб е със ситен ретуш, а десният — леко очукан и пригоден за улавяне при работа. Има трапецовидно напречно сечение и равна коремна страна.

От Кюлюка произхождат 14 полупрозрачни пластинки с черен, восъчен или безцветен цвят. От тях най-голям процент се пада на восъчните пластинки почти без ретуш, но с явни

¹ Джамбазов, Пещерата Пещ, стр. 11, обр. 7 а-б.

² Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, стр. 50, обр. 31 в.

³ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., обр. 17 б.

⁴ Попов, Пещерата Миризливка, стр. 63 и сл.

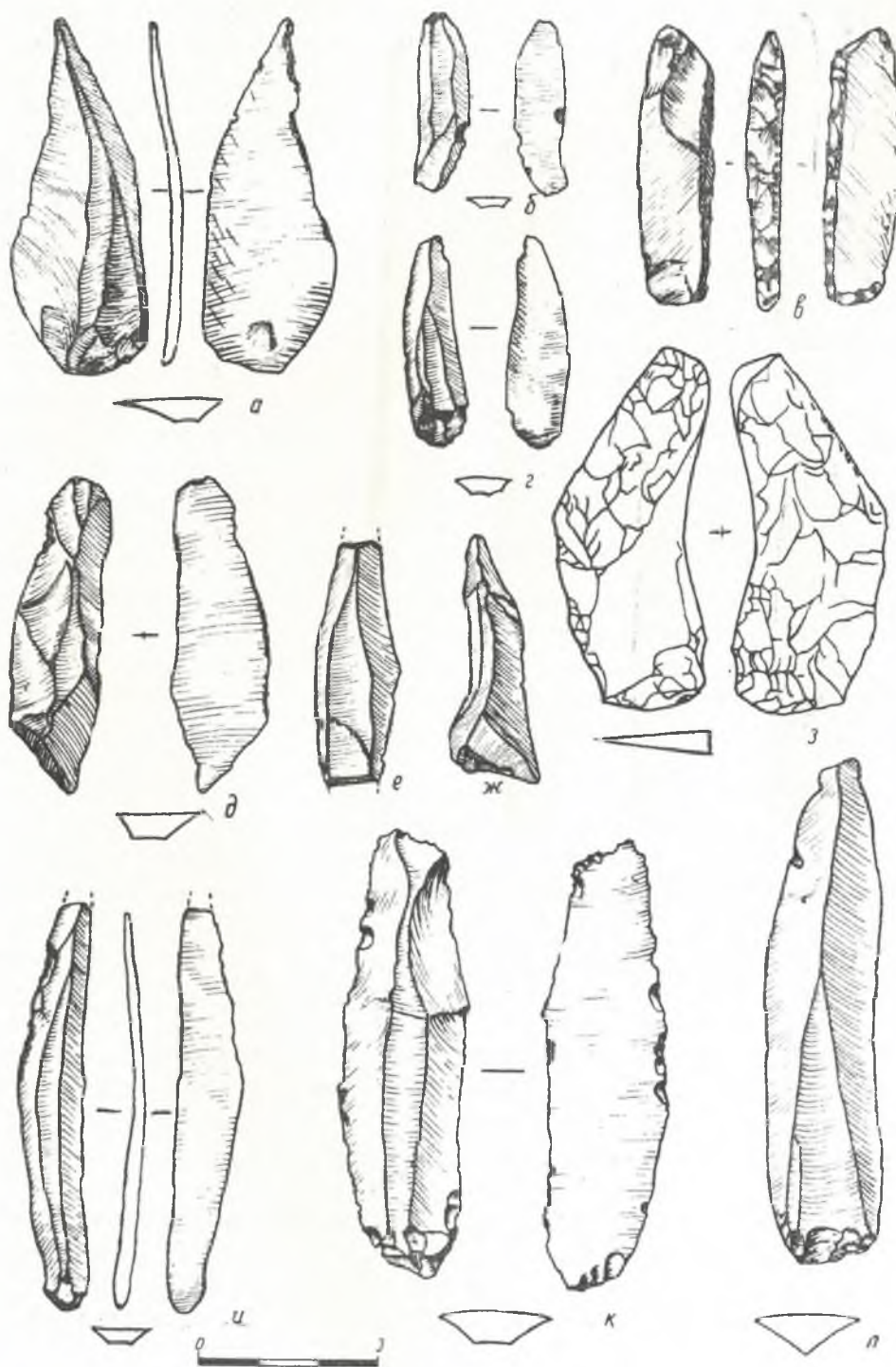
⁵ Попов, Темната дупка, стр. 31, обр. 22.

⁶ Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско, Археология, год. IV кн. 3, 1962, стр. 59, обр. 6.

⁷ П. П. Ефименко, Первобытное общество, стр. 476, обр. 233.

следи от употреба. На места страничните ръбове са с лек ретуш, нанесен с цел острието да бъде изправено и пригодено за рязане. Имат трапецовидно и по-рядко триъгълно напречно сечение.

Заедно с кремъчните остриета се намериха счупени животински кости от див кон (*Equus caballus*), говедо (*Bos sp.*), пещерна мечка (*Ursus sp.*) и др.

Обр. 21. Кремъчни остриета от Кюлюка и вътрешността на Табашката пещера
Fig. 21. Pointes de silex du Kjuljuka et de l'intérieur de la grotte Tabashkata peštera

Както е известно и от други пещерни и открити къснопалеолитни находища, полупрозрачният кремък е бил предпочитан заради по-голямата твърдост, качество, което и без ретуш значително е увеличавало производителността. Такива разноцветни кремъчни пластинки се откриха и в горния пласт на десния клон в Деветашката пещера¹.

Най-фини са кремъчните остриета на обр. 21. От тях първото (обр. 21 а) е от доста широка пластинка с восъчен цвят. Върху коремната страна на левия ръб е нанесен лек ретуш. От употреба ръбовете са нащърбени. Запазени са следи от драски, косо разположени откъм гръбната плоскост на пластинката.

Подобни са кремъчните остриета и на обр. 21 д-ж, и-л. Сравнително по-правилни очертания има пластинката, представена на обр. 21 и и обр. 19 в. Има успоредни странични ръбове и трапецовидно напречно сечение. Полупрозрачен кафяв цвят, който е изпъстрен с матови капковидни включения. Върху левия ръб е нанесен силен ретуш. Върхът е счупен.

Кремъчният нож (обр. 21 к) е от по-широка полупрозрачна пластинка с восъчен цвят. Има трапецовидно напречно сечение с нащърбени странични ръбове. Коремната страна е равна. Дължина 8,2 см, ширина 1,2 см и дебелина 0,3 см.

От същия пласт произхождат и две други, тънки и къси полупрозрачни пластинки с дъговидна форма (обр. 21 б, г). На места върху страничните ръбове се виждат драски, следи от явна употреба. Размерите

Обр. 22. Оръдия от кост от пещерата В. Левски (а—д) и Табашката пещера (е—з)

Fig. 22. Outils en os de la grotte V. Levski (a—d) et de la grotte Tabashkata peštera (e—z)

съответно: дължина 3,3—3,4 см, ширина 0,8—1 см и дебелина 0,2—0,25 см.

Останалите ножове и ножовидни остриета имат счупен преден или заден край или пък представят части от удължени пластинки (обр. 21 е).

Срещат се и твърде неправилни, тънки кремъчни пластинки със следи от употреба (обр. 21 ж).

В малката странична галерия под Кюлюка се намериха две finely изработени остриета (обр. 21 в, з). Първото (обр. 21 в) има триъгълно напречно сечение със старателно очукан гръб по цялата дължина на пластинката. Има тъмнокафяв цвят. Върху острието личат коси драски, явни следи от употреба. Върхът е счупен. Дължина 4,6 см, ширина 1,2 см и дебелина 0,6 см.

¹ В. Микол и Н. Джебазов, цит. съч., стр. 28, обр. 18 а-с.

Второто острие (обр. 21 з) е от безцветен планински кристал. Ретуширани са и двете странични плоскости почти по цялата страна на пластинката. Ръбът на острието в горния край е леко нащърбен от употреба. Дължина 6 см, ширина 2,2 см и дебелина 0,5 см.

Засега са известни такива двустранно ретуширани остриета от пещерата Самуилица I и Самуилица II, а също така някои кремъчни остриета от палеолитното находище при Белослав², които се датират към втория етап в развитието на селетската култура.

В пласта, ограничен от чакълестите хоризонти (обр. 12, 14—18), попаднахме на ситно натрошени, почти неопределими животински кости без кремъчни и други оръдия.

Оръдия от кост. В пещерата В. Левски и отчасти около входа на Лисичата дупка се намериха малко остриета от разни кости, заострени в единия или двата края. От тях костеното острие (обр. 22 е) има по-старателна обработка. Има кръгло напречно сечение. От едната страна по цялата дължина е изсечен жлеб, който едва достига върха на острието. Долният край е счупен.

От удължените костени остриета с кръгло или овално сечение само тези на обр. 22 д, ж-з приличат на остриетата от Темната дупка³, Деветашката пещера⁴, Моровица⁵ и Бачо Киро при Дряновския манастир.⁶

За остриета са използвани костени пластинки със заострени ръбове, с помощта на които е ставало почистване на мазнините от кожи от убит дивеч или други всекидневни нужди. Тези остриета, както и остриетата от пещерата Пещ⁶ и Деветашката пещера,⁷ може да се систематизират в определени видове въз основа на формата и предназначението си.

По-старателно е загладена корубестата пластинка (обр. 22 г). Левият надлъжен ръб е заострен. Задният ѝ край е пригоден за улавяне при работа. Двата ѝ края са счупени от употреба.

Въз основа на кремъчните остриета и състава на отложенията в пещерите до гр. Ловеч ясно се разграничиха три основни културни пласта. Данните от проф. И. Г. Пидопличко, които имаме от показателите за колагения състав на костите в пропастта на пещерата В. Левски, (441—448), съответствуват на мустерската епоха, а анализът върху кости от културния пласт — следмустерска възраст (243—325). Тяхната датировка значително се улеснява и от стратиграфията, формата и техниката на обработката на кремъчните оръдия от Деветашката пещера.

Разкритият чакълест пласт, който отделя палеолита от неолита, се оказва стерилен ако не се вземат под внимание ситно натрошените животински кости.

От статиграфските данни за трите културни пласта в ловешките пещери може да се определят главните етапи в развитието на късния палеолит. Най-стари са находките в пещерата В. Левски, които може да се отнесат не по-рано от Рис-вюрмския междуледников период. Те са отложени, както изглежда, през първата фаза на Вюрма, когато високите планински масиви отново се покриват с дебели снежни и ледени маси. Липсата на останки от човека в песъчливите отложения в основата на Табашката пещера с нейните два клона (Лисичата дупка и Кюлюка), както и в пропастта на пещерата В. Левски, може да се обясни с обилната влага през отстъпателната фаза на Рис-Вюрма, когато навън започва изсичането на ермската тераса и засилване на ерозията.

Въз основа на характера на отложенията, сравнени с останалите наноси по терасите, при внимателно разглеждане на формите и техниката на остриетата се стига до заключението,

¹ Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, стр. 50, обр. 31 с.

² Н. Джамбазов, Разкопки на палеолитното находище, стр. 57, обр. 4е.

³ Р. Попов, Темната дупка, стр. 39, обр. 27, 2—3.

⁴ Р. Попов, Разкопки в пещерата Маровица, обр. 164.

⁵ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 30, обр. 19 л.

⁶ D. Gaagod, цит. съч., стр. 69, табл. XXIII, обр. 30.

⁷ Н. Джамбазов, Пещерата Пещ, стр. 15, обр. 9 а-д.

⁸ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 30, обр. 19 а-г, к-р.

⁹ По сведения на проф. И. Г. Пидопличко (Киев), комуто изказвам най-сърдечна благодарност.

че културата тук продължава от една в друга пещера, като преминава направо, непосредствено всички основни етапи или периоди на развитие, без да е необходимо хронологическо поделение на късния палеолит. Почти същият процес се установи и в Деветашката пещера, дето културата е минала определен път, по който се усъвършенствуват оръдията така, както тия от многослойните късно палеолитни находища.¹

В първия, или начален етап, са правени по-груби, малко надебелени и удължени пластинки. Ретуширани са единият или двата надлъжни ръба и особено към върха. Най-типично в това отношение е кремъчното острие, представено на обр. 19 н. Този тип остриета, разпространени и в други по-близки или по-далечни области на страната, са основна, определяща форма, която характеризира кремъчното производство в началото на късния палеолит. Появата на по-примитивни едностранно или двустранно ретуширани кремъчни остриета, каквито са върховете от пещерата Самуилица II, показва, че засега те имат най-близка прилика със селетската култура, установена в по-голямата си част в пещерите Селета (Унгария)², Йосъшел Нандру (Румъния)³ и другаде.

Освен типологическите белези също и стратиграфските данни от Ловешките пещери и Деветашката пещера (двата клона) показват, че в културата на тези пещери съществува един синхронизъм. За разлика от последната във В. Левски липсват полусферичните стъргалки, малкият юмручен клин, дисковидните нуклеуси и други мустерски типове. Най-близка прилика не само по формата, а и по условията на отлагането те имат с останалите пещерни и открити къснопалеолитни находища.

Вторият етап в развитието на къснопалеолитната култура съвпада с отлагането на съчливите хоризонти в Лисичата дупка, дето от оръдията най-характерни са единичните и двойните стъргалки, удължените ножове и ножовидни остриета.

Тогави са се създали нови възможности за производство. Едновременно с изменението на формите и начините на живота, са се променяли и оръдията. Високата техника на отцепването на пластинки от нуклеуса от Лисичата дупка и тези от пещерата Самуилица II показва, че съществува един паралелизъм, който може да се установи и с други находища, продължи развитието на палеолитната култура през Вюрм II.

Културните останки, които са ни познати от горните пластове в пещерите Очилата, Темната дупка, Деветашката пещера, Самуилица II, и някои находки от Побитите камъни (Дикилташ) край Варна се отнасят към последния етап или края на палеолита. Намерените остриета тип „гравет“ обаче все още са недостатъчни да се уясни сходството им с граветската или мадленската култура, която хронологически съответствува на настъпването на Вюрм III. А. Рогачев смята, че микропластинките и другите кремъчни оръдия нямат облика на мадленската култура.¹ Тук при усъвършенстване на оръдията, които са правени от по-твърд и пригоден кремъчен материал, се вижда известно влияние на новата техника, свързана с края на тая култура. Засега в нашите пещерни и открити находища своеобразието на формите, които продължават да се запазват до мезолита, ни затруднява да дадем по-пълна картина на културата в най-горните хоризонти на палеолита.

¹ А. Н. Рогачев. Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита восточно-европейской равнины. МИАСССР, 39, 1953, стр. 39—55.

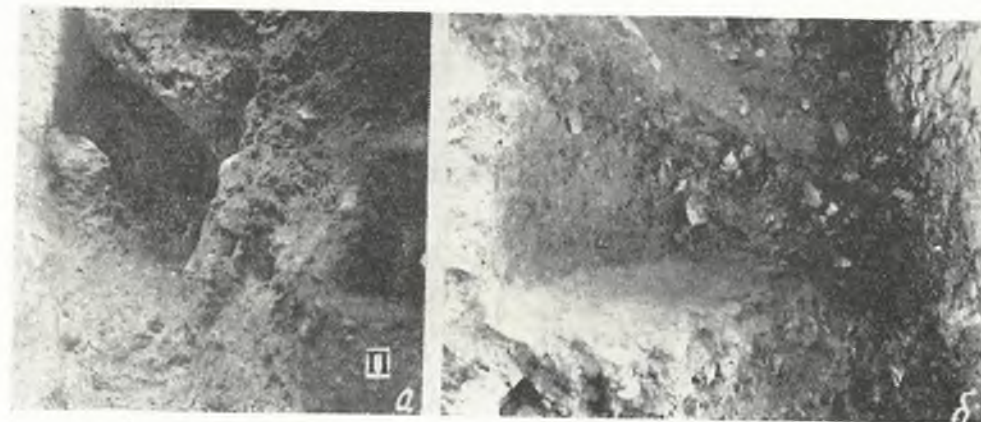
² F. Prošek, Szeletien na Slovensku. Slovenska archeologia I, 1953, стр. 133 и сл.

³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Le paléolithique dans la République Populaire Roumaine à la lumière des dernières recherches. Dacia I, 1957, стр. 49, обр. 4 и 5.

⁴ А. Н. Рогачев, Разкопки Костенук I. КСИИМК 51, 1953, стр. 13; П. П. Ефименко, цит. стр. 486 и сл.; C. S. Nicolăescu-Plopșor (Букурещ) свързва тая култура с Костенковския тип. (Въз основа на изучението палеолита Румънии. СА. 3, 1962, стр. 126 и сл.)

Неолит

Рязката промяна в климата, която настъпила между бореалното и ранноатлантическото време, съвпада с новокаменната епоха. Табашката пещера е второто разкопано неолитно селище след Деветашката пещера по долината на р. Осъм. Културните останки произхождат от Кюлюка и централната зала на пещерата. В Лисичата дупка и останалите пещери се откриха ограничен брой късове от глинени съдове, заоблени речни чакъли, донесени от човека, кости от домашни и диви животни и пр.

Обр. 23. Изглед на пещера-II

a) профил и б) лицена страна

Fig. 23. Vue de la four

a) profil et b) face

В основата на чакълестия пласт се разкри многократно измазвана подова мазилка без следи на дупки от колове или късове от стенна мазилка на жилище. Изглежда, че закритото преддверие на Кюлюка е служело за жилище. На места мазилката достига до 14 см дебелина. Около входа и навътре в началото на преддверието от дъждовната вода, която прониква през отвора на стената и входа, мазилката е разрушена и заедно с чакълестите наслаги е измита и отнесена извън пещерата по стръмния склон към коритото на реката.

От дясната страна, край стената, се разкриха основите на четири пещи, градени от речни чакъли, ръбест варовит камък, късове от глинени съдове. Отгоре пещите са измазани с жълта глина. Те са неколкократно подмазвани, като на същото място над старата пещ е градена нова. Вследствие на продължителното опалване от огъня повърхността на мазилката, варовитите камъни и керамиката са променени. Бели, жълточервени багри с прослойки от варовита маса са разпилени по пода на жилището.

Обр. 24. Оръдия от камък

a — б) чукалки и в) теслячки

Fig. 24. Outils de pierre

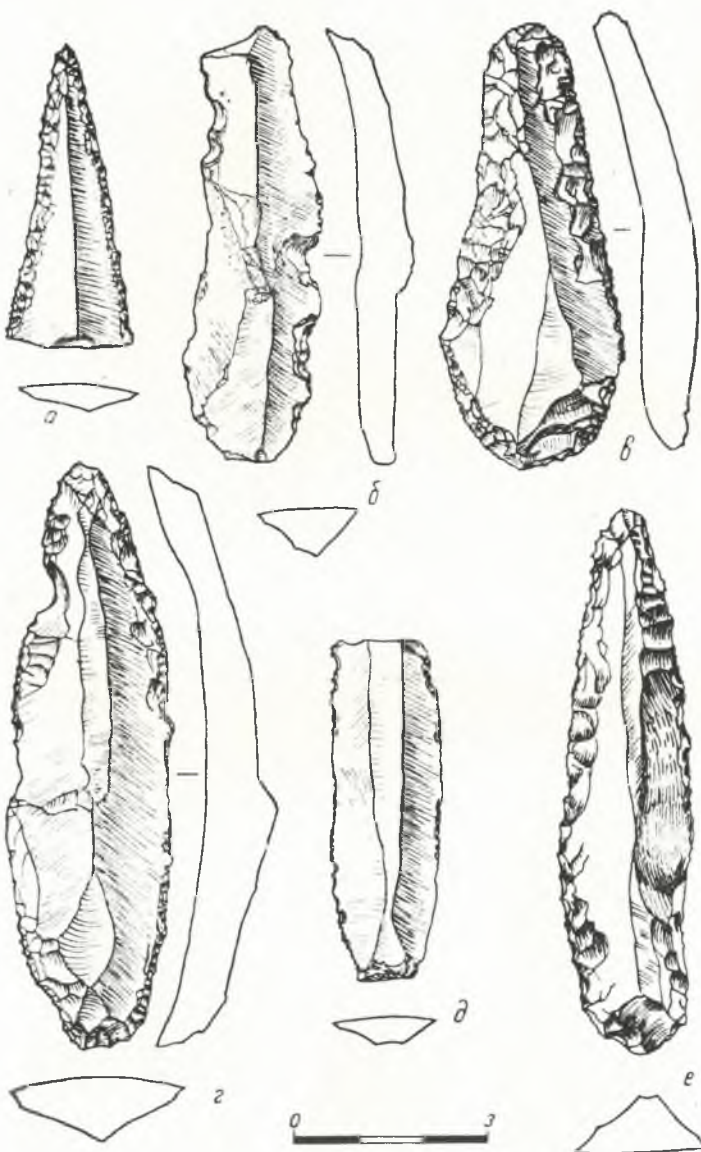
a—b) marteaux et c) herminettes

В централната зала, непосредствено до ъгловата гънка на разклона в плейстоценовите наслаги, е направена засводена пещ (обр. 23 п). Предната част и отворът ѝ са разрушени от скалния блок, паднал от тавана. В основата тя е изградена от речни, плоски плочки с елипсовидна форма, с размери: диам. от 8 до 14 см и дебелина средно 2 см. Такива плочки, на брой 13, са наредени една до друга в основата върху заравнената глинесто-песъчлива подложка. Те са измазани с жълта глина, като от мазилката се очертаха седем прослойки с дебелина

общо 1 см. Вътрешността на пещта е измазана със същата глина, която е запазила първоначалния си цвят. При това състояние пещта има височина 32 см и ширина при основата, мерена откъм вътрешната страна, 47 см. Отворът, който е обърнат към входа на Кюлюка, трудно може да се очертае. В нея се откриха два малки къса от глинени съдове с тъмнокафява, добре загладена повърхност, отнасящи се към неолита. В близко съседство с пещта се намериха два къса от хромелни камъни, без да се установи мястото, гдето е стривано зърното.

Оръдията за производство са от камък, кремък и кост. Най-голям брой находки се разкриха непосредствено близко до пещите. Върху подовата мазилка се намериха късове от глинени съдове, кости от домашни и диви животни, оръдия на труда и др., разпръснати по цялото ѝ протежение.

Оръдия от камък. От различни дълбочини в неолитните пластове се откриха над 40 естествено заоблени речни камъка, служили за чукалки, бойни топки с различна големина и във формата на удължени, скъсени и заоблени яйцеобразно и елипсовидни валутъци без правилни геометрични измерения. Някои счупени, но с драски върху страничните плоскости. Те са от по-твърди еруптивни скали: андезит, сиенит, кварцити пр. Намериха се и каменни чукалки и гладилки от пясъчник, който твърде често се среща

Обр. 25. Кремъчни оръдия
a—б, г—е) ножове, в) стъргалка
Fig. 25. Outils de silex
a—б, г—е) couteaux, в) grattoirs

в долината на реката. От каменните оръдия най-многобройни са андезитните речни валутъци донесени от човека.

На обр. 24 са дадени две чукалки от сив пясъчник. От тях първата е със заоблена основа и конусовидна форма. Дължина 24 см, максимален диаметър 6,5 см. Втората чукалка

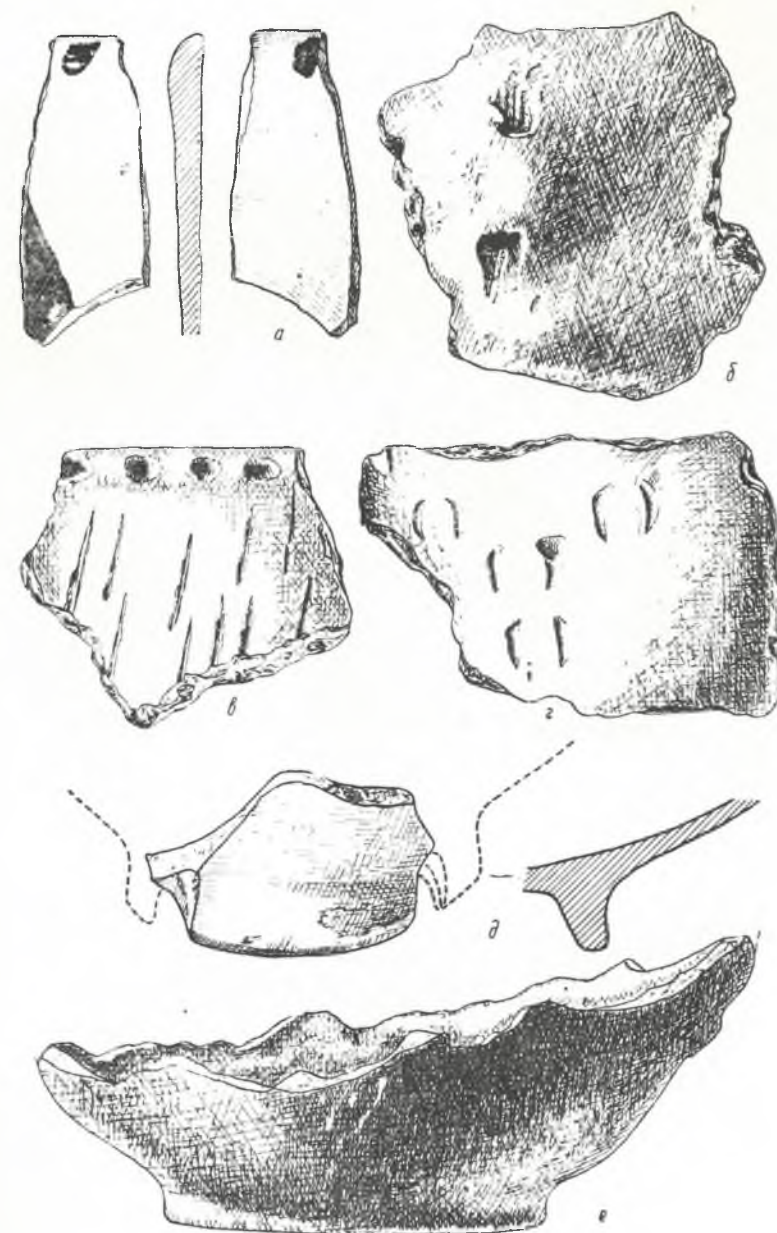
има бъбрековидна форма. Тя е леко нащърбена от употреба. Дължина 11 см, ширина 6,3 см и дебелина 4,5 см.

Между каменните оръдия заслужават внимание бойните топки с кълбовидна форма. Намериха се седем добре загладени топки-чукалки. От тях повечето имат незначителни размери: диаметър от 4 до 6 см и по-рядко до 10 см. Някои речни валутъци са използвани за чукалки и без допълнителна обработка.

В горния хоризонт на неолитния пласт, на 16 см от скалния блок, се откри една каменна тесличка (обр. 24 в). Има тъмен цвят, с трапецовидно напречно сечение и заоблени странични ръбове. Предният широк край е косо заострен с дъговидно режещо острие, а задният — заоблен и затъпен. Острието от лявата страна е нащърбено и с леки драски по страничните плоскости. Дължина 8 см, ширина 5 см и дебелина 2,5 см. Възможно е при надхлъзване на блока тесличката да е изровена от горния пласт и попаднала в наслагите на неолита.

Оръдия от кремък. Кремъчните оръдия са правени от удебелени и доста дълги пластинки с восъчен цвят, изпъстрен с матови капковидни включения. Ретуширани са двата надлъжни ръба и главно върхът. Имат трапецовидно или триъгълно напречно сечение. По начина на изострянето и формата те наподобяват палеолитните остриета. Обаче при по-внимателно разглеждане на техниката при тяхната обработка се вижда значителен напредък в производството на кремъчните ножове и стъргалки. Някои оръдия, ако се съди по състава на кремъка, от който са правени, изглежда са пренесени от по-далечни селища, гдето кремъчният материал и готовите остриета показват поразителна прилика с тия от Табашката пещера. Различаваме единични и двойни стъргалки, ножове и ножовидни остриета.

Стъргалки. От четирите хоризонта на неолитните пластове се откриха малко стъргалки. По-характерни са следните образци (обр. 25).

Обр. 26. Късове от глинени съдове
a) червена основа с черен орнамент
Fig. 26. Fragments de vases d'argile
a) fond rouge et ornement noir

Първата стъргалка (обр. 25 в) е от удебелена кремъчна пластинка със светлосъсчен цвят. Върху острието е нанесен едър ретуш. Десният ръб е притъпен и пригоден за улавяне при работа. Има дъговидно изпъкнала форма. Коремната страна е равна.

На втората удебелена пластинка, служила за стъргалка, страничните ръбове са дълбоко нащърбени (обр. 25 б).

Ножове. Измежду кремъчните оръдия най-голям е броят на ножовете. Правени са от удължени пластинки с восъчен цвят. Върху двата надлъжни ръба и особено към върха откъм

лицевата страна те са ретуширани. Коремната им страна е равна. Повечето от тях са счупени. Запазени са само два цели кремъчни ножа (обр. 25 г, е). Единият от тях (обр. 25 г) е с нащърбен от употреба ляв страничен ръб. Долният край е стеснен и пригоден за прикрепване към дървена или костена дръжка. Размерите на ножовете и ножовидните остриета се движат от 6 до 10 см, ширина средно 2 см и в редки случаи 3 см, дебелина 0,5—0,8 см.

На обр. 25 а е даден връх 'от кремъчен нож със светлосъсчен цвят. Ретуширани са двата надлъжни ръба откъм лицевата страна. Има триъгълно напречно сечение с равна коремна страна. Няколко къса от ножове са с трапецовидно напречно сечение (обр. 25 д).

Обр. 27. Късове от глинени съдове с врязан орнамент
Fig. 27. Fragments de vases d'argile à ornement incisé

Малкият брой кремъчни ножове от Табашката пещера, а също така и липсата на нуклеуси и отломъци от обработката на кремъка показват, че тези оръдия са донесени в готов вид в пещерата.

Подобни кремъчни оръдия са ни познати от Деветашката пещера,¹ пещерата Топля при Г. Желязна, Ловешко,² Караново³ и пр.

Оръдия от кост. От насипа край стената произхождат само две остриета от кост. Те са добре загладени и изострени към върха. Използувани са за шила, игли и други всекидневни нужди.

Керамика. Намериха се голям брой късове от глинени съдове, глинени тежести и част от прешлен. Съдовете са правени от глина със значителен примес на минерални пясъчинки и ситно нарязана трева, предварително добре измесени. В лома почти на всички късове се виждат късчета от ситно натрошени фрагменти от глинени съдове. Сечението на късовете от съдове показва три пласта. С тънък пласт чиста глина са измазвани стените, добре загла-

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 36, обр. 22.

² Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

³ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

⁴ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

дени с помощта на костена гладилка. Различаваме дълбоки съдове, разлати паници и по малки чашки с крушовидна, кълбовидна и други неолитни форми.

По-големите (дебелостенни) съдове са доста груби и чупливи. Имат загладена повърхност с тъмнокафяв, сив или землист цвят. Те са със стеснена шийка, прав или леко профилиран устен ръб. Някои късове показват, че горната част е правена отделно и споена към тялото на съда. На мястото, гдето е спойката, се вижда слабо удебеляване. Срещат се късове от съдове, снабдени с пъпчести пробити дръжки с конусовидна или сплесната заоблена форма (обр. 26 б). Намериха се късове от съдове, украсени с вдлъбнатинки от нокът костено или кремъчно острие (обр. 26 в, г, обр. 27 а, в-д). В хоризонтите 13 и 12 се откриха късове от глинени съдове с пъпчести израстъци (обр. 27 е). На обр. 27б е представен къс от глинени съд с прищипнати вдлъбнатинки във вид на лентовиден пояс, който е служил за украса. Съдовете са украсявани с кремъчни остриета, с помощта на които са нанесени вдлъбнатинки, разположени косо или вертикално по стените. Такива са украсите на глинени съдове предимно от долния културен пласт (обр. 12, 13 и 11). Те имат сива, старателно загладена повърхност и равно дъно.

Наред с грубите се намериха и фино изработени глинени съдове с по-тънки стени и лъскава повърхност, оцветена кафяво, светлочервено, рисувана с черна или бяла материя в най-различни мотиви. Дъното е конкавно и ниско.

От хоризонт 12 произхожда трикрако кухо столче от паница с част от стената на съда (обр. 26 д). По форма те приличат на крачетата от съдовете от селищата до Кремиковци и Слатина, Софийско,¹ и пр.

При входа на Лисичата дупка се откри къс от съд със светлочервена ангоба и черен орнамент (обр. 26 а). Освен черните ленти, които се спускат надолу върху тялото, от двете страни на ръба на устието е нанесено по едно леко удължено черно петно. Изглежда, че целият устен ръб е бил украсен с пълен ред от този орнамент. Подобна украса имат глинени съдове от неолитните селища до Кремиковци, Яна и Слатина, Баница и Кунино² и пр.

От същия хоризонт в Кюлюка се намери част от разлата паница със светлочервена лъскава повърхност, рисувана с бяла материя във вид на спирала (обр. 28). Паницата има кухо, добре закръглено столче. В напречното си сечение, както и другите късове от глинени съдове, се виждат три слоя, а това показва, че след направата на съда стените са полирани.

Намереният черен орнамент, ако се съди по стратиграфските данни, следва да се отнесе към началото от възникването на селището. Възможно е да е пренесен от някои селища от по-далечните области на страната, тъй като досега подобни находки не бяха открити в близко съседство с Табашката пещера. Тази култура е позната от Деветашката пещера³ Караново I,⁴ Кремиковци,⁵ Капитан Димитриево⁶ и др.

Сходството на орнамента, техниката на направата на оръдията на труда и оръжията и другите битови предмети от пещерни и открити селища още веднаж идва да потвърди установената възраст на неолитното селище в Табашката пещера.

Някои счупени съдове чрез пробиване на дупки са прикрепвани и използвани за прибиране на зърното от житни растения и др.

Следващият етап в развитието на неолита се очерта в горните хоризонти — 10 и 9. Съдовете (късове от съдове) имат тъмнокафява или сива повърхност, добре загладена и укра-

¹ Н. Петков, Рисуваният орнамент през неолита в Софийското поле и близките му околности, Археология, год. IV, кн. 3, 1962, стр. 43.

² Б. Николов, Праисторически селища във Врачанско, Археология, год. IV, кн. 4, 1962, стр. 65, обр. 1.

³ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 37 и сл.

⁴ G. I. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praga, 1961, табл. 11—12.

⁵ Н. Петков, Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле. Археология, год. II, кн. 4, 1960, стр. 44 и сл.

⁶ П. Детев, Селищната могила Банята при с. Капитан Димитриево. ГНАМИЛ, 1950, стр. 4 и сл.

сена от пунктирани, отвесно или косо разположени резки (обр. 26 в и обр. 27 д). Освен нарезите, правени с по-твърдо острие, върху загладената повърхност са нанесени релефни пояси, а ръбът на устието е украсен с малки закръглени вдлъбнатинки (обр. 26 в). Съдовете имат равно дъно.

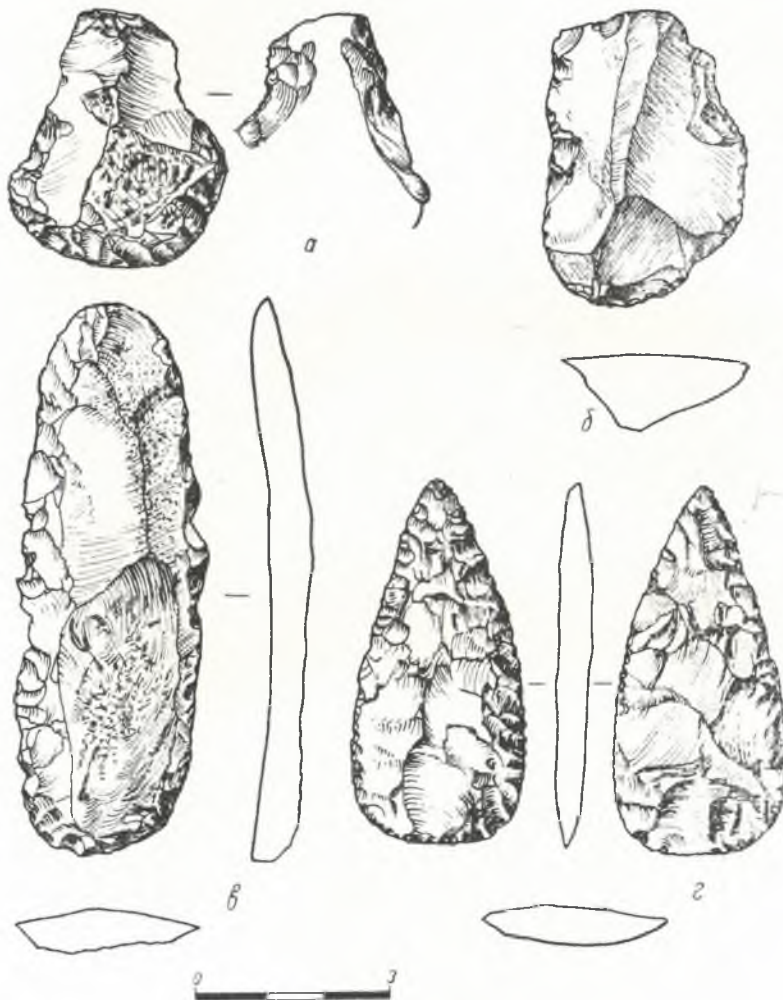
Енеолит

Културните напластявания от енеолита се разкриха само в Табашката пещера. В останалите пещери находките са в твърде ограничено количество. В някои, например Лисичата дупка, се намериха единични късове от глинени съдове, преотложени, донесени от дъждовната вода, проникнала от Табашката пещера.

От ограничената площ, която заема пещерното жилище, из черната и влажна пръст се разкриха разнообразни по форма и украса глинени съдове, оръдия от камък, кремък и кост, животински кости и пр. Трите културни хоризонта (обр. 12, 7—5) дадоха по-богат археологически материал. От тях в първия хоризонт (обр. 12, 8), който лежи на границата между неолита и енеолита, намерихме три къса от глинени съдове с черен цвят без украса.

От оръдията за производство ще отбележим най-типичните. Въз основа на материала, от който са правени, можем да ги систематизираме в следните групи:

Оръдия от камък. Почти всички са от скален материал, събиран из близката околност. Най-много са речните валутъци с различна форма и големина. Предпочитани са продълговатите, кълбовидните и други заоблени чакъли, използвани за чукалки, бойни топъци и пр. В близко съседство със стената на западния сектор се откриха три гладилки от пя-

Обр. 29. Кремъчни оръдия
а — в) стъргалки и г) връх за стрела
Fig. 29. Outils de silex
а—в) grattoirs et г) pointe de flèche

съчник. Те имат добре загладени странични ръбове и пробита дупка в горния край за окачване. На места са нащърбени от употреба.

Оръдия от кремък. По-голямата част от кремъчните оръдия произхождат от хоризонт 5. В долните три хоризонта се намериха счупени кремъчни остриета без ретуш, но със следи от работа с тях. За разлика от неолита сега стъргалките, ножовете и ножовидните остриета са правени от чист восъчен кремък, който по-рядко се среща в този район. Някои

Обр. 28. Къс от глинен съд с червена основа, рисуван с бяла боя във вид на спирала

Fig. 28. Fragment de vase d'argile à fond rouge et spirale peinte en couleur blanche

остриета са получени по пътя на размяната от по-близки или по-далечни краища на страната.

Стъргалки. Намериха се само три цели кремъчни стъргалки (обр. 29). Първата от тях има полусферично острие на късата страна на пластинката. Кафявочервеникав цвят. Противоположният край е стеснен и пригоден за прикрепване на дръжка (обр. 29 а).

Втората стъргалка (обр. 29 б) е по-грубо очукана и в долния, по-широк край е нанесен ретуш. Коремната страна е равна. Горният, стеснен край е пригоден за прикрепване към дръжка. Восъчен цвят. Има трапецовидно напречно сечение.

Към двойните стъргалки ще отнесем пластинката на обр. 29 в. Ретуширана е по цялата дължина откъм лицевата страна. Коремната страна е равна и с нацърбени краища от употреба. От опожаряване цветът на кремъка е добил кафявочервен оттенък.

Ножове. Разнообразният и голям брой тънки, тесни и удължени пластинки са служили за ножове и ножовидни остриета (обр. 30). Имат трапецовидно и по-рядко триъгълно напречно сечение. Восъчен цвят. Те са без ретуш, но с правилни успоредни очертания. От намерените над 10 остриета само три са цели. Дължина от 8 до 17 см, при ширина 1—2 см и дебелина 0,6—0,8 см.

Такива и много други удължени, полупрозрачни восъчни пластинки са ни познати от Деветашката пещера¹, селищата до Караново², Русе³ и пр. В карстовия терен по долината на р. Осъм се срещат кремъчни конкреции и части от тях, но твърде неподходящи за направа на дълги ножове.

Върхове за стрели. Намери се само един кремъчен връх с восъчен цвят. Той

има форма на равнобедрен триъгълник със заоблени краища на основата. По цялата дължина е нанесен ретуш, особено по ръба на острието. Дължина 6 см, ширина 2,8 см и дебелина 0,5 см.

По форма и начин на обработката той не се отличава от върховете от Деветашката пещера⁴, Смочан, Лешница и местността Гюргевец⁵, която е на 5 км западно от града.

Обаче както тук, така и в останалите енеолитни селища са намерени по един или два върха. Само в селището при Мадара⁶, Коларовградско, са открити голям брой кремъчни върхове с восъчен цвят, което говори за масово производство. Намерените колективни находки от кремъчните върхове за стрели в м. Гюргевец, Смочан и Лешница показват един подобен производствен процес по същото време.

Оръдия от кост. Тези остриета са правени от ходилни кости на разни животни, като е изострен единият проксимален или дистален край на костта. За тази цел е използван и еленов рог. Те напълно приличат на костените оръдия, открити от други селища.

Обр. 30. Кремъчни ножове и ножовидни остриета
Fig. 30. Couteaux de silex et pointes en forme de couteaux

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, стр. 58, обр. 40.

² Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

³ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., ИАИ, XVIII, 1952, стр. 128; същите, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, 1957, стр. 61.

⁴ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 58, обр. 41 и.

⁵ Т. Петров, Колективни находки на кремъчни оръдия от Ловчанска околия, ИАИ, XVII, 1951, стр. 213.

⁶ Р. Попов, Материали за предисторията на Мадара, Сб. Мадара, I, 1934, стр. 54; същият, Материали за проучването на селището „Подграда“ при Мадара, ИАД, III, стр. 95.

Керамика. Най-голям процент от находките в енеолитните пластове се пада на керамиката. Намериха се цели и счупени глинени съдове, тежести за стан, прешлени за вре-тено и др.

Глинени съдове по форма, техника и украса може да се разделят на три основни групи:

1. Груби, дебелостенни съдове, работени на самото място или извън пещерата. Правени са от глина с по-малко примес на минерални частици. В лома на повече късове се виждат

Обр. 31. Късове от глинени съдове
жс—з) ранен, а—е—и) късен енеолит
Fig. 31. Fragments of vases d'argile
жс—з) supérieur. а—е—и) Énéolithique tardif

малки зрънца или шупли от растителни остатъци. Съдовете имат кафяв, червеникав и черен цвят. Снабдени са със заоблени дръжки, прикрепени в горната част на тялото или около шийката. Срещат се съдове и без дръжки, с равно дъно или ниско равно столче.

2. Съдове, работени от сравнително добре пречистена глина. Старателно загладената външна повърхност е излъскана и украсена.

3. Към тази група спадат фино изработените глинени съдчета, украсени с графитни линии и други мотиви.

Въз основа на късовете от глинени съдове със запазено дъно, тяло или устие може да се възстанови формата на целите съдове: широки и дълбоки, разлати паници, чаши и малки съдчета.

От първия, или долен енеолитен пласт произхождат по-малко късове от глинени съдове. Културните напластявания в него (обр. 12, 7—6) съдържат ограничено количество ръбест

варовит чакъл, паднал от тавана (обр. 10). Съдовете са правени от недобре пречистена глина. Имат грубо загладена черна или тъмносива повърхност, украсена с врязан орнамент. Украсата представлява врязани линии и набодени, прекъснати вдлъбнатинки от резки, наредени в прави линии. Тази украса прилича на известната лентеста керамика, която възниква в по-голямата си част успоредно с ранната енеолитна култура в земите на Средния Дунав¹.

Обр. 32. Глинени съдове
а—б) паници, а—с) малки съдчета
Fig. 32. Vases d'argile
а—б) assiettes. а—с) petits vases

Някои съдове са украсени с набодени успоредно нарязи (обр. 31 ж). Те приличат на керамиката от долния пласт на селището в Плевен², повече и по-широко разпространени в много селища из Румъния, а у нас познати от Деветашката пещера.

Интересна е и украсата от врязани успоредни линии, които образуват меандри и други геометрични форми. Някои от тях са инкрустирани с бяла материя (обр. 31 з). Подобни украси у нас има от Деветашката пещера³, Караново⁴ и др.

Вторият, или късен, етап в развитието на енеолитната керамика е засвидетелствуван с повече глинени съдове, характерни с графитната си украса. В Табашката пещера се откриха два къса от глинени съдове с графитен орнамент от успоредни линии и ромбове, разположени вертикално до основата на съда. Ромбовете са в отделни полета.

Срещат се и късове от съдове, украсени с релефни линии (обр. 31 в), разположени успоредно по стената на съда. Намериха се и комбинирани украси от врязан и релефен орнамент, получен чрез затъпено острие във влажната стена на съда. На обр. 31 са представени най-обикновените видове. Техните мотиви до голяма степен зависят от формата и предназна-

¹ E. Comşa, Considerații cu privire la evoluția culturii Boian. SCIV, V, 3—4, 1954, стр. 361.

² Н. Джамбазов и Н. Шишков, Едно праисторическо селище в Плевен, Археология, год. IV, кн. 2, стр. 49 и сл., обр. 3—4.

³ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 47 и сл.

⁴ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

чението на съда. Врязаният орнамент от успоредни хоризонтални или коси, плитки нарязи (обр. 31 е, и) е получен от вдлъбването на затъпено острие върху най-издугата част на тялото или под шийката. С помощта на гладилка пък са получени бразди и полета, успоредно разположени в средата или горната част на съда (обр. 31 а, г). Срещат се и елипсо-видни, успоредни релефни линии (обр. 31 е), пояси от вдлъбнатинки, които започват от основата на дръжката, прикрепена към ръба на устието, или около шийката на съда (обр. 31 д и 32 г).

Тези и много други украси върху съдове от втория културен пласт на Табашката пещера са застъпени в редица енеолитни селища — Деветашката пещера¹, пещерата Очилата при Ъглен², могиленото селище при Караново³, Русе, Коджадермен⁴ и др.

Има и фрагменти от съдове без украса. Те са с добре загладена външна и вътрешна повърхност. Някои от тях са снабдени с пъпчест израстък, а други с дръжки.

Двете глинени паници (обр. 32 а-б) се намериха непосредствено до източната стена. Те имат почти цилиндрична горна и конусовидна долна част. Ръбът в мястото на съединяването е удебелен и загладен. Първата е с кафяв, а втората с керемиден цвят. Височина 8,5 см и диаметър 12 и 18,5 см, дъното 8,5 и 6 см.

На обр. 32в е представено малко съдче с керемиден цвят. Устният му ръб е леко профилиран навън. Върху средния ръб, който съединява горната цилиндрична и долната конусовидна част, има два израстъка, служили за украса. Височина 7,4 см, диаметър на устието 10,8 см и максимална ширина 12,8 см.

Малкото глинено съдче (обр. 32 г) е снабдено с две малки срещуположни пъпчести, пробити дръжки. Украсено е с врязан орнамент от вдлъбнатинки. Височина 8,2 см, диаметър на устието 7,1 см.

От опожаряване през края на енеолита огнището, подовата мазилка, почти всички битови предмети и ръбестият варовит камък са променени и превърнати във вид на бели петна, прах от СаО, червено изпечена глина, жълти прослойки и пр. (обр. 10 ляво).

Бронзова епоха

Най-горните хоризонти (обр. 12, 3—4 и 2) в Табашката пещера съдържат останки от бронзовата епоха. При сегашното състояние на културните напластявания дебелината достига до 70 см. Намериха се малко, но характерни за епохата късове от глинени съдове, оръдия от камък, кремък, кост и мед, животински кости и пр.

Оръдия от камък. Откриха се разни валутъци, използвани за чукалки, бойни топки, гладилки и други всекидневни нужди. Специално внимание заслужават каменните брадви с пръстеновиден жлеб, намерени в долния културен пласт на дълбочина 30 см. Направени са от твърди скали. От известните досега у нас такива брадви 13 броя са от долината на р. Осъм. При разкопките през 1955 г. в Табашката пещера се откриха 8 брадви чукове.

Първата от тях (обр. 34а) е от андезит. Има трапецовидна форма със заоблена тилна част и странични ръбове. На горния край чрез странично врязване е оформен околен жлеб за прикрепване към дръжка. Острието е леко нащърбено и счупено от употреба. Дължина 8 см, ширина при острието 3 см.

Втората брадвица също е от андезит (обр. 34б). Има заострено клиновидно острие. Противоположният край е грубо очукан и пригоден за прикрепване.

Третата, силно фрагментирана брадвица е направена от андезитна речна плочка. Горната част от дясната страна е счупена, а острието — нащърбено от употреба.

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, стр. 64 и сл.

² Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище, стр. 42.

³ В. Миков, Г. Георгиеви и Н. Джамбазов, Бит и култура на докласовото и раннокласово общество в България, София, 1952, стр. 16—17; Г. Ил. Георгиев, Из живота и културата, стр. 51, обр. 13.

⁴ Р. Попов, Коджадерменската могила при Шумен, ИАД. VI, 1916—1918, стр. 104.

Четвъртата брадвичка (обр. 34 г) също е от удължена, твърде дебела андезитна плочка с околен жлеб в горния край. Върху добре загладената повърхност се виждат драски — следи от употреба. Дължина 10 см, ширина 5 см.

Най-старателно е направена брадвичката на обр. 34 д. Тя има правилна трапецовидна форма със заоблени тилна част и странични ръбове. При върха двете ѝ плоскости са с леки драски от употреба. Дължина 16,5 см, ширина при острието 3,5 см.

Двете брадвичукове (обр. 34 е-ж) с околен жлеб са със счупено острие и използвани за чукове. Те приличат на намерените в Деветашката пещера¹ брадвичи, които са съхранявани в музея в Ловеч. Двете брадвичи са отчасти нащърбени при употреба.

Последната андезитна брадвичка (обр. 34 з) е със стеснено острие. Тилната част е добре заоблена и загладена. Дължина 13 см, ширина при тила 3,6х3,9 см и височина на околния жлеб 2,6 см.

Този тип брадвичи у нас малко са познати. Досега такива брадвичи са открити в Деветашката пещера (5 броя), селищната могила до Юнаците, Пазарджишко (1 бр.), и Дипсиската могила край Нова Загора (2 бр.). Почти всички тези каменни брадвичукове са намерени с материали от първия период на бронзовата епоха.

Оръдия от кремък. По форма, техника и до известна степен по състав кремъчните оръдия от тази епоха се отличават от остриетата от предидущите епохи.

Правени са от дълги и широки, с удебелен гръб ламели без ретуш (обр. 33). Съвсем малко са остриетата с лек ретуш върху дъговидния изпъкнал ръб откъм лявата или дясната страна на пластинката.

Подобни са на кремъчните ножове от Деветашката пещера, остриетата на които са ретуширани по цялата дължина.

Оръдия от мед. Откри се само една кама от мед. Задният ѝ край е стеснен и пробит с две дупки, в които са поставени нитове (обр. 35). Предният нит е по-дълъг от задния. В средата по цялата дължина е очертан леко заоблен ръб. Дължина 16 см, ширина 4 см.

Керамика. Намериха се ограничено количество късове от глинени съдове, един прешлен за вретено и счупена тежест за стан. Съдовете произхождат от два лежащи един над друг пласта. В първия, или долен, културен пласт, който се състои от обилен, по-едър ръбест варовит чакъл, се откриха ситно натрошени късове от глинени съдове. По-едрите късове са покрити с варовита кора. Както малките, така и големите късове са без украса. Имат тъмнокафяв или черен цвят, добре загладена външна повърхност и равно дъно.

По-богат керамичен материал се разкри в долния хоризонт на горния пласт (обр. 10 и обр. 12, 2). Съдовете (късове от съдове) са правени от по-добре пречистена глина. Различаваме големи (дебелостенни) и малки (тънкостенни) глинени съдове. В лома на тънкостенните съдчета трудно може да се намерят по-едри минерални песъчинки и растителни остатъци, факт, който сочи, че са правени почти от чиста глина. Украсите са изпълнени по-небрежно. Те се виждат върху добре загладената тъмнокафява или черна външна, повърхност. Най-

Обр. 33. Кремъчни ножове от Табашката пещера
Fig. 33. Couteaux de silex de la grotte
Tabashkata peštëra

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, стр. 100, обр. 74.

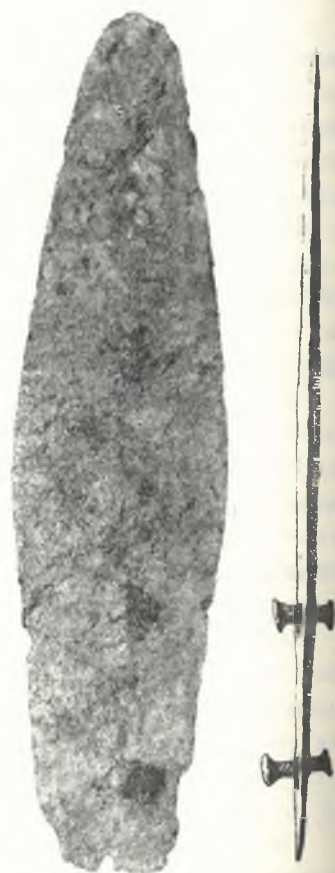
често се срещат комбинираните украси от врязани триъгълници, линии, набодени вдлъбнатинки, кръгчета и други мотиви. На обр. 36 а-б са дадени два къса от различни глинени съда. Украсени са с надлъжни и напречни успоредно врязани линии, набодени вдлъбнатинки без инкрустация и пр.

Един по-голям къс от глинен съд е украсен с коси резки, разположени в четири хоризонтални реда в горната част към шийката на съда. Те са поставени в U-видни канелюри. Полето в долната част е украсено с врязани триъгълници, свързани с върховете. Правилните равнобедрени триъгълници са нарязани с по шест успоредни на едната бедрена страна линии. От двете страни на върха са вписани кръгчета от по три концентрични линии (обр. 36 е).

Четири пъпковидни израстъци върху глинения прешлен (обр. 36 г) са обградени с набодени кръгчета от пунктирани

Обр. 34. Каменни брадви от Табашката пещера
Fig. 34. Haches de pierre de la grotte Tabaškata peštera

Обр. 35. Медна кама от Табашката пещера
Fig. 35. Poignard de cuivre de la grotte Tabaškata peštera

вдлъбнатинки. От върха на всеки израстък се спускат по две успоредни набодени линии, които разделят полето на вътрешния кръг на четири триъгълни полета също с набодени вписани триъгълници. Двата края на прешлена са удебелени и загладени.

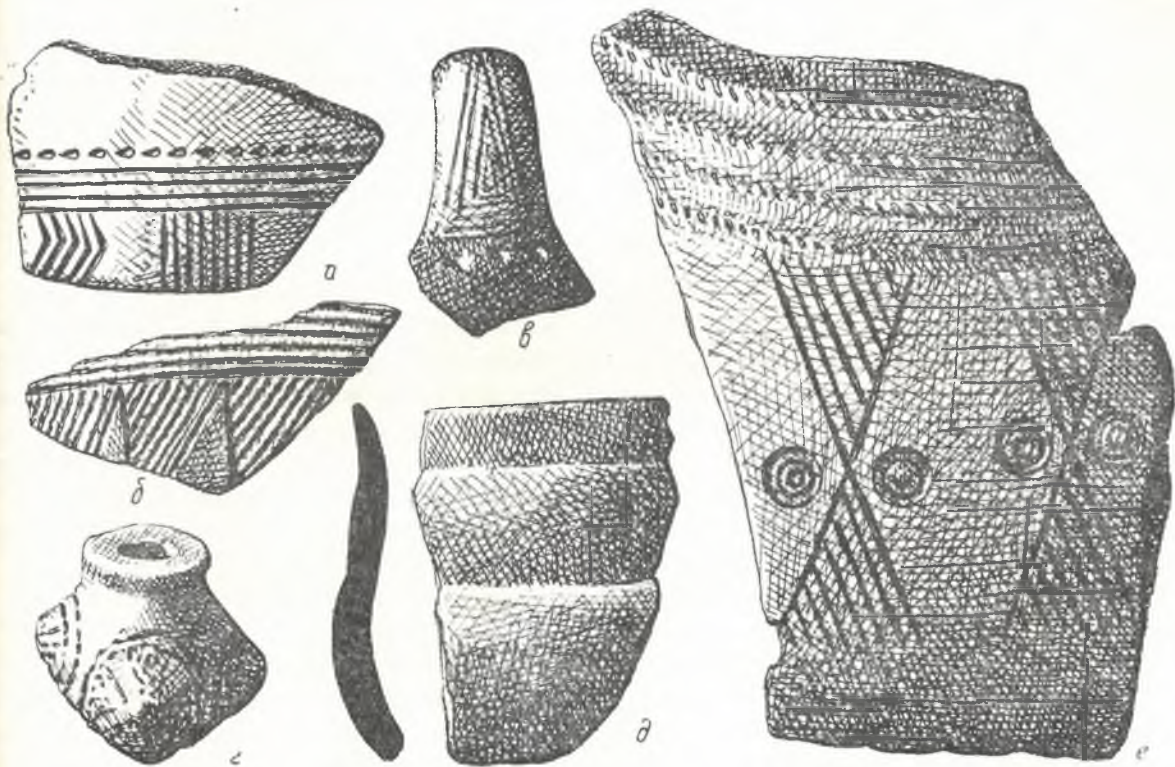
От дръжките от съдове запазихме една горна част с украса (обр. 36 в). Тя има овално напречно сечение. Украсата се състои от вписани един в друг набодени равнобедрени триъгълници, разположени в основата към горната част до устието на съда. Над основата на триъгълното поле има три вдлъбнатинки, наредени в права линия над основата на триъгълника.

Интересен е един къс от глинена чашка, без украса (обр. 36 д). Устният ръб е профиливан навън. В горната част от две последователни свивки се образува шийката на съда. Тялото е силно разширено и завършва с равно дъно.

По-голямата част от културните останки, в това число и керамиката са унищожени при честите иманярски претърсвания, затова при проучванията тук срещаме по-големи трудности.

За датиране на тези находки може да се използва керамичният материал от Деветашката пещера¹, Рабишката пещера (Магура)², Сухи печ при Долни Лом³ и др.

В долния хоризонт на горния пласт от бронзовата епоха се разкриха човешки кости, безредно натрупани в североизточния ъгъл на пещерата. При старите сондажи също са намерени „свършено изпочупени човешки кости и черепи“⁴. Почти всички черепи са покрити с варовик с дебелина до 6 мм. Ако се съди по обстоятелството на тяхното откриване, трябва

Обр. 36. Късове от глинени съдове и прешаене

Fig. 36. Fragments de vases d'argile et fusairole

да се допусне, че през това време тук са били погребани повече от осем индивида с различна възраст от двата пола, грацилни и принадлежащи към южната група типове.

Епоха на римското владичество

При разкопките през 1955 г., както и преди това, в най-горния хоризонт на Табашката пещера и в отделни сектори на пещерата В. Левски се откриха малко находки от епохата на римското владичество, без да се очертае самостоятелен културен пласт. По-скоро те са попаднали при случайни посещения, когато животът е бил свързан и с крепостта Хисарлъка.

От разни места произхождат счупени глинени съдове, цели и фрагментирани глинени лампички, железни оръдия и оръжия и пр. От тях най-голям брой са глинени съдове. Те са работени на грънчарското колело. Имат червенокеремиден или сив цвят. Ръбът на устието е прав, профилиран или леко удебелен. Повечето са без украса. Намериха се късове от гли-

¹ В. Миков и Н. Джамбазов, цит. съч., стр. 106 и сл.

² Н. Джамбазов и Р. Катинчаров, Археологически находки в пещерата Магура, Археология, год. III, кн. 3, 1961, стр. 56—64.

³ В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VI, 1932—1933, обр. 117.

⁴ В. Миков, Принос към предисторическата култура, стр. 317.

нени съдове, украсени с меандровидни врязани линии, нанесени върху горната част на съда. Снабдени са с по две симетрични дръжки, разположени в горната част или при устието на съда. Имат равно дъно.

Цялата глинена лампичка е с червеникав цвят. Има дължина 8,8 см, диаметър 6,7 см и диаметър при отвора 1,3 см. Върху дъното има марка ОСТАВИ. У нас такива марки върху глинени лампички са познати от някои селища по Дунавския лимес. Специално марката ОСТАВИ се датира към II в¹.

Желязната бравда, която произхожда от пещерата В. Левски, е добре запазена. Има дълговидно острие, силно оксидирано от влагата. Останалите желязни сечива са счупени и представляват отделни късове. През Средновековието пещерите до гр. Ловеч не са били обитавани. Намерени са късове и почти цели глинени съдове, попаднали случайно или използвани при убежище.

Костен материал

При разкопките в Ловешките пещери се откриха голям брой цели и счупени кости от разни животни. Въпреки незначителните размери на пещерите почти във всеки пласт се разкриха отделни зъби, челюсти с по един или няколко зъба, прешлени, ходилни кости и пр. Остеологичният материал има важно значение. Въз основа на морфологичните особености и пълното описание на костите може да се проследи не само развитието на видовете през плейстоцена и холоцена, но и да се направи характеристика на жизнената обстановка, при която е протекъл животът на човека през разните исторически епохи. Поставянето на данните от измерванията на костите до голяма степен спомага да се уясни фитогеографската промяна на условията, ареалът на разпространение на фауната.

Тъй като тези останки бихме могли да използваме за отделна публикация, тук ще се задоволим да дадем пълен списък на видове.

От плейстоцена най-голям процент се пада на млекопитающите животни в пещерата В. Левски. По-малко са костите от Малката пещера в началото на масива и Табашката пещера. Най-ранни животински кости се откриха в пропастта на централната зала на пещерата В. Левски. Намериха се един цял и един счупен череп, ходилни кости от пещерна хиена, два кътника и счупени ходилни кости от носорог, отделни зъби и кости от пещерна мечка. Данните, които имаме за колагения състав, показват, че се касае за мустерска възраст. Възможно е тези животински кости да са пренесени от хищници, пропаднали в пропастта, или да са хвърляни от човека, когато обитавал пещерата.

Останалите кости в пещерата В. Левски и Табашката пещера са разпределени по пластове. Намираха се отделни зъби и челюсти с почти пълен зъбен ред от пещерна хиена, пещерна мечка, кон, елен и пр. В Кюлюка попаднахме на челюсти от вълк, лисица, ходилни кости от елен и др. по-дребни животни. Домашните и дивите животни от алувиалната епоха ще систематизираме също по епохи, като съблюдаваме пластове, от които те произхождат. Костения материал от неолита разделяме на две: хоризонтите 13—11 отнасяме към долния, а хоризонтите 10—9 към горния пласт. За по-голяма прегледност видовете животни даваме в следната таблица (стр. 237).

След Деветашката пещера у нас второто многослойно пещерно праисторическо селище са Ловешките пещери. Разположени са в типично карстов терен от отвесно отсечени скали.

Макар и малко, находките разкриват някои характерни черти от последователните промени на природната обстановка, свързана с живота на човека през късния палеолит, неолита, енеолита и бронзовата епоха. Като имаме пред вид типологичните белези и стратиграфските данни, може да се каже, че най-ранният етап от живота на първите обитатели е Вюрмът (Вюрм I), когато за пръв път човекът е навлязъл в пещерите. Разбира се, животът тук е продължил и през следващите негови фази.

¹ D. Jvany, Die Pannonischen Lampen. Budapest, 1935, стр. 276, табл. XCIV, 2, табл. XCIV, 15, 22 и 25.

№ по ред	Наименование	Палеолит			Неолит		Енеолит		Бронзова епоха		Епоха на рим- ското владичество
		I	II	III	I	II	I	II	I	II	
1	Говедо (<i>Bos</i> sp.)	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—
2	Тур (<i>Bos primigenius</i>)	—	—	+	—	—	+	+	—	+	+
3	Домашно говедо (<i>Bos taurus</i>)	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+
4	Носорог (<i>Rhinoceros</i> sp.)	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Кон (<i>Equus caballus</i>)	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—
6	Магаре (<i>Asinus asinus</i>)	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—
7	Елен (<i>Cervus elaphus</i>)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
8	Сърна (<i>Capreolus capreolus</i>)	—	—	+	—	+	+	+	—	+	+
9	Дива свиня (<i>Sus scrofa</i>)	—	—	—	—	+	+	+	—	+	+
10	Домашна свиня (<i>Sus domestica</i>)	—	—	—	—	—	+	+	—	+	+
11	Коза (<i>Capra</i> sp.)	—	—	+	—	—	+	+	—	+	+
12	Овца (<i>Ovis aries</i>)	—	—	—	—	+	+	+	—	+	+
13	Пещерна мечка (<i>Ursus spelaeus</i> , U. sp.)	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—
14	Пещерна хиена (<i>Hyaena</i> sp.)	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Вълк (<i>Canis lupus</i>)	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
16	Лисица <i>Vulpes vulpes</i>)	—	+	+	+	+	+	—	—	—	—
17	Куче (<i>Canis familiaris</i>)	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+
18	Златка или бялка (<i>Martes</i> sp.)	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
19	Заяк (<i>Lepus europaeus</i>)	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
20	Плх (<i>Arvicola</i> sp.)	—	—	+	—	—	+	+	—	+	—
21	Прилепи (<i>Chiroptera</i>)	—	—	+	—	—	—	—	—	+	+
22	Птици (<i>Aves</i>)	—	—	+	—	+	+	+	—	—	—
23	Риби (<i>Pisces</i>)	—	—	+	—	—	+	+	—	—	—
24	Миди (<i>Lamelibranchiata</i>)	—	—	—	+	+	+	+	—	+	—
25	Охлюви (<i>Gastropoda</i>)	—	—	—	+	+	+	+	—	+	+

През Вюрм II се повтарят условията на Риса, но малко в по-слаба степен. Доказателство за това са и находките около входа и предверието на Лисичата дупка. По своето разнообразие за ръководна форма през това време са удължените пластинки, единичните и двойните стъргалки.

Последният етап от живота в ловешките пещери през палеолита е засвидетелстван от ограничен брой тънки, удължени разноцветни кремъчни пластинки почти без ретуш. Намерените къснопалеолитни остриета от кост говорят за една развита техника при тяхната обработка. Обаче те са недостатъчни, за да се определи характерът на тая култура.

През трите последователни етапа или периода на развитие животът се е променил. Очевидно новите условия се оказали непригодни за непрекъснат живот във влажните пещери, каквато е пещерата В. Левски. В края на палеолита била почти напусната и Табашката пещера. Тези промени се очертават и в изменението на състава на наслагите както в пещерите, така и извън тях — по терасите. Подобен процес по същото време се е извършил и в Деветашката пещера. Пластът, който лежи под неолита, сочи, че пещерата не е обитавана през мезолита. Едновременно с отлагането на чакълестата маса по терасите е образувана и многослойната калцитна кора в пещерата В. Левски. В останалите пещери тук се наблюдава засилване на ерозията и увеличаване на каменопада. През следледниково време се установяват нови четири влажни и четири топли фази на алувиума — съвременната геологическа епоха.

През ранния неолит, когато по високите тераси черноземните почви се деградират, само поймената тераса имала влага, а от подпочвените води тревата не изсъхнала и през лятото. По-късно, през неолита, климатът се захлажда отново. При отстъпване на бореалния ледник става изсичането на енеолитната тераса, която по време на ранния неолит била алувиална повърхнина на ницката тераса. Тази точна неолитна стратиграфия на пещерния разрез дава сигурни указания за влиянието на неолитния климат извън пещерата. Намирането на речни валутъци в пещерата, донесени от човека, датира точно времето на чакълите по втората надпоймена тераса-ницката, от която нагоре започва типичният чернозем за Северна България.

Съществуващите много стари форми на глинени съдове, върху които орнаментът е правен с нокът, представляват най-добри аналогии за началото на неолитната култура, а тя

възниква успоредно с културата Караново I, Кремиковци, Слатина, Старчево, Криш, Сескло и пр. Най-голямата прилика засега установихме с неолитния пласт в Деветашката пещера.

Разрезът в Табашката пещера уточнява и времето на суббореалното следледниково време, настъпило около енеолитната и бронзовата епоха. В същност рязката граница между енеолита и бронзовата епоха, очертана от хоризонтите 8, 7, 6 и 5, от една страна, и хоризонтите 3—4, от друга, се определя от съдържанието на много следи от огън, употребяван през хладния климат през това време.

По-горе отбелязахме, че Ев и Ен (балканска и поймена) тераса, всечени в ницката тераса от чакъл, няколко метра пясък и льосов материал, са неолитни и следователно залежаването е станало на границата между неолита и енеолита. По същото време е пропаднал таванът, а и скалният блок прекъсва връзката с Кюлюка. Запълва се и галерията за Лисичата дупка. Останалият единствен над него отвор служел за вход на Табашката пещера. През енеолита се запазват много от старите традиции на земеделско-скотовъдните обитатели на пещерата.

Керамиката и по-специално глинени съдове от първите три хоризонта, т. е. долният пласт, са характерни с врязания орнамент, каквито украси са познати от селището в Плевен (долен пласт), Деветашката пещера, селищата при Кунино, Караново и пр.

От хоризонт 5 произхождат цели и счупени глинени съдове с графитна украса, характерен белег за енеолитната керамика.

Нов етап в развитието на културата настъпва през бронзовата епоха. Сред оръдията най-интересни са каменните брадви-чукове с околен жлеб, кремъчните ножове, медната кама, късовете от глинени съдове с врязан орнамент, инкрустиран с бяла материя. Съдовете са снабдени с високи дръжки. По стратиграфските данни в Табашката пещера се разграничават две различни по време отложения. Въз основа на керамиката трудно може да се направи пълна характеристика на тая култура.

С настъпването на желязната епоха Ловешките пещери са били напуснати. Намерените желязни сечива, глинени съдове и други битови предмети са от времето на римското владичество и средновековието. А това последно обстоятелство свидетелствува, че както Деветашката пещера, така и тук през последните исторически епохи пещерите били примамлив обект за човека.

LES GROTTES DE LOVEČ

N. DJAMBAZOV

(Résumé)

Il existe au sud de Loveč à proximité immédiate du parc *Christo Karpačev* (anciennement Bašbunar) 16 grottes de dimensions différentes, connues sous le nom de *Grottes de Loveč* (fig. 1). La plupart d'entre elles n'ont pas de nom particulier et se présentent sous l'aspect de trous dans le roc, ou bien de galeries d'un labyrinthe très compliqué, disposées en amphithéâtre dans un terrain typiquement karstique sur la rive gauche de l'Ossam (fig. 2).

La rivière a fait ici une entaille profonde et étroite très pittoresque dans le terrain karstique vallonné, recouvert de forêts de lillars.

Parmi toutes ces grottes, celles qu'il convient de signaler tout particulièrement sont la grotte *Vasil Levski* et la *Tabaškata peštera* (Grotte des Tanneurs).

La grotte *V. Levski* a une entrée étroite (3 m de haut sur 2,5 de large) orientée vers le Nord (fig. 3). À l'intérieur, tout en gardant sa forme ovale, cette grotte a un plafond surbaissé, et au moyen de deux volutes en forme de „S“, aboutit au précipice dit „Geranja“ (fig. 4). Par endroits, quelques-unes des galeries latérales s'élargissent vers la salle centrale.

La grotte *Tabaškata peštera* est située sur le versant supérieur du massif rocheux. Elle est disposée en deux horizons superposés. La partie supérieure porte le nom de *Tabaškata peštera*, et la partie inférieure avec deux ouvertures — *Kjuljuk* et *Lisicata doupka* (trou du renard). L'abaissement du plafond a formé verticalement une pièce de forme presque cylindrique qui réunit les trois ouvertures de la grotte (fig. 6).

Les trouvailles livrées par les fouilles de 1952—1953 et 1955—1956 donnent une image plus complète de la relève d'une civilisation par une autre au cours du Paléolithique supérieur, du Néolithique, de l'Énéolithique et de l'âge du bronze.

Les vestiges culturels du Paléolithique de cette grotte se répartissent en trois couches principales, notamment: inférieure dans la grotte *V. Levski*, moyenne dans la *Lisicata doupka* et supérieure dans le *Kjuljuka* et la salle centrale de la *Tabaškata peštera*.

Dans la grotte *V. Levski*, la couche d'une épaisseur de 0,60—1,10 m a fourni un abondant matériel de silex, ossements d'animaux, etc. Les couches supérieures contiennent de très nombreux ossements d'animaux appartenant à la faune post-pléistocène.

Les outils sont fabriqués de lamelles allongées apportés dans la grotte par l'homme tels quels. On y a découvert également des pierres de rivière arrondies, au moyen desquelles on broyait les ossements des animaux. Les fragments, et un matériel de silex brut non travaillé encore, n'y ont pas été mis au jour jusqu'ici, ce qui prouve que ces outils ont été travaillés au dehors.

Par leur technique et leur forme les couteaux en silex, les grattoirs et les pointes ressemblent énormément aux pointes des grottes *Samuilica II* près de Kunino, de *Pešt* près de Staro Selo, de *Vraca*, ou *Devetaškata peštera* (couche moyenne), *Temnata doupka*, près de *Karloukovo*, *Loveč*, *Bačo Kiro* (couches moyennes), près du monastère de *Drjanovo*, ainsi qu'à d'autres pointes et silex. Ce sont tous des représentants d'une civilisation post-moustérienne apparue en même temps que *Würm I* et *Würm II*. Compte tenu des signes typologiques, des données stratigraphiques, ainsi que de l'analyse ostéologique qui a fourni des indices post-moustériens (243—325) des quatre épreuves faites par le professeur I. G. Pidoplitchko (Kiev), il est permis de supposer que les pointes en forme de lame de la grotte *V. Levski* appartiennent aux débuts de la civilisation paléolithique tardive.

Dans la grotte *Tabaškata peštera* les vestiges sont disposés en deux couches successives. La couche archéologique moyenne de la *Lisicata doupka* a livré des pointes en silex peu nombreuses mais typiques (fig. 20). Les grattoirs simples et doubles, les lames et les pointes en forme de lame ont une retouche sur l'une des faces. De toute façon les fouilles des grottes *Samuilica II*, *Pešt*, *Devetaškata peštera*, ainsi que du site paléolithique près de *Beloslav* — arr. de *Varna*, montrent que les pointes en silex de la *Lisicata doupka* peuvent être attribuées à la deuxième étape de l'évolution de la civilisation du Paléolithique supérieur.

Les trouvailles de *Kjuljuka* et de la salle centrale de la *Tabaškata peštera* appartiennent à la dernière période. Les outils recueillis dans le Pléistocène supérieur (fig. 12, 16—19), sont faits de lamelles minces, étroites, allongées, semi-transparentes taillées dans du silex de diverses couleurs.

Parmi les 14 lamelles en silex blond ou bien noir, ou parfois blanchâtre, la plupart sont des pointes couleur de cire et ne comportent aucune retouche (fig. 21 a, б, г, ж, и, л). Les arêtes latérales de certaines d'entre elles sont légèrement retouchées afin que le tranchant soit droit et puisse couper. Nous connaissons des pointes semblables provenant des grottes *Devetaškata peštera*, *Temnata doupka*, *Pešt*, et quelques exemplaires des *Pobiti kamani* (*Dikilitas*) attribuées à la faune du Paléolithique.

La pointe en silex à double retouche (fig. 21) provenant de l'une des galeries voisines de la *Tabaškata peštera* a permis de constater que la diffusion de ce type de pointes — tout comme pour celles du Paléolithique supérieur de la grotte *Samuilica I* et *Samuilica II* — s'est étendue aussi vers l'Est. À l'heure actuelle elles se rapprochent le plus des pointes connues de la civilisation „Szeletienne“.

La couche stérile jaune (fig. 12, 14—15) a livré des ossements d'animaux très fragmentés, pratiquement non identifiables, et ne comporte pas d'outils de silex.

On a découvert dans les deux embranchements de la grotte *Tabaskata peštera*, *Kjuljuka* et *Lisicata doupa* des traces de vie humaine pendant le Néolithique. On y aperçoit nettement le crépi du sol, le four voûté, les fondations des fours, des outils et des armes, ainsi que d'autres objets domestiques. Les vases en argile sont faits à la main et pareils à ceux des sites de Karanovo I, à Kremikovci, Capitaine Dimitriev, Starcevo, Selsko, etc. Leurs plus proches parallèles proviennent de la grotte *Devetaškata peštera*.

Les vases en argile ont une surface polie, des fonds hauts, concaves ou plats. Ils sont munis de quatre anses en forme de boutons, disposées symétriquement (fig. 26). Leur décor consiste dans des égratignures faites avec l'ongle, au moyen d'une pointe de silex ou d'os, ainsi que de boutons peints en noir ou en blanc sur la surface brune ou rougeâtre polie, affectant la forme de cercles, de spirales et d'autres motifs réticulés (fig. 27 et 28).

Dans les horizons supérieurs du Néolithique les vases (fragments de vases en argile) sont brun foncé. Ils sont ornés de stries inclinées ou verticales, d'incisions, etc.

On a mis au jour dans l'Énéolithique deux couches avec des vestiges culturels (fig. 12, 8—5). La couche inférieure (fig. 12, 8—6) a livré un plus petit nombre de tessons de vases en argile, d'outils en pierre, en silex, ainsi que des ossements d'animaux, etc.

Les vases sont façonnés dans une argile très pure. Leur décor est fait de lignes incisées, de cannelures et d'autres motifs que nous connaissons déjà du site de Plevna (couche inférieure) de la grotte *Devetaki*, etc. Ils appartiennent à la phase initiale de l'Énéolithique et se développent parallèlement à la culture type Bolintineanu largement diffusée en Roumanie.

La couche archéologique supérieure (fig. 12, 5) est plus riche en vases d'argile, outils et armes, ossements d'animaux et autres objets domestiques. On y a trouvé des âtres démolis bien conservés, des fours, ainsi qu'un revêtement du sol brûlé. Le trait caractéristique de cette céramique est son ornement au graphite. Les vases ont des fonds plats, ou bien une bordure du col bien profilée, la panse élargie. On y observe en même temps que cet ornement des lignes parallèles en relief, des cannelures inclinées, etc. (fig. 32).

L'âge du bronze comprend deux couches superposées (fig. 12, 3—4 et 2). On y a recueilli des haches en pierre avec une rainure ciculaire destinée à les renforcer (fig. 35), une poignard en cuivre (fig. 33), etc. La céramique recueillie dans cette couche consiste en fragments de vases en argile, des fusaioles, etc. Le décor de ces vases consiste en incisions de lignes parallèles, triangles, cercles et autres motifs incrustés à la couleur blanche. La plupart des vases ne sont pas décorés et comportent des boutons en saillie. Ils sont bruns ou noirs et leur surface extérieure est lisse et luisante. Ils sont munis d'anses hautes. Cette civilisation est connue par les trouvailles de la grotte *Devetaškata peštera* et d'autres stations en pays.

La couche supérieure de la *Tabaskata peštera*, de V. Levski, ainsi que de plus petites grottes ont livré des fragments de vases en argile, de lampes, d'instruments en fer, des ossements d'animaux et autres objets appartenant à l'époque romaine et au Moyen âge.

Les objets en os permettent de déterminer une grande partie de la faune aux différentes époques. La plupart des ossements de la grotte V. Levski sont du Paléolithique. On y a trouvé des ossements de cheval sauvage (*Equus caballus*), bœuf (*Bos* sp.), rhinocéros (*Rhinoceros* sp.), âne (*Asinus asinus*), cerf (*Cervus elaphus*), chevreuil (*Capreolus capreolus*), chèvre (*Capra* ou *Rupicapra*), ours des cavernes (*Ursus spelaeus*), hyène des cavernes (*Hyaena spelaea*), loup (*Canis lupus*), renard (*Vulpes vulpes*), martre blanche (*Martes* sp.), lièvre (*Lepus europaeus*), et d'autres animaux encore.

Nous avons établi les espèces suivantes de la faune Néolithique: bœuf (*Bos taurus*), cerf (*Cervus elaphus*), chevreuil (*Capreolus capreolus*), brebis (*Ovis aries*), renard (*Vulpes vulpes*), chien (*Canis familiaris*), etc.

Voici aussi la composition de la faune Énéolithique: type (*Bos primigenius*), bœuf (*Bos taurus*), cerf (*Cervus elaphus*), chevreuil (*Capreolus capreolus*), porc domestique (*Sus domestica*), sanglier (*Sus scrofa*), chèvre (*Capra* sp.), brebis (*Ovis aries*), renard (*Vulpes vulpes*), chien (*Canis familiaris*), ainsi que d'autres petits animaux.

L'âge du bronze est représenté par de moins nombreux ossements d'animaux. On y a découvert des dents, des mandibules et maxillaires fragmentés, des os tels que fémur, tibia, tarsus, etc. ayant appartenu aux espèces suivantes: tyde (*Bos primigenius*), bœuf (*Bos taurus*), cerf (*Cervus elaphus*), chevreuil (*Capreolus capreolus*), sanglier (*Sus scrofa*), porc domestique (*Sus domestica*), chèvre (*Rupicapra*), brebis (*Ovis aries*), chien (*Canis familiaris*), etc.

Ces fouilles ont porté également sur la composition de la faune et des vestiges culturels et la structure des dépôts. Ceux-ci ont été établis en tenant compte des paléohorizons du sol, synchronisés avec les vestiges des terrasses et mettent en évidence les modifications principales intervenues au cours de l'évolution de la culture à partir du Paléolithique supérieur et jusqu'à la fin de l'âge du bronze.

Enfin, nous avons également déterminé les différentes périodes de Würm I—III, ainsi que les périodes de développement du Holocène (alluvions) rattachées aux conditions climatiques existant sous le Quaternaire. Les derniers changements du climat sont insignifiants comparés aux précédents, et c'est pourquoi, ils ne se sont pas répercutés sur la configuration générale du terrain.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ ТАБАШКАТА ПЕЩЕРА

Петър Боев

При разкопки в Табашката пещера до гр. Ловеч, проведени през лятото на 1955 г., Н. Джамбазов открива човешки кости, безредно натрупани в културния пласт от бронзовата епоха¹. Точната дълбочина на пласта и на намерените антропологични материали не може да се определи, защото при по-раншни разкопки е била отнета част от горния културен пласт². От дъждовните води, които проникват през тавана, костите са покрити с калцитна кора, чиято дебелина варира от 1 до 6 мм. Няколко от костите са изцяло обвити от многослойната кора, така че костното вещество не личи (обр. 1).

При реставрацията на костите не можаха да се получат цели черепи или скелети, които да позволяват да се направи подробно измерване и изучаване. Много костни късове изобщо липсват. По-добре се възстанови само едва дясна лицева половина, по всяка вероятност от млада жена (ювенис — 16—18 г. (вж. обр. 2), както и част от черепния покрив от индивид в млада възраст (адултус) (вж. обр. 3). От останките от други черепи може да се установи, че се отнася най-малко до погребения на 8 индивида в различна възраст от кърмаческа до старческа. Броят на индивидите се установи по изброените по-долу кости:

1) Лява половина от долна челюст на дете на 1 1/2—2 г.

2) Дясна лицева половина на жена в млада възраст (ювенис), на около 16—18 (обр. 2).
От нея можаха да се вземат следните мерки:

I. Измервания

47. Лицева височина	98	62. Дължина на небцето	38
48. Горна лицева височина	55	63. Ширина на небцето	37
51. Очнична ширина	39	69. Височина на долна	
51a. " "	37,5	челюст	26,5
52. Очнична височина	31,5	69(1). Височина на тялото	
54. Носова ширина (удвоена)	24	на долна челюст	24,5
55. Носова височина	41,5	69(2). Височина на тялото	
56. Дължина на носовите		на долна челюст	22,5
кости	19,5	69(3). Дебелина на тялото	
57. Най-малка ширина на		на долна челюст	12,5
носните кости (удвоена)	14	70(1). Предна височина на	
58. Най-голяма ширина на		клона на долна челюст	50,5
носните кости (удвоена)	21	70(2) Най-малка височина	
60. Максило-алвеоларна		на клоната на долна челюст	37,5
дължина	46	71. Ширина на клоната	
61. Максило-алвеоларна		на долна челюст	27,5
ширина (удвоена)	58	71 a. Най-малка ширина на	
		клоната на долна челюст	27

¹ В. Миков, Принос към предисторическата култура у нас, ИАИ V, 1928—1929, стр. 316.

² Изказвам благодарност за предадените от Н. Джамбазов данни и материали, които публикуваме.

II. Показалци

52:51 Очничен I	80,8
52:51a Очничен II	84
52:48 Вертикален очнично-лицев	57,3
54:55 Носов	57,8
57:57(1) Напречен носов	66,7

Фиг. 1

- 1 — Част от теменна кост на възрастен индивид, изцяло покрита с калциев карбонат с дебелина 5 мм
2 — Част от теменна кост на възрастен индивид, покрита с калциев карбонат с дебелина 6 мм
3 — Долна челюст на възрастен индивид (клоновете й липсват), е включена в къс от сталагмит
4 — Лява слепоочна кост на възрастен индивид, покрита изцяло с калциев карбонат с дебелина 5 мм. Отворът, който се вижда на върха на пирамидата (насочен нагоре), представлява вътрешния отвор на канала на съзнатата артерия
5 — Долна част на лява горна челюст, покрита с калциев карбонат в слой от 1 мм, но който е изпълнил максиларния синус. 6 — Същата кост от 5, но гледана отвътре

Fig. 1

- 1 — Fragment d'un os sincipital d'individu âgé, recouvert entièrement de carbonate de calcium d'une épaisseur de 5 mm.
2 — Fragment d'os sincipital recouvert de carbonate de calcium d'une épaisseur de 6 mm.
3 — Mandibule inférieure d'individu âgé (les branches manquent) inclus dans un morceau de stalagmite
4 — Os temporal gauche d'individu âgé recouvert entièrement de carbonate de calcium d'une épaisseur de 5 mm. L'orifice visible au sommet de la pyramide (tourné vers le haut) représente l'ouverture intérieure du canal de l'artère jugulaire
5 — Partie inférieure de mandibule supérieure recouverte d'une couche de carbonate de calcium d'une épaisseur de 1 mm qui a rempli le sinus maxillaire. 6 — Le même os que ci-dessus vu de l'intérieur

61:60 Максилоалвеоларен	121,6
63:62 Небцов	97,3
69(2):69 Височинен на долна челюст	85
69(3):69(1) Височинно-дебелинен на тялото на долна челюст	51

III. Описание на лицевия череп

Лицевият череп има среден хоризонтален профил. Носовите кости са леко нагънати. Формата на крушовидния отвор е сърцевидна, с долен край антропина. Носовият шип е 3 по Мартин. Кучешката ямка е добре изразена (2,5 по Герасимов¹). Формата на очницата е ъгловата, с остър горен ръб. Надвеждието (глабела) е 3 по Мартин². Надвеждните дъги не стигат до средата на очницата (1). Горната челюст има прогнатия. Захапката е покривообразна (стегодонтия). Брадичката е изпъкнала (+2 по Герасимов). Черепът е мезоконх; хамерин, брахиуран, брахистафилин и грацилен. Грацилността не се дължи само на юношеската възраст и на принадлежността към женски пол, но и на южноевропейската расова група, към която принадлежи черепът.

3) Две странични части от долна челюст на индивид в млада възраст (ювенис), със запазени кътници и непоявили се още мъдреци (18—22 г.). От десния клон на челюстта могат да се вземат следните измерения:

69(1). Височина на тялото на долна челюст	25
69(2). " " " " " "	27
69(3). Дебелина на тялото на долна челюст	12,5
70. Предна височина на клона на долна челюст	50,5
70(2). Най-малка височина на клона на долна челюст	37,5
71. Ширина на клона на долна челюст	25
71a. Най-малка ширина на клона на долна челюст	25

4) Горна челюст на дете на (11—12 г. инфанс II) с появили се постоянни кучешки зъби и втори предкътници. Формата на крушовидния отвор е триъгълна, с долен край-антропина. Носовият шип е развит 2 по Мартин. Кучешката ямка е слабо проявена (1). Ширината на крушовидния отвор (мярка 54) е 20.

5) Долна челюст на индивид в млада възраст (адултус), със запазени леви кътници и

¹ М. М. Герасимов, Основы восстановления лица по черепу, Москва, 1949.

² R. Martin, K. Salliez — Zehrbuch der Anthropologie Stuttgart, 1957—1963.

две части, вероятно от същата челюст. Изтриването на зъбите е 1,5 на горна челюст и 2 на долна. Изпъкналостта на брадичката е +2. Дебелината на тялото (мярка 69(3)) е 11,5.

6) Части от долна челюст на индивид в млада възраст (адултус) със запазен кътник и с начално изтриване на зъбите (1).

Фиг. 2. Дясна лицева половина на череп на млада жена в юношеска възраст (16—18 г.)
Fig. 2. Moitié droite antérieure de la face d'un crâne de jeune femme âgée de 16—18 ans

Фиг. 3. Черепен покрив на индивид в млада възраст
Fig. 3. Boîte crânienne d'individu jeune

7) Части от долна челюст на индивид в млада възраст (адултус) с изтриване на зъбите и изпъкналост на брадичката +1,5. От нея се взеха следните мерки:

69. Височина на долна челюст	28
69(1). Височина на тялото на долна челюст	24,5
69(2). " " " " " "	17
69(3). Дебелина на тялото на долна челюст	11
70. Височина на клона на долна челюст	52
71. Ширина на клона на долна челюст	27,2
71a. Най-малка ширина на клона на долна челюст	27

8) Част от дясна половина на горна челюст на индивид в зряла възраст (матурус) с изтриване на зъбите 2.

9) Ляв и десен клон от долни челюсти на два различни индивида. По всяка вероятност принадлежат на някои от индивидите, чиито костни останки са описани по-горе. От тях могат да се вземат следните мерки:

	дясна	лява
70. Височина на клона на долна челюст	50	62,5
71. Ширина на клона на долна челюст	27	30
71a. Най-малка ширина на клона на долна челюст	27	30
70(3). Височина на инцизура на мандибулата	10,5	9

Освен тези костни късове, които имат значение за антропологичното проучване, заслужава да се обърне внимание и на следните части от челни кости, които позволяват да се съди за грацилизацията на черепите:

10) На образ 4,1 се вижда част от челна кост на индивид в млада възраст. От нея могат да се вземат описателни мерки: изпъкналост на глабела — 3,5; надвеждни дъги — 2. В сравнение с по-долните черепи черепът е слабо грацилен.

Фиг. 4. Долни части от челни кости на индивиди в млада възраст
а) дясна, б) — лява и в) — лява

Fig. 4. Parties inférieures d'os frontale d'individu jeune,
1 — droite, 2 — gauche, 3 — gauche.

11) На образ 4,2 е показана лява долна част от челна кост на индивид в млада възраст. Черепът е грацилен. Надвеждните дъги са слабо изразени (1).

12) На образ 4,3 е показана лява част от челна кост на индивид в млада възраст. Надвеждието е средно изразено (3,5), а надвеждните дъги са слабо проявени (1).

13) От черепния покрив, показан на образ 3, могат да се вземат следните мерки:

27. Медиан-сагитална теменна дъга	132
30. " " хорда	112
— Височина на теменна хорда	27

От дългите кости по-добре са запазени 3 диафизи от бедрени кости, една долна епифиза от лява бедрена кост и една диафиза от лява тибия. На задната повърхност на едната фемурна диафиза се вижда екзостоза, разположена по дължината на костта, с размери — дължина 36 мм, ширина 12 мм и височина 4 мм. От долната епифиза на лявата бедрена кост могат да се вземат следните мерки:

21. Епикондилна ширина	71
21с. Задна ширина на медиалния кондил	23
21. Ширина на междукондилната ямка	20,5
21 е. Задна ширина на латералния кондил	22
23. Най-голяма дължина на латералния кондил	54
24. " " " медиалния кондил	53,5
25. Задна височина на латералния кондил	35
27. " " " медиалния кондил	35,5

Важен за отбелязване е фактът, че три къса от теменните кости носят белези от изгаряне. Дали това се дължи на обстоятелството, че те са попаднали близо до огнище, или пък се отнася до случай от антропофагия, не може да се каже със сигурност. В полза на

антропофагия говори и обстоятелството, че костите са много натрошени, така, както се натрошават кости на животни, служили за храна. Това ще може да изясни след намирането на други такива материали и след по-точно датиране на костите чрез методи на дозиметрия въглерод 14.

MATERIAUX ANTHROPOLOGIQUES DE LA GROTTE TABASKATA PEȘTERA

P. BOEV

(Résumé)

Cette étude porte sur les matériaux anthropologiques provenant de la grotte *Tabaskata peștera* des environs de Loveč, mise au jour par N. Djambazov en 1955. Les ossements des squelettes et les crânes sont fortement fragmentés et la majeure partie manque. Ils sont recouverts d'une couche de carbonate de calcium épaisse de 1 à 6 mm (fig. 1). Les fragments de crâne conservés (fig. 2—4) permettent de constater que les crânes sont graciles et appartiennent au type méditerranéen. Certains ossements ont fait l'objet de mensurations.

Il est à relever que certains d'entre eux sont brûlés et que leur fragmentation rappelle celle des ossements d'animaux utilisés comme nourriture. Ce qui nous autorise de supposer qu'il s'agit de l'occurrence d'anthropophagie. On pourra cependant l'établir plus exactement après la découverte d'autres matériaux analogues et après une datation plus précise des ossements au radio carbone.

МАТЕРИАЛИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

БОЛГАРСКИЕ МОНЕТЫ ИЗ ПЭКУЙУЛ ЛУЙ СОАРЕ (РУМЫНИЯ)

Василе Куликэ и Петре Диакону

Внутри византийской крепости на острове Пэкуйул луй Соаре,¹ Адамклиссийского района, Констанцской области, примерно в 18 км от Силистры (НР Болгария) было найдено много римских (III—IV вв.), византийских (VI в. и X—XI вв.²), татарских (XIII—XIV вв.), румынских XIV в.³) и болгарских (XIII—XIV вв.) монет.

В настоящей статье речь идет лишь о болгарских монетах, включая и монеты, отчеканенные при деспоте Иванко, хранящиеся в коллекции В. Куликэ из Калараша. Все описанные ниже монеты, за исключением двух, были найдены случайно в Пэкуйул луй Соаре.

При описании монет, отчеканенных болгарскими царями, за основание была взята работа Мушмова⁴, а при описании монет деспота Иванко — работа Т. Герасимова⁵.

Описание монет дается в хронологическом порядке.

Константин Асень (1257—1277)

1. Л. с. Царь Константин Асень в императорских одеждах (с низкой короной, с боковыми украшениями из жемчуга), сидит на троне, с лица, держит в правой руке лабар, а в левой — евангелие.

Из надписи различаются лишь буквы: (кѡн)ѡ(тан) [тинѣ] х(с)[ѣ]н(ѣцѣ). Буква с расположена под лабаром, а прочие у евангелия.

Так как края монеты отштампованы плохо, точки и рука святого духа, имеющиеся на большинстве монет этого типа,⁶ не различаются.

О. с. Крест с двойной рамкой, расширенной к концу, сделанной из двух параллельных линий.

В верхней части, между двумя углами креста: к х(с)

В нижней части, как в углу по к (так и в противоположной) по семиконечной звезде,

Л. с. — о. с. вогнуто-выпуклая. Диаметр 26 мм (рис. 1₁).

¹ К вопросу о крепости см.: I. Nestor, P. Diaconu, Săpăturile arheologice de la Păciul lui Soare, MCA, V, стр. 587—592; P. Diaconu, Săpăturile de la Păciul lui Soare, MCA, VI, стр. 653—666; P. Diaconu, Șantierul, arheologic de la Păciul lui Soare, MCA, VII, стр. 597—609.

² См. отчет о раскопках в MCA V, VI, VII.

³ V. A. Culică, O monedă de la Vlaicu Voda, la Dunărea de Jos, SCN, II, стр. 474. Во время раскопок произведенных Археологическим институтом была найдена монета Мирчи Старого еще не опубликована.

⁴ При всех ссылках на Мушмова подразумевается: Н. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София, 1924.

⁵ Т. Герасимов, Монети на деспот Иванко, ИАИ, XIII, 1939.

⁶ Мушмов, №№ 16—18.

Монета известна у Мушмова лишь как тип, классифицирована под наименованием: „Монеты с изображением царя на троне“, но отличающаяся от зарегистрированных под № 16—19 тем, что ни на одной не встречаются к χ , а в верхних углах поперечников креста находятся пяти- и шестиконечные звездочки, в нижних углах по три точки.

Изображение аверса уточнить не представляется возможным из-за дефектов чеканного штампа.

2. Л. с. Царь Константин Асень, в богатых императорских одеждах, в низкой короне, украшенной у ушей подвесками, стоит на ногах, с лица, в правой руке держит лабар, а в левой державу.

Из надписи сохранилась лишь буква α над правой рукой и λ над левым плечом.

О. с. Бюст Христа, с лица, с крестным сиянием, по жемчужине на концах креста, руки сложены, вероятно, в знак благословения.

На фоне против левого плеча знак $+$, у сияния следы буквы χ , это все, что осталось от к χ , так как первая часть надписи не отпечталась, а вторая стерлась.

Края слабо отпечатаны с обеих сторон. Л. с.-о. с. вогнуто-выпуклая. Диаметр 24 мм (рис. 1₂).

Как тип известна у Мушмова под наименованием: „Монеты с царем стоящим на ногах“.

По сравнению с монетами, описанными у Мушмова под № 20—29 представляет много особенностей, как в отношении надписей, так и в одежде и позе фигур на аверсе и реверс.

Георгий I Тертерий (1280—1292)

3. Л. с. Круг из жемчужин, сохранился частично в верхней части.

В середине, наверху буква Γ , а под ней монограмма, составленная из P прямого и обратного, под петлей связанных горизонтальной линией, также сохранившейся частично.

Монограмма, составленная из Γ и P , н, представляет собой инициалы *Гео̀рг̀и Тѣ̀рѣ̀р̀и*¹.

О. с. Двуглавый орел с распростертыми крыльями, вокруг круг из точек. Между обеими головами орла отросток схожий с описанным под № 37.

Хотя и весьма сходный с № 34—38, все же отличается простотой передачи крыльев орла. Плоская. Диаметр 17 мм (рис. 1₃).

Михаил Шишман (1323—1330)

4. Л. с. Три монограммы (левая не отпечталась), составленные из болгарской буквы Π , инициал царя и вероятно из группы ΠP .

Дефектность отпечатка не позволяет утверждать продолжение Π представляет ли собой букву Δ или нет. Края насечены при штамповке.

О. с. Двуглавый орел, головы и левое крыло трудно различить, чрезвычайно стилизован, четыре пера в правом крыле и три пера в хвосте.

Слегка вогнутая. Диаметр 17 мм (рис. 1₄).

Мушмову неизвестна. Возможно гибридного типа, составленного из аверса монеты № 61 типа: „Монеты с монограммой и изображением Христа“ и из реверса под № 62—78 типа „Монеты с двуглавым орлом и изображением царя“.

Ни в одной из воспроизведенных Мушмовым монет орел не доходит до такой степени стилизации, как на монете из Пэкуйя, но все же она сильно приближается к № 62 в отношении хвоста с тремя перьями и с № 69 и 71 в отношении формы крыльев и числа перьев.

Иван Александр и его жена Феодора (1331—1355)

5. Л. с. Царь Иван Александр и его жена Феодора, в богатых одеждах, в низких коронах с подвесками у ушей, стоя, с лица.

Между ними развернутый влево флаг (или монограмма), заканчивается внизу корнем с тремя разветвлениями.

¹ Мушмов, № 34.

Руки со стороны флага у боков. Предметы в других руках различить не представляется возможным.

Фигура справа относительно стерта. Частично сохранился круг из точек.¹

О. с. Широкое поле с линейной дугой, справа имеется монограмма из обратной буквы Р и Ц, а слева неразборчивый знак, схожий с обратным С. Между ними 4—6 точек.

У Мушмова ее нет, но по аналогии с обратной формой монограммы, которая у другого царя не встречается, а также по сходству с № 128 и 135 входит в тип „Монеты только с монограммой на реверсе“. Л. с. несколько вогнутая. Диаметр 18 мм (рис. 1₅).

6. Л. с. Царь Иван Александр и его жена Феодора, в богатых одеждах, в низких коронах с подвесками у ушей, стоя, с лица, фигура слева держит крест в левой руке.

Между ними высокий крест, который делит монету вертикально надвое.

Круг из точек сохранившийся частично.

О. с. Круг из точек сохранился частично. Из монограммы ΔΛ€ едва различается €, а рядом монограмма „царь“ из букв ЦР соединенных между собой.

Над всей группой горизонтальная, слегка волнистая черта, различающаяся лишь на одном конце. Монета продырявлена. Плоская. Диаметр 19 мм (рис. 1₆).

Найдена на берегу Дунайского рукава Борча, против километра 80, между селами Росети и Кослоджени, Каларашского района, Бухарестской области; была найдена после обвала берега в поселении с культурными слоями нескольких эпох.

Наличие дырочки показывает, что она была привязана, согласно погребальному обряду к пальцу покойника.

Место находки отстоит от крепости на острове Пэкуйул луй Соаре не больше чем на 6 км.

До настоящего времени это единственная болгарская монета, найденная на левом берегу рукава Борча, и может служить лишь весьма слабым указанием на движение болгарских монет на левом берегу Нижнего Дуная.

Иван Срацимир (1360—1396)

7. Л. с. Монограмма составлена из вертикальной черточки, разделяющей надвое аверс монеты; наверху заканчивается буквой W, придавая ей вид трезубца (частично стерта).

Справа внизу различаются буквы ЦРЪ, остальная часть аверса стерта.

Имеются следы надписи: ICW (AN CPЦNMHP) Ц (Δ)РЪ

О. с. Бюст Христа с сиянием, стилизован, частично стерт, окружен кругом из точек (следы).

Имеет трещину. Плоская. Диаметр 18 мм (рис. 1₇).

Известна у Мушмова лишь как тип, имеет сходство с № 178 и 181 — „Монеты с монограммой и изображением Христа“

8. Л. с. Монограмма из вертикальной черточки, делящей надвое аверс монеты; черточка заканчивается наверху буквой W, имея тот же вид трезубца, как и на предыдущей, по нижней же части проходит извилистая линия.

На левом поле буква С. В остальной части поля, как слева, так и справа, вертикальные черточки групп монограмм, различить которые не представляется возможным.

Надпись должна была бы читаться, как и на предыдущей монете.

О. с. Прямой крест с загнутыми концами, заканчивающимися шариками.

Штамповка остальных двух монет из того же куска металла по-видимому сильно повлияла на эту монету, не имеющую вогнутой формы. Плоская. Диаметр 16 мм (рис. 1₈).

Место находки неизвестно, но получена она из окрестностей Силистры (НР Болгария), а может быть даже с Пэкуйул луй Соаре.

Вид обреза монеты ставит вопрос ее обращения.

¹ Т. Герасимов, Медни монети на Иван Александър с жена му Теодора, ИАИ, XVII, 1950, стр. 315 и сл.

Достаточно хорошая сохранность может служить в данном случае указанием на то, что монета не была в обращении, и не исключается, что это брак.

Но учитывая, что место ее находки неизвестно, всякого рода предположения являются необоснованными.

Во всяком случае существование чеканного двора в Силистре или даже в Пэкуйул луй Соаре не представляется невозможным.

Известна у Мушмова лишь как тип под наименованием: „Монеты с монограммой и крестом“, отличается от № 182 и 183 как формой монограммы на аверсе, так и якорями креста на реверсе.

9. Л. с. Монограмма составлена как и на предыдущих из черточки, заканчивающейся вверху трезубцем, разделена посередине черточками, составляющими ромбоидальную фигуру.

На правом поле монограмма так же в форме трезубца, все охвачено кружком из точек сохранившимся частично.

Прочие элементы, как и на предыдущих, имя царя и его титул не сохранились, монета была в огне.

О. с. Прямой крест с якорными концами, как и на предыдущих, но концы якорей без закруглений. В углах креста по шарiku.

Сохранилась часть кружка из точек. Плоская. Диаметр 17 мм (рис. 1₉).

Срацимир и его сын Константин

10. Л. с. Срацимир и его сын Константин в длинных одеждах, в плоских коронах с подвесками у ушей, с лица, разделены двойным крестом, который держат руками, все заключено в круг из точек.

О. с. В хорошо сохранившемся кругу из точек монограммы справа и слева вертикальной черты, разделяющей реверс на два поля.

Вертикальная черта в верхней части поддерживает букву W, что придает ей, как и на предыдущих, вид трезубца.

Под W различаются пересекающие вертикальную черту другие знаки, ясно переданные на изображении.

В правом поле группа монограммы ЦНР и вероятно Ъ, а в левом — ЦР. Надпись в целом читается как и на монете, описанной под № 7.

С обеих сторон буквы W по точке. В нижней части две группы по три точки. Круг из точек. Плоская. Диаметр 17 мм (рис. 1₁₀).

Известна у Мушмова лишь как тип под № 185—186, от которых отличается, главным, образом, способом передачи монограмм.

Иван Шишман (1371—1393)

11. Л. с. Монограмма из букв Ш и Н рядом с монограммой ЦР, что дополняется следующим образом:

ШН(ШМАНЗ) Ц(Δ)Р(Ъ)

Так как на аверсе не стоит точно в центре, то не представляет возможным установить, имелась ли линия поверх монограмм.

О. с. Крест, в углах, образуемых соединениями линий, имеются по черточке и по три точки (сохранились частично).

Плоская. Диаметр 19/20 мм (рис. 1₁₁).

Как эта монета, так и следующая относится к категории „красные аспри“, так как первоначально они были покрыты тонким слоем серебра. Следов посеребрения в настоящее время не сохранилось, у Мушмова: № 202.

12. Л. с. (Круг из точек) заключает монограмму из букв ШН ЦР. Так как штамп был не точно центрирован, верхней линии не имеется, также отсутствует одна черточка из буквы Ш.

О. с. Крест с прямой перекладиной, с расширенными концами, с черточкой и тремя точками в углах креста, сохранились частично, все окружено кругом из точек.

Плоская. Диаметр 13/15 мм (рис. 1₁₂).

У Мушмова: № 209.

13. Л. с. Монограммы как выше, расположены правильно посередине, соединены под слегка изогнутой линией, в форме S сверху, круг из точек незаметен.

О. с. Как выше, но с сохранившимися прямыми концами. Круг из точек не сохранился.

„Красные аспры“ со слабыми следами серебрения.

Плоская. Диаметр 16 мм (рис. 1₁₃).

У Мушмова: № 209.

14. Л. с. Монограмма из букв Ш и Н рядом со знаком для слова „царь“. Вследствие плохой сохранности не представляется возможным установить прочие детали.

О. с. Крест, в углах креста черточки. Незаметны точки, обычные на других монетах такого типа.

Монета поломана надвое.

„Красный аспр“ со слабыми следами серебрения.

Плоская. Диаметр 16 мм (рис. 1₁₄).

У Мушмова: № 209.

Деспот Иванко (1386—1395)

15. Л. с. Круг из точек получился в форме линии из-за плохой штамповки.

На фоне надпись на трех строчках:

. ΔЄС

. Т

. ПЮ

Буквы хорошо переданы, стоят на равном расстоянии, буква Т большего размера, выделена из своего естественного места в слове и поставлена в центре монеты, вертикальная черта под вторым углом буквы Δ.

О. с. Круг из точек и в два ряда: W

Т

Буква I продолжена через горизонтальную линию буквы Т. Черточка сокращения не перекрывает букву I.

Диаметр 19 мм (рис. 1₁₅).

16. Л. с. Следы круга из точек. Надпись в три ряда.

. ΔЄС

. Т

. П (о?)

После буквы С и по обеим сторонам буквы Т по точке. Вертикальная линия буквы Т начинается под С.

О. с. Так же как и на № 15, но буква Т стоит дальше от буквы W. Не различается черта сокращения. После W шестиконечная звезда.

Диаметр 19 мм (рис. 1₁₆).

17. Л. с. Круг из точек (отпечатан частично). На фоне надпись в три ряда:

. + ΔЄ(С)

. Т

. ПЮв

У расположенного в начале строчки креста вертикальная линия длинее горизонтальной. Буква Δ связана с буквой €.

Вертикальная линия буквы Т начинается немного ближе к краю, чем ножка креста, под которым расположена; это самая маленькая буква и представляет собой вторую строчку вместе с четырьмя точками, расположенными в форме ромба.

О. с. Круг из точек (отпечатан частично). На фоне в два ряда:

W

Т

Четыре точки перед буквой Т.

Буква I той же высоты, как и буква W.

У буквы Т вертикальная линия слегка наклонена внутрь по сравнению с вертикальной линией буквы w.

Диаметр 20 мм (рис. 1₁₇).

18. Л. с. Круг из точек затерт, буквы €С и четыре точки так же. Крест в начале надписи Т едва различим.

О. с. Как выше, но отпечаток хуже.

Четыре точки не сохранились.

Диаметр 17/19 мм (рис. 1₁₈).

19. Л. с. Круг из точек отпечатан частично и стерт, буквы €С, 8 и четыре точки так же. Крест в начале строки равносторонний. Буква Т больше, представляет собой продолжение вертикальной линии креста.

О. с. Круг, буква I и четыре точки стерты.

Вертикальная линия буквы Т направлена к середине первого завитка буквы W.

Диаметр 18/19 мм (рис. 1₁₉).

20. Л. с. Сохранилось лишь: ΔС

П08

О. с. Как в № 17, но вертикальная линия буквы Т расположена точно под второй вертикальной линией буквы W.

Диаметр 17 мм (рис. 1₂₀).

21. Л. с. Круг из точек отпечатан частично по причине недостаточной поверхности металла. Крест в начале надписи меньше, а его линии наклонены влево.

Буква Δ меньше. Буква С выходит за края монеты, отпечаталась она в незначительной части.

О. с. Штамп отбит не в центре, имеется лишь часть круга из точек, небольшая часть буквы I и едва заметная нижняя часть буквы Т.

Сверху IW знак сокращения в форме прямой линии с загнутыми концами, которые отведены назад в направлении буквы Z, перерезанной посередине короткой черточкой с заостренными концами.

Диаметр 17 мм (рис. 1₂₁).

Все монеты деспота Иванко медные, плоские.

Хотя и отбиты одним штампом, они неодинаковы между собой ни в аверсе, ни реверсе; все семь монет легко могут быть подведены под два типа:

а) Надпись л. с. начинается без знака креста + и без связки букв, причем буква Т выражена большим планом и занимает весь центр монеты.

Рис. 1. Болгарские монеты из Некуйуш луй Соаре (Румыния)

б) Надпись л. с. начинается со знака креста + и со связью букв ΔЄ, а буква Т небольшого размера, расположена под крестом.

Оба эти типа имеют элементы эволюции, начиная с выпуска первого типа и до выпуска второго типа, а также и элементы перерождения, на основании которых попытаемся установить относительную хронологию обоих типов.

Монеты первого типа обладают тщательно отделанной графикой, которая особенно бросается в глаза в симметрии реверса с буквой Т, изящно выделанной и расположенной в центре монеты.

Но на них отсутствуют знак креста + и буква в.

Второй тип более насыщен, имеет лишние по сравнению с первым знаки, к которым нужно прибавить и точки, в результате чего представляется более развитым, чем первый тип.

Второй тип, вырождаясь от одного выпуска до другого, теряет симметрию первых выпусков, теряет обычное при первых экземплярах стремление сделать лучше, в результате чего буква Т так красиво переданная в первом типе, теряет свою ценность в симметрии монеты.

Рисунок монеты выродился, сдвинут с центра, в котором осталось пустое место и его заполняют четырьмя точками.

Вследствие того же отсутствия заботы об эстетике и пренебрежения симметрией первые буквы аверса связаны.

Таким образом, сравнивая оба эти типа монет деспота Иванко оказывается, что по времени более ранним был тип с буквой Т в центре л. с., а тип с крестом, связкой первых букв и с буквой Т отнесенной к краю — более поздним.

Положение буквы Т на л. с. первого типа в отдельном ряду, выхваченная со своего места в слове, красиво выведенная и расположенная в центре монеты, производя впечатление особой монограммы, не может пока иметь другое объяснение, как лишь стремление к симметрии как в отношении аверса, так и в отношении реверса.

До появления более удовлетворительных толкований, предложенное выше можно считать относительно приемлемым.

Рассматривая описанные выше болгарские монеты в целом, видно, что они охватывают полностью всех царей (включая и деспота Иванко), чеканивших монету в период времени 1257—1396 гг., в конце которого второе болгарское царство было уничтожено турками.

Серия этих монет начинается с Константина Асень и заканчивается Иваном Шишманом, (Период царствования Святослава, отсутствующий в нашем описании, все таки оставил после себя одну серебряную монету, найденную при раскопках, произведенных Румынским Археологическим институтом.)¹

Отсутствие более древних болгарских монет, как и отсутствие византийских монет первой половины XIII в. как бы подтверждает, что Добруджа в части к северу от Силистры, попала под власть половцев с момента основания царства асанитов.

Присутствие в крепости на острове Пэкуйул луй Соаре значительного количества монет деспота Иванко может служить показателем цветущего экономического положения Добруджи во второй половине XIV в.

Одновременное обращение монет деспота Иванко и царя Ивана Шишмана доказывается присутствием относительно значительного количества последних и свидетельствует о том, что как одни, так и другие имели хождение в крепости.

¹ P. Diaconu, *Săpăturile de la Păcuiul lui Soare*, MCA, VI, стр. 663, рис. 11.

СЪКРОВИЩА ОТ МОНЕТИ, НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1960 И 1961 Г.

Тодор Герасимов

1960

Асеновград. При копане в м. Равдин при развалините на средновековното селище Петрич били изровени случайно медни корубести монети. От тая находка могли да приберат за музея в Асеновград само 170 екземпляра. Те се разпределят така: Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄—6) 74 и една с тип Мануил и Св. Тодор; Исак II Ангел (Wroth, LXXII₅—7) 56 и Алекси III Комнин (Wroth, LXXIII 7—9), 39, Никея, Тодор Ласкарис 1.

Бежаново, Ловешко. При изкоп за канал в края на селото било изровено на дълбочина 50 см гърне с около 500 римски императорски денари. Част от тях (150 денара) били предадени на музея в Плевен. Те се разпределят така: Веспасиан 26 броя, Домициан 14, Траян 36, Адриан 24, Сабина 3, Антонин Пий 34, Фаустина майка 24, М. Аврели 23, Фаустина дъщеря 9 и 11 развалени и неопределени. Съобщава Евелина Генова от музея в Плевен.

Беляново, Русенско. При терасиране в околността на с. Беляново работниците изкопали гърне с 300 тракийски подражания на тетрадрахми на Филип III Аридей и 3 тетрадрахми на Филип II (K. Pink, Die Münzenprägung der Ostkelten usw., табл. XII, 247—250). Съкровището е постъпило в музея в Русе. Съобщава В. Димова.

Бряг, Търговишко. От околността на с. Бряг произхожда една находка от 34 бронзови монети, които се разпределят тъй: Маркианопол: С. Север 1, Каракала 5, Каракала и Домна 2, Диадумениан 1, Елагабал 4, Север Александър 2, Гордиан 1, Гордиан и Серапис 2; Никопол на Росица; С. Север 3, Каракала 2, Макрин 3, Диадумениан 2, Гордиан 1, неопределен император 2; Дионисопол: Сев. Александър 1, Гордиан и Серапис 1; Томи: Каракала 1.

Венковец, Софийско. Край селото били намерени четири статера на непознатото тракийско племе с изображение на силен, отвличащ менада (архаичен стил). И четирите екземпляра са много добре запазени. (Вж. Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, табл. XXXV, 2.)

Ветрен дол, Пазарджишко. В един двор в с. Ветрен дол намерили случайно гърненце със 7 талера от Мария Терезия (1780), 5 от Франциск I, 1 от Карл IV, Испания (1798), 1 от Людвик XVIII, Франция (1814), 1 монета от 5 франка на Луи Филип I (1836), една сребърна верижка с турски монети и множество дребни монети от Абдул Хамид I (1774), всички пробити. Находката е прибрана в музея в Пазарджик.

Видин. Работници, като правили изкоп за водопровод, изкопали в съседство с Ак-джамия 764 акчета от Селим I (1512—1520). Находката е прибрана в музея във Видин.

Видин. При разкопаване на досегашния стадион във Видин било намерено глинено съдче със сребърни западноевропейски и турски монети. Турция: Махмуд I (1731) — 30 големи и малки монети; Австрия: Леополд I, 15 половинталери (1625, 1660, 1674, 1676 и 1677 г.); М. Терезия, 4 талери (1682, 1685 и 1694); Карл VI, 4 половинталера (1720, 1724 и 1725), Испания: Филип V, 2 половинталера (1721, 1725) и 30 дребни турски пари, всички пробити (от накит). Находката по съобщение на Й. Атанасова е прибрана в музея във Видин.

Въгларово, Хасковско. Като изравнявали площада в с. Въгларово, багерът изровил 9 златни монети. Две от тях са от Белгийската конфедерация с дата 1788 и 1803, една от Мустафа II, III (1758), 1 от Селим I (1788), 1 — Мустафа IV (1807) и 4 от Махмуд II (1808). Монетите по съобщение на Д. Аладжов са постъпили в музея в гр. Хасково.

Габер, Софийско. При разбиване на една скала в кариерата до с. Габер били изхвърлени множество сребърни монети, от които успях да видя само 3 тетрадрахми от I македонска област с монограмата AP. Те се отличават с хубавия си стил и запазеност.

Генерал Николаево, Пловдивско. В м. Гръстите било изровено случайно едно гърне с медни византийски монети от XII в. От тая находка били прибрани за музея в Пловдив 770

броя монети от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄₋₆) и от Андроник I Комнин (Wroth, LXXI₆). На това място има следи от старо селище.

Горни Волен, Асеновградско. Неизвестно при какви обстоятелства са намерени тетраболи от Тракийски Херсонес и Парион. От тази находка постъпили в музея в Асеновград 4 екземпляра от Тракийски Херсонес и 2 от Парион.

Динката, Пазарджишко. Намерено е малко съкровище от западноевропейски и турски монети от XVI—XVII в. 1 дукат на венецианския дож Николо да Понте (1578—1585), една златна турска от XVI век, 1 талер на Белгийската конфедерация, 2 четвърт талера на Белгийската конфедерация, 1 талер от Фердинанд III, Австрия и 60 дребни турски пари, всички продупчени (наки). Находката постъпила в музея в Пазарджик.

Добралево, Врачанско. Тракторът изровил множество тетрадрахми от Тасос. От тая находка могли да приберат за музея във Враца само 6 броя. От тях 4 са с варваризирани образи. Другите две са обикновени и с монограмите АНТР и АНР.

Долна Росица, Търговишко. От околността на селото произхожда една находка с повече от 500 броя бронзови монети на градове от Мизия и Тракия. Само 36 монети постъпили в музея в Търговище. Те се разпределят тъй: Маркианопол: С. Север 4, Каракала 5, Каракала и Юл. Домна 2, Елагабал 1 и Гордиан III 2; Никопол на Росица: С. Север 1, Каракала 1, Елагабал 3, Макрин 5, Диадумениан 2, Гордиан III, 1; Одесос: Гордиан и Серапис 1; Томи, Гордиан и Транквилина 1; Августа Траяна: Каракала 1; Анхиало: С. Север 2. По съобщение на Г. Овчаров.

Драгомир, Пловдивско. При риголване на почвата в м. Сакарджа Кориите били намерени случайно тетрадрахми от Атина (нов стил). В музея в Пловдив били представени 16 екземпляра тетрадрахми (Цончев, ГНАМП IV, 213).

Дъбрава (Черковна), Търговишко. При оране било изровено гърне с повече от 700 бронзови монети на градове от Мизия и Тракия. От тази находка могли да приберат за музея в Търговище по съобщение на Г. Овчаров само 680 екземпляра. Те се разпределят тъй: Дионисопол: Гордиан III и Серапис 4; Филип и Серапис 1; Маркианопол: С. Север 50, Каракала 42, Каракала и Юл. Домна 12, Каракала и Меза 1, Гета 1; Макрин 4; Макрин и Диадумениан, 10; Диадумениан 1; Елагабал 25, Елагабал и Меза 5, Елагабал и Соемия 1. Север Александър 84, Север Александър и Меза 4, Север Александър и Мамея 2, Гордиан III 12, Гордиан и Серапис 8, Гордиан и Транквилина 1, Филип и Серапис 1; Никопол на Росица: С. Север 31, Каракала 61, Юл. Домна 5, Плавтила 4, Гета 4, Макрин 63, Диадумениан 30, Елагабал 27, Север Александър 8, Юл. Мамея 1, Гордиан II 40; Одесос: Каракала 3, Елагабал 1, Север Александър 2, Гордиан и Серапис 7, Гордиан и Транквилина 4; Томи: С. Север 2, Каракала 6, Гета 1, Север Александър 3, Гордиан III 1, Гордиан и Серапис 1, Гордиан и Транквилина 3, Филип и Серапис 1; Истрос: Гордиан и Транквилина 1; Анхиало: С. Север 7, Каракала 1, Каракала и Домна 1, Максимин 3, Гордиан и Транквилина 6; Августа Траяна: Каракала 2, Юл. Меза 1; Адрианопол: Каракала 8, Гордиан 31; Деултум: Максимин цезар 1; Месемврия: Гордиан III и Транквилина 3, Филип и Серапис 2, Филип и Отацилия 1, Никопол на Места: Каракала 1; Пауталия: Каракала 2; Сердика, Каракала 2; Филипопол: Каракала 1, Гета 1, Елагабал 3, Никея (М. Азия): Каракала 1, Сестерц от Марк Аврели, сестерц от С. Север и 5 неопределени.

Емирово, Бургаско. При оран било изровено едно глинено гърне с 237 римски денара от следните императори: Веспасиан 1, Домициан 1, Траян 12, Адриан 1, Сабина 1, Антонин Пий 8, Л. Вер 1, С. Север 61, Фаустина майка 2, Фаустина дъщеря 5, Плавтила 5, М. Аврели 17, Юл. Мамея 2, Луцила 3, Комод 3, Юл. Меза 4, Александър Север 10, Орбиана 1, Макрин 3, Диадумениан 1, Каракала 49, Гета 20, Юл. Домна 20. Според съобщение на М. Лазаров находката е откупена от музея в Бургас.

Житница, Пловдивско. При оран с трактор в местността Антонов трап били намерени 300 сребърни римски монети от II и III в. От тая находка прибрали следните екземпляри:

денари: Клодий Мацер 2, М. Аврели 7, Комод 3, Септими Север 32, Юл. Домна 11; антонианиани: Каракала 13, Плавтила 1, Макрин 1, Елагабал 27, Север Александър 29, Максимин 5, Гордиан III 135, Филип баща 57, Филип син 9, Юл. Домна 3, Юл. Соемия 4, Юл. Меза 6, Юл. Мамея 8, Отацилия Севера 11 (ГПНАМ IV, 1960, 214).

Иваново, Коларовградско. Край стария път от Преслав за Върбица били намерени много медни корубести монети. От тази находка д-р Хараланов прегледал 35 броя от Алексей I Комнин (Wroth, LXV₅) 2, Иоан II (Wroth, LXVIII₆) 6, Мануил I (LXX₄) 4, Исак II (LXXII₅) 1 и Алекси III Комнин (LXXIII₄) 1. Между тия монети имало голям брой посребрени екземпляри.

Избул, Коларовградско. При събарянето на стара къща в селото намерили вездани в едната стена 137 сребърни монети. Според съобщение на д-р Хараланов те се разпределят така: Ахмед III (1594—1603), 13; Махмуд I (1731—1755) 88, Осман III (1755—1758) 6; Мустафа III (1758—1774) 16; Абдул Хамид I (1774—1788) 10 и от град Рагуза (1702 г.) 3. Всички монети са пробити и произхождат от нажит.

Калояновец, Старозагорско. При оран до голямата могила при с. Калояновец било изровено едно глинено гърне с 889 медни корубести монети от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄) 376; Мануил I (Wroth, LXX₆) 200; Андроник I Комнин (LXXI₆) 73 и Исак II Ангел (LXXII₅) 240. Находката по съобщение на Д. Николов постъпила в музея в Ст. Загора.

Кортен, Сливенско. При оране в землището на селото изровили гърне със западноевропейски талери. От тая находка могли да приберат за музея в Нова Загора само 24 талера на Белгийската конфедерация. По съобщение на Ев. Христова.

Кортен, Сливенско. При постройка на микроязовир до селото намерили стомна с два килограма медни корубести монети, които били разграбени и пръснати. От тази находка ми показваха 12 екземпляра от Исак II (Wroth LXXII₅) и 30 от Алекси III Комнин (Wroth LXXIII₄).

Крушовица, Врачанско. Случайно намерили 1000 медни монети от дребен номинал от римския император Валентиниан I. За музея във Враца били прибрани само 44 екземпляри, повечето с полуизтрита повърхност. Те са със знаци на следните монетарници: Константинопол 4, Тесалоник 5, Сисция 8, Аквилея 2, Кизик 3, Никомедия 2.

Крушовица, Врачанско. Неизвестно при какви обстоятелства били намерени 20 тетрадрахми и драхми от македонския цар Филип II и подражания на тетрадрахми от Филип II. От тия монети задържали по един екземпляр за музея във Враца. Върху имитацията, попаднала в музея във Враца, в която конникът е наляво, има контрамарка върху гърдите на коня, представяща колело с 4 спици. По съобщение на Б. Николов.

Крън, Старозагорско. При копане на пръст за стената на микроязовира в м. Балчов кладенец багерът изровил съкровище със златни византийски монети. Деца от селото събрали от находката 32 екземпляри. От тях 10 са от Никифор III (Wroth, LXIII₄) и 22 от Мануил I Комнин (Wroth, LXIX₆). Придобити за музея в Казанлък.

Кюстендил. На ул. Г. Димитров при копане за основи за жилище изкопали на 2 м дълбочина 577 медни корубести монети. От тях 92 броя са от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄) 11, Мануил I (LXX₆); Мануил I императорът със св. Тодор (Wroth) 21; Исак II (LXXII₅) 200 и Алекси III (LXXIII₄) 242; Андроник I (LXXI₆) 2. Находката е в музея в Кюстендил.

Лъка, Бургаско. При риголване лозе били намерени на купчина 1 грош от Ив.-Александър, 3 от Мануил II Палеолог (Wroth, LXXVI_{12, 13}) 4 от Иоан VIII Палеолог (Wroth, LXXVII_{11, 12}) и 122 акчета от Мехмед II с дата 1452. Находката е в музея в Бургас.

Медовина, Търговишко. В музея в гр. Търговище са постъпили 22 бронзови монети, част от някаква находка, намерена неизвестно при какви обстоятелства при с. Медовина. Тия монети се разпределят така: Маркианопол: С. Север 2, Север Александър 4, Каракала 1, Каракала и Домна 1, Елагабал 1 и Диадумениан 1; Никопол на Росица: Каракала 6, Диадумениан 1, Гордиан 1, Гордиан и Серапис 1; Анхиало: Каракала 1. Останалите две са много развалени. По съобщение на Г. Овчаров.

Медово, Старозагорско. В м. Сбора св. Никола (Голяма гора, сега изсечена) тракторът изорал съкровище със 151 републикански денара и 5 варварски подражания на тасоски тетрадрахми (буквите представят зрънца). Републиканските денари са от следните фамилии: Acilia 1, Aemilia 1, Antia 1, Antonia 2, Aquilia 1, Avrebia 2, Caecilia 1, Candidia 1, Carissia 1, Cassia 2, Cipia 1, Claudia 1, Considia 1, Cordia 1, Cornelia 1, Fabia 1, Fonteia 1, Furia 2, Herenia 1, Hosidia 1, Julia 6, Lunia 3, Livineia 1, Licinia 1, Lucretia 1, Marcia 4, Memmia 1, Munatia 2, Navia 1, Oppia 1, Papia 1, Plaetoria 1, Plavtia 1, Poblacia 1, Pompeia 1, Porcia 1, Postumia 4, Roccia 1, Satriena 1, Safeia 1, Scribonia 1, Servilia 1, Sicinia 2, Terentia 2, Titia 1, Vetia 1, Vibia 3.

Микре, Ловешко. В м. Шумнатица намерили гърне с около 1000 денара и антониниани и една сребърна фибула. Постъпили в музея в Ловеч само 980: Веспасиан 1, Траян 4, М. Аврели 3, Антонин Пий 4, Фаустина майка 2, Фаустина млада 1, Комод 1, С. Север 25, Юл. Мамея 11, Юл. Домна 12, Каракала 24 денари и 3 антониниани, Гета 6 денари, Елагабал 31 динара и 3 антониниани, Север Александър 46 денара, Юл. Меза 6, Юл. Соемия 4, Юл. Павла 1, Гордиан III 8 денара и 284 антониниани; Етрусцила 38 антониниани; Пупиен 1 ант., Балбин 3 антониниани, Волуциан 38 антониниани, Максимин Тракиец 10 денара, Требониан Гал 55 ант., Тр. Деци 130 ант., Хер. Етруск 9 ант., Филип баща 149 ант., Филип син 38 ант., Емилиан 7 ант., Макрин 3 денара, Хостиан 4 ант., Орбиана 1 ант., Отацилия Севера 22 ант. и Галиен 8 антониниана.

Мирово гара, Софийско. В развалините на едно градище в местността Кюй дере били намерени случайно 3 солида и 5 тремиси от Юстиниан (Wroth IV₁₁, 12 и 14).

Мъглиж, Старозагорско. При копане на яма в двора на училището в с. Мъглиж намерили глинено гърне с около 18 кг медни византийски монети от XII—XIII в. От това съкровище могли да приберат според директора на музея в Стара Загора 16 кг (8000 бр.) монети. Между тях имало екземпляри от Мануил I, Исак II, Андроник I и Алекси III Комнин. Едни екземпляри били с обикновено ядро, а други — с дребно многогълно.

Научене, Сливенско. В м. Конулука намерили гърне със сребърни грошове на Ив. Александър с Михаил Асен. От тая находка могли да приберат за музея в Нова Загора само 12 гроша. По съобщение на Ев. Христова.

Ново село, Старозагорско. На 1 км южно от селото при правене на изкопи за водопровод работници намерили гърне с бронзови монети. От тази находка купили за музея в Ст. Загора 148 броя монети от Филип II, 51 от Александър III Велики, 1 от Антиох I и 1 от гр. Лариса. По съобщение на Д. Николов.

Панайот Хитово, Търговишко. При оран изровили гърне с 55 сребърни монети. От тая находка ми показаха 21 екземпляра: денари: С. Север 3, Юл. Домна 1, Север Александър 1, Макрин 1, Каракала 2 и Гордиан III 1; антониниани: Каракала 1, Филип баща 3, Траян Деци 1 и Гордиан III 3.

Пейчиново, Русенско. През 1959 г. уредникът на музея в Русе В. Димова разкопала няколко гроба от един късноантичен некропол при с. Пейчиново. Във всеки гроб при скелета намерили по 20—30 дребни медни монети от IV в. Константин Велики (с бюст на Рома) 2; с бюст на Константинопол: Тесалоник 10, Кизик 6, Сицилия 2, Никомедия 3, Аквилея 1, Хераклея 7; с глава на Константин Велики с покривало на главата 10; Елена (Хераклея) 1; Константин II, Тесалоник 3, Кизик 7, Сисция 1; Констанци II: Константинопол 3, Кизик 3, Сисция 1, Антиохия 1; Констанс I; Карин 1. Останалите са много повредени. Намерените монети се пазят в музея в Русе.

Петрич. В м. Жица било изкопано случайно едно глинено гърне с около 5000 медни корубести монети, които били разпръснати между присъстващите. От находката ми показаха 23 екземпляра. Те се разпределят между византийските императори Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄) и 4 от тип Wroth, LXX₆; Исак II Комнин (Wroth, LXXII₅) 6 екземпляра. Всички монети бяха много добре запазени.

Пирин гара, Благоевградско. В м. Завоя на десния бряг на р. Струма в гроб на дете под две керемиди намерили 2 монети от Проб и 2 от Флориан, които са прибрани в местната училищна сбирка.

Пордим, Плевенско. Един селянин изровил при оран едно малко гърненце с 41 тетрадрахми и 2 драхми — тракийски подражания на монети на Филип III Аридей. Находката се откупи за Археологическия музей в София.

Православ, Старозагорско. При оран било намерено едно гърне с римски републикански денари. От тях 58 денари постъпили в музея в Стара Загора. Те са от фамилиите: Aburia 1, Aelia 1, Antestia 3, Calpurnia 1, Coelia 1, Cornelia 1, Crepusia 1, Cuppientia 1, Curtia 1, Fabia 1, Farsuleia 1, Foneteia 1, Furia 3, Junia 1, Juventia 1, Licinia 2, Lucilia 1, Manlia 1, Marcia 1, Minucia 3, Oprimia 1, Porcia 2, Satriena 1, Sempronia 1, Sentia 1, Sergia 1, Servilia 1, Thoria 2, Thuria 2, Tullia 1, Volteia 1 и 3 броя анонимни. На същото място изровили друга находка със 151 републикански денари и 5 тракийски подражания на тасоски тетрадрахми. И двете находки постъпили в музея в Стара Загора. По съобщение на Д. Николов.

Ракитово, Пазарджишко. В м. Релюво при с. Ракитово били намерени на куп десетина бронзови монети. От тях 4 екземпляра придобили за музейната сбирка на читалището в Ракитово. Те всички са от античния гр. Деултум: 1 от Юл. Мамея, 1 Север Александър, 1 Гордиан III и 1 от Отацилия Севера.

Рупци, Плевенско. В м. Жабе било намерено едно гърне и до него пръснати сребърни монети: 4 тасоски тетрадрахми, 25 драхми от гр. Дирахон и 3 от Аполония на Адриатическо море. Находката според съобщение на Евелина Генова постъпила в музея в г. Плевен. Тетрадрахмите от Тасос са с монограмите *ΔHP*, *MH*, *KP* и *M*.

Слатина, Ловешко. В м. Новоселци при оран тракторът изровил едно голямо съкровище, от медни посребрени римски монети. От него могли да спасят за музея в Ловеч 26 000 г. (около 2900) монети. От находката прегледах 330 екземпляра фолиси. Те се оказаха от Диоклетиан (сечени в Тесалоник, Кизик, Хераклея, Аквилея (Галери Максимиан (Сисция Тесалоник, Кизик, Хераклея, Аквилея), Констанци Хлор (Тесалоник, Хераклея, Антиохия, Аквилея). По-древни от Проб, Аврелиан, Максимиан и Диоклетиан. Находката постъпила в музея в Ловеч.

Смолян. Край града били намерени голям куп медни монети. От това голямо съкровище попаднала само една незначителна част в музея в с. Райково, Смолянско. Тия монети са от Мануил I (Wroth, LXX₇) и Алекси I (LXIX, 4).

Тетевен. Иманяри копали в една малка пещера на левия бряг на р. Крива Козница (срещу шперплатната фабрика) и изровили на дълбочина 1 м един глинен съд с 1500 сребърни римски монети. От това съкровище могли да откупят за музея в Тетевен 1288 броя монети. Монетите се разпределят по императори така: денари: Веспасиан 3, Домициан 2, Траян 2, Адриан 3, Сабина 1, Елий Цезар 1, Антонин Пий 2, Фаустина майка 1, М. Аврелий 5, Фаустина млада 6, Л. Вер 1, Комод 33, Албин 1, Септими Север 89, Юл. Домна 20, Каракала 137, Гета 30, Макрин 4, Диадумениан 1, Юл. Павла 1, Юл. Соемия 1, Север Александър 106, Максимин Тракиец 13; антониниани: Балбин 1, Гордиан III 261, Траян Деци 66, Етрусцила 5, Требониан Гал 1, Волуциан 7, Валериан 19, Мариниана 15, Галиен 3, Филип баща 194, Филип син 35, Отацилия Севера 70. Повечето от денарите са с полуизтрита повърхност. Антонинианите са с отлично запазени образи и надписи.

Хубавене, Врачанско. В кариерата при селото бил намерен един долиум, пълен с медни корубести монети. Съкровището било разграбено. От него могли да приберат според Б. Николов едва 26 броя. Те са от Исак II (Wroth, LXXII₅) 10 и от Алекси III (Wroth, LXXIII) 16 монети.

Черничево, Кърджалийско. При селото бил изкопан гроб с гривна от синьо стъкло, бронзово кръстче и монети (всички пробити), 1 талер от Леополд I (1660), 2 от Белгийската конфедерация (1639 и 1648), 1 четвърт талер от Георг Вилхелм (1622), 2 четвърт талера от Сигизмунд III (сечени в Гданск 1616), 4 гроша от Сигизмунд (1596, 1599), 1 от Стефан Ба-

тори (1607), 1 от Рагуза (1629) и 3 полугроша от същия град (1530 и 1551). Находката е прибрана в музея в Кърджали.

Црънча, Пазарджишко. Край селото били намерени под един голям камък 21 гроша от венецианския дож Теупуло (1229—1249), части от колан от позлатена мед и една сребърна позлатена гривна с разноцветни камъни. Находката е постъпила в музея в Пазарджик.

Якимово (Прогорелец), Михайловградско. При археологически разкопки в м. Градище били намерени на пода на една опожарена земянка на купчина 5 медни монети от Лъв VI (Wroth, LI₁₃) 3 и Константин VII с Зоя (Wroth, LII₂₃) 2 броя.

1961 г.

Белоградчик. В една нива до пътя за Видин било изкопано случайно едно гърненце с грошове на Ив.-Александър с Михаил-Асен. От тази находка, чието съдържание остава неустановено, ми показаха само 13 гроша. Те бяха от различни двойки монетни печати и с добре запазена повърхност.

Биримирици, Софийско. При копане на пръст за тухли в един двор в селото било изровено едно гърне с 500 сребърни западноевропейски монети: Белгийска конфедерация 15 талера (1616, 1617, 1619 и 1639), 43 четвърт талера от Сигизмунд III (от тях 18 са сечени в гр. Гданск), 1 четвърт талер от Рудолф II (1584), 1 от гр. Нанси, Франция и 400 гроша от Людовик XIV с датите 1642—1644, 1650—1665 г.). Находката е прибрана в музея на София. По съобщение на М. Станчева.

Габрово. В един двор няколко деца, като си играли, изровили една металическа кутия с дребни сребърни монети от XVI и XVII в. Те се разпределят така: Австрия: Максимиан II 8 броя (1550, 1569 и 1575, 1579 и 1588), Рудолф II 11, Унгария: Фердинанд II (1553 и 1554) 2; Полша: Сигизмунд Август I; Турция: Ахмед II (1690) 1, Абдул Хамид (1774 г.) 1 и няколко развалени. Находката е прибрана в музея на Габрово.

Голямо Конаре, Пловдивско. Намерено е случайно в м. Чомашки висини гърненце със 104 римски сребърни монети от II и III в. Денари от С. Север, Максимин, Каракала и Сев. Александър и антониниани: Каракала Гета, Гордиан III, Юл. Меза, Юл. Павла, Юл. Мамея и Плавтила. Намервачът предал находката в музея в Пловдив. По съобщение на Хр. Джембов.

Голямо Чочовени, Сливенско. Една геоложка бригада, като копала на върха Солукая над селото, намерила в изкопа гърне с 300 медни корубести монети. Находката е пръсната. От нея прибрали за музея в Сливен едва 90 монети. Те са от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄) 3, Исак II Ангел (Wroth, LXXIII₅) 32 и от Алекси III Комнин (Wroth, LXXIII₇) 54 броя. По съобщение на М. Лазаров и Ел. Бацова.

Горно ново село, Старозагорско. Край това село е било намерено при оране едно гърне с тетроболи от Аполония на Черно море 3 броя, от гр. Парион 84 и от Тракийски Херсонес 285. Тия монети са прибрани в музея в Стара Загора.

Горнослав, Пловдивско. При оран изровили случайно един меден съд със 786 златни отлично запазени монети от Комнините. Монетите се разпределят така: Алекси I Комнин (Wroth, LXIV, 2) 239 номизми, Йоан II Комнин (Wroth, LXVI₆) 274, Мануил I Комнин (Wroth, LXVIII₁₄₋₁₅) 264 и Андроник I Комнин (Wroth₃₋₄) 9. Това съкровище е откупено за музея в Пловдив. По съобщение на Хр. Джембов.

Долна Вереница, Михайловградско. В м. Калугерец, било изровено случайно гърне с повече от 300 акчета от XV в. От тая находка бяха откупени 239, акчета за музея в София. Те са всички от Баязид I (1390—1402 г.)

Долна Кабда, Търговишко. При направа на път скреперът изровил множество медни византийски монети. Директорът на музея в Търговище могъл да събере из пръстта около 1500 г монети. От тая находка прегледах около петдесет екземпляра. Те се оказаха от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₇) и Исак II Ангел (Wroth, LXXII_{5,6}). Тия монети се отличават с

дребните си ядра с най-различна периферия. Повечето екземпляри бяха половинки, четвъртинки и пр. части от медната пластинка на цели монети.

Долна Оряховица, Търновско. При оран в м. Могилите, югоизточно от селото, били изкопани 115 римски сребърни монети. Те според съобщение на Н. Ангелов от музея в Търново се разпределят така: Нерон 1, Нерва 2, Домициан 6, М. Аврели 8, Антонин Пий 15, Траян 18, Веспасиан 17, Адриан 35, Юл. Домна 1 и Фаустина майка 12.

Драгоево, Коларовградско. В двора на една къща били изкопани случайно 10 големи сребърни монети (Юзлюци) от Селим III. По съобщение на д-р В. Хараланов.

Калараш, Румъния. В околността на гр. Калараш е била открита случайно една находка от 170 гроша на Ив. Александър с Михаил-Асен. Находката е прибрана в музея в Калараш. По съобщение на П. Дякону.

Каменово, Разградско. От околността на селото произхожда една случайно открита находка с подражания на тетрадрахмите на Филип III Аридей. От тая находка попаднали в музея в Русе само 54 екземпляра. Те са с добре запазена повърхност. По съобщение на В. Димова.

Камено поле, Врачанско. При оран били изровени множество сребърни западноевропейски и турски монети от XVIII в. Находката била пръсната между селяните. От тая находка попаднали в музея във Враца само 1 талер от Рагуза (1753 г.), 1 голяма (юзлюк) от Махмуд I (1731—1755) и 1 от Мустафа III (1758—1774). По съобщение на Богдан Николов.

Камено поле, Врачанско. Един овчар изровил случайно на брега на селската река в м. Бързо поле множество медни корубести монети, които той раздал на познатите си. От тая находка могли да приберат за музея във Враца само 3 монети от Исак II Ангел (Wroth, LXXII_{5,6}) и 3 от Алекси III Комнин (Wroth, LXXIII₁₀).

Ковачевица, Благоевградско. В землището на селото са били намерени златни монети на Никейския император Иоан I Ватацес. Не е известен броят на намерените монети. От тая находка откупили за музея в Пазарджик два добре запазени екземпляра (Wroth, III pl. XXIX₃₋₈).

Кривица, Разградско. При оране било намерено гърне с 91 бронзови монети от следните градове в Тракия и Мизия: Маркианопол: С. Север 10, С. Север и Юл. Домна 1, Сев. Александър 9, Каракала 3, Макрин и Диадумениан 2, Елагабал 7, Елагабал и Юл. Соемия 1, Елагабал и Меза 3, Гордиан и Серапис 1; Никопол на Росица: С. Север 4, Север Александър 1, Каракала 7, Гета 1, Макрин 6, Диадумениан 5, Гордиан III 3; Томи: Гета 1, Макрин, и Диадумениан 1, Гордиан III 1; Одесос: Сев. Александър 1, Каракала, 1, Гордиан III 1, Гордиан III и Серапис 3; Адрианопол: Каракала 2, Гордиан III 4; Анхиало С. Север 3, Максимин 1; Месемврия; Гордиан III и Транквилина 1, Филип и Отацилия 1; Пауталия: Каракала 1 и 5 много развалени. Находката е постъпила в музея в Разград.

Мелница, Ямболско. При оране с трактор намерили в браздите голямо количество медни византийски монети. Монетите били пръснати между различни хора. От тази находка попаднали в музея в Ямбол само 3 екземпляра — всички от Мануил I Комнин (Wroth, LXX₄).

Огнен, Бургаско. В м. Бужова могила било изровено случайно едно гърне с около 4800 римски сребърни монети от II и III в. От това съкровище били откупени 3000 броя за музея в Бургас, 1600 — за музея в Карнобат и 129 — за музея във Варна. Монетите във Варна се разпределят по съобщение на М. Мирчев така: Адриан 2, С. Север 10, Пертинакс 1. Юл. Домна 6, Макрин 2, Максимин 11, Каракала 21, Гета 2, Гордиан III 58, Филип баща 10.

Пъкуйул луй Соаре, остров на Дунав, Румъния. При разкопките на средновековната крепост на тоя остров изкопали в пласта, датиращ от XIV в., 174 гроша от Иван Александър с Михаил Асен, 5 от Иван Срацимир, 1 от Тертер (с двуглав орел) и 2 от румънския войвода Влайку I. По съобщение на П. Дякону, ръководител на разкопките.

Пиргово, Русенско. Не са известни нито обстоятелствата на намирането, нито броят на сребърните антични монети, намерен при Пиргово, от които могли да приберат в музея в Русе само 17 екземпляра. Те се разпределят така: тетрадрахми с отличителния знак на Ме-

семврия на Черно море 9 броя; те са със следните монограми на монетни магистрати: *AA* и *ΠΥ*, *AA* и *ANT*, *AA* и *OMΦ*, *AA* и *ΠΥΡ*, *AA* и *HPA*, *MA* и *KO*, и *M* и *HTA*(?) 2 броя; I македонска област 8 бр. с монограмите *AP* (3 бр.) с *TKP* и *TME* (2 броя) и *TKP* и *TAMIE* (3 броя). (Syl. num. graec. Copenhagen III. 1943, nr. 1311 и 1314.

Правище, Пловдивско. Един ловец намерил случайно няколко бронзови антични монети из браздите край микроязовира на с. Правище. На същото място директорът на музея Хр. Джамбов намерил допълнително из пръстта още 77 монети и части от гърнето, в което са били укрити монетите. Бронзовите монети са от следните градове в Тракия: Августа Траяна, М. Аврели 5, С. Север 1, Гета 2. Деултум: Каракала 1, Сев. Александър 5, Максим цезар 2, Макрин 1, Диадумениан 1; Никопол на Места: Каракала 1; Пауталия: М. Аврели 2, С. Север 1, Каракала 3, Гета 5; Сердика, Каракала 24, Гета 1; Филипопол: М. Аврели 1, С. Север 1, Каракала 3, Елагабал 1 и антониниани: Максимин 1, Гордиан III 1 и 14 много развалени.

Реселец, Плевенско. От околността на селото произхожда една малка находка с бронзови византийски монети от VI в. (фолиси). Монетите се разпределят така: Тибери Константин (сечени в Никомедия) 6, Маврики Тибери (Константинопол 9, Никомедия 1, половин фолис, сечени в Тесалоник 4), Юстин II и София (Константинопол 4, Никомедия 4, Теупол 1 и 2 половин фолис, Тесалоник). Находката е купена за Археол. музей в София.

Риш, Коларовградско. При това село е било намерено случайно едно глинено съдче със сребърни западноевропейски и турски монети. Те се разпределят така: 1 грош от Пагуза, 6 от Стефан Батори, 10 юкюлуци от Абдул Хамид, 2 от Ахмед I, 8 юкюлци и 724 дребни монети от Мустафа III. Всички монети са пробити (за накит). Заедно с монетите е имало и две сребърни обеци и 1 пръстен. Находката е прибрана в музея в Коларовград. По съобщение на В. Антонова.

Родина, Търновско. В музея в Търново е постъпила част от находка с бронзови монети на градове от Мизия и Тракия. Те се разпределят така: Маркианопол: С. Север 6, Каракала 1, Макрин 1, Макрин и Диадумениан 1, Елагабал 7, Елагабал и Юл. Меза 2, Сев. Александър 5: Сев. Александър и Меза 1; Никопол на Росица: С. Север 4, Гета 1, Макрин 5, Диадумениан 1, Елагабал 11, Гордиан III и Транквилина 1, Гордиан III и Серапис 1; Дионисопол: Север Александър 1; Адрианопол: Юл. Домна 1, Каракала 1, Гордиан III 6; Анхиало: С. Север 1, Гордиан III 1, Гордиан III и Транквилина 1; Бизантион: Юл. Мамея 1; Месемврия: Филип и Отацелия 1; Пауталия: Каракала 1; Филипопол, Каракала 1. По съобщение на Н. Ангелов.

Роза, Ямболско. Пороен дъжд изровил край вадата на селото при шосето за с. Ботево тетроболи от V и IV в. пр. н. е. От тая находка могли да приберат за музея в Ямбол само 8 монети от Аполония на Черно море и 25 от гр. Парион.

Рудник, Бургаско. При оран с трактор било изровено гърне със сребърни западноевропейски монети, които плугът разнесъл из пръстта. Събрани били 124 монети. Те се разпределят така: Белгийска конфедерация 85 талера (от 1576, 1593 и 1604 г.); Австрия: Фердинанд II 9, Фердинанд III 5, Метей I 14; Пруссия: Георг Вилхелм 6 четвърт талера; Полша: Сигизмунд III 1 четвърт талер; Франция: гр. Нанси 2 четвърт талера и две развалени. Находката е прибрана в музея в Бургас. По съобщение на М. Лазаров.

Ръжинци, Трънско. Не са известни обстоятелствата на откриването на едно голямо съкровище от тетрадрахми на Филип II и Патрай, намерено случайно при копане край с. Ръжинци. От него можа да бъде купена една значителна част (22 140 кг) за нумизматичната сбирка на Археологическия музей в София. Тя съдържа 1446 тетрадрахми от Филип II, 1208 тетрадрахми от пеонския цар Патрай, 2 от Ликей и 1 от гр. Дамастион. Една значителна част от Филиповите тетрадрахми имат върху опаката страна вдлъбнатина от остро оръдие. Филиповите тетрадрахми носят знаците на двете македонски монетарници Амфипол и Пела.

Цар Петрово, Видинско. В каменната кариера при селото работници разкрили десетина гроба от някакъв античен некропол. При скелетите намерили по няколко (в един десет броя)

медни монети от Галиен, Аврелиан, Флориан и Проб. Монетите са прибрани в музея във Видин. По съобщение на Йорданка Атанасова.

Свобода, Старозагорско. При оран с трактор в м. Кичовски злак били изровени повече от 1000 римски сребърни монети от II и III в. От тази находка постъпили 640 броя в музея в Стара Загора. Те се разпределят по съобщение на Д. Николов тъй: Юл. Меза 1, Максимин I 3, Пупиен 1, Балбин 1, Каракала 2, Елагабал 6, Гордиан III 195, Филип баща 134, Филип син 37, Отацила Севера 37, Траян Деци 172 и Етрусцила 51.

Севлиево. До един стар зид в кв. Балабаница били изкопани случайно 28 бронзови монети на градове от Мизия и Тракия и 9 денара и антониниани на римски императори от II и III в. Монетите се разпределят така: Маркианопол: С. Север 1, Каракала 2, Север Александър 1, Гордиан III 1; Никопол на Росица: С. Север 1, Каракала 5, Диадумениан 1, Гордиан III 2; Гордиан III 1; денари: Антонин Пий 1, Септими Север 2; антониниани: Гордиан III 1, Филип баща 2 и Траян Деций 3. Находката по съобщение на Й. Панов е прибрана в музея в Севлиево.

Седларево, Бургаско. При селото е изкопано случайно едно гърне с 3 талера на Мария Терезия от 1780 г., 3 от венецианския дож Джовани Корнер II (1720), 22 големи монети (юзлужи) от Селим I (1788) и 777 дребни турски парици, всички пробити (от накит). Находката е прибрана в музея в Сливен по съобщение на Ел. Бацова.

Санадиново, Плевенско. В м. Суватя един от работниците изровил 240 сребърни римски монети от II—III в. От тая находка, която е пръсната между селяните, били купени за музея в Плевен следните екземпляри: Веспасиан 1, Юлия Тити 9, М. Аврели 1, Комод 2, С. Север 30, Каракала 12, Север Александър 61, Юл. Домна 1, Юл. Меза 15, Юл. Павла 3, Юл. Мамея 9, Юл. Соемия 7, Максимин 2, Елагабал 51. По съобщение на Ев. Генова.

Смочан, Ловчанско. При оран с трактор били изровени 9 кг медни корубести монети. От нея ми показаха двадесетина екземпляра. Те бяха от Мануил Комнин (Wroth, LXX 4 и 6); Исак II Ангел (Wroth, LXXII 5, 6) и Алекси III Комнин (Wroth, LXXIII, 7—9). Находката е прибрана в музея в Ловеч. По съобщение на Гено Иванов и П. Павлов.

Старцево, Кърджалийско. Над селото било изкопано случайно едно гърне с няколко десетки дребни бронзови монети от гр. Маронея от II в. пр. н. е. Находката е пръсната. От нея ми показаха 5 броя, всички от един тип, но от разни двойки медни печати (Мушмов, Антич. монети на Балканския п-ов, табл. XX, 19).

Стройно, (по-рано Свети Илия), Елховско. Селяни намерили и събрали в пръстта изровени от трактор 193 сребърни монети от II в. пр. н. е. От тях 126 са тетрадрахми на о-в Тасос (между тях има 18 екземпляра с варваризирани образи и надписи), 60 тетрадрахми от гр. Маронея, 3 от I македонска област и 4 от Атина. По съобщение на Ж. Попов монетите са постъпили в музея в Ямбол.

Тополово, Пловдивско. Като орали с трактор, било изровено гърне с 40 тракийски подражания на тасоски тетрадрахми и 130 републикански денари от II и I в. пр. н. е. Находката е прибрана в музея в Пловдив. По съобщение на М. Матеев, вж. в „Вечерни новини“ от 14. XI. 1961 г.

Трояново, Старозагорско. В м. Чифлика при ДМП „Марица“ — Изток било изкопано случайно едно съкровище от 441 тетробола от Тракийския Херсонес и 111 от гр. Париион. Съкровището е постъпило в музея в Стара Загора.

Хотница, Търновско. До това село неизвестно при какви обстоятелства са били намерени сребърни монети от II—I в. пр. н. е. От тази находка могли да приберат за музея в Търново само 62 тасоски тетрадрахми и една с името на Александър III Велики, сечена от гр. Месемврия на Черно море. По съобщение на Н. Ангелов.

Хр. Смирненски (по-рано Луково), Михайловградско. При това село били намерени римски сребърни монети от II в. От тях 1480 броя откупили за музея във Враца. Те се разпределят така: Нерон 10, Галба 1, Отон 2, Вителий 7, Веспасиан 150, Димициан 78, Нерва 33,

Траян 290, Адриан 295, Сабина 25, Л. Елий-цезар 2, Антонин Пий 277, Фаустина майка 152, М. Аврели 94, Фаустина млада 60 и Луций Вер 4.

Царевец, Търновско. В един блок на ТКЗС тракторът изровил едно гърне с бронзови монети. Събрани били само 53 броя, които постъпили в музея в Свищов. Те са от следните градове в Мизия и Тракия: Маркианопол: Макрин 5, Диадумениан 3, Елагабал 8 и Гордиан III 4; Никопол на Росица: Септ. Север 2, Каракала 2, Макрин 1, Диадумениан 1, Елагабал 3, Елагабал и Соемия 1, Север Александър 6, Гордиан III 1, Гордиан и Серапис, Одесос: Елагабал 1, Гордиан III 1, Гордиан и Транквилина 1; Анхиало: Септими Север 1; Адрианопол: Гордиан III 8.

Църква, Пернишко. Намерено е случайно едно гърне с 1500 гр акчета от Мурад II (1421—1451). Повечето от екземплярите в находката са сечени в монетарницата на гр. Сяр. Находката е откупена за музея в Перник.

Черногорово, Пазарджишко. В един блок на ТКЗС тракторът изровил бронзов съд с 282 тетрадрахми на гр. Атина (нов стил). Във всички екземпляри главата на Атина върху лицето е полуизтрита. Това съкровище е откупено за музея в Пазарджик по съобщение на Н. Гиздова. В мястото, гдето е изровено съкровището, се виждат и няколко ниски могили и останки от стари зидове, градени от камък.

TRESORS MONÉTAIRES DÉCOUVERTS EN BULGARIE EN 1960 ET 1961

T. GERASSIMOV

(Résumé)

1960

Asenovgrad, arrondissement de Plovdiv. — 74 monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène, 56 d'Isaac l'Ange et 39 d'Alexis III Comnène. Musée d'Asenovgrad.

Bežanovo, arrondissement de Loveč. — Trésor de 500 deniers romains du IIe siècle, dont seulement 150 exemplaires se trouvent au Musée de Loveč.

Beljanovo, arrondissement de Ruse. — Trésor de 300 imitations barbares de tétradrachmes de Philippe III Aridée et 3 tétradrachmes de Philippe II. Musée de Ruse.

Brjag, arrondissement de Tărgoviște. — Partie d'un trésor monétaire de Marcianopolis — 18, Nicopolis ad Istrum — 13, Dionysopolis II—2, Tomis — 1.

Venkovec, arrondissement de Sofia. — 4 statères avec un silène tenant dans ses bras une menade (style archaïque).

Vetrendol, arrondissement de Pazardžik. — 7 thalers de Marie Thérèse, 5 — de François Ier, 1 de Charles IV d'Espagne, 1 de Louis XVIII et de nombreuses menues monnaies d'Abdul Azis Ier.

Vidin. — 764 aspres du sultan Sélim Ier. Musée de Vidin.

Vidin. — Trésor de monnaies d'argent: Autriche: Léopold Ier — 15 demithalers, Marie Thérèse — 4 thalers, Charles VI — 4 demi-thalers; Espagne: Philippe II — 2 demi-thalers et 30 menues monnaies turques du XVIIIe siècle toutes perforées.

Bjaglarovo, arrondissement de Haskovo. — Trouaille de 9 monnaies d'or: Confédération belge — 2, Mustapha III — 1, Sélim Ier — 1, Mustapha IV — 1 et Mahmud II — 4. Musée de Haskovo.

Gaber, arrondissement de Sofia. — Trésor de tétradrachmes de la première région macédonienne. Dispersé parmi les ouvriers qui l'ont découvert.

General Nikolaevo, arrondissement de Plovdiv. — 770 monnaies de Manuel Ier Comnène et d'Andronic Ier Comnène ont été recueillies par le Musée de Plovdiv.

Gorni Voden, arrondissement de Plovdiv. — Tétrahols de la Chersonèse de Thrace et de Parion. Musée d'Asenovgrad: 4 exemplaires de la Chersonèse et 2 de la ville de Parion.

Dinkata, arrondissement de Pazardžik. — Trésor d'une monnaie d'or du doge de Venise Nicola da Ponte, une monnaie turque du XVIe s., 1 thaler et 1/4 de thaler de la Confédération belge, 1 thaler de Ferdinand III et 60 menues monnaies turques, toutes perforées.

Dobrolevo, arrondissement de Vraca. — Trésor de tétradrachmes de Thasos dont 4 avec des représentations barbarisés. Musée de Vraca: 6 exemplaires.

Dolna Rosica, arrondissement de Tărgoviște. — Trésor de 500 monnaies de bronze de villes de Mésie et de Thrace. Musée de Tărgoviște: Marcionopolis — 14, Nicopolis ad Istrum — 13, Odessos — 1, Tomis — 1, Augusta Trajana — 1, Anhialo — 2.

Dragomir, arrondissement de Plovdiv. — 16 tétradrachmes d'Athènes (style nouveau), provenant d'un plus grand trésor. Musée de Plovdiv.

Dabrava, arrondissement de Tărgoviște. — Trésor de monnaies de bronze de Dionysopolis — 5, Marcianopolis — 264, Nicopolis ad Istrum — 274, Odessos — 21, Tomis — 18, Istros — 1, Anhialo — 18, Augusta Trajana — 3, Hadrinopolis — 39, Deultum — 1, Mesembria — 6, Nicopolis ad Nestum — 1, Pautalia — 2, Serdica — 2, Philippopolis — 5, Nicée — 1, 1 sesterce de Marc Aurèle et 1 de Septime Sever.

Emirovo, arrond. de Burgas. — Trésor de 237 deniers romains du IIe et IIIe s. Musée de Burgas.

Žitnica, arrond. de Plovdiv. — Trésor de 300 deniers romains et d'antoniniens de IIe et IIIe s. Musée de Plovdiv.

Ivanovo, arrond. de Kolarovgrad. — Important trésor de monnaies de cuivre d'Alexis Ier Comnène, Jean II, Isaac II l'Ange et Alexis III Comnène. La trouvaille est dispersée parmi les paysans.

Isbul, arrond. de Kolarovgrad. — 137 monnaies d'argent d'Achmed III, Maumud Ier, Osman III, Mustapha III, Abdul Hamid Ier et 3 thalers de Raguse.

Kalojanovec, arrond. de Stara Zagora. — Trésor de 889 monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène, Andronic Ier Comnène et Isaac II l'Ange. Musée de Stara Zagora.

Korten, arrond. de Sliven. — 24 thalers de la Confédération belge. Musée de Nova Zagora.

Korten, arrond. de Sliven. — Trésor de 2 kg de monnaies de cuivre d'Isaac II l'Ange et Alexis III Comnène.

Krušovica, arr. de Vraca. — Trésor d'environ 1000 monnaies de cuivre de Valentinien Ier. La trouvaille est dispersée parmi les paysans. Le Musée de Vraca en a acheté 44 exemplaires.

Krušovica, arr. de Vraca. — Trésor de 20 tétradrachmes de Philippe II.

Kran, arr. de Stara Zagora. — Trésor de monnaies byzantines d'or du XIIe s. Musée de Kazanlak: 32 exemplaires de Nicéphore III et Manuel Ier Comnène.

Kjustendil. — Trésor de 577 monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène, Isaac II l'Ange, Alexis III Comnène et Andronic Ier Comnène. Musée de Kjustendil.

Laka, arr. de Burgas. — Trouvaille de 1 gros de Jean Alexandre, 3 monnaies d'argent de Manuel II Paléologue, 4 de Jean VIII Paléologue et 122 aspres de Mehmed II. Musée de Burgas.

Medovina, arr. de Tărgoviște. — Partie d'un trésor: Marcianopolis — 8, Nicopolis ad Istrum — 9, Anhialo — 1. Musée de Tărgoviște.

Medovo, arr. de Stara Zagora. — Trésor de 5 imitations barbares de tétradrachmes de Thasos et 151 deniers romains républicains. Musée de Stara Zagora.

Mikre, arrond. de Loveč. — Trésor de 1000 deniers romains et antoniniens du IIe et IIIe s. et une fibule d'argent. Musée de Loveč.

Mirovo, arr. de Sofia. — On a découvert dans les ruines d'une forteresse du Moyen Âge 3 solidus et 5 tremis de Justinien Ier.

Măgliș, arr. de Stara Zagora. — Trésor de 18 kg de monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène, Isaac II l'Ange, Andronic Ier Comnène et Alexis III Comnène. Musée de Stara Zagora.
Naučene, arr. de Sliven. — Trouvaille de gros de Jean Alexandre avec Michel Assen. Le Musée de Sliven en a recueilli 12 exemplaires.

Novo selo, arr. de Stara Zagora. — 148 monnaies de bronze de Philippe II, 51 d'Alexandre III, d'Antioche Ier et 1 de la ville de Larissa, provenant d'un trésor assez important. Musée de Stara Zagora.

Panajote Hitov, arr. de Tărgoviște. — Trésor de 53 deniers romains et antoniniens du IIe et IIIe s.

Pejčinovo, arr. de Ruse. — On a trouvé dans une nécropole du IVe s. auprès de chaque squelette 20—30 menues monnaies romaines du IVe s.

Petrič. — Trésor de 5000 monnaies scyphates de Manuel Ier Comnène et d'Isaac II l'Ange.

Pordim, arr. de Pleven. — Trouvaille de 42 imitations barbares de tétradrachmes de Philippe III l'Aridé. Musée archéologique de Sofia.

Pravoslav, arr. de Stara Zagora. — Deux trouvailles (58 et 151 exemplaires) de deniers romains républicains. Musée de Stara Zagora.

Rupci, arr. de Pleven. — Trouvaille de 4 tétradrachmes de Thasos, 25 drachmes de Dirachion et 3 d'Apollonia sur la mer Adriatique. Musée de Pleven.

Slatina, arr. de Loveč. — Important trésor de monnaies romaines de cuivre, argentées du IVe s. Le Musée de Loveč n'en possède que 2900 exemplaires.

Teteven. — Trésor de 1288 deniers romains et antoniniens du IIe et IIIe siècle. Musée de Teteven.

Hubavene, arr. de Vraca. — Important trésor de monnaies byzantines de cuivre enterré dans un vallon. Musée de Vraca. On n'en a recueilli que 26 exemplaires d'Isaac II l'Ange et d'Alexis III Comnène.

Černičevo, arr. de Kărdžali. — On a découvert dans une tombe près d'un squelette 1 thaler de Léopold Ier, 2 de la Confédération belge, 1/4 de thaler de Georg Wilhelm, 2 de Sigismond III, 1 gros Stéphane Bathori et 4 de la ville de Raguse. Musée de Kărdžali.

Zranča, arr. de Pazardžik. — Trésor de 21 gros du doge de Venise Théopulo et des parties d'un collier doré, ainsi qu'un bracelet en argent. Musée de Pazardžik.

Jakimovo (Progorelec), arr. de Mihajlovgrad. — 5 monnaies de cuivre de Constantin VII et Zoé et de Léon VI.

1961

Belogradčik. — Trouvaille avec des gros de Jean Alexandre et de Michel Assen.

Birimirci, arr. de Sofia. — Trésor de 500 monnaies occidentales en argent et 2 monnaies turques du XVIIe s. Musée de la ville de Sofia.

Gabrovo. — Trouvaille de 28 monnaies occidentales en argent et de monnaies turques. Musée de Gabrovo.

Golemo Čočoveni, arr. de Sliven. — Trésor de 300 monnaies byzantines de cuivre du XIIe et XIIIe s. On a pu en acquérir 90 exemplaires de Manuel I Comnène, Isaac II l'Ange et Alexis III Comnène. Musée de Sliven.

Golemo Konare, arr. de Plovdiv. — 104 monnaies romaines du IIe et IIIe s.

Gorno Novo selo, arr. de Stara Zagora. — Trésor de 3 tétrabcles d'Apollonia sur la mer Noire, 84 de Parion et 285 de la Chersonèse de Thrace. Musée de Stara Zagora.

Gornoslav, arr. de Plovdiv. — Trésor de 786 monnaies d'or des Comnène: Alexis Ier — 239 nomismata, Manuel Ier — 274 et Andronic Ier — 264. Musée de Plovdiv.

Dolna Verenica, arr. de Mihajlovgrad. — Trésor de plus de 300 aspres de Bajazet Ier (1390—1402). Musée archéologique de Sofia.

Dolna Kabda, arr. de Tărgoviște. — 1500 kg de monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène et d'Isaac II l'Ange. Musée de Tărgoviște.

Dolna Orehovica, arr. de Tărnovo. — Trouvaille de 115 deniers romains du IIe s. Musée de Tărnovo.

Dragoevo, arr. de Kolarovgrad. — 10 grandes monnaies d'argent de Sélim III.

Kamenovo, arr. de Razgrad. — Trouvaille d'imitation barbare de tétradrachmes de Philippe III l'Aridé. Le Musée de Ruse n'en a acquis que 54 exemplaires.

Kamenopole, arr. de Vraca. — On a découvert près de ce village de nombreuses monnaies d'argent occidentales et turques du XVIIIe s. (Raguse, Mahmud Ier, Mustapha III).

Kamenopole, arr. de Vraca. — Trouvaille de monnaies de cuivre d'Isaac II l'Ange et d'Alexis III Comnène. Les monnaies sont dispersées parmi la population. 6 exemplaires se trouvent au Musée de Vraca.

Kovačevica, arr. de Blagoevgrad. — Trésor de monnaies d'or de Jean Ier Vatatzes. La trouvaille est dispersée parmi la population. 2 exemplaires se trouvent au Musée de Pazardžik.

Krivica, arr. de Razgrad. — 91 monnaies de bronze de Marcionopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessos, Tomis, Hadrianopolis, Anhialo, Mesembria sur la mer Noire, Pautalia. Musée de Razgrad.

Ognen, arr. de Burgas. — Trésor de 4800 deniers romains et antoniniens du IIe et IIIe s. 3000 exemplaires se trouvent au Musée de Burgas, 1600 au Musée de Karnobat, 129 au Musée de Varna.

Pirgovo, arr. de Ruse. — Partie d'un trésor de monnaies antiques d'argent: 9 tétradrachmes à l'effigie d'Alexandre le Grand et l'emblème de Mesembria et 8 de la première région macédonienne. Musée de Ruse.

Pravište, arr. de Plovdiv. — Monnaies de bronze d'Augusta Trajana — 8, Deultum — 10, Nicopolis ad Nestum — 1, Pautalia — 11, Serdica — 25, Philippopolis — 6; antoniniens: Maximin — 1 et Gordian III — 1. Musée de Plovdiv.

Reselec, arr. de Pleven. — Trouvaille de 31 monnaies de bronze de Tibère Constantin, Maurice Tibère et Justin II et Sophie. Musée archéologique de Sofia.

Riš, arr. de Kolarovgrad. — Trouvaille de 751 monnaies occidentales et turques d'argent, et une bague et deux boucles d'oreilles en argent. Musée de Kolarovgrad.

Rodina, arr. de Tarnovo. — Partie d'une trouvaille de monnaies antiques de bronze: Marcianopolis — 23, Nikopolis ad Istrum — 28, Odessos — 4, Dionysopolis — 1, Hadrianopolis — 1 et Pautalia — 2. Musée de Tarnovo.

Rosa, arr. de Jambol. — Partie d'une trouvaille: 9 tetroboles d'Apollonia sur la mer Noire et 25 de la ville de Parion. Musée de Jambol.

Rudnik, arr. de Burgas. — 124 monnaies occidentales d'argent du XVIIe s. Musée de Burgas.

Ražinci, arr. de Trăn. — Important trésor de tétradrachmes de Philippe, Lyceios Patraios. Une partie se trouve au Musée archéologique de Sofia.

Car Petrovo, arr. de Vidin. — On a découvert par hasard près du village 10 tombes. Auprès de chaque squelette on a trouvé quelques monnaies de cuivre des empereurs Galien, Aurélien, Florian, Probus.

Svoboda, arr. de Stara Zagora. — Trésor de plus de 1000 deniers romains et antoninies du IIe et IIIe s. Le Musée de Stara Zagora en possède 640 exemplaires.

Sevlievo. — On a découvert par hasard dans la ville 228 monnaies de bronze de Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Hadrianopolis, Anhialo, 4 deniers de Septime Sévère et d'Antonin Pie et 6 antoninienes de Gordian III, Philippe le Père et Trajan Décus. Musée de Sevlievo.

Sedlarevo, arr. de Burgas. — Trouvaille de 6 monnaies occidentales d'argent et 799 monnaies turques du XVIIIe s. Musée de Sliven.

Sanadinovo, arr. de Pleven. — Trésor de 240 deniers romains du IIe et IIIe s. Musée de Pleven.

Smocan, arr. de Loveč. — Trésor de 9 kg de monnaies de cuivre de Manuel Ier Comnène, Isaac II l'Ange et Alexis III Comnène. Musée de Loveč.

Starčevo, arr. de Kărdžali. — Vase en argile avec plusieurs dizaines de monnaies de bronze de la ville de Maronée du IIe s. av. n. e. La trouvaille est dispersée.

Strojno (anciennement Sveti Ilia), arr. d'Elhovo. — Trésor de 193 monnaies hellénistiques d'argent: 126 tétradrachmes de Thasos (dont 18 exemplaires avec des représentations et des inscriptions barbarisées, 60 de la ville de Maronée, 4 d'Athènes (nouveau style) et 3 de la première région macédonienne. Musée de Jambol.

Topolovo, arr. de Plovdiv. — Trésor de 40 imitations barbares de tétradrachmes de Thasos et 130 deniers romains républicains du IIe et Ier s. av. n. e. Musée de Plovdiv.

Trojanovo, arr. de Stara Zagora. — Trésor de 441 tétroboles de la Chersonèse de Thrace et 111 de la ville de Parion. Musée de Stara Zagora.

Hotnica, arr. de Tărnovo. — Trouvaille de monnaies d'argent du IIe — Ier s. av. n. e. Le Musée de Tărnovo ne possède que 62 tétradrachmes de Thasos et 1 à l'effigie d'Alexandre le Grand et l'emblème de Mesemvria.

Carevec, arr. de Tărnovo. — Partie d'une trouvaille (53 exemplaires) de monnaies des villes Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum, Odessos, Anhialo et Hadrianopolis. Musée de Svištov.

Cărkva, arr. de Pernik. — Trésor de 1500 gr. d'aspres de Mourad II (1481—1451). Musée de Pernik.

Černogorovo, arr. de Pazardžik. — Trésor de 282 tétradrachmes athéniens (style nouveau). Musée de Pazardžik.

ПОДРАЖАНИЯ НА ТЕТРАДРАХМИТЕ НА ПЕОНСКИЯ ЦАР ПАТРАЙ (335—315)

Тодор Герасимов

От познатите пеонски царе само трима са ковали монети от свое име. Това са Ликей, Патрай и Авдолеон.¹ Най-често се срещат тетрадрахмите на втория — Патрай (обр. 1). В откритото през 1961 г. при с. Ръжанци (Пернишки окръг) съкровище с македонски и пеонски монети от IV в. пр. н. е. близо една трета от монетите бяха тетрадрахми на Патрай (1208 броя), а само 2 на Ликей. Големият брой тетрадрахми в съкровището дава основание да приемем, че тоя пеонски цар е имал условия да кове значителни количества тетрадрахми през своето двадесетгодишно управление. Тия тетрадрахми, както показва съкровището и досега регистрираните отделни екземпляри, са циркулирали и вън от пределите на пеонската държава. Засега се намират предимно в граничещите на североизток от Пеония области — днешно Граовско и Белоградчишко. Понякога се намират в посочените места и подражания на тия тетрадрахми.

Явява се въпрос, кой е секъл тия подражания на тетрадрахмите на Патрай. Обикновено се приема, че когато една доброкачествена монета престане да бъде внасяна, местното население, което е свикнало да си служи и има доверие в нея, започва да пуска в обращение за нуждите си подражания на същата монета. В източния дял на Балканския полуостров са ковани от местното население подражания на някои видове монети не само от сребро, но и от бронз. Траките са ковали подражания на много популярните между тях тетрадрахми на македонския цар Филип II, Филип III Аридей, тасоските тетрадрахми от II в. пр. н. е., тия на Мароней от същото време, на тетроболите на гр. Истиея на о. Евбея² и др. Естествено е да

¹ Г. И. Кацаров, Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония, София, 1921, стр. 49 и сл.; Н. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров, София, 1912, табл. LXI, стр. 1—9.

² Т. Герасимов, Тракийски подражания на тетроболите на гр. Истиея, ИАИ, XXII, 1959, стр. 335 и сл.

допуснем, че подражанията на тетрадрахмите на Патрай са били ковани от племената, населявали областта на север от Пеония. Това са били агрианите, населявали поречието на Горна Струма (днешно Граовско).¹

Долу даваме описанието на няколко такива подражания:

1. Лице: Глава на Аполон, надясно

Опако: $\Delta\Delta$. Конник в скок надясно. Под коня човешка фигура, опъната на земята. Сребро, диаметър 22 мм, тегло 12,10 г. Народен археологически музей в София (обр. 2).

Обр. 1. Тетрадрахма на Патрай
Fig. 1. Tétradrachme de Patraios

Обр. 2. Подражание на тетрадрахма на Патрай
Fig. 2. Imitation de tétradrachme de Patraios

Обр. 3. Подражание на тетрадрахма на Патрай
Fig. 3. Imitation de tétradrachme de Patraios

Обр. 4. Подражание на тетрадрахма на Патрай
Fig. 4. Imitation de tétradrachme de Patraios

Обр. 5. Подражание на тетрадрахма на Патрай
Fig. 5. Imitation de tétradrachme de Patraios

2. Лице: Глава на Аполон наляво в зрънчест кръг.

Опако: Δ / Конник в скок надясно. В дясната ръка държи дълго копие, с което пробожда паднал на земята войник с кръгъл щит. Сребро, диаметър 23 мм, тегло 11 г. (обр. 3).

3. Лице: Глава на Аполон наляво в зрънчест кръг.

Опако: $\Sigma \dots \Delta\Delta$. Гор е отдясно към ляво. Конник в скок наляво. Лявата му ръка, свита в лакътя, опряна върху бута на коня. Около шията на коня ремък, от който се спущат три висулки. Под коня фигура, лежаща на земята.

¹ Б. Геров, Проучвания върху Западнотракийските земи през римско време, ГСУФФ, LIV, 3 1959—1960. София, 1961, стр. 79 и сл.

Сребро, диаметър 23 мм. Народен археологически музей в София (обр. 4).

4. Лице: Глава на Аполон от същия печат, както в горния екземпляр № 3.

Опако: Конник в скок надясно. Под корема на коня се вижда щит. На земята под коня лежи по гръб воин.

Сребро, диаметър 24 мм, тегло 11,81 (обр. 5).

От четирите екземпляри, описани по-горе, само в един главата на Аполон е представена надясно, както в оригиналните тетрадрахми на Патрай. В останалите тя е обърната наляво. Окото в описаните екземпляри е гравирано *en face*.

Гравьорите, които са приготвяли печатите за тия монети, не са могли да предадат характерната поза на коленичили и падащ гърбом неприятел под коня. Винаги те го представят прострян под коня. В едни екземпляри щитът на победения неприятел се подава изпод корема на коня.

От монетите, описани под № 3 и 4, се вижда, че за лицевата им страна е употребен един и същи долен печат, а за opakото — два различни монетни печата. Това показва, че тия имитации са ковани в големи количества екземпляри, поради което горните печати са се повреждали и са заменени с други. Само долният печат, който изпитва по-слабо удара на тежкия чук, се запазва по-дълго време без повреда.

IMITATIONS DE TETRADRACHMES DU ROI PATRAIOS (335—315) DE PÉONIE

T. Gerassimov

(Résumé)

L'auteur décrit quatre imitations de tétradrachmes du roi Patraios de Péonie. Ces imitations de tétradrachmes furent, selon lui, frappées par la tribu péonienne des Agrianes, ces monnaies se trouvant principalement sur le territoire habité jadis par les Agrianes sur le cours supérieur de la Strouma (Strymon).

ТРАКИЙСКО МОГИЛНО ПОГРЕБЕНИЕ В ТЕТЕВЕНСКИЯ БАЛКАН

Тодор Герасимов

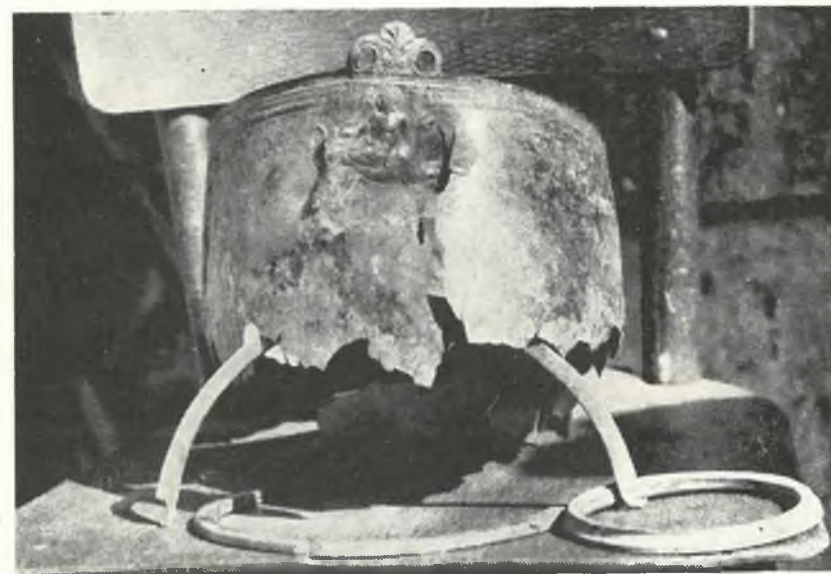
В басейна по горното течение на р. Вит има множество надгробни могили. Едни от тях са разположени на полянки край самата река и притоците ѝ, а други — предимно по рътлините на Стара планина. Досега нито една от тия могили не е изследвана системно.¹ В последните години иманяри са разкопали няколко от тях (при с. Васильово, на хребета Дели магаре над Тетевен и др.). За съжаление не е известно какво е намерено при това ровене.

Само от три-четири случайно разкопани могили са известни части от погребалния инвентар, които са запазени от намервачите и се пазят в музея на Тетевен.² Находките показват, че могилите в тоя кът на Стара планина, отдалечен от съобщителни артерии в древността, са били насипани от траките, които тук се занимавали със скотовъдство. Въз основа на споменатите

¹ През 1926 г. директорът на гимназията в Тетевен М. Койчев разкопал по една могила в м. Бойова дупка и в Дели магаре над самия Тетевен, Ив. Велков, Стари селища и градища по долината на Вит, София, 1927, стр. 18.

² Т. Герасимов, Старини в музея в гр. Тетевен, ИАИ, XX, 1955, стр. 594.

материали трябва да датираме и останалите неразкопани могили през IV—III в. пр. н. е. През април 1961 г. при прокарването на коларски път към картофените ниви в м. Бабинци, представляваща висока 800 м рътлина зад върха Трескавец над Тетевен, булдозерът пресякъл могилата, отдалечена на около 600—700 м от училището на махалата Бабинци. Могилката е висока 2 м

Обр. 1. Бронзова кофа от Бабинци при Тетевен
Fig. 1. Situle en bronze de Babinci près de Teteven

и е с диаметър 16 м. Обрасла е с трева и храсти. Насипана е от глинесто-песъчлива пръст. В източния ѝ край на дълбочина 1 м булдозерът изровил из под няколко големи камъни една бронзова кофа с две дръжки, пълна с пръст.

При опита да се види какво има под пръстта, долната част на кофата била счупена и късчетата, с изключение на масивния обръч от дъното ѝ, били захвърлени из пръстта. Освен кофата имало една сребърна паница (фиале), едно сребърно гърне, глинена паница, един глинен съд с една дръжка и железен връх от копие. Любопитният машинист в желанието си да намери и други по-ценни предмети, ровил по-дълбоко под нивото, където лежали съдовете, но не намерил нищо. От анкетата, която направихме през септември 1961 г., узнахме, че почвата под съдовете и наоколо била черна. Това показва, че могилата е била натрупана над мястото, дето е извършено трупоизгарянето. Двата глинени съда били натрошени и късовете им захвърлени в изровената пръст.

На около 40 м северозападно от разкопаната могила се намира една по-висока тераса, наречена Маринчова поляна. Върху нея се издига втора могила с диаметър 17 м и височина 2,50 м. От 1959 г. тя се разоравя от ТКЗС и по нея се садят картофи.

Обр. 2. Фиала и съдче от сребро от Бабинци при Тетевен
Fig. 2. Phiale et petit vase en argent de Babinci près de Teteven

Ето описанието на намерените в първата могила предмети:

1. Горна половина от бронзова кофа (обр. 1). Диаметър на отвора 20 см. На двете срещуположни страни има припоено ухо във вид на палмета, в които са прикачени двете дръжки. Под ухото има четири успоредни ръба. Непосредствено под тях има врязан орнамент от две преплетени ленти. Точно под всяко от ушите има по едно релефно изображение на полугол Дионис, облегат на гърба на една скачаща пантера. С едната ръка Дионис се държи за шията на пантерата, а в другата държи тирс. Пантерата върху едната страна е представена наляво, а върху срещуположната — надясно.

Масивният бронзов обръч, който е бил занитен на 4 места към дъното на кофата, е с диаметър 15 см.

2. Сребърно блюдо (фиала) (обр. 2). Устата му е с диаметър 12,5 см. Високо е 4 см. Дъното му отвън е украсено с релефен орнамент, наподобяващ лотосови пъпки и между тях по три успоредни ивици с разширен към периферията край. В центъра на дъното има пъп, изпъкнал от вътрешната страна.

3. Сребърно гърне (обр. 2, вдясно). Високо е 14 см. Устата му е широка 9 см, а дъното е с диаметър 8 см. Гърнето е с кълбовиден търбух и ниска шия, завършваща с разлат ръб.

Сребърно съдче с аналогична форма е намерено при Радювене.

4. Железен връх от копие (обр. 2, долу). Дължина 17 см. Върхът му е извит, вероятно при трупозгарянето.

5. Глинено гърне и паница, счупени и късовете им захвърлени.

Кофата, паничката и съдчето са с много добре запазена повърхност. Те са произведения на различни художествено-индустриални центрове в Беломорието или Мала Азия. Внесени са по търговски път. Тия скъпи металически предмети показват, че богатите вождове на траките, населяващи тоя планински кът, са били във връзка с търговци от Тракия, които им доставяли скъпи съдове, употребявани, както виждаме, и за ритуални нужди.

Въз основа на описаните предмети трябва да датираме погребението през IV—III в. пр. н. е., от което време са и другите три гробни находки, за които споменахме по-горе.

ENSEVELISSEMENT THRACE DANS LE BALKAN DE TETEVEN

T. Gerassimov

(Résumé)

En 1961 en traçant une route dans la montagne des environs de Teteven, le bulldozer a touché une petite tombe tumulaire. On y a découvert sous un amas de pierres une situle de bronze à deux anses qui comporte deux représentations en relief de Dionysos à demi couché sur une panthère (fig. 1), une phiale, un petit vase à col large et une pointe de lance en fer (fig. 2). Il y avait, outre ces objets, deux vases en argile que les ouvriers ont cassé et jeté les fragments. Le corps du défunt était incinéré. Ces objets permettent de dater cet ensevelissement entre le IVe et le début de IIIe siècle.

ЕДИН ФАЛШИВ МЕДАЛЪОН С ИМЕТО НА ГРАД ДЕУЛТУМ

Тодор Герасимов

В нумизматичната сбирка при Археологическия музей в Пловдив се намира един интересен фалшификат, представящ бронзов медальон с името на гр. Деултум в Тракия. Ето описанието му:

Лице: MOPELANTO NINVS DIADUC. Бюст на Диадумениан с наметало, закопчано на дясното рамо, наляво. Върху шията кръгла вдлъбнатина.

Опако: COLFL/PAC DEV, и в отреза LT. Мъж в тога, прав, надясно, принася жертва над жертвеник, украсен с гирлянда. Срещу него виктимарий държи животно (свиня?). Зад виктимария стои флейтист, наляво. Срещу него се вижда свирач на лира. На предния план вляво полулегнала надясно жена. Тя държи в дясната ръка рог на изобилието, а в лявата — житни класове и мак.

Обр. 1. Фалшив медальон с името на Деултум
Fig. 1. Médaille faux avec le nom de la ville Deultum

Обр. 2. Сестерци на Домициан
Fig. 2. Sesterce de Domitien

Бронз, диаметър 37 мм (обр. 1).

На пръв поглед този медальон не изглежда да е фалшив, но ако го разгледаме по-внимателно, ще съзрем множество подробности от техническо и стилово естество, които издават работата на съвременен фалшификатор. Преди всичко хвърля се на очи необичайно жълтият цвят на сплавта, от която е направен медальонът. След това ядрото е с необичайна дебелина 5 мм и заоблен ръб, неща, които не намираме в нито един от познатите бронзови медальони на градове от Тракия и Мала Азия. Но съмнението в неговата автентичност се потвърждава още повече от образите върху двете му страни. Така например в бюста на Диадумениан върху лицето на медальона има няколко подробности, които явно издават ръката на модерния гравиор, който, копирайки античния портрет на императора, не е схванал особеностите в иконографията му. Това е, на първо място, удължената и разширена задна част на главата, която е свързана без преход с шията и затова главата прави впечатление като да е набучена върху тънката шия. Също така и брадичката е представена като топчест връх, черта, която също тъй не намираме в монетните портрети на Диадумениан.¹ Косата тук е предадена като редици от едри зрънца. В монетните образи на Диадумениан, както и в тези на другите императори от III в. от н. е., винаги късоподрязаната коса се предава чрез гъсто наредени къси чертици. Фалшификаторът не е разбрал и облеклото, с което е представен Диадумениан. Мантията е дадена като увиснал къс материя. На лявото рамо е гравирани немотивирана гънка (?), падаща из зад врата. Ризницата, която се вижда под мантията, също не е разбрана и не е представена както трябва и затова тук е начертана неопределено. Ремъците от нея, покриващи дясното рамо, са дадени като три черти без връзка. А тия върху лявото рамо въобще не са загатнати. На това място под мантията се вижда заоблено рамо.

¹ H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum V*, London, 1950, табл. 80, 16—20; 84, 4, 8—11.

И надписът около бюста на Диадумениан не е както в истинските монети на този император. В последните без изключение надписът е разположен от ляво към дясно. А в нашия медальон той започва отдясно. Въпреки че има достатъчно място около бюста, модерният гравьор си е позволил да съкрати последните осем букви от името на Диадумениан, което нещо не е допустимо в официалните надписи. Също тъй и титлата CAESAR е съкратена произволно и е предадена само с началната буква С. В истинските златни, сребърни и бронзови монети на Диадумениан титлата започва винаги с първите четири букви.¹

Върху опакоето на медальона фалшификаторът е поставил изображението на една сцена на жертвоприношение, която той е копира от една бронзова монета (сестерц) от император Домициан (обр. 2).² При изработване матрицата на фалшификата гравьорът се е придържал към образа, но не е могъл да спази стиловите особености във фигурите от сцената и е видоизменил много подробности. Ето някои от тях. Така прехвърления през лявото рамо край на тогата, който минава и пред тялото, гравьорът е превърнал в широка лента. Долната част на фигурата е предадена като заострен завършек и по тоя начин жрецът като че виси във въздуха. Левият крак на полулегналата фигура на жена стига до жертвеника. В сестерца той правилно е начертан изцяло протегнат успоредно на видимия ляв крак.

В образа на свирача на лира има още повече несъобразности. Той е поставен да стърчи с главата по-високо от императора, принасящ жертва. В сестерца на Домициан той е даден като стоящ отзад по-къс. Освен това дясната ръка в нашия фалшификат е неестествено дебела. Фигурата на флейтиста тук е много наклонена напред. И тя е представена висеща във въздуха. Свинята, която виктимарият тика към жертвеника, гравьорът на нашия медальон е видоизменил така, че тя наподобява мечка, която като че се опъва назад.

За да запълни сегмента под сцената с жертвоприношението, там, гдето са стояли буквите S и C в сестерца, гравьорът е отделил последните две букви от надписа с името и титлата на гр. Деултум LT и ги е поставил на тяхно място.

Но за да придаде вид на автентичност на творбата си, той не е пропуснал да направи малката дупчица в средата и на опакоето на медальона. Според нас изтъкнатите грешки в образите и надписите върху занимаващия ни медальон са достатъчни, за да се уверим, че пред нас имаме един измислен медальон на гр. Деултум.

Ако се абстрахираме от посочените иконографски и стилови несъобразности, които виждаме както в бюста на Диадумениан от лицето на медальона, тъй и в сцената с жертвоприношението върху опаката му страна, които издават модерния фалшификат, тогава трябва да уясним по повод на кое събитие, свързано с гр. Деултум, е бил отсечен и пуснат в обращение тоя медальон, тъй като е известно, че медальоните от бронз, сечени от някои от градовете в Тракия, са имали изключително възпоменателен характер. Такива медальони са секли в съседния на Деултум гр. Анхиало³, в Одесос⁴, Томи⁵, Филипопол⁶ и Перинт.⁷ Първите три града са издали възпоменателни медальони по повод посещението на римския император Гордиан III, Филипопол — в чест на Каракала и в чест на Елагабал по случай получаване на неокорска титла от последния. Перинт е ознаменува пребиваването на Септими Север в града също с редица емисии бронзови медальони.

Според нас Деултум не е бил удостоен с никакво внимание, най-малко от страна на деветгодишния син на император Макрин, Диадумениан, за да бъде това събитие изтъкнато чрез нарочна емисия медальони.

¹ H. Mattingly, цит. съч., стр. 509, 82—87; 510, 87—94; 527, 149—153.

² Mattingly, цит. съч., т. II, 1930, табл. 78, 7.

³ M. Strack, Die antiken Münzen von Thrazien, Berlin, 1912, стр. 91.

⁴ B. Pick, Die ant. Münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1898, стр. 571 и сл.

⁵ K. Regling, цит. съч., т. I², 1910, стр. 203.

⁶ Т. Герасимов, Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. Сбор. Дечев, София, 1958, стр. 292 и сл.

⁷ E. Oberhummer, Perinthos, RE, 19, I., (1937), 809, 40.

Известно е, че Макрин е бил един от участниците в заговора за насилственото премахване на император Каракала в 217 г. от н. е. След убийството на последния Макрин е бил прокламиран за император от верните му войски във от Рим, в Сирия, където събитията го заставили да остане до края на своето едногодишно ефимерно царуване.¹ При него е бил неотлъчно и малолетният му син М. Опелий Диадумениан, когото той по династически съображения побързал да обяви за цезар в гр. Зевгма на р. Ефрат. Това станало в средата на април 217 г.² Следващите месеци (до май 218 г.), когато Макрин дава на сина си и титлата август са едно много смутно и несигурно време и за двамата. Ето защо в това време надали бащата, който сам не се е чувствувал сигурен и при войските си в Ориента, ще да се е решил да прати под някакъв предлог малолетното дете да отиде в далечна Тракия, в гр. Деултум. Ако Диадумениан действително е пребивавал в Тракия, тогава това събитие щяха да отбележат и в съседния Анхиало посредством нарочни медальони и монети, както това е сторено за императорите Септими Север и Гордиан III. Събитието би било ознаменувано поне в някои типове върху обикновените монети на Деултум. Ето защо ние смятаме въз основа на изтъкнатото по-горе, че медальонът не може да бъде автентичен. Той, както посочихме, е един несполучлив фалшификат от ново време.

UN MÉDAILLON FAUX AVEC LE NOM DE LA VILLE DE DEULTUM

T. Gerassimov

(Résumé)

Il existe dans la collection numismatique de Plovdiv un médaillon faux avec le nom de la ville de Deultum de Thrace (fig. 1). Sur le revers de ce médaillon le falsificateur a utilisé la représentation d'un sacrifice existant sur un sesterce de Domitien (Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II, pl. 78,7). Le graveur moderne n'a pas compris de nombreux détails de cette scène et les a reproduits d'une manière inexacte sur le sceau. Le jeune Diadumenian n'a jamais visité Deultum, et s'est pourquoi il est impossible que le Conseil Municipal ait frappé des médaillons commémoratifs.

ОЛОВНИ ПОХЛУПАЧЕТА ЗА ОПАКОВКА НА ВЕНЕЦИАНСКИ ТЕРИАК

Тодор Герасимов

В редица музеи в страната се пазят по един или повече екземпляри от една интересна група паметници от XVII—XIX в., представляващи кръгли плочки от олово с диаметър от 3,5 до 5 см. Върху горната страна на тия оловни пластинки е представен бюст на мъж с лавров венец, надясно и наоколо надпис с латински букви. В едни екземпляри под бюста е означена годината 1603 (обр. 1). Досега на тия предмети у нас не е обърнато внимание. Някои неправилно ги смесват с познатите оловни печати от Средновековието. Подобни оловни пластинки са намерени и на разни места в Румъния, Гърция и Мала Азия.³

Тези оловни пластинки с релефен образ на глава и надпис по тях представляват горната част от запущалка, както показва един запазен екземпляр от Археологическия музей в

¹ M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concil de Nicée*, Paris, 1937, 7 b.

² Petrikovits, M. *Opellius Diadumenianus*, RE, XXXV, 1939, 540.

³ V. Laurent, *Bull. de la sect. hist. del'Acad. Rom.* XXVIII, 2, 1947, стр. 205; REByz., XII, 1954, стр. 281.

София. Отстрани е имало лентовидна обиколка, широка 4—5 мм, с нарез от вътрешната страна за завинтване около гърлото на съдчето с лекарство.

Намерените досега у нас пластинки от похлупачета са три вида. Едните с дата 1603 г. са по-малки (диаметър 3,5 см) и с по-груба изработка. Върху тях наоколо е поместен следният надпис: TERIACAE III. A LA TESTADORO (III) VPT. В средата бюст с брада и лавров венец. Вляво — знак, наподобяващ буква V, а вдясно — венец (?). Под бюста —

Обр. 1. Похлупаче за териак
Fig. 1. Capsule de thériaque

Обр. 2. Похлупачета за териак
Fig. 2. Capsules de thériaque

1603 г. (обр. 1). Както образът, тъй и буквите правят впечатление с грубото и неравномерно начертание. Те издават ръката на човек, който не е запознат добре с латинските букви. Така в надписа третата буква от началото му би трябвало да е R, а тя е начертана като P. Буквата A в повечето случаи е без хоризонтално рамо. Буква S е начертана в обратен вид. След шестата буква от началото на надписа буквените знаци са начертани неясно. Виждат се само успоредни черти. Буквата D е предадена чрез един сегмент и една отделно стояща права черта. Надписът, попълнен въз основа на запазени образци, трябва да се чете: T(h)ERIACA P(ura) ALLA TESTA D'ORO IN VENETIA. На български би гласил: чист териак (от аптеката) „При златната глава“ във Венеция. Следователно тия оловни пластинки са служили за затваряне гърлото на съдчето от метал или фаянс, напълнени с прочутия в Средновековието специалитет териак против отравяния и други страдания у човека.¹ Тия похлупачета свидетелствуват, че една аптека във Венеция е разпространявала като търговска стока тоя специалитет и до късно време в Балканския полуостров и Леванта.²

Изтъкнатата по-горе груба изработка на образа и неграмотно начертаният надпис около него ни дават основание да приемем, че повечето от намираните у нас оловни похлупачета не са оригинални, а подражания, правени за някаква работилница, която е разпространявала приготвяван в нея заместител на териака и за да се заблудят купувачите, че е истински венециански, са фабрикували тия подражания на оригиналните опаковки на венецианската аптека. Това се потвърждава и от описаните по-долу образци.³

В музея в Свищов се намира една оловна пластинка (обр. 2) от друг тип, която се отличава от описаната по-горе не само по големината си (диаметър 5 см), но и по-внимателната изработка на украсата и надписа върху горната ѝ страна. Тя няма дата. В нея е представен бюст на мъж с голобраво лице и лавров венец, надясно. Пред бюста има двуглав коронован орел с жезъл и меч, държан от пръстите на краката му. Около бюста

¹ P. Lavedan, Dictionnaire illustré de la mythologie etc., Paris, 1931, 940.

² Laurent, цит. съч., 205 и сл.

³ От описания тип и от една и съща матрица се намират екземпляри в музеите в София, Варна, Коларовград и др.

между два кръга е поместен надпис: TERIACA. P. ALLA. TESTA. . . VEN. В отчупения сегмент от пластинката са се намирали думата d'oro и предлогът IN. Буквата P след името на лекарството представя съкращение на думата P(urra), т. е. „чист“ (териак). Около надписа има венец от лаврови листа, превързан на четири срещуположни места с панделки (?). Върху тия похлупачета от олово няма дата. Но тях можем да датуваме въз основа на двуглавия коронован орел — герба на австрийската монархия. Той е поставен при отличителния

Обр. 3. Похлупаче за териак
Fig. 3. Capsule de thériaque

Обр. 4. Похлупаче за териак
Fig. 4. Capsule de thériaque

белег на аптеката (TESTA D'ORO). Съгласно решението на виенския конгрес Венеция попаднала от 1815 до 1848 г. под австрийска власт. Следователно този тип оловни похлупачета трябва да се датират в първата половина на XIX в. И тия похлупачета са били имитирани за нуждите на нелоялните производители на заместител на териак в Леванта. Едно такова подражание се намира в музея в Силистра (обр. 3). То е намерено в самия град. Пластинката е с диаметър 4,2 см. В средата ѝ има също тъй бюст с лавров венец, но по-грубо моделиран. Двуглавият орел, който не е схванат от гравьора на матрицата за тия похлупачета, е начертан като двурога вила. Буквите в надписа около бюста са едри и неравномерни, но са правилно предадени: TERIACA. P. ALLA. TESDA D'ORO. IN VEN. Гравьорът е заменил в думата TESTA буквата T с D и понеже е чертал буквите едро, не му е стигнало място за името на Венеция, затова го е съкратил с трите първи букви: VEN.

Той се е помъчил да предаде и лавровия венец, но го е стилизирал по своему. Листата са начертани успоредно, а не разклонени встрани, както е в оригинала.

От същия тип похлупачета съществуват и по-груби подражания. Едно от тях е възпроизведено в обр. 3, то е с диаметър 5 см. Повърхността му е пострадала. Двуглавият орел е предаден като разтворено латинско V и над него вместо корона две колелца съединени. Надписът е съвсем неграмотен. Буквите са заменени със знаци, наподобяващи буква V, отвесна чертичка и V. Венецът е предаден схематично, с по два листа вместо с по три, както е в оригиналните похлупачета.

В нашите земи през турското владичество е внасян териак, произвеждан и от друга една аптека във Венеция, която е носила името „ala due mori“, т. е. при двамата маври. Едно оригинално похлупаче, отличителният знак на тая аптека, бе намерено през 1960 г. при копане основите на постоянния цирк в София на ъгъла на ул. „Позитано“ и „Димо х. Димов“. Работниците изкопали част от зид от камъни и тухли, в една вдлъбнатина на които намерили малко съдче от фаянс с оловно похлупаче. Съдчето счупили, а запазили само похлупачето. То е добре запазено. Диаметърът му е 24 мм, а страничната лента е широка 3 мм (обр. 4). Сега това похлупаче се съхранява в Музея за история на гр. София. Върху него са представени срещуположно два бюста на маври с големи продълговати обеци. Наоколо има

надпис: THERIAC(a) FINA ALA DUE MORI VEN(etia). Бюстовете са внимателно гравирани и буквите са правилни. В надписа качеството на териака тук е означено вместо с думата PURA с FINA. Липсва и предлогът IN.

CAPSULES EN PLOMB DE FLACONS A THERIAQUE VENITIENNE

T. Gerassimov

(Résumé)

L'auteur décrit plusieurs capsules de flacons à thériaque vénitienne. Ce médicament était livré dans la partie orientale de la Péninsule balkanique au XVIIIe et au début du XIXe siècle par deux pharmacies de Venise (Alla Testa d'Oro et Alla due mori). L'une de ces capsules (fig. 1 et 3) se distingue par la facture grossière des représentations et la manière illettrée dont les caractères sont gravées. Ils témoignent d'une concurrence déloyale faite au produit original vénitien qui, semble-t-il, était largement employé par la population indigène.

РЕЦЕНЗИИ

Ljubo Karaman. О круглој цркви у Преслави. *Bulletin zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* X, 1962, 1—2, стр. 1—21.

Загребският историк на изкуството Караман си е поставил за задача да обясни появата на плана и конструкцията на Кръглата църква в Преслав през X в. не като изолиран анахронизъм, а като едно почти закономерно явление, което има многобройни паралели в Европа през ранното Средновековие. Той е добре запознат с литературата върху този бележит паметник, познава основно и двете становища върху неговата дата. На едната страна той поставя датировката на Кр. Миятев — X в., която се приема от G. Millet, A. Grabar, H. Окунев, Wl. Sas Zaloziecky и др., а на другата — групата на белградските учени Љ. Бошковић, Св. Радојчић, Иванка Николајевић Стојковић и Љ. Стричевић, които само въз основа на плана и на нейната пластична украса отнасят църквата към VI в.

Караман не приема доводите на тази група. Той отбелязва, че архитектурно-пластичната украса на Кръглата църква има наистина паралели в елинистичното и ранновизантийското изкуство във Византия и на Балкана в Юстинианово време, но заявява, че сръбските учени не могат да докажат, че декоративните мотиви и детайли от преславската църква са изключени или поне малко вероятни в България във времето на цар Симеона.

Караман намира, че Кръглата църква не съдържа достатъчно характерни мотиви на ранновизантийското изкуство от VI в., за да се отнесе тя със сигурност към това време. Според него комплементарният реферат на

Миятев, прочетен на XII византоложки конгрес в Охрид, изнася много аргументи от различен характер, които говорят в полза на тезата, че Кръглата църква е построена във времето на Симеона. Авторът се изказва положително за всички тези аргументи и отхвърля като неоснователни опитите на сръбските археолози да обявят онези белези в Кръглата църква, които категорично говорят за нейния произход от X в. (кирилски и глаголически надписи, облицовка на стените с рисуванa керамика от X в. и др.), за „късни“ и произхождащи от някакъв ремонт на църквата през IX—X в.

Към аргументите на Миятев загребският учен прибавя и свои. На стр. 4 той пише: „Ако оставим настрана простите бази и „кемпфери“ без всякаква украса, които могат да принадлежат еднакво на едната или другата епоха и поради това не играят роля за решаване на спорния въпрос за датата на ротондата, само три капители по мотиви и изработка са сигурно от предславянския период. Всичко останало—рисуваната керамика, инкрустираните мраморни колонки и корнизи с идентична инкрустация, а по мое мнение и варовиковите корнизи с издълбани резби, всичко това е от ранното Средновековие. Резбите на варовиковите корнизи са изработени именно без финес, наедно и с малко рустична интерпретация, както е правилото в ранното Средновековие, а само по изключение в Юстинианово време при неопитни майстори. И всичката тази украса не е била намерена в своето първоначално положение, а в насипа в църквата и около нея; а правило е при разкопаване на разрушени сгради от много периоди на строеж да се намира много материал от всички периоди. А използването на няколко капители от по-ранни постройки е, както е известно, обща

практика през ранното Средновековие. Поради изнесените съображения считам IX—X., а не VI в., за вероятно време, когато е построена ротондата в Преслав.“

Вторият въпрос, на който се спира Караман, това е обяснението на редкия план на църквата с нейните дванадесет ниши. По този въпрос изследователите, независимо от противоречивите си схващания за датата на паметника, са единни. Те търсят неговия първообраз в късноелинистическата епоха и сочат като примери едни и същи постройки от III до VI в., въпреки че приликата е твърде малка. Авторът отрича този метод. Той не е съгласен и с Миятев, който в последния си реферат на охридския византоложки конгрес изказа мнение, че преславската ротонда е била дворцова църква, създадена от домашни български майстори по образец на някоя непозната нам цариградска църква. Караман се изказва в случая против сравнителния метод, който понякога се прилага малко круто от историците на изкуството, когато те за всяка архитектурна форма търсят конкретен и пряк образец в друга по-ранна форма, без да се съобразяват с възможността, че в определени случаи като последица от еднакви предпоставки, т. е. еднакви практически нужди, еднакви физически закони и еднакви природни склонности у строителя, могат в различно време и в различни места да се появят сродни, подобни, дори и еднакви форми. Като изхожда от такова гледище, Караман мисли, че появата на преславската ротонда и нейните форми във времето на цар Симеон престава да бъде нерешима загадка, и бърза да се аргументира. Той сочи голямата художествена култура в България по времето на Борис и Симеон, оживеното строителство на трикорабни базилики в Плиска, Преслав, Охрид, Преспа, Вранище и др., а също така и църкви с центричен (триконхален) план в Охридско, които спрямо базиликите се отличават със своите малки размери. Към този тип спада и Кръглата църква в Преслав. Нейният план е нерешима загадка само докато търсим паралели за него в редицата на канонизирани шаблонни типове. Но същевременно този план се явява настойчиво в най-различни времена и различни области навред, гдето срещу наследената склонност

към монументално оформяване на пространството се изявява свободно строителство. След Миланския едикт в средиземноморските земи наред с базиликите се строят светски и църковни сгради с чисто централен план. Типично такава постройка е и преславската ротонда, която е рядък вариант на широк кръг централни сгради с околобръстни ниши. В един сбит екскурс Караман изрежда голям брой такива постройки в Италия, Германия и Франция, за да покаже не първообраза на преславската църква, а нейни сродни паралели от най-различни времена. Такива паралели се намират и в славянските земи: Далмация и Хърватско, Рашка и Македония, Полша и Чехия. Това са постройки все от ранното Средновековие, когато строителите търсят решения на пространствени задачи, независими от каноничните форми на базиликата, като използват конструктивни и декоративни елементи, наследени от античната, римската и ранновизантийската архитектура.

Караман завършва статията си с думите: „В рамката на изнесените факти и проучвания мисля, че ротондата в Преслав престава да бъде неразгадаема загадка.“ Неговите факти и проучвания хвърлят наистина нова светлина върху произхода на Кръглата църква в Преслав, но не обясняват достатъчно убедително нейния произход като резултат на едно свободно търсене на форми и конструкции в историческата обстановка, в която се е намирал Преслав през IX—X в. и която сигурно не е била еднаква с обстановката в западната половина на Балканския полуостров, в Италия и в другите страни, дето през това време се полагат основите на предроманската архитектура.

Кр. Миятев

Pierre Amandry, Collection *Hélène Stathatos — Les bijoux antiques*, Strasbourg, 1953 г., 150 стр., 80 ил. и 64 табл.

Макар че тази книга излезе преди 9 години, ние се занимаваме с нея поради изключителното ѝ значение за проучването на

нашите паметници от ранната епоха на тракийската култура — ранножелязната епоха. Целият труд на Амандри е посветен на колекцията на Елена Стататос, съхранявана в Атина. Книгата е разделена в същност на пет отделни глави, които обхващат пет групи паметници, а именно: 1. Паметници от микенската епоха. 2. Бижута от дедалически стил. 3. Македонски паметници от желязната епоха. 4. Бижута от елинистическата епоха. 5. Разни бижута. Под тези заглавия са описани и подробно разгледани 315 отделни паметника от злато, сребро и бронз, а също и керамика. Освен 80-те образа в текста изложението е снабдено и с един албум от 64 таблици, в който са дадени великолепни снимки на почти всички разглеждани предмети.

Амандри е разгледал в петте глави по един и същ начин всички паметници, с които се занимава. Той е използвал огромна литература и многоброен непубликуван сравнителен материал, като често цитира и наши паметници и издания. За нас обаче от изключителна важност са третата и четвъртата глава на съчинението.

Третата глава е посветена на постъпилите в сбирката на Стататос материали от Македония. Те принадлежат на времето между VIII и VI в. пр. н. е., като голямата част Амандри датира в VII в. пр. н. е. След като се занимава с начина, по който са постъпили материалите в колекцията, авторът установява, че голямата част от тях произхождат от един некропол в Халкидика, в Южна Македония. След това той най-напред спира вниманието си върху златните нагръдници № 46—52. За разлика от други нагръдници в Македония, които имат елипсовидна форма, нагръдниците от Халкидика имат ромбовидна форма. Тяхната украса, изчукана върху подложена матрица, е изработена значително по-грижливо от тази на тракийските златни нагръдници от V и IV в. пр. н. е. В повечето случаи една розета заема централното място в украсата и около нея симетрично са разположени други орнаменти. Амандри отделя македонските нагръдници от откритите в Гърция, които са от микенската или следмикенската епоха, и ги свързва с тракийските и италийските. Към тях Амандри присъединява и два сребърни нагръдника, украсени с изображения

на животни (№ 159—160). Авторът се занимава преди всичко с предназначението на тези предмети и макар да знае, че в Дуванли те са обяснени вече като нагръдници, дава всички останали известни обяснения върху тях и остава с една резерва относно предназначението им, която по наше мнение не е оправдана. Ясно е, че причината за тази резерва е начинът, по който са били открити нагръдниците — не при редовни разкопки, а от иманяри.

Същите мъчнотии при определяне на предназначението Амандри среща и при една друга група паметници, пак златни пластинки, дадени под № 53—77, откривани в гробовете по две. Те представляват в същност една дълга ивица от злато (от 13 до 35,5 см). Тя е снабдена с едно кръгло разширение в единия си край, който има на опакото кукичка, а се стеснява постепенно на другия си край и завършва с малка халкичка. Тъй като по-малките опасват веднъж ръката, а по-големите два пъти, Амандри се опитва да ги обясни като гривни. Това обяснение обаче не е приемливо, защото при две обиколки, за да стане закопчаването, едната обиколка на пластинката би се пресекла с другата — нещо, което не се среща при нито една гривна. С вида, който те имат, и особено с малката си дебелина те много повече говорят за апликирани към облеклото предмети. Но важността на тези златни пластинки не е само в предназначението и формата им, а и в тяхната изработка. Те са украсени с филигранова нишка, която се вие в прости орнаменти по цялата им дължина. Този изненадващ факт служи на Амандри да докаже, че те не са работени в Гърция, тъй като там филигранът се явява едва през V в. Филигранът през VIII и VII в. пр. н. е. обаче е бил познат и в Италия, макар и със съвсем ограничена употреба — само при лъковете на фибулите. И тъй като и в Италия са намерени подобни, макар не съвсем идентични предмети, авторът поставя въпроса за връзките между Македония и Италия — един въпрос, върху който тепърва ще трябва да се работи. Всичко това кара авторът да стигне до заключението, че също както златните нагръдници, така и тези загадъчни предмети са произведения на местно занаятчиство през VIII или VII в. пр. н. е.

По-нататък в изложението на Амандри са разгледани и други накити, богато украсени с филигран — висулки с форма на амфори, най-късните от които той поставя във времето на некропола при Требенище, т. е. от края на VI в. пр. н. е. (№ 82—94 и 156—158). По същия начин са разгледани и продълговатите златни прешлени (№ 95—101), които се срещат в много страни, като се почне от Гърция и се стигне до Халшат.

В групата материали от сребро, които се разделят под № 112—124, са показани гривни с форма на отворена халка, краищата на които завършват като змийски глави. След това идват халки и обеци, между които за нас са извънредно интересни висулките за уши, които се срещат у нас на много места през V и IV в. пр. н. е., а във от Тракия са известни от Кипър, Родос и Южна Русия. Извънредно интересни са фибулите от типа на тези, намерени в Букьовци (Р. Попов, Годишник на Народния Археологически музей, София, 1922—1925 г., стр. 1 и сл). Повечето от българските паралели на тези фибули са останали неизвестни на Амандри и той познава само фибулите от същия тип, намерени в Босна.

Стремейки се да хвърли един пълен поглед върху културата на Македония през тази епоха, Амандри се спира и на всички други материали, открити в Халкидика, а именно бронзовите фигурки на птици, фибули, керамика, кехлибар и стъкло. Каната с косо отрязано устие, украсена с врязани или рисувани геометрични орнаменти, е дадена като типичен за Македония съд, като са посочени в снимки и материалите от некропола при Пътеле, Костурско.

След целия преглед на културата от некропола в Халкидика Амандри заключава, че между обнародваните от него 180 отделни паметника от този некропол той не вижда нито един, който да е внесен отвън. Целият този огромен материал, който представлява в същност и повече от половината от колекцията на Елена Стататос, е дело на местното занаятчийство. Ние сме съгласни напълно с цялото общо заключение на Амандри. Дори бихме отишли и по-далеч. Няма съмнение, че в Македония се развива през VIII—VII в. пр. н. е. една много висока култура, която е упражняла влияние върху всички съседни ней кул-

тури, включително и върху Тракия. Тази култура е влияла чак до Дунав и до Пелопонез според Амандри. Това заключение на френския изследвач се различава твърде много от напластените от дълго време и съвсем неправилно разбирания, че културата на Халшат и Босна е влияла върху културата на Македония. От изследването на Амандри се вижда, че в същност Македония е била носител на по-висока култура, която е могла да окаже влияние върху по-бедните северни култури на илирите и траките.

По-ограничен интерес за нас представлява четвъртата глава, посветена на елинистическите бижута от Тесалия от III в. пр. н. е. Тя е интересна не само защото дава представа за формата на тези бижута през III в. и през края на IV в. пр. н. е., но и защото в нея виждаме бижута, които по своята форма извънредно много приличат на бижутата, изобразени по шиите на ритоните с форма на глава на амазонка от Панагюрското съкровище (Ив. Венедиков, Панагюрското съкровище, София, 1961 г., ритон № 5—7). С това те дават още един аргумент за датата на съкровището — края на IV или началото на III в. пр. н. е.

По същия начин, по който са разгледани материалите от Халкидика и бижутата от Тесалия, са разгледани и всички останали материали. Между тях обаче материалите от Македония са повече от половината от състава на колекцията. Ако тези материали бяха намерени при редовни разкопки, ролята на съчинението на Амандри, което и сега дава основен материал за проучване на изкуството и културата през ранножелязната епоха в Македония, щеше да бъде много по-голяма. Във всеки случай благодарение на сериозното си отношение към този случайно събран материал и истинското му научно разглеждане, на Амандри се е удало да превърне некропола в Халкидика в едно необходимо за всеки изследвач съчинение върху варварските култури на север от Гърция. То е и първият сериозен опит да се хвърли светлина върху културата на Македония през ранножелязната епоха. В това е и голямата стойност на този интересен труд.

Ив. Венедиков

Археология СССР. Свод археологических источников. Г. 4-4. В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР. Москва, 1961, 134 стр. + 16 приложения. Е. 4-4. В. В. Кропоткин, Клады византийских монет на территории СССР, Москва, 1962, 63 стр. + 13 карти и 8 таблицы.

Археологическият институт при Академията на науките в СССР подготвя от няколко години един корпус на всички обнародвани и необнародвани паметници от палеолита до края на XII в., открити на територията на СССР.¹ Това монументално издание има за цел да направи достъпен за всички огромния археологически материал, съхраняван в музеите в СССР. Корпусът ще представлява истинска рудница, от която учените ще черпят материали за проучвания в най-различни насоки.

Пред нас са първите два тома от корпуса. В тях са описани нумизматични материали. Автор на двата тома е известният съветски нумизмат Кропоткин. Първият том е посветен на римските монетни находки. В него са описани 1733 единични и колективни находки. Находките на римски монети в територията на СССР са обърнали отрано вниманието на руските историци и археолози. Върху присъствието и разпространението на тия монети са изказани най-различни мнения, които авторът е разгледал критично. Тия нумизматични материали хвърлят светлина върху характера на паричното обращение в Източна Европа. Изтъква се историко-икономическото значение на монетните съкровища, които показват връзките на източните славяни с Римската империя от II век насам. Авторът подчертава, че използването на римските денари в Източна Европа през I—III в. не е довело до разклащане на основите на натуралното стопанство у славянските племена в Поднепровието и Поднестровието, тъй като те са играли роля само във външната търговия и са служели на незначителна част от местното население.

В хронологическо отношение авторът групира римските монети в шест периода. Монетите от III в. са твърде малобройни. Авторът правилно обяснява това явление с готските

войни, които са пречели за развитието на икономическите връзки на Римската империя със славянските племена в Източна Европа.

В находките с римски монети от Закавказката територия и Украйна се срещат варварски подражания на ауреи и сребърни денари на Филип Араб, Валериан, М. Аврели и пр. Авторът не е съгласен с изказаното напоследък мнение, че те са ковани от местното население след прекратяване вноса на римски монети. Той смята, че тия подражания не са местна монета, а внесени заедно с редовните римски монети от други райони.

Към текста са прибавени и 16 приложения с карти, чрез които е онагледено не само географското разпространение на римските монети на територията на СССР, но и разпределението им по векове.

Рецензираното съчинение не е само един корпус, в него е разгледан с голяма ерудиция основният въпрос за икономическите връзки на Римската империя с населението в Източна Европа в първата половина на I хилядолетие. Тук са използвани освен нумизматичните материали и археологическите находки. Ето защо изследването на Кропоткин е от голямо значение и в методологично отношение.

Както се вижда от дадения горе наслов, във втория том са разгледани находките на византийски монети, открити на територията на СССР. Съдържанието на този том е разпределено по същата схема, както в първия том. В сравнение с римските монети тия на Византийската империя са значително по-малко — 540 на брой. Византийските монети отрано са проникнали в територията на Русия. Особено много са златните монети от VI в. Между съкровищата с тия монети авторът изтъква важността на съкровището с 50 солида на Юстиниан, които имат необяснения засаг знак ОВ XX. Според него солидите от тази емисия са ковани в някаква провинциална монетарница в причерноморската област. Обаче напоследък се приема, че тези златни монети са сечени също в столичната монетарница, тъй като имат същите стилови особености, както тия с знака на цариградската монетарница.

Златните византийски монети от VI и VII в. според автора не са проникнали по търговски път, а са донесени като трибут или плячка

Б. А. Рыбаков, О корпусе археологических источников СССР, Москва, 1957, стр. 20.

от ограбените византийски градове на Балканския полуостров.

В VIII и IX век връзките между земите по Северното Черноморско крайбрежие и Кавказ, от една страна, и Византия, от друга, се прекъснали. Византийските златни монети през този период били заменени със сребърните арабски дирхеми. По това време гр. Херсонес почнал да сече медни монети от името на византийския император за нуждите на местния пазар.

Авторът изтъква, че през X и XI в. на територията на СССР са циркулирали множество анонимни медни монети на византийски императори от това време.

Византийската номизма от злато през XII и XIII в. не е застъпена в находките. Авторът с право обяснява нейното отсъствие с прекъсване на връзките с Византия поради завземането на Цариград от латинците в 1204 г.

В X—XI в. в Таманския полуостров са били разпространени варварски подражания на сребърните милиарензии на Василий II и Константин VIII. Авторът се е спрял подробно на тия местни парични знаци.

Присъствието на голям брой византийски монети в периода IX—XIII в. авторът обяснява с възникването на руските градски центрове и разрастването на стоково-паричното обращение. Нашествието на татарите в руската земя е прекъснало за дълго време развитието на икономическия живот в страната. Политическият и икономическият упадък на Византия в XIV—XV в. е отразен и в находките с монети, откривани на територията на СССР.

Към текста и на това изследване са прибавени голям брой карти и образи, които улесняват извънредно много читателя. Обнародваният корпус на византийските монети представя ценен принос не само към проучване икономиката на Източна Европа през XI—XIII в., но и въобще за византийската нумизматика.

Т. Герасимов

Oikonomos, G. — Varucha Christodoulou, J. *Νομισματική συλλογή 'Αναστασίου*. К. Π. Σταμούλης, Athènes, 1955, XV+152 стр. и 5 таблици.

Дирекцията на Нумизматичния музей в Атина е обнародвала подробен каталог на нумизматичната сбирка А. Стамулис. По този начин съдържанието ѝ става достояние за всички, които се занимават с античната нумизматика на Балканския полуостров. Сбирката представя особен интерес за нас, тъй като тя е събирана в един край — Югоизточна Тракия, отдето поради редица причини почти не са известни нумизматични материали в литературата. Дарителят на тая сбирка, съдържаща близо хиляда монети от злато, електрон, сребро и бронз, А. Стамулис, мелничар в гр. Селимврия на Мраморно море, е събирал монети и старини в продължение на половин век в този град и околностите му. И затова сбирката отразява много отчетливо характера на монетната циркулация в Югоизточна Тракия от средата на VI в. пр. н. е. до края на IV век от н. е.¹ Описанието на монетите е напечатано в две свезки. В първата е дадено описанието на монетите на градове и царе от Македония и Тракия. Както трябва да се очаква, в сбирката са попаднали най-много монети от Селимврия (34 сребърни монети) и съседните градове Бизантион (151 от V в. пр. н. е. до римската епоха) и Перинт (131 монети). При класификацията и описанието на монетите авторите на каталога са допуснали някои неточности. Така на стр. 2 между монетите от Македония е дадено описанието на бронзовата монета на гр. Ортагорей. За този град древните автори съобщават, че се е намирал на изток от гр. Мароней на Бяло море и затова правилно е монетите на Ортагорей да се класифицират между монетите от Тракия. Също тъй неправилно на стр. 5 са описани при монетите на македонските царе тия на тракийския династ Адей, въпреки че отдавна е отбелязано, че монетите на Адей се срещат само в Тракия по горното течение на р. Тунджа, Старозагорско, и на изток до Одрин.² Следователно и монетите на Адей принадлежат към нумизматиката на Тракия.

мизматичната сбирка А. Стамулис. По този начин съдържанието ѝ става достояние за всички, които се занимават с античната нумизматика на Балканския полуостров. Сбирката представя особен интерес за нас, тъй като тя е събирана в един край — Югоизточна Тракия, отдето поради редица причини почти не са известни нумизматични материали в литературата. Дарителят на тая сбирка, съдържаща близо хиляда монети от злато, електрон, сребро и бронз, А. Стамулис, мелничар в гр. Селимврия на Мраморно море, е събирал монети и старини в продължение на половин век в този град и околностите му. И затова сбирката отразява много отчетливо характера на монетната циркулация в Югоизточна Тракия от средата на VI в. пр. н. е. до края на IV век от н. е.¹ Описанието на монетите е напечатано в две свезки. В първата е дадено описанието на монетите на градове и царе от Македония и Тракия. Както трябва да се очаква, в сбирката са попаднали най-много монети от Селимврия (34 сребърни монети) и съседните градове Бизантион (151 от V в. пр. н. е. до римската епоха) и Перинт (131 монети). При класификацията и описанието на монетите авторите на каталога са допуснали някои неточности. Така на стр. 2 между монетите от Македония е дадено описанието на бронзовата монета на гр. Ортагорей. За този град древните автори съобщават, че се е намирал на изток от гр. Мароней на Бяло море и затова правилно е монетите на Ортагорей да се класифицират между монетите от Тракия. Също тъй неправилно на стр. 5 са описани при монетите на македонските царе тия на тракийския династ Адей, въпреки че отдавна е отбелязано, че монетите на Адей се срещат само в Тракия по горното течение на р. Тунджа, Старозагорско, и на изток до Одрин.² Следователно и монетите на Адей принадлежат към нумизматиката на Тракия.

¹ Археологическите паметници от сбирка Стамулис са обнародвани още преди 50 години от G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide*, Collection Stamoulis, BCH, XXXVI, 1912, стр. 534 и сл. а, византийските оловни печати на брой 139 — от K. Konstantopoulos, *Βυζαντιακά Μολυβδοβούλλα*, Athènes, 1930.

² H. Gaebler, *Die Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin, 1935, стр. 198. Th. Gerassimov, *Rare coins of Thrace*, Num. Chron. XVII, 1957, стр. 4.

На стр. 10, № 72 е описана една много рядка псевдоавтономна монета на гр. Бизия. Това е вторият познат засега екземпляр от тия монети на Бизия.¹ Описанието на образите ѝ е неточно. Седящата фигура е на Дионис, а женската фигура пред речния бог е олицетворение на града. В монетата на тракийския цар Севт III брадатата глава неправилно е означена като глава на Зевс. Това е портретен образ на Севт III.² Конният образ върху опакоето е също на Севт.

На стр. 65 (№ 428) една бронзова монета от гр. Августа Траяна е определена и описана неправилно като монета на гр. Траянопол.

В сбирката са попаднали монети от следните тракийски царе: Спарадок, Ебрюзелмис, Керсоблепт, Севт III, Лизимах (36 броя), Мостис, Садала и Реметалк I. От градовете по западното Черноморско крайбрежие има само 10 монети от Аполония, Месемврия, Истрос, Томи и Одесос.

Два статера от непознатото тракийско племе при пл. Пангей са означени тук като монети на Тасос (стр. 67, № 438 и 439).

Освен „домашните“ монети, т. е. тия, сечени в източния дял на Балканския полуостров, тук са попаднали и „чуждестранни.“ От Централна Гърция са застъпени сребърни монети на двата големи търговски центъра Атина (V в пр. н. е.) и Коринт.

Във втората свезка (дял 2 и 3) са описани монетите от Тесалия и Мала Азия. Между малоазийските трябва да се отбележат три електронови хектета на гр. Кизик, на южния бряг на Мраморно море. От него има още 24 монети от сребро и бронз.

След монетите на градовете от Мала Азия следва описанието на римски републикански и императорски монети, сечени в Рим, Константинопол, Никомедия, Сицилия и др.

Накрая е прибавено описанието и на няколко геми и камени от древността и ново време (XVIII в.)

Трябва да се съжалева, че авторите на каталога са дали в 5 таблици образите на много малък брой монети, което пречи

при съмнение описанието да се контролира чрез изображението. Такъв случай имаме при описанието на лицето на една бронзова монета на тракийския цар Реметалк I от дребен номинал. Фигурката до престола е наречена Нике. Обикновено там се помества образ на козирог (знакът на император Август).

Т. Герасимов

M. Thompson, *The New Stile Silver Coinage of Athens* (= *Numismatic Studies* № 10) New York, 1961, p. 747 + pl. 202.

В края на II в. пр. н. е. (след 196 г.) Атина започнала да сече големи количества тетрадрахми, които в модерната нумизматична литература са известни под името „тетрадрахми от новия стил“. Те се отличават от предишните монети по плоското си ядро. На лицето им вместо главата на Атина с архаични черти, която се запазва непроменена близо 4 века, се изобразява главата на прочутата статуя на Атина Партенос от Фидий. Върху опакоето е представена кукумявка, стояща върху повалена амфора. Полето около тоя образ е запълнено от надписа с имена на разни монетни магистрати и различни фигури на човеци, божества, животни и пр. Новата атинска тетрадрахма става една от най-популярните търговски монети през елинистическата епоха в Средиземноморието и вътрешността на Тракия.

Преди повече от едно столетие Е. Beulé се опита да обясни смисъла на имената, тринадесетте букви върху амфората, фигурките и групите букви върху опакоето на тия монети.¹ По-късно, през 1910 г., Своронос замисли да издаде един корпус на тетрадрахмите от стария и новия стил. Но можа да приготви само албум от таблици с образите на 800 монети.² Камбанис³ се помъчи да установи въз основа

¹ E. Beulé, *Les monnaies d'Athènes*, 1858.

² J. Svoronos — B. Pick, *Les monnaies d'Athènes*, Munnich, 1923—1926.

³ M. Kambanis, *Notes sur le classement chronologique des monnaies d'Athènes* (series avec noms de magistrats) *Arethuse* V, 1928, стр. 121 и сл.

¹ Т. Герасимов, Една псевдоавтономна монета на Бизия, ГНМ, Бургас, I, 1950, стр. 39 и сл.

² Т. Герасимов, Портрет на Севт III върху монети, ИАИ, XIX, 1955, стр. 123 и сл.

на няколко хиляди екземпляра тетрадрахми хронологията на отделните емисии.

Гореозначеното изследване на М. Томпсон представя опит за всестранно проучване на атинските тетрадрахми от т. нар. нов стил. За целта тя е проучила над седем хиляди тетрадрахми, пръснати по музеите в Европа и Америка. Този богат материал ѝ е позволил да даде правилно тълкуване на надписите, групите букви и повечето от фигуралните знаци при тях.

Авторката за разлика от други изследователи е разпределила съдържанието на своя магистрален труд в следния ред. Най-напред тя дава каталог на разглежданите тетрадрахми, а после обширен коментар. След каталога и бележките следва преглед на познатите ѝ съкровища с атински тетрадрахми, разглежда се въпросът за имената, символите, състава на сплавта, от която са сечени тетрадрахмите, теглото им и т. н.

Проучването на монетните печати и особено съкровищата със синхронистичен материал са позволили на авторката да подреди успешно монетните емисии хронологически в три периода: стар период от 196—197 до 169—168, среден от 168—167 до 132—131 и късен от 131—30 до 88—7 г. пр. н. е. Отделно са разгледани тетрадрахмите на Атина, сечени между 86 и 84 г. с името на Сула.

С новото хронологическо подреждане на монетите авторката е установила един важен факт, че емисията с фигурка на слон и името Антиох, която се свързваше от досегашните изследователи със селевкидския цар Антиох, е сечена със средствата на един богат атински гражданин, който е дал литургия, т.е. средства за отсичане на тия тетрадрахми.¹

¹ Th. Gerassimov, *Alexandrine Tetradrachms of Cabyle in Thrace*, Cent. volume, New York, 1958, стр. 276,

Това дава основание да се предполага, че и други емисии са сечени от литургията на имотни атиняни.

Томпсон обосновава напълно обяснението на буквите от А до N, поставени върху повалената амфора, като поредни знаци на 13 месеца на атическия календар. По-горе споменахме, че освен имена на лица, на месеците и фигурки върху опакото на тетрадрахмите са гравирани и групи по две и четири букви. Досега тия комбинации от букви не бяха обяснени. Сега авторката предлага едно правдоподобно тълкуване на въпросните букви. Според нея това са контролни знаци, посредством които е означаван произходът (от коя рудница) на среброто, от което са сечени тетрадрахмите от съответната емисия. Много интересни са наблюденията въз основа на съотношението на долния (за лицето) и горния (за опакото) печат. Въз основа на това Т. установява приблизително какви количества тетрадрахми ежегодно са пускани в обращение от атинската монетарница.

В главата за съкровищата с тетрадрахми от новия стил е дадено съдържанието и на четири находки от България, които в момента са ѝ били познати; това са съкровищата от Симитли, Белица, Мързян и Бенковски.

На края са дадени няколко вида показалци, които улесняват всеки, който би ползвал това съчинение. Текстът се придружава от един том с 202 отлично изработени таблици.

Разгледаното съчинение, написано с голяма ерудиция, ще остане за дълги години незаменяема настолна книга за всички, които работят с тетрадрахми на Атина от т. нар. „нов стил“. Особено тя е полезна за определяне и хронологическо подреждане на отделните екземпляри.

Т. Герасимов

СЪДЪРЖАНИЕ

Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1959—1961 г.	5
Г. Джингов, Средновековна стъкларска работилница в Патлейна	47 71
С. Георгиева и В. Димова, Църква № 2 в средновековния град Червен	71
Д. Цончев, Родопските средновековни крепости <i>Κόσινκος</i> и <i>Μπέαδρος</i>	87
Ст. Маслев, Неизследвани скални църкви в Коларовградско	95
Г. Иванов, Кремиковският църковен свещник	103
Л. Огненова, За произхода и появата на „беотийския щиг“	107
К. Маевский, Археологические исследования западного сектора Нове в 1960—1961 гг.	115
Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов, Разкопки в восточном секторе Нове в 1961 г.	133
В. Велков, Един античен град в долината на Средна Струма	141
Г. Георгиев, Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г.	157
Н. Петков, Пеклюк — праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско	177
Н. Джембазов, Ловешките пещери	195
П. Боев, Антропологически материали от Табашката пещера	243

Материали и научни съобщения

В. Куликэ—П. Дякону, Болгарские монеты из Пэкуйул луй Соаре (Румыния)	249
Т. Герасимов, Съкровища от монети, намерени в България през 1960—1961 г.	257
Т. Герасимов, Подражания на тетрадрахмите на пеонския цар Патрай (335—315)	270
Т. Герасимов, Тракийско могилно погребение в Тетевенския Балкан	272
Т. Герасимов, Един фалшив медальон с името на град Деултум	275
Т. Герасимов, Оловни похлупачета за опаковка на венециански террак	277

Рецензии

К. Миятев, Ljubo Karaman, О круглој crkvi u Preslavi. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti X, 1962, 1—2, стр. 1—21	281
Ив. Венедиков, Pierre Amandry, Collection Hélène Stathatos — Les bijoux antiques, Strasbourg, 1953, 150 стр., 80 обр. и 64 табл.	282
Т. Герасимов, Археология СССР, Свод археологических источников Г. 4—4. В. В. Крпоткин, Клады римских монет на территории СССР. Москва, 1961, 134 стр. + 16 приложения. Е. 4 —4. В. В. Крпоткин, Клады византийских монет на территории СССР. Москва, 1962, 63 стр. + 13 карти и 8 таблицы	285
Т. Герасимов, Oikonomos, G. — Varucha Christodouloupoulos, J., Νομισματική συλλογή 'Αναστασίου Κ. Σταμούλη, Athènes, 1955, XV + 152 стр. и 5 табл.	286
Т. Герасимов, M. Thompson, The New Stile Silver Coinage of Athens (=Numismatic Studies Nr 10) New York, 1961, p. 747 + pl. 202.	287

SOMMAIRE — INHALT

S. Mihailov, Fouilles à Pliska de 1959 à 1961	45
G. Džingov, Atelier médiéval de verrerie de Patleina	68
S. Georgieva und V. Dimova, Kirche No. 2 in der mittelalterlichen Stadt Červen	84
D. Cončev, Les forteresses médiévales des Rhodopes <i>Κόσινκος</i> et <i>Μπέανος</i>	93
S. Maslev, Eglises rupestres non étudiées de la région de Kolarovgrad	102
G. Ivanov, Le candélabre de l'église de Kremikovci	105
L. Ogněnova, Sur l'origine du bouclier échancré dit „Béotien“	113
K. Маевский, Археологические исследования западного сектора Нове в 1960—1961 гг.	115
Д. П. Димитров, М. Чичикова и Б. Султов, Раскопки в восточном секторе Нове в 1961 году	133
V. Velkov, Eine antike Stadt im Tal des mittleren Struma-Laufs	155
G. Georgiev, Hauptergebnisse der Ausgrabungen des Azmak-Siedlungshügels im Jahre 1961	174
N. Petkov — Pekliuk — un site préhistorique près du village Galabovci, arrondissement de Sofia	194
N. Džjambazov — Les grottes de Loveč	238
P. Boe v Matériaux anthropologiques de la „Tabaškata peštera“ grotte des tanneurs	247

Matériaux et communications scientifiques

В. Куликэ и П. Диакону, Болгарские монеты из Пэкуйул луй Соаре	249
T. Gerassimov, Trésors monétaires découverts en Bulgarie en 1960 et 1961	266
T. Gerassimov, Imitations de tétradrachmes du roi Patraios (335—315) de Péonie	272
T. Gerassimov, Ensevelissement thrace dans le Balkan de Tétéven	274
T. Gerassimov, Un médaillon faux avec le nom de la ville de Deultum	277
T. Gerassimov, Capsules en plomb de flacons à thériaque vénitienne	280

Critique

К. Миятев, Ljubo Караман, О круглој crkvi u Preslavi. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i imjetnosti, X, 1962, 1—2, стр. 1—21	281
И. Венедиков, Pierre Amandry, Collection Hélène Stathatos — Les bijoux antiques, Strasbourg, 1953, 150 стр., 80 обр., 64 табл.	282
Т. Герасимов, Археслогия СССР, Свод археологических источников Г. 4—4. В. В. Кропоткин, Клады римских монет на территории СССР. Москва, 1961, 134 стр.+16 приложения	
Е. 4—4. В. В. Кропоткин, Клады византийских монет на территории СССР, Москва. 1962, 63 стр. +13 карти и 8 таблицы	285
Т. Герасимов, Οἰκονομος, G. — Varucha Christodouloupoulos, J., Νομισματική συλλογή Ἀθηνῶν Κ. II. Σταυρόβλη, Athènes, 1955, XV+152 стр., 5 табл.	286
Т. Герасимов — M. Thompson, The New Stile Silver Coinage of Athens (=Numismatic Studies No 10), New York. 1961, p. 747+pl. 202	287

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ И-ТУТ, Т. XXVI

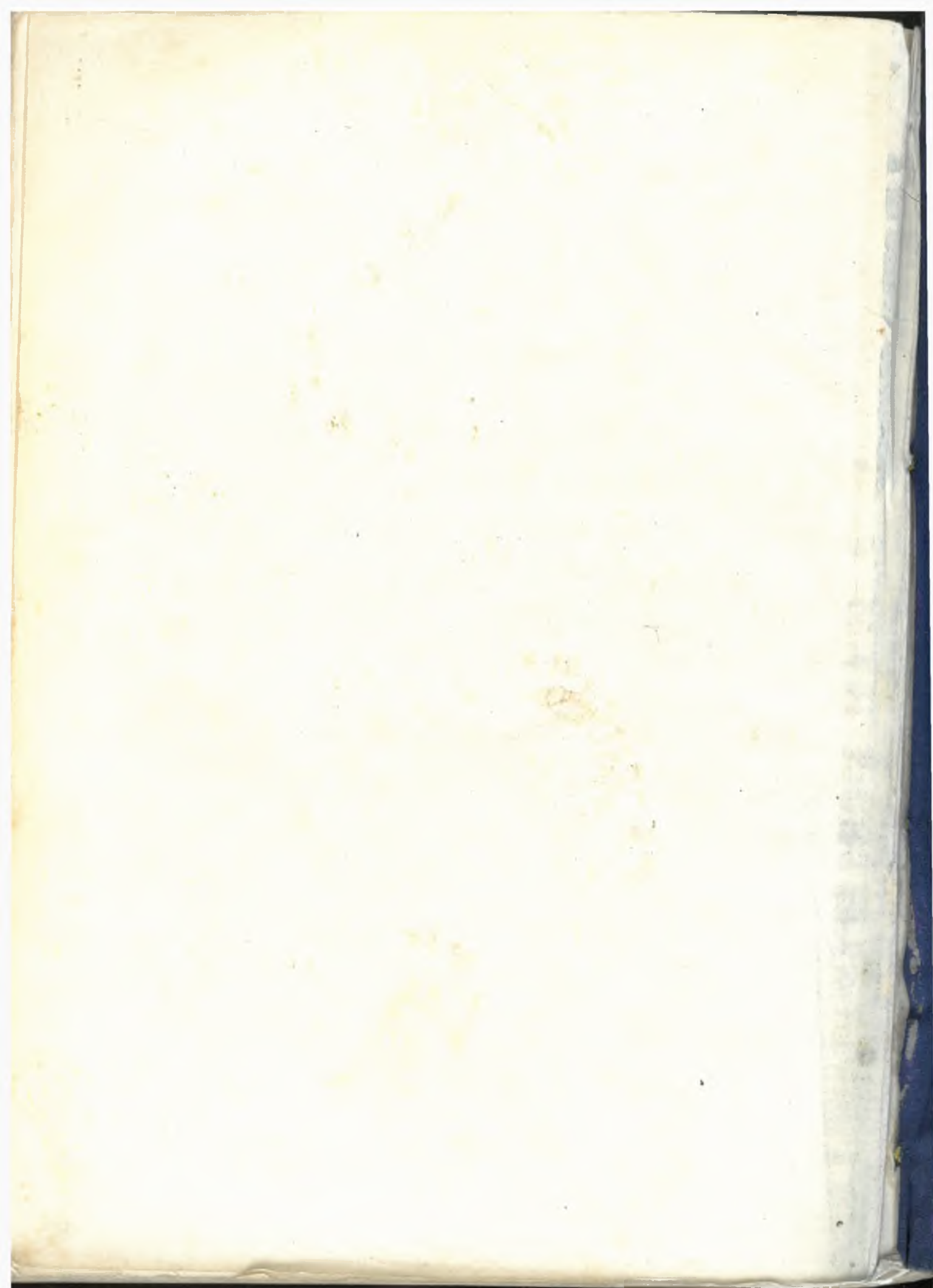
*

Тех. редактор — *Ил. Протич*
Худ. редактор *М. Кънева* Коректор *К. Алер*

*

Дадена за набор на 27. V. 1963
Подписана за печат на 27. IX. 1963
Формат 59/84/8 Тираж 1000
ЛГ II—6—63 г.
Печ. коли 36,5 Изд. коли 30,30
Приложения печ. коли. 0,25 изд. коли 0,21 цена 0,21
Кн. тяло 3,48 лв. Подвързия 0,05 лв.
Цена 3,74 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН
София, ул. 36, кв. Гео Милев
Поръчка № 902

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ, КН. XXVI

Печатни грешки

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
26 28, 29	19 отдолу Fig. 24,25	ΓΕΓΙΟΝΙΣΧΙΟ die nitaire die giegnaire Bella	ΓΕΓΙΟΝΙΣΧΙC dignitaire	печ. кор.
32	20 отгоре	приели	Селла	•
44	2 отдолу	стлеклата	предприсли	авт.
48	8 отгоре	стр. 25	свлеклата	печ.
51	последен	дотолкова	стр. 67	авт.
51	37 отгоре	Плочки	достатъчно	кор.
65	5 отгоре	de Preslav — La Grande	Плочки	•
68	12—13 отгоре	n'étaient pas	du Grande Preslav	авт.
68	30 отгоре	étaient	étaient	•
203	1 отгоре	Лисичаа	Лисичата	печ.
207	6 отгоре	нюрската	Вюрмската	кор.
266	5 отдолу	Bjaglarovo	Vaglarovo	авт.
267	3 отгоре	Tétrohols	Tetrobols	•
269	1 отгоре	1500 кд	1.500 кд	•
269	14 отдолу	Lyceios Patraios	Lyceios et Patraios	кор.
269	1 отдолу	pe	de	печ.